

Міністерство культури та інформаційної політики України

Виконавчий орган Київської міської ради
(Київська міська державна адміністрація)
Департамент культури

Музей історії Десятинної церкви

Opus Mixtum № 8

**Матеріали конференції «VIII наукові читання МІДЦ,
присвячені 185-річчю створення Тимчасового комітету
для дослідження старожитностей у Києві»**

Київ – 2020

Рік заснування 2013
Виходить один раз на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 20448-10248Р від 11.12.2013

Засновник бюлетеня
Музей історії Десятинної церкви

Редакційна колегія

Наталія Писаренко,
д-р іст. наук Єлизавета Архипова (відповідальна за випуск),
Тетяна Ананьєва, Наталя Будзинська,
канд. іст. наук Віталій Козюба, канд. іст. наук Олексій Комар,
д-р іст. наук Олександр Симоненко

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Музею історії Десятинної церкви
(протокол № 11 від 27 листопада 2020 року)

Opus mixtum: № 8 / [ред. кол.: Н. Писаренко, Є. Архипова, Т. Ананьєва та ін.];
Міністерство культури та інформаційної політики України, Виконавчий орган Київської
міської ради (Київська міська державна адміністрація), Департамент культури, Музей історії
Десятинної церкви. Київ, 2020. 224 с. + іл.: XXXII с.

ISSN 2312-9697

Редактори

Тетяна Клименко, Віктор Лузан

Дизайн та комп'ютерна верстка

Дмитро Щербак

Обкладинка

Юлія Кочевих, Дмитро Щербак

Адреса редакції

04053
Київ-53, вул. Обсерваторна, 21А
Тел. 299-91-77
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kiev.ua

Випуски бюлетеня «Opus Mixtum» № 1–8 розміщено на сайті Музею: mdch.kiev.ua

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

ISSN 2312-9697

© Музей історії Десятинної церкви, 2020

Зміст

Ананьєва Тетяна. Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві: справи археологічні та архівні 7

Історія досліджень, джерела, архітектура і археологія Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори і давнього Києва

<i>Вілкул Тетяна.</i> Похід Михалка Юрійовича та чудо святої Богородиці Десятинної	23
<i>Йолишин Денис.</i> «Палаци» на Старокиївській горі: відкриті питання реконструкції архітектурних форм	39
<i>Козюба Віталій.</i> Олександр Анненков і Десятинна церква: пристрасть чи розрахунок?	55
<i>Комар Олексій.</i> Церква Святого Василя князя Володимира Святославича (до проблеми локалізації)	75
<i>Луценко Роман.</i> Зображення Десятинного храму (за проектом архітектора В. П. Стасова) на планах Києва ХІХ – початку ХХ століття	93
<i>Малюк Наталія.</i> Срібна пластина-злиток зі скарбу, знайденого на садибі Десятинної церкви	99
<i>Хамайко Наталя, Чміль Леся, Гунь Мар'яна.</i> Археологічні об'єкти з розкопок 1972 року по вул. Десятинній, 2 у Києві (до проблеми датування та атрибуції)	103

Археологія, архітектура і мистецтво Києва і Давньої Русі

<i>Журухіна Олена, Нестеровський Віктор.</i> Давньоруські прикраси з коштовного каміння за археологічними дослідженнями Києва та околиць (група кремнезему)	135
<i>Коренюк Юрій.</i> Фрески Михайлівського Золотоверхого собору (реконструкція ансамблю на період його відкриття у 1888 році)	143

<i>Черненко Олена, Луценко Роман.</i> Знаки на плінфі прибудов Спасо-Преображенського собору в Чернігові за матеріалами досліджень 2012–2014 років	157
<i>Левченко Тетяна, Крижановський В'ячеслав, Іванов Олег.</i> Західноєвропейський фарфор і фаянс із розкопок по вул. Олегівській (м. Київ)	163
<i>Чекановський Андрій.</i> Кахлі з київського Михайлівського Золотоверхого монастиря на тлі розвитку кахлярства XVI–XVII століть	170

До історії музейних колекцій Києва

<i>Архипова Єлизавета.</i> Нове про кам'яні та скляну іконки з колекції Богдана і Варвари Ханенків	188
<i>Пекарська Людмила.</i> Зниклі цінності давнього Києва за свідченнями документів	202
<i>Сорокіна Світлана, Безкоровайна Юлія.</i> Експонати Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у статтях німецьких учених із журналу «Спадщина германців» 1942–1943 років	205
Автори	223

Content

Tetyana Ananyeva. The Provisional Committee for the Research of Antiquities in Kyiv: Cases Archaeological and Archival 7

History of the Research, Sources, Architecture and Archaeology of the Desyatynna Church and Sites of Starokyivska Hora and Old Kyiv

Tetiana Vilkul. The war campaign of Prince Mykhalko Yuryevich and the Miracle of Holy Mother of God of the Desyatynna Church 23

Denis Jolshin. “Palaces” on Starokiyivska Hora: open questions of the reconstruction of architectural forms 39

Vitalii Kozyuba. Oleksandr Annenkov and the Desyatynna Church: Passion or Counting? 55

Oleksii Komar. St. Vasiliy Church of the Prince Vladimir Svyatoslavich (notes to the problem of localization) 75

Roman Lutsenko. Image of the Desyatynna Church (designed by the architect V. P. Stasov) on the plans of Kyiv, 19th – early 20th centuries 93

Natalia Malujk. The silver plate-ingot from the hoard discovered on the territory of the Desyatynna Church 99

Natalia Khamaiko, Lesia Chmil, Maryana Gun. The archaeological features from excavations on 2 Desiatynna Str. in Kyiv (issues of dating and attribution) 103

Archeology, architecture and art of Kyiv and Old Rus’

Zhurukhina Olena, Nesterovskiyi Viktor. Old Rus’ semi-precious stone adornments according to the archeological researches in Kyiv and its outskirts (silica group) 135

Yurii Korenyuk. Frescoes Michael’s Golden-Domed Cathedral (reconstruction of the ensemble in the period of its discovery in 1888) 143

<i>Tetyana Levchenko, Viacheslav Kryzhanovskiy, Oleh Ivanov.</i> Western European porcelain and faience objects from the excavations on Olehivska Street (Kyiv)	157
<i>Olena Chernenko, Roman Lutsenko.</i> The markings on bricks from annexes of the Spaso-Preobrazhensky cathedral in Chernihiv according to research in 2012–2014	163
<i>Andrii Chekanovskiy.</i> Tiles from the Kyiv St. Michael’s Golden-Domed Monastery in the context of the development of tile-making in the 16th – 17th centuries	170

To the history of Museum Collections in Kyiv

<i>Yelyzaveta Arkhypova.</i> New information on the stone and glass icons from collection of Bohdan and Varvara Khanenko	188
<i>Ljudmila Pekarska.</i> Documentary evidences on the missing treasures of Ancient Kyiv	202
<i>Svetlana Sorokina, Julia Bezkorovaina.</i> The exhibits of Shevchenko Central Historical Museum in the papers of German scholars published in the “Germanen Erbe” journal	205
Authors	223

Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві: справи археологічні та архівні

У статті розглянуто діяльність Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві (1835–1843) – першої організації професійних учених, які покликані були реалізувати проект колективної праці для археологічного відкриття, вивчення та охорони стародавніх пам'яток. На основі архівних документів і опублікованих джерел (діловодних і неофіційних) показано, як здійснення наукових завдань залежало від впливу норм соціальної поведінки та особистісного фактора, адміністративно-бюрократичних стратегій управління, ієрархічних претензій у суспільстві початку XIX ст.

Ключові слова: перша третина XIX ст., Університет Св. Володимира, дослідження київських старожитностей, університетське діловодство, бюрократична реальність.

The activities of the Provisional Committee for the Research of Antiquities in Kyiv (1835–1843) is observed in the paper. It was the first organization of professional scholars who were called upon to implement the project of collective work on the archaeological discovery, study and protection of ancient sites. On the basis of archival documents and published sources (clerical and unofficial) it is shown how the implementation of scientific tasks depended on the impact of the norms of social behavior and the personal factor, administrative and bureaucratic management strategies, and the hierarchical claims of the society of early 19th century.

Keywords: first third of the 19th century, St. Volodymyr University, study of Kyiv antiquities, university office work, bureaucratic reality.

В «Енциклопедії історії України» Тимчасовому комітету для дослідження старожитностей у Києві присвячено дві статті [Григор'єва 2007, с. 482; Федорова 2013, с. 81–82]. Цей факт – наслідок не підвищеної уваги до заслуг Комітету, а навпаки – результат історіографічної безвісті цієї організації. Авторам обох статей практично нічого було вказати в рубриці «література». Через відсутність досліджень, спеціально присвячених Комітету¹, не сформувався навіть загальноприйнятий український варіант його назви: «Временный комитет для изыскания древностей» в одному випадку переклали як «Комітет із дослідження старожитностей у Києві» – та поставили статтю на літеру К, а в іншому – «Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві» опинився на літеру Т². Це не єдиний казус. По-різному (і в обох випадках неточно) визначені ініціатори створення, склад членів Комітету, причини його закриття і характер діяльності. Утім, такі ж розбіжності є в згадках Тимчасового комітету в літературі з історії вивчення київських старожитностей у першій половині XIX ст., де Комітет фігурує як один з початкових і нетривалих етапів цієї історії. У таких працях Тимчасовий комітет – другорядний об'єкт, який повинен несуперечливо «вписатися» в загальну канву поступального

розвитку києвознавчої або археологічної, або музеєзнавчої, чи ще якоїсь історії. У подібних випадках кожна ланка послідовного руху а priori дещо краща за попередню і неминуче поступається наступній.

Мета цієї статті – відійти від усталених у літературі «загальних місць» щодо Тимчасового комітету, використовуючи документально-архівні матеріали, які дозволяють оновити відомі та виявити нові ракурси з історичного «вигляду» Комітету. Говорячи про діяльність Комітету, матимемо на увазі не стільки зміну таблички біля Золотих воріт, будівництво біля них контрфорсів або решітки навколо церкви Святої Ірини. Ці, по-своєму цікаві, епізоди сподіваємося в подальшому ввести в більш об'ємну працю, присвячену Комітету. Цього разу (через обмеження обсягом статті) звернемо увагу на деякі локальні особливості становлення професійного співтовариства дослідників київських пам'яток в епоху переходу від аматорського захоплення старожитностями до їх наукового вивчення, на систему взаємовідносин людей, причетних до відкриття пам'яток, на те, як вони проявляли солідарність або відособленість, на внутрішню ієрархію в їхньому середовищі. Тимчасовий комітет існував не у вакуумі, він залежав від об'єктивних і суб'єктивних (підкреслимо

¹ Єдиний відомий нам виняток – стаття Т. Ф. Григор'євої, яка є авторкою однієї зі статей в енциклопедії (див.: [Григор'єва 1999, с. 58–65]). Утім, в енциклопедії цю публікацію не згадано.

² В Інтернеті є «Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей у м. Києві», «Тимчасовий комітет розвідування і збереження старожитностей у Києві» та ін.

це) факторів, від того, як вони взаємодіяли й опонували один одному в тісно переплетених особистісному, науковому та бюрократичному просторах.

Замість історіографічного огляду. Відсутність досліджень про Тимчасовий комітет змушує замість аналізу історіографії обмежитися оглядом деяких згадок. Небезінтересні також випадки замовчування в роботах того тематичного кола, в якому розгляд Комітету був би цілком доречним. Наприклад, один із зачинателів і класиків києвознавства Микола Закревський у «Летописи города Киева», якою розпочато його двотомне «Описание Киева», не написав під 1835 роком про створення Тимчасового комітету. Більше пощастило Музею старожитностей: заснований під егідою Комітету, він згаданий під 1837 роком [Закревский 1868, т. 1, с. 124], а в другій частині книги в параграфі про Музей у кількох рядках відзначений Тимчасовий комітет як засновник Музею [Закревский 1868, т. 2, с. 253–254].

Також у музейному контексті, але більш докладно писав про Комітет В. Антонович [Антонович 1884, с. 61–76]. Нам уже доводилося розглядати його статтю [Ананьева 2017, с. 61–76], тому нагадаємо тезисно: Антонович, реалізуючи інституційний підхід, віддав ініціативу створення Комітету локальній та імперській владі. Влада (військовий губернатор – міністр освіти – імператор) консолідовано вживала заходів для організації досліджень і збереження київських старожитностей.

Діяльність Комітету представлена в статті Антоновича як ефективна, продумана реалізація цілей, поставлених владою. На першому ж засіданні «составлен был план занятий комитета», розглянуті «внимательно [тут і далі курсив наш. – Т. А.] все дела о произведенных до того времени разысканиях древностей», вжито «надлежащие меры для сохранения действительных исторических памятников» і дано наукову критику «мнимых». Вирішено, що в подальшому наукова експертиза-обґрунтування передуватиме розкопкам [Антонович 1884, с. 3].

Колега Антоновича професор В. Іконніков у своєму монументальному та всеосяжному «Опыте русской историографии» (1891), у розділі, присвяченому «Местным комиссиям для описания и издания актов и памятников древности», згадав лише про появу Тимчасового комітету. Іконніков теж зазначив, що приватні зусилля на терені відкриття пам'яток старовини в першій половині ХІХ ст. вичерпали себе. Але подальшому розвитку сприяли головним чином наукові ініціативи й пошуки «средств, удобнейших к открытию памятников отечественной истории», якими є створення товариств і колективні зусилля [Иконников 1891, с. 244].

Але ні в «Опыте», ні в нарисі Іконнікова «Киев в 1654–1855 гг.», де старожитностям приділено багато уваги, для Тимчасового комітету не знайшлося місця, крім лічених рядків [Иконников 1904, с. 267]. Примітно, що в «Биографическом словаре профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884)», виданому під редакцією Іконнікова, автори статей про професорів-членів Комітету згадували їх комітетську діяльність (наприклад: [Биографический словарь 1884, с. 164]). Тобто інформація була відома, але, ймовірно, для Іконнікова Комітет як організація не був значним явищем.

У 1893 році, коли відзначалося 50-річчя Київської комісії для розгляду давніх актів, історик, етнограф, відповідальний секретар Комісії О. Левицький склав історичну записку про її діяльність [Левицкий 1893]. Тимчасовий Комітет згадано як попередника Комісії. Левицький зазначив розвиток загального та наукового інтересу до минулого в першій чверті ХІХ ст. «Просвещеннейший меценат» граф М. П. Румянцев, митрополит Євгеній (Болховітінов), його «деятельный сотрудник» Берлінський, «любители и изыскатели древностей», А. С. Анненков, Турчанинов³ і К. А. Лохвицкий – були зачинателями розшукування старожитностей, але бажання «употребить все меры, чтобы сохранить для науки открываемые памятники древности» Левицький углядев у діяннях генерал-губернатора Левашова [Левицкий 1893, с. 4–7].

³ На відміну від переважної більшості дослідників, які згадують Турчанинову, Левицький, подібно до Іконнікова, дає прізвище в чоловічому роді, що опосередковано вказує на джерело запозичення.

Можна було б очікувати більш повної репрезентації Тимчасового комітету в статті історика Києва В. Щербини про спроби створення в XIX ст. київського історичного товариства [Щербина 1929]. Проте автор не зупинився на Комітеті, лише побіжно згадав засновані урядом тимчасові товариства (тобто Тимчасовий комітет і більш пізню Комісію для розгляду давніх актів). Стаття була надрукована в 1920-х роках – починалася епоха замовчувань і критики дореволюційних ідей, проектів, досягнень.

У словниково-довідковій літературі радянського часу, навіть у Радянській історичній енциклопедії, інформації про Тимчасовий комітет немає. У виданні «Київ: Энциклопедический справочник» [Временный комитет 1985, с. 114] він з'явився вже наприкінці радянської епохи.

У радянській історичній та археологічній літературі, як і раніше, Комітет залишався науковою периферією. У історіографічній преамбулі до «Древнего Киева» М. Каргер подав стереотипну довідку про Тимчасовий комітет [Каргер 1958, с. 39]. А в параграфі про розкопки 1838 року Федорівського монастиря була викладена інформація про знахідки, плани, їх інтерпретації та зроблено висновок, що розкопані залишки давніх будівель залишилися «совершенно не понятыми исследователем [членом Комитета О. Ставровским. – Т. А.]», план розкопаної будівлі тепер уже самому Каргеру зрозуміти «по невразумительному чертежу не представляется возможным» [Каргер 1961, с. 428, 431].

Відповідно до радянської періодизації історії, Комітет виник у «период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы», коли «прогрессивные деятели культуры Украины <...>, боролись против консервативной дворянско-помещичьей культуры» і «вливали на развитие передовых направлений науки» [История Киева 1983, с. 118–119]. Мабуть, завдяки цим позанауковим доктринам перший ректор Університету

М. Максимович був зведений у ранг ініціатора створення Комітету. Ця версія прижилася і нерідко трапляється в публікаціях [История Киева 1983, с. 160; Шевченко 2013, с. 62; Тептюк 2014, с. 47].

Цю ж версію відтворив археолог, історик П. Курінний у виданій в Мюнхені «Історії археологічного знання про Україну» (1970). Він присвятив Тимчасовому комітету параграф свого загального огляду. У Курінного заслугу створення Комітету М. Максимович розділив з генерал-губернатором В. Левашовим [Курінний 1970, с. 15]. Автор розширив географію роботи Комітету на всю Україну і вважав, що «Комітет провадив і окремі спеціальні розробки». До такого висновку підштовхнули віднайдені серед справ Комітету «манускрипти: а) Справа архівна з рахунками і реєстрами малярів, що працювали над відновленням Архангельського та Благовіщенського соборів у московському Кремлі <...>. б) Записка Манькова про Благовіщенську церкву на Алтаї. в) Історичні відомості про церкви в м. Білій Церкві» та ін. [Курінний 1970, с. 16–17]. Важко сказати, як ці «манускрипти» потрапили в поле зору П. Курінного, але висновок про їх зв'язок з діяльністю Комітету – явне перебільшення.

Інші автори, згадуючи Комітет, здебільшого повторювали зазначені тези⁴, зрідка додаючи дивні «деталі», наприклад, твердження, що Тимчасовий комітет був громадською організацією [Горькова 2015], або про участь студентів у його роботі [Замлинський 1994, с. 18].

Єдина відома нам стаття, присвячена Комітету (крім енциклопедичних), вийшла в збірнику з підзаголовком «Маловідомі імена, події, факти» [Григор'єва 1999]⁵. Дійсно, Тимчасовий комітет залишається маловідомою сторінкою в історії відкриття старожитностей Києва в той час, коли було зроблено першу спробу створити в Києві організацію для об'єднання інтелектуальних, владних, громадських зусиль у справі пошуку, осмис-

⁴ Див. напр.: [Беляев 2000], де після двох рядків про Комітет автор стверджує: «Раскопки профессора А. И. Ставровского в усадьбе Королева <...> были проведены крайне плохо», «неэффективный Временный комитет был закрыт»; а також: [Федорова 2011; Івакін 2011, с. 303; Журба 1993, с. 36; та ін.].

⁵ Ми не подаємо в тексті кілька наших статей, написаних на матеріалах Тимчасового комітету. Сподіваємося, зацікавлений читач помітить наші спроби реалізувати нові підходи до цих матеріалів, отримати за допомогою документів відповіді на нові запитання. Див., крім наведених у тексті посилань: [Ананьєва 2019].

лення та збереження київських пам'яток старовини.

Короткі відомості про джерела. Розпочавши восени 1835 року свою діяльність, Тимчасовий комітет одразу запровадив діловодну документацію, яка в цілому відповідала загальноприйнятій системі й вимогам до освітніх установ. Наприкінці липня 1835 року у ведення Київського університету була передана друкарня Головного штабу 1-ї Армії «с тем, чтобы Университет безденежно печатал для вновь учреждаемой временной комиссии все нужные бумаги» [Сборник постановлений 1875, стб. 996]. З опублікованого документа не зрозуміло, про яку комісію йшлося, але цілком імовірно, що Тимчасовий комітет скористався послугами друкарні: були віддруковані обкладинки ціанового кольору з оригінальною рамкою і написами: «ДЕЛО / Временного Комитета / для изыскания древностей / в г. Киеве», у нижній частині – «Началось 183... года / Кончилось 183... года / на ... листах»⁶. У залишені пропуски вписувалися назви «справ» і дати.

«Справи» були різноманітні за змістом. Їх починали у зв'язку з конкретними розкопками й загальними намірами; з приводу фінансових витрат; про речі, пожертвовані Музеєм старожитностей; про членів і співробітників. Комітет мав «Журнали» (протоколи) засідань, реєстри кореспонденції (окремо – отриманої та відправленої). Листування було значним, епістолярні комунікації існували з Радою та Правлінням Університету, з попечителем учбового округу, Київським будівельним комітетом, з Правлінням округу шляхів сполучення, з окремими членами Тимчасового комітету й особами, запрошеними до участі в його роботі, з редакціями, адміністраціями (зокрема, з приводу пожертвувань речей для створеного в 1837 році Музеєм старожитностей). За розпорядженням попечителя учбового округу, «переписка по Комитету производилась в канцелярии Совета Университета» [НБУВ ІР, ф. II, од. 22954, арк. 7 зв.], це ускладнювало та подовжувало письмову ділову комунікацію. Доводилося готувати чернетки документів

для Ради й копії (відпуски) для Комітету тих паперів, які в подальшому могли йому знадобитися. (У документах трапляється формулювання: «по справке же в делах Комитета», тобто в минулих «справах» уточнювали поточну інформацію [НБУВ ІР, ф. II, од. 22942, арк. 20 зв.]).

Під особливим контролем були фінансові питання, витрачання будь-яких матеріальних засобів. У зв'язку з покупкою для Комітету чотирьох книг, «имеющих предметом своим описание истории и древностей г. Киева», на суму 28 руб. 10 коп., у 1839 році було заведено «справу» [НБУВ ІР, ф. II, од. 22923], тривало листування з Управлінням учбового округу та з Правлінням університету про отримання грошей і про повернення 60 копійок міддю, які залишилися в результаті.

У документах згадується про видачу шнурових книг для фіксування матеріальних засобів і предметів. Шнурова книга була видана О. Ставровському під час розкопок Федорівського монастиря, К. Лохвицькому при оснащенні Музею старожитностей меблями та ін. Збереглася шнурова «Книга для записи вещей Музея древностей <...>». Зазначимо, що так фіксувалися речі, які надійшли в Музей і стали його *майном*. За документами поки що не простежується такого ж обліку знахідок під час розкопок. Щороку складалися звіти про діяльність Комітету, які направляли попечителю учбового округу, потім – міністру народної освіти, який давав розпорядження щодо їх публікації в «Журнале Министерства народного просвещения».

До завдань цієї статті не входить детальна характеристика архіву Тимчасового комітету, що становить самостійний науковий інтерес⁷. Відзначимо тільки, що аналіз діловодних документів підтверджує висновки дослідників університетських архівів про те, що процес документування здійснювався відповідно до офіційного університетського дискурсу, орієнтувався на певні соціокультурні конвенції і, як наслідок, документи архіву є не «відображенням» закарбованої в них реальності минулого, а її репрезентацією [Ильина 2011;

⁶ Навскісними рисками позначено розбивку на рядки.

⁷ Архів зберігся не в повному обсязі, розпорочений по різних місцях зберігання і фондах, що ускладнило користування ним на заключному етапі цієї роботи в 2020 році.

Вишленкова, Парсамов 2017]. Цим зумовлена спеціальна увага до цілей і «зовнішніх» обставин створення документів, «агентів впливу», від яких залежав зміст інформації, та ін.

Особливої актуальності набуває створення більш широкої джерельної бази для дослідження Тимчасового комітету, що включає не тільки комітетські рукописи. Зокрема, велике значення мають документи К. Лохвицького – листи, записки, рапорти археолога-аматора, копії «журналів» засідань і розпоряджень Комітету, які він зберігав серед своїх паперів.

«[О] раскрытии дальнейших древностей нужно Комиссию учредить». Саме Щоденник К. Лохвицького дозволяє переконатися в достовірності фрази в підрядковій примітці книги С. Карпова «Евгений (Болховитинов), как митр. Киевский». «В 1835 г. по его [митрополита. – Т. А.] инициативе возник «временный комитет для изследования древностей» [Карпов 1914], – писав Карпов, але нічим не підтвердив цю інформацію. Лохвицький у Щоденнику відтворив конкретний епізод, коли була висловлена ідея створення спеціальної організації для дослідження київських пам'яток старовини. Це сталося на початку вересня 1832 року (за три роки до створення Тимчасового комітету), під час обіду у фельдмаршала Ф. В. Остен-Сакена, у присутності імператора Миколи I, київського митрополита Євгенія (Болховітінова) і військового губернатора В. В. Левашова: «<...> за столом сказывал фельдмаршал о раскрытии Золотых ворот мною. Государь отвечал что ему представлены записка и рисунки о раскрытиях древностей в Киеве, но не успел рассмотреть их. <...> После сего сказал митрополит: о раскрытии дальнейших древностей нужно Комиссию учредить [курсив наш. – Т. А.]. Государь сказал военному губернатору[:] слышишь ли?» [НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22949].

В. В. Левашов, безумовно, почув запитання монарха, але жодних дій не відбулося, і навряд чи імператор сподівався на них. Нещодавно польське повстання прокотилося по Правобережній Україні, холерні бунти потрясали центральну Росію, а з іншого боку – відсутність у Києві організаційних, інтелектуальних, фінансових ресурсів унеможливили швидке втілення ініціативи митрополи-

та. Однак незабаром виявилось, що політичні потрясіння підштовхнули до реалізації проекту, пов'язаного з дослідженням київських пам'яток старовини. Як нагадував імператору його старший брат великий князь Костянтин Павлович, «древность есть надежнейшая ограда государственных уставов» [Зорин 2001, с. 340]. Міністр народної освіти С. Уваров, «признавая необходимость сохранения в западных губерниях русских древностей, как очевидного доказательства прав империи на владение страной, искони принадлежавшею племени Св. Владимира» [цит. за: Журба 1993, с. 132], почав реалізацію проекту.

Закриття польських навчальних закладів (Віленського університету та Кременецького ліцею), заснування 1834 року на їх базі Університету Св. Володимира в Києві кардинально змінило соціокультурну ситуацію в місті. Дослідники характеризують цю епоху як час «едва ли не самых глубоких и принципиальных преобразований» [Владимирский-Буданов 1884, с. 91; Булкина 2009]. І фактично відразу по відкритті Університету, у 1835 році при ньому було створено «Временный комитет для изыскания древностей». Здійснилася ідея, проголошена раніше митрополитом Євгенієм. Звичайно, *post hoc non est propter hoc*. У нових умовах, очевидно, Тимчасовий комітет (або його аналог) повинен був з'явитися: попит на нього став очевидним, і справа зрушила з місця. Утім, роль митрополита, котрий уперше озвучив ідею організації «о раскрытии дальнейших древностей», принципово важлива.

З митрополитом Євгенієм тісно пов'язаний початок археологічного дослідження сакрального простору Києва (перші розкопки Десятинної церкви 1823–1824, 1826 років), запровадження археологічних джерел до наукового обігу, прагнення використовувати їх для «возобновления» пам'ятки. Логічним продовженням його колишніх почиань була думка про необхідність інституціоналізації археологічних досліджень, тобто надання їм форми організації, дії якої регулювалися б обов'язковими для всіх правилами, що впливають із цілей та базуються на знаннях і досвіді.

31 жовтня 1835 року в Києві було отримано повідомлення Міністерства народної освіти

ти про заснування Тимчасового комітету для дослідження старожитностей [НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22953, арк. 1]. Документ був зачитаний 14 листопада 1835 року на першому засіданні Тимчасового комітету під головуванням попечителя Київського учбового округу Є. Ф. фон Брадке. Комітет створювався при Університеті Св. Володимира; у розпорядження попечителя округу надавалася щорічна сума в 1500 рублів – «для изыскания древностей», у зв'язку з чим регламентувалася фінансова звітність Комітету.

На першому засіданні визначили найближчі завдання Комітету: першочергове – «привести в известность сделанные доселе открытия по части древностей города Киева». Але навряд чи хтось із присутніх міг зробити це. Усі члени Комітету, за винятком Г. Петрова, були в місті новими людьми, переїхали до Києва перед відкриттям Університету і не володіли необхідною інформацією. Усвідомлюючи це, археологічні новобранці постановили «истребовать от г. чиновника 5 класса Лохвицкого, который доселе в особенностях изысканием сих древностей занимался, известие об оных открытиях». Наступний крок, намічений Комітетом – «учинить надлежащую поверку тех открытий, о которых от г. Лохвицкого получены будут сведения» та організувати охорону тих пам'яток, «которые то заслуживают». Однак, які критерії для визначення цінності археологічних пам'яток? Зокрема й для відповіді на це запитання на наступне засідання були запрошені «занимавшиеся изысканием древностей в Киеве» історик Максим Берлінський, любитель старожитностей і «строитель» нової Десятинної церкви Олександр Анненков і ветеран-дослідник старожитностей Кіндрат Лохвицький

На другому засіданні 19 листопада Лохвицький зробив знакову заяву: всі відомості про дослідження, які проводилися раніше, «заключаются в делопроизводстве по сему предмету, находящемся ныне в канцелярии господина киевского военного губернатора» [НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22953, арк. 8 зв.]. Насправді Лохвицький мав усю необхідну Комітету інформацію і неодноразово викладав її в своїх «історичних записках» для вищих осіб. Цим жестом переадресації запиту до канцелярії генерал-губернатора статський радник

Лохвицький давав зрозуміти, що його статус визначається не університетською, а вищою – губернаторською – реальністю з її практиками, комунікаціями, адміністративними можливостями. Комітету довелося не «истребовать» і «учинить поверку», а «просить» канцелярію генерал-губернатора про передачу йому документів щодо розкопок.

Після цього перейшли безпосередньо до пам'яток. Першою згадали Десятинну церкву і визнали, що вона вже «не подлежит заботам Комитета», оскільки була розкопана і на її місці зводиться новий храм. І Золоті ворота, що мали «приставленный к ним караул», як вважав Комітет, не підлягали його турботам. Тільки руїни Ірининської церкви, які «не имеют еще стражи», потребували уваги – їх слід було теж забезпечити караулом. Щодо «дальнейшего сбережения сего памятника древности от влияния непогод, отложено впредь до усмотрения» [НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22953, арк. 9]. Комітет намагався звзити коло «спідопічних» об'єктів із числа вже розкопаних.

Такий старт діяльності не додавав оптимізму деяким сучасникам. Уже в лютому 1836 року митрополит Євгеній писав М. Мурзакевичу: «<...> учрежден министром у нас комитет об отыскании древностей, но и к этому [т. е. к отысканию. – Т. А.] еще не приступили. Говорят, что зимою нельзя? Но будут ли отыскивать и летом. Жатва многа, а делателей мало» [Письма 1868, с. 380]. 6 квітня митрополит додав критики на адресу Комітету: «Наша Комиссия об отыскании Киевских древностей спит безпробудным сном, да и не умеет приняться» [Письма 1868, с. 382]. Сказано різко, але Євгеній, що називається, з перших рук отримував інформацію – з членом Комітету Г. Петровим він був знайомий ще з часів воронезької юності. До вересня лютневий прогноз митрополита підтвердився, і він з роздратуванням констатував: «Комитет Древностей только описал, что прежде его открыто, а сам ничего не открыл» [Письма 1868, с. 383].

Утім, для інертності Комітету, яка проявилася із самого початку, було чимало об'єктивних причин. Щойно створений Університет захлинався в організаційних проблемах. «Дела было не только много, но было оно трудно и многосложно» [Пономарев 1872,

с. 29], – писав С. Пономарьов, який близько знав першого ректора М. Максимовича. Не маючи власного приміщення, продовжуючи формувати викладацький склад, в умовах загальної бюрократичної рутини і непростих локальних умов, київські пам'ятки були для професорів п'ятою спицею в колесі.

Уже до літа 1836 року члени Комітету відчували цю ситуацію. На засіданні 15 червня 1836 року зачитали «Предложение» (датоване ще 27 травня) попечителя навчального округу, який пояснював, що через його зайнятість надалі замість нього головуватиме на засіданнях проректор Університету [НБУВ ІР, ф. II, од. 22954, арк. 7–7 зв.]. Присутність на засіданнях інших членів Комітету була не постійною. Усі вони вели навчальні заняття, несли адміністративне навантаження і, що важливо, займалися науковими дослідженнями, бо всі, крім попечителя, були вченими.

Про склад Тимчасового комітету. Згідно з «рекомендацією» міністра народної освіти від 31 жовтня 1835 року членами Тимчасового комітету могли бути тільки університетські викладачі та директор народних училищ; головував попечитель учбового округу. Саме його згадане вище «Предложение» змусило почати «справу» «О членах и сотрудниках Комитета, о председательствовании в нем, и о письмоводстве по Комитету» [НБУВ ІР, ф. II, од. 22941]. Багатообіцяюча назва не відповідає щуплому (у прямому й переносному сенсах) змістові. Але з назви зрозуміло, що «члени» і «співробітники» – не синонімічні поняття: співробітники – ті, хто не належали до університетської корпорації, але займалися розкопками до 1835 року, продовжували їх і консультували членів Комітету, беручи участь у засіданнях «по приглашению». Майже половина «справи» – це якраз листування щодо згоди брати участь у діяльності Комітету «храмоздателя» нової Десятинної церкви О. Анненкова, який виявляв «рвение <...> к открытию древностей», та М. Берлинського. З огляду на зацікавленість Комітету в їх роботі, попечитель Київського учбового округу склав подання про включення Анненкова й Берлинського до Комітету 29 грудня 1838 року, тобто фактично на фінальному етапі короткої діяльності організації. Дозвіл давав міністр народної освіти; лише після цього особи перейшли з

категорії «співробітники» в «члени». Статус К. Лохвицького був подвійним: протоколи засідань не визначають його як члена Комітету, хоча де-факто він ним був як директор Музею старожитностей в 1837–1838 роках [Ананьєва 2017].

За час існування Комітету його склад змінювався. До кінця 1838 року очолював Комітет попечитель учбового округу дійсний статський радник Є. фон Брадке. Дослідники зазначають, що його «активна діяльність <...> заклала підвалини стабільного функціонування округу в наступні десятиріччя» [Кільова 2013, с. 321]. Сучасники цінували його невгамовну енергію і щире піклування про наставників та учнів. «Его нельзя было не любить и не почитать, и все, кого судьба ставила в какие либо соотношения с ним, его любили и почитали», – згадував В. Інсарський і зазначав особливість характеру фон Брадке, на яку вказав ще О. Аракчєєв, зробивши напис на формулярі Брадке: «способен и достоин, но жаль, что часто забывает свой малый чин пред старшими» [Из записок 1873]. На це варто звернути увагу.

З кінця 1838 року, після відставки фон Брадке, округ очолив дійсний статський радник князь С. Давидов, призначення якого відбулося всупереч його бажанню і проти думки міністра освіти, оскільки Давидов був абсолютно далекий від сфери освіти (колишній армійський офіцер був переведений з посади мінського цивільного губернатора). Формально новий попечитель продовжував очолювати Комітет, але на засіданнях замість нього часто був присутній помічник попечителя генерал-майор В. Карлгоф, відомий письменник і перекладач. Він змінив на цій посаді в 1838 році О. Гінцеля.

Перший ректор університету М. Максимович обіймав посаду лише до грудня 1835 року, але він залишився професором кафедри російської словесності, і робота в Комітеті тривала. Однак його участь важко назвати активною, особливо, якщо порівняти із зусиллями, що їх Максимович докладав для позакомітетського об'єднання університетських викладачів. Разом з ректором Духовної академії Інокентієм (Борисовим) він прагнув скласти «симпосион ученых» [Пономарев 1872, с. 35; Максимович 1871]. До речі, формулювання

прекрасно обізнаного С. Пономарьова виключає версію про Максимовича-ініціатора створення Комітету: «К концу 1835 возник в Киеве комитет об отыскании древностей, под председательством попечителя. Жатва была многа, а делателей мало. Конечно, Максимович был его членом» [Пономарев 1872, с. 38]. Прикметно, що Пономарьов повторив сказану Євгенієм ще в 1836 році Євангельську фразу.

11 грудня 1835 року В. Цих, історик-антикознавець, медієвіст, історіософ, був призначений проректором і виконувачем обов'язків ректора Університету Св. Володимира; 15 грудня 1836 року його затвердили ректором. Незважаючи на важку хворобу, В. Цих встигав приділяти увагу Комітету до своєї кончини 19 квітня 1837 року. Його змінив на посаді ректора юрист, правознавець К. Неволін, який брав участь у Комітеті до його закриття.

Професор-правознавець С. Орнатський входив до складу Комітету з 13 листопада 1835 року до 20 квітня 1843 року і був його беззмінним секретарем. Професор хімії, декан фізико-математичного факультету С. Зенович на початку членства в Комітеті завідував хімічною лабораторією та мінералогічним кабінетом, а також був хранителем предметів, подарованих Університету К. Лохвицьким. У 1837 році він передав речі створеному при Комітеті Музею старожитностей. У 1839 році С. Зенович подав у відставку.

Правознавець, історик права, перший декан юридичного факультету, професор І. Данилович перебував в Комітеті до 1839 року, коли був переведений до Московського університету. Ад'юнкт О. Ставровський – єдиний з університетської корпорації, хто вів розкопки під егідою Комітету, з 1838 року керував Музеєм старожитностей. Директор народних училищ Г. Петров, порівняно з іншими членами Комітету, був київським старожилом, але вже 1835 року пішов у відставку. І на посаді директора, і в Комітеті його змінив син Ол. Петров, який не пропустив, здається, жодного засідання⁸. У роботі Комітету брав активну участь, не будучи його членом, уні-

верситетський архітектор професор Ф. Мехович, з 1834 року – ординарний професор архітектури – він був на посаді архітектора при Університеті та його учбовому окрузі, талановитий кресляр, механік; у 1839 році, за вислугою строку, звільнений на пенсію.

Максимович писав про своє ректорство: «<...> мне оно было помехою в деле доставшейся на мою долю науки, нескончаемой в своем требовании и усовершении, как и всякая наука» [Максимович 1871, с. 59]. Кожен із членів Комітету міг би повторити за ним ці слова, тому що всі вони були насамперед ученими.

Нарешті, окремо слід сказати про непросту «співпрацю» з Комітетом Кіндрата Лохвицького.

«[А] знать открывают древнии памятники это совсем другая наука». Ще на початку квітня 1836 року попечитель учбового округу Є. фон Брадке отримав лист від К. Лохвицького. Археолог-любитель повідомляв, що «усмотрел» у протоколах другого та третього засідань Комітету «некоторый бе[с]порядок»: учасники засідань «внесены в Журналы для подписания не по старшинству членов, а по местам занимаемым вне Комитета, так что младшие члены должны выше подписывать Журналы исполненные, а старшии чиновники ниже подписывают вопреки общего законного порядка; то по сим обстоятельствам я не могу согласиться с мнениями оных журналов» [НБУВ ІР, ф. II, од. 22942, арк. 1].

По-своєму неповторний документ. Лохвицький висловлювався як завжди витіювато, але цього разу все було абсолютно зрозуміло. Він нагадував про незаперечну істину: у Росії чини – «вернейший способ быть предметом уважения» [Ф. Ц. 1802, с. 125]. Саме чин, а не посада був мірилом престижу. До початку ХІХ ст. в масовій свідомості чин став самостійною цінністю, символічним капіталом чиновників [Борисенко 1998; Писарькова 2002].

Поява в Києві Університету, створення Тимчасового комітету, визнання професорів експертами з київських старожитностей, якими Лохвицький за власним рішенням займав-

⁸ К. Неволін, С. Орнатський та І. Данилович до призначення в 1835 році до Києва, де створювався юридичний факультет Університету, служили у II Відділенні власної Його величності канцелярії. Відомості про членів Комітету див.: [Иконников 1884; Алексей Иванович Ставровский 1882; Тарасенко 2017; Біленький 1999].

ся більше десяти років, було сприйнято ним як особиста загроза і пограння його непорушних прав. Комітетчики мали намір «истребовать» від нього та «учинить поверку»? Але члени університетської корпорації були державними чиновниками, і Лохвицький не сумнівався: за усталеною практикою, ніщо, крім чину, не повинно було визначати їх реальну роль і значення.

Далі в листі він просив попечителя «предложить Комитету ввести общий порядок всех присутственных мест» і нагадував, що «подписывают же члены в присутствиях по старшинству чинов, а не по местам вне Комитетов занимаемым, потому что в Комитете <...> приглашенные члены любители отечественных древностей по праву старшинства чинов имеют равные голоса» [НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22942, арк. 1–1 зв.]. При зовнішній невиразності формулювань Лохвицького кожне слово вивірене. Він філігранно володів канцелярсько-бюрократичною казуїстикою, тому в нього – «приглашенные», але «члены». Таким чином, статському раднику Лохвицькому, який насправді «участвовал в трудах» Комітету, повинні були одному з перших надавати протоколи для підпису. Інакше – неправильними ставали і «мнения» у протоколах.

Наприкінці травня, як ми пам'ятаємо, фон Брадке фактично відмовився головувати на засіданнях; «наблюдение за производством начатых работ» теж було перепоручено В. Циху.

Це не врятувало попечителя від подальших викриттів. Нестримна активність любителя старожитностей знайшла «точку прикладання». Викриття зловживань, яке він давно включив у свою соціальну роль, допомагало постійно бути в центрі уваги й підвищувати власне значення.

Залучення професорів у процес бюрократичного впорядкування реальності тривало.

Археологічні справи в бюрократичному просторі. 1 квітня 1836 року було розпочато «Дело Временного комитета для изыскания древностей в г. Киеве. О изысканиях по части древностей на месте выдаваемом г. Лохвицким за Дирову могилу» [НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22939]. Того самого дня відбулося засідання Тимчасового комітету [НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22954, арк. 5–7]. Навряд чи присутні від-

дали данину веселому святу, відомому і в той час, – їм було не до розіграшів. К. Лохвицький нагадав, що з приходом весни Комітет мав намір оглянути місце, «принимаемое им [Лохвицьким. – Т. А.] за место погребения киевского князя Диры» [НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22954, арк. 6]. Виконати обіцяне доручили І. Даниловичу і М. Берлинському спільно з К. Лохвицьким.

За результатами огляду Данилович склав Донесення, тобто службове повідомлення, звернене до керівництва. Данилович відтворив у Донесенні відповідний такому документу формуляр, але написав текст не в канцелярському функціональному стилі. «Мы старались вникнуть во все подробности <...>, чтобы из сего осмотра можно было заключить: есть ли надежда или вероятность при дальнейших поисках на сем месте, открыть что либо замечательное по своей древности», – писав він. Професор зізнавався у «совершенном моем незнании топографического местоположения Киева и его урочищ» і наводив праці Берлинського, митрополита Євгенія, польських і німецьких «дееписателей», кілька видань літопису Нестора, з якими він ознайомився, щоб заповнити цю прогалину у своїх знаннях. У підсумку він склав «для собственного изучения Краткую историю Киева, дабы узнать, где какого рода и с каких времен можно искать древностей» [НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22954, арк. 6 зв.], і кілька абзаців з неї подав в офіційному документі. Нарешті, Данилович приступив до головного – до історичних свідчень, що спростовують припущення Лохвицького про знахідку Дірової могили біля Ірининської церкви.

Отже, перо вченого перетворило Донесення в наукове повідомлення з усіма атрибутами, притаманними цьому жанру (історіографічний і джерелознавчий огляди, аналіз матеріалу, висновки). Комітет в особі Даниловича зробив крок до перетворення спонтанних «разрытий» на науково обґрунтовані археологічні дослідження. І рухався він у тандемі з тим, що робив у Київській духовній академії митрополит Євгеній. Синхронно з Даниловичем завершував свою роботу «О древней Киевской церкви св. Ирины <...>» студент Академії Климент Каневський [Каневский 1836]. Його твір було опубліковано наприкін-

ці 1836 року, опікувався працею митрополит Євгеній [Карпов 1914, с. 225]. Можна припустити, що Данилович у стислі терміни освоїв історію і топографію «міста Ярослава» завдяки порадам і бібліотеці митрополита. І це ще не все.

Данилович не міг не знати, що в «Записке», підготовленій С. Орнатським, є параграф «Предположение о Дировой могиле». У ній нагадувалося, що 1834 року К. Лохвицький просив військового губернатора «дозволення на производство изысканий к открытию места погребения киевского князя Ди́ра <...> полагаая оно <...> за открытою им церковию Св. Ирины» [О ходе открытия 1936, с. 274]. Як завжди в подібних випадках, губернатор звернувся до митрополита Євгенія, який відповів, що в літописі Нестора точне місце Дірової могили не вказано, але «впрочем г. Лохвицкий, ища сей могилы, может найти какиенибудь другие киевские древности». Губернатор дозволив розкопки. Виявивши надгробні плити, Лохвицький заявив, що тут має бути «весьма древнее кладбище, существовавшее уже во время великого князя Ярослава». Це «уже» означало: не з часу князя, а до нього. Заперечення і аргументи М. Берлинського не були сприйняті, Лохвицький не припиняв «доводити», що могилу Діра знайдено.

Отже, Тимчасовому комітету був представлений «другий акт марлезонського балету». Данилович детально розписав те, що раніше вже намагалися пояснити археологу. Головним адресатом Донесення, на нашу думку, був не стільки Комітет, скільки саме Лохвицький. Не випадково Донесення було написано Даниловичем від свого імені, без згадки давніх київських знайомих Лохвицького. Професор був у Києві новою людиною. Його відносини з Лохвицьким не мали особистісного прологу.

Доступний стиль викладу, повний набір аргументів (мабуть, надлишковий для наукової спільноти, для якої вистачило б лаконічних тез), нарешті, повторювані компліменти його заслугам і висновок, що вести розкопки має сенс, нехай навіть це і не Дірова могила – усе це було спробою примирити Лохвицького з думкою про його помилку. Спроба зазнала фіаско. За кожним археологічним «проектом» Лохвицького стояли його амбіції, претенду-

вання на головну роль, що виключало визнання помилки.

9 січня 1837 року на засіданні Комітету Донесення Даниловича було розглянуто й вирішено: «признавая разыскание древностей на сем месте полезным, поручить г. Лохвицкому, составит предположение касательно времени, в которое должно быть начато разыскание, способа, коим оно должно быть производимо и денежных средств и представить сие предположение на рассмотрение Комитета» [НБУВ ІР, ф. II, од. 22942, арк. 49 зв.].

Цього не було зроблено. Для Лохвицького від розкопу до чорнильниці завжди було рукою подати, але як тільки мова заходила про те, щоб скласти не реєстраційний, не формулярний текст, а зрозуміле обґрунтування «предположение», ця дистанція ставала нездоланною.

Замість «предположения» щодо Дірової могили 11 березня Лохвицький подав зовсім іншу доповідну записку, у якій просив Комітет «исходатайствовать у местного начальства дозволение открыть на Андреевской горе древние крепостные врата о существовании коих он имеет догадки [курсив наш. – Т. А.]». І Комітет здійснив маневр: вирішив «отнестись к киевскому военному губернатору о разрешении на производство сей работы, и в случае его на то согласия, выдать г. Лохвицкому на открытие земли первоначально 100 р. предполагая увеличить сию сумму по мере надобности в том случае, когда первоначальные работы оправдают предположение г. Лохвицкого» [НБУВ ІР, ф. II, од. 22942, арк. 55 зв.–56].

На листопадовому засіданні Комітет розглядав Доповідну записку Лохвицького, у якій той стверджував про «совершенное им открытие» стародавніх воріт і просив «на расчищение их и приведение в порядок, к израсходованным двумстам рублей, еще ста рублей» [НБУВ ІР, ф. II, од. 22942, арк. 73]. У грудні – повторне фінансове прохання. Відступати було нікуди – Комітет доручив М. Максимовичу та М. Берлинському оглянути «знахідку». 25 липня 1838 року експерти дали висновок: за джерелами «не открывается бытие крепостных городских ворот на том месте; да и в последнее время с 1774 года не был на том месте никакого прохода на Старый Киев, а виден был остававшийся от прежних

времен палисадник около Старокиевских валов» [НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22947, арк. 15]. Відриті тільки напівзгнилі колоди – залишки укріплень цієї частини міста, що відносяться до ХVІ ст. Берлінський на підтвердження наводив дані з Книг Київського магістрату.

Висновки експертів були однозначні: «по сему ни с чем несообразно было бы признать это отверстие за врата, которыми якобы в[еликий] кн[язь] Владимир Святославич вошел в Киев, как то утверждает г. Лохвицкий [;] <...> признать открытое г. Лохвицким отверстие в валу Андреевской горы подлежащим закрытию» [НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22955, арк. 21–22]⁹.

Замінивши у фразі Ю. Лотмана ім'я історичного персонажа на київського любителя старожитностей, можна сказати, що «недоумение – чувство, которое почти никогда не покидает исследователя личности» Кіндрата Лохвицького¹⁰. Досить побачити дані на «справі» Тимчасового комітету «об изысканиях г. Лохвицкого на Андреевской горе в Старо-Киевском валу для открытия древних предположительных ворот» [ДАМК, ф. 299, оп. 1, од. 5]: її було закінчено 9 лютого 1842 року, тобто ще чотири роки після вердикту Комітету неймовірний шанувальник старожитностей не давав спокою. Наполягаючи, що відкрив Володимирові ворота, він вимагав значні суми з тих 1500 руб., які виділили нібито саме на його розкопки.

Але на відміну від колишніх, докомітетських, часів, Комітет зміг поставити бар'єр, нездоланий для «догадок» Лохвицького. Нічого подібного до історії зі «знахідкою» Хреста Апостола Андрія Первозванного [Ананьєва 2013] не сталося. Як і в епізоді з «Діровою могилою», було проведено бліц-дослідження. Комітет прищеплював навички наукового підходу до підготовки розкопок.

Однак тут, як і в інших випадках, Комітет виявляв непослідовність іншого гатунку. 28 червня 1838 року за дозволом на розкопки звернувся О. Анненков, який без найменших обґрунтувань вказав місця «пошуків» (біля Михайлівського монастиря і в саду Києво-Пе-

черської лаври (!). З боку Комітету заперечень не було, слід було лише залагодити питання з Будівельним комітетом і церковною владою. Прихильність Комітету в цьому випадку пояснювалася просто: по-перше, Анненков повністю брав на себе всі витрати з розкопок і обіцяв знахідки передати в Музей; по-друге, він слідував внутрішнім соціальним конвенціям «вченого стану», демонстрував повну лояльність і визнання пріоритету не за станом-бюрократичним, а за науковими критеріями; нарешті, він уникав голосних конфліктів. І Комітет санкціонував розкопачню активність Анненкова, у якій був присутній скарбощукацький інтерес.

«Постановили: принять к сведению». У матеріальному світі бюрократичної реальності переважають папір, перо та чорнило. Вони із самого початку діяльності Комітету небезуспішно конкурували з атрибутами реальності археологічної. Це було зумовлено не тільки діловодними потоками обов'язкової офіційної документації, але й особистісними стратегіями та «співпрацею» Лохвицького. Недостатньо високий статус університетських професорів у суспільстві та етичні норми «вченого стану» багато в чому диктували відповідні реакції комітетчиків і діяльність організації. Афоризм Наполеона отримав невійськове підтвердження: можна виграти кампанію, але програти війну. Документи показують, як розросталися масштаби баталій.

Після візиту до Києва восени 1837 року цесаревича Олександра Миколайовича для нього, деяких членів його почту, інших осіб Лохвицький підготував текст, яким повідомляв про страшні зловживання: пробиті стіни Золотих воріт, контрфорси зроблені «на свежей извезке», «Древнии врата крепостные под Андреевским валом деревянные не допускают окончить»; «на ограде Десятинной церкви из фундаментов валяется красный камень греческий, который по своему достоинству стоит по крайней мере 100 [т?] рублей». І у всьому цьому винен Комітет: «Я мню, что ни самые дикие не сделали бы того что делает Комитет древностей учрежденный для сбережения из

⁹ Ми зараз не акцентуємо уваги на ставленні Комітету до пам'яток пізніших часів, нездатності інтерпретувати деякі знахідки і як наслідок цього – ігнорування ряду розкопаних речей.

¹⁰ У Ю. Лотмана йдеться про Олександра І (у кн.: [Лотман 1994, с. 197]).

ученых профессоров, которые все достойнейшие уважения, но каждый знает свою только науку, а знать открывать древнии памятники это совсем другая наука или знание, которое является веками. 600-т лет по разорении Батыем, никто не открыл ничего, что теперь открыто, но зависть личность и презрение сильных попирают ногами святыню». «Все делается в комитете напротив моих представлений. А по этому нельзя открывать древних памятников, которые лучше сберегаются в недрах земли, чем под управлением Комитета древностей, который в течение двух лет ничего не открыл, а мне мешают» [НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22952, арк. 46–46 зв.].

21 березня 1838 року, дізнавшись, що він більше не очолює Музей старожитностей, Лохвицький написав міністру народної освіти. Він повідав, що звільнення – це «милость спасающая меня от личности г. Фонбратке, которая обличается следующими обстоятельствами»: особистою помстою попечителя за те, що Лохвицький колись викрив його батька, і переконував міністра, що той «нікогда бы не согласился обидеть меня не взявши ответа разве с тем, чтобы дать мне место по чину моему высшее» [ЦДІАУК, ф. 222, оп. 1, спр. 277, арк. 6–8 зв.].

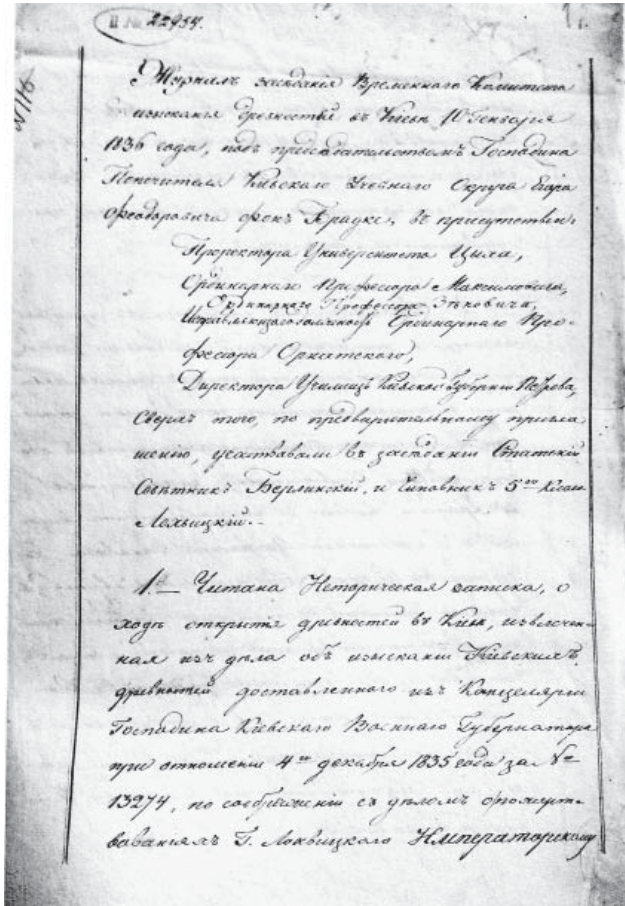
Комітет почав «дело» «О прикосновенности чиновника 5 класса Лохвицкого к делам по изысканию и сохранению древностей» [ДАМК, ф. 299, оп. 1, од. 6]. У ньому рапорти й записки Лохвицького, у яких, до речі, поряд з інвективами містилися цілком розумні зауваження (наприклад, про те, що не можна речі, пожертвовані в Музей, довільно передавати в різні кабінети Університету). Але в діях Комітету проявилися не тільки раціональні реакції, але і емоційні.

Наприкінці 1840 – на початку 1841 року вже новому попечителю С. Давидову довелось брати участь у «війні пір'я». Високоставлені кореспонденти отримували прохання Лохвицького про «дозволение ему по-прежнему раскапывать памятники древностей, с выдачею в распоряжение его 1500 рублей, для сего ассигнованных». У проханні він повторював звинувачення в бездіяльності та шкідливих вчинках Комітету. У відповідь Комітет на кількох десятках листів викладав свої доводи проти кляузи, педантично пере-

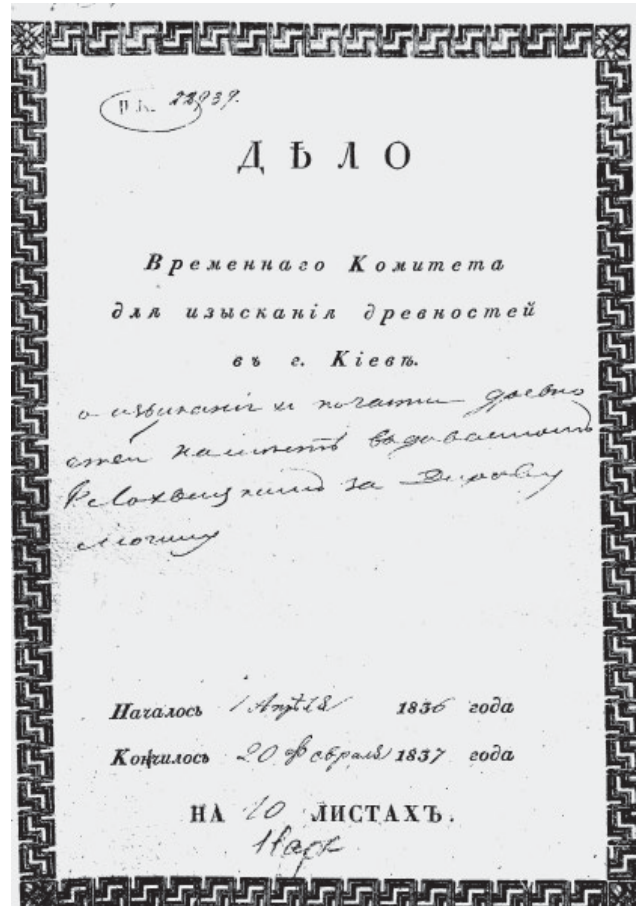
раховуючи кожен свій крок і доводячи, що папір Лохвицького – «прямо и совершенно ложный донос на Комитет» [ДАМК, ф. 299, оп. 1, од. 6, арк. 34 зв.].

Дослідники політичної культури Росії першої половини ХІХ ст. зазначають, що донос, не маючи нинішніх негативних конотацій, дозволяв донощику ідентифікувати себе з владою [Бикташева 2012]. Казус Лохвицького в даному випадку полягає в тому, що для такої ідентифікації були додаткові підстави, про які він у той момент не мав жодної гадки. 13 лютого 1840 року попечитель учбового округу і голова Тимчасового комітету князь С. Давидов склав подання на ім'я міністра народної освіти графа С. Уварова. «До сих пор действия [Временного. – Т. А.] Комитета ограничивались поисками в разных местах старого Киева, но за исключением двух древних сооружений (Золотые ворота и основание монастыря святой Ирины), все прочие открытия не представляют никаких данных для пополнения или пояснения истории древней России, и потому только, что одни догадки, часто не имеющие прочного основания, не могут объяснить удовлетворительно историческое значение открываемых памятников» [цит. за: Журба 1993, с. 132]. Навряд чи Давидов був автором-одинаком цього висновку. Це була думка всього Комітету. Нагадаємо, що в 1839 році його покинули І. Данилович, С. Зенович, пішов на пенсію Ф. Мехович. Максимович, який страждав від хвороби ніг, 30 вересня 1840 року подав прохання про відставку. Поки не виявлені протоколи засідань Комітету за 1840 рік (не виключено, що їх не було), неможливо сказати, хто прийшов на зміну. Важливіше інше – думка комітетчиків напрочуд сильно нагадувала «абсолютно неправдивий донос» Лохвицького. Виявилось, що всі вони бажали закриття Комітету, наче виправдовуючи його назву – *Тимчасовий*. Бажання здійснилося 1843 року.

Як це найчастіше трапляється в історії, правильне місце Тимчасового комітету – не поряд з дифірамами і не навколо запеклої критики. Чи виконав він свою місію? Відповідь залежить від розуміння цієї місії. Якщо говорити (слідом за історичною персоною)

Сторінка Журналу (протоколу) засідання
Тимчасового комітету

Обкладинка «справи»
Тимчасового комітету

про «древность» як «надежнейшую ограду государственных уставов», то Комітет, звичайно, займався більш скромними і конкретними огорожами – навколо Золотих воріт, біля Ірининської церкви. Якщо вимірювати площу комітетських археологічних розкопок, то вона не вражає навіть, порівняно з «досягненнями» старанного О. Анненкова (що вже говорити про невтомного К. Лохвицького!).

Однак, якщо дивитися на його досягнення і провали, не відгороджуючи їх від епохи, то виявиться, що Комітет намагався відповідати на запити свого часу і надав перший досвід взаємодії науки з археологічною практикою. Комітетчики почали процес переходу від «разрытий» любителів старовини до досліджень, які спиралися на наукові знання. Щоб було зрозуміліше, від чого захищав і захищався Комітет, наведемо початок ще одного документа Лохвицького: «Более десяти лет занимаясь испытаніями раскрытій древнос-

тей киевских, как то Д[есятинной] ц[еркви,] К[рестовоздвиженского] м[еста,] где Крест водр[узил] Св[ятой] А[постол] А[ндрей] П[ервозванный] <...> между прочим нашол так называемую Лысую гору, где в древности по преданию старожилам киевских¹¹ в древности собирались ведьмы киевские для своих забав, и прочих надобностей <...>» [22942, арк. 46] ...

Комітет був першим місцем колективного продукування наукового знання про давні пам'ятки Києва. І при цьому, як писав І. Данилович, «мы ни малейше не имеем в виду опровергать совершенно предположение почтеннейшего сотрудника, но требуем новых доказательств [курсив наш. –Т. А.]. Напротив мы всегда уважаем его заботливость в сохранении славы предков, с почтением удивляемся его постоянным трудам и предприимчивости. Без таковых, как сей муж пристрастных любителей Древностей, жарких защитников своего

¹¹ Неузгодженість відмінків в оригіналі.

мнения и смелых в своих догадках и умо-
заклучениях, дело изыскания Древностей, ни-
когда не может наперед продвигаться» [НБУВ
IP, ф. 22939, арк. 10–10 зв.]. Це опосередковано
висловлене визнання важливості взаємодії на-
уки з ентузіастами-дилетантами, зрештою – із
суспільством, не втрачає своєї актуальності.

Документи Тимчасового комітету показу-
ють, як випереджаючими темпами, порівняно
з археологічною діяльністю Комітету, йшло
налагодження писемних технологій владарю-
вання. Бюрократичне виробництво вплинуло
на роботу Комітету не кращим чином. Але,
мабуть, цей вплив не досяг того рівня, на який

очікували. Можливо, одна з причин ліквідації
Комітету полягала в тому, що він не піддав-
ся (припустимо, що несподівано для самого
себе) повній бюрократизації. Не випадково на
його місці була створена Комісія для розгляду
давніх актів, безпосередньо підпорядкована
генерал-губернатору Д. Бібікову.

Усе це – тема для подальших досліджень.
З матеріалами Комітету цікаво працювати,
якщо пам'ятати, що «документ становиться
видимим лише тоді, коли ми смотрим не
только на него – коли в поле зрення попадаєт
“среда, в которой он функционирует”» [Ста-
тус документа 2013].

Джерела та література

- Державний архів міста Києва (ДАМК), ф. 299, оп. 1, од. 5.
ДАМК, ф. 299, оп. 1, од. 6.
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису (НБУВ IP),
ф. II, од. 22923.
НБУВ IP, ф. II, од. 22941.
НБУВ IP, ф. II, од. 22942.
НБУВ IP, ф. II, од. 22947.
НБУВ IP, ф. II, од. 22949.
НБУВ IP, ф. II, од. 22950.
НБУВ IP, ф. II, од. 22952.
НБУВ IP, ф. II, од. 22953.
НБУВ IP, ф. II, од. 22954.
НБУВ IP, ф. II, од. 22955.
Центральний державний історичний архів України (в Києві) (ЦДІАУК), ф. 222, оп. 1,
спр. 277.
Алексей Иванович Ставровский. (Некролог). 1882. *Киевская старина*, 12, с. 626.
Ананьева, Т. 2013. Между божественным и профанным: забытая находка 1830-х годов –
киевский «Крест» Апостола Андрея Первозванного. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна.
Збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–
1908)*, с. 256–270.
Ананьева, Т. 2017. «Дабы сии древности были в киевском музее»: к истории создания
Музея древностей Университета Святого Владимира. *Opus mixtum*, 5, с. 61–76.
Ананьева, Т. 2019. Розкопки Федорівського монастиря в Києві у 1838 році: між
археологічною подією та діловодством. *Opus mixtum*, 7, с. 84–97.
Антонович, В. Б. 1884. Музей древностей. *Историко-статистические записки об ученых
и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира
(1834–1884)*, с. 61–76.
Беляев, Л. А. 2000. *Христианские древности. Введение в сравнительное изучение*. Санкт-
Петербург.
Бикташева, А. Н. 2012. Губернатор как жертва конфронтации коронной власти, губернского
дворянства и «локального» общества (первая половина XIX века). *История и историческая
память*, 5, с. 71–84.
*Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета
св. Владимира (1834–1884)*. 1884. Киев.

Біленький, С. 1999. Діяльність інтелектуала як служба і покликання: Михайло Максимович і Володимир Цих. *Київська старовина*, 5, с. 82–100.

Борисенок, Т. 1998. Чиновничество в России XIX века: предписания, образы и стереотипы. *Социально-культурные и этнические стереотипы. Материалы научной конференции*, с. 80–86.

Булкина, И. 2009. Политика Николая I в Юго-Западном крае и учреждение университета Св. Владимира. *Humaniora: Litterae Russicae. Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение, VII (Новая серия)*, с. 360–378.

Вишленкова, Е., Парсамов, В. 2017. Архив как исследовательская проблема для историка университетской культуры. *Биографии университетских архивов*, с. 5–22.

Владимирский-Буданов, М. Ф. 1884. *История Императорского университета св. Владимира*. Киев.

Временный комитет для исследования древностей. 1985. *Киев: Энциклопедический справочник*, с. 114.

Горькова, А. О. 2015. *Охорона археологічної спадщини у діяльності державних та громадських установ Києва (1835–1934): автореф. дис. ... канд. іст. наук*. Київ.

Григор'єва, Т. Ф. 1999. З історії створення та діяльності Тимчасового комітету по розшуку старожитностей Києва. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*, 8, с. 58–65.

Григор'єва, Т. Ф. 2007. Комітет із дослідження старожитностей у Києві. *Енциклопедія історії України*, 4, с. 482.

Журба, О. І. 1993. *Київська археографічна комісія. Нарис історії і діяльності*. Київ.

Закревский, Н. В. 1868. *Описание Киева*, 1. Москва.

Закревский, Н. В. 1868. *Описание Киева*, 2. Москва.

Замлинський, В. 1994. Патріарх української науки. *Максимович М. О. Киев явился градом великим...: Вибрані українознавчі твори*, с. 10–31

Зорин, А. 2001. *Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века*. Москва.

Из записок В. А. Инсарского. 1873. *Русский Архив*, 3, стб. 513–592.

Иконников, В. С. 1891. *Опыт русской историографии*, 1, 1. Киев.

Иконников, В. С. 1904. *Киев в 1654–1855 гг.: исторический очерк*. Киев.

Ильина, К. А. 2011. Профессора и бюрократические коммуникации в Российской империи первой трети XIX века. *История и историческая память*, 4, с. 133–158.

История Киева. 1983, 2. Киев.

Івакін, В. Г. 2011. Історія археологічних досліджень давньоруських поховальних пам'яток Києва. *Древности*, 10, с. 302–313.

Каневский К. *Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819–1920-е гг.* 2015, 2, с. 24.

Каневский, К. 1936. О древней Киевской церкви св. Ирины, созданной великим князем Киевским Ярославом Владимировичем. *Журнал Министерства народного просвещения*, XII, с. 423–453.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*, I. Москва.

Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев*, II. Москва.

Карпов, С. М. 1914. *Евгений (Болховитинов), как митр. Киевский*. Киев.

Кільова, Г. 2013. Державна освітня політика та створення Київського навчального округу в роки попечительства Є. Ф. фон Брадке (1832–1838 рр.). *Педагогіка вищої та середньої школи*, 39, с. 320–326.

Курінний, П. 1970. *Історія археологічного знання про Україну*. Мюнхен.

Левицкий, О. И. 1893. *Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843–1893). Историческая записка о ее деятельности*. Киев.

Лотман, Ю. 1994. *Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII–начало XIX века)*. Санкт-Петербург.

- Максимович, М. А. 1871. *Письма о Кивее и воспоминание о Тавриде*. Санкт-Петербург.
О ходе открытия древностей в Кивее до начала 1836 года. 1836. *Журнал Министерства народного просвещения*, 11, с. 261–279.
- Писарькова, Л. Ф. 2002. Российский чиновник на службе в конце XVIII – начале XIX века. *Отечественная история*, 5, с. 33–49.
- Письма Высокопреосвященного Евгения митрополита Киевского Н. Н. Мурзакевичу (1); 1834–1837 г. 1868. *Киевские епархиальные ведомости*, 10, 16-го мая.
- Пономарев, С. 1872. *Михаил Александрович Максимович. (Биографический и историко-литературный очерк)*. Санкт-Петербург.
- Сборник постановлений по министерству народного просвещения. 1875, 2. Санкт-Петербург.
- Статус документа: Окончательная бумажка или отчужденное свидетельство? Сб. статей. 2013. Москва.
- Тарасенко, О. О. 2017. До становлення школи істориків Університету Св. Володимира: В. Ф. Цих та О. І. Ставровський. *Грані: Науково-теоретичний альманах*, 20, 7(147), с. 15–31.
- Тептюк, Л. М. 2014. Основні віхи діяльності Історичного товариства Нестора–літописця та участь Володимира Іконникова. *Гілея: науковий вісник*, 91, с. 47–50.
- Ф. Ц. [Карамзин Н. М.]. 1802. Отчего в России мало авторских талантов? *Вестник Европы*, 14, с. 120–128.
- Федорова, Л. 2011. Становлення і розвиток киевознавства (кінець XVIII – початок XX ст.). *Регіональна історія України*, 5, с. 175–194.
- Федорова, Л. Д. 2013. Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві. *Енциклопедія історії України*, 10, с. 81.
- Шевченко, Н. О. 2013. Християнські старожитності давнього Києва в науковій спадщині М. Максимовича. *Український історичний журнал*, 5, с. 60–74.
- Щербина, В. 1929. Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. *Україна*, 32, січень–лютий, с. 10–14.

Історія досліджень, джерела, архітектура і археологія Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори і давнього Києва

History of the Research, Sources, Architecture and Archaeology of the Desyatynna Church and Sites of Starokyivska Hora and Old Kyiv

Тетяна Вілкул

Похід Михалка Юрійовича та чудо святої Богородиці Десятинної

У двох головних руських літописних зводах XII ст. продубльовано похід князя Михалка Юрійовича. Водночас під двома різними роками, 1169 (чи 1172) та 1171 (чи 1173) у Київському та Суздальському літописах вписано дві повісті про цю подію. Записи літературно добре опрацьовані, зокрема, цим вирізняється простора повість, яка в підзаголовку названа «Чудом св. Богородиці, церкви Десятинної». Щодо реалій, треба сказати, це був цілком ординарний, хоча й доволі успішний похід переяславців та «своїх поганях» (степовиків берендеїв) проти половців. Такої честі не випадало значно масштабнішим військовим операціям. Чим викликане таке незвичне рішення книжників-літописців чи, можливо, редакторів записів? У цій статті зроблено спробу з'ясувати механізми впливів літописних зводів один на одного.

Ключові слова: Давня Русь, середньовічні літописи, середньовічний Київ, текстологія.

Two main Old Rus chronicles of the 12th century have duplicated the data on the war campaign of Prince Mikhalko Yuryevich. At the same time two records about this event were added to the Kyiv and Suzdal annals under 1169 (or 1172) and 1171 (or 1173) years. Both entries are elaborated very well. Especially the lengthy narration, which has the subtitle "The Miracle of Holy Mother of God of the Desyatynna Church" is literary distinguished. In reality, it was quite ordinary, albeit rather successful local campaign of Pereyaslav troops and "friendly pagans" (the steppe nomads Berendei) against the Cumans. Actually, much more serious military events were not awarded to the honor to be mentioned in the two chronicles. What caused such unusual decision of the chronicler or perhaps editor of those records? This paper seeks to elucidate the mechanisms of the impact of the chronicles on one another.

Keywords: Old Rus, medieval chronicles, medieval Kyiv, textual criticism.

Повість, чи радше дві повісті, про похід на половців Михалка Юрійовича вміщено у два давньоруські літописи за XII ст. – північно-східний суздальський Лаврентіївський та південний київський Іпатіївський (записи після «Повісті временних літ» (ПВЛ) у південній гілці називаються також Київським зводом). У Лаврентіївському повідомлення датовано 6677/1169 та 6679/1171 роками, в Іпатіївському – 6680/1172 та 6681/1173 роками [Лаврентьевская 1997, стб. 357–361, 362–363; Ипатьевская 2000, стб. 556–559, 562–563; Киевская летопись 2017, с. 397–403, 407; Радзвильовская 1989, с. 133–135]¹. Уже у XIX ст. вчені помітили подібність цих текстів, тим паче, що подвоєння записів у давньоруському літописанні – річ не унікальна. Хоча подібне явище трапляється не часто, утім, можна знайти ще кілька аналогічних дублів. Найвідоміший аналог – два описи наради двох князів (Святополка Ізяславича та Володимира Всеволодовича Мономаха) на Долобську і наступного за ним походу на половців, уміщені в кінці ПВЛ під 6611/1103 та 6619/1111 роками. Вони зроблені на підставі однієї події й однієї вихідної

версії тексту, однак у процесі остаточного редагування ПВЛ подвоїлися.

Похід проти степовиків початку 1170-х років приписано Михалку Юрійовичу – для фахівців з історії Давньої Русі маловідомому молодшому брату Андрія Боголюбського, для українського читача можливо, важливою буде вказівка на те, що Михалко був братом княгині Ольги – дружини Ярослава Осмомисла. Військові дії спрямовано проти половців, у поході взяла участь невеличка кількість переяславців – за термінологією автора повісті, 100 списів («копії») – та дещо більша кількість берендичів-стрільців – 1,5 тис. війська під керуванням одного й того самого воєводи Володислава. Вони стикаються з чисельно більшим ворогом, відбувається кілька сутичок, однак перемога лишається за «нашими» (руськими військами). Треба сказати, такої честі – бути двічі зафіксованим у літописах за XII ст. – не були удостоєні значно масштабніші військові операції.

Зважаючи на закономірності текстуального розвитку, кілька видатних літописознавців вирішили вважати обидві повісті про Михалка

¹ Далі у покликаннях на Лаврентіївський літопис вказується тільки номер стовпчика та літера Л, наприклад: [358Л]; на Іпатіївський літопис – відповідно, номер стовпчика та літера І, наприклад: [559І].

продубльованими й намагалися реконструювати механізм утворення загадкових записів. У різних учених з'явилися різні погляди на конкретний шлях його появи. О. О. Шахматов вважав, що подвійне повідомлення про похід Михалка пов'язане з роботою укладачів володимирських зводів кінця XII ст., а в Іпатіївський літопис воно потрапило завдяки великій компіляції XIV ст. під умовним позначенням «Поліхрон», яку він намагався реконструювати. Мовляв, редактор скорочував простору першу повість і внаслідок непорозуміння залишив також і скорочення, продублювавши таким чином відомості [Шахматов 1938, с. 53–54; Шахматов 1902, с. 58, 77–79]. На думку вченого, простора версія 1169/1172 року має бути вихідною, а запис під 1171/1173 роком – її скороченням. М. Д. Приселков переніс реконструкцію цілком на процес літописання у XII ст., «роздвоюючи» літописців Переяслава-Руського (нині – Переяслав-Хмельницький). Він писав про те, що події фіксувалися окремо в єпископському й окремо у князівському («княжому») літописах, тобто, пропонував вважати, що редакторське непорозуміння сталося при зведенні в одне ціле саме переяславських записів [Приселков 1996, с. 112]. А. Н. Насонов заперечив існування двох переяславських літописців, слушно вказуючи, що надто мала і непевна серія мусила б свідчити про існування «єпископських» відомостей, тоді як недооцінюється роль київської складової. Певні суперечності у викладі літопису вчений визнавав, але припускав контамінацію переяславського та київського джерел (вихідною версією він вважав київські записи, які через переяславське посередництво перетекли в суздальський літопис) [Насонов 1958, с. 480–481].

Існує також думка, що, зрештою, описуються різні походи [Рыбаков 1972, с. 30–31, 75; Бережков 1962, с. 160, 183, 187]. Зокрема, М. Г. Бережков, ведучи неявну полеміку з відомими літописознавцями, відзначав, що перший похід віднесено на перший рік київського князювання Гліба Юрійовича (брата Андрія Боголюбського), а другий похід – на час його хворо-

би, отже, на останній рік². Однак літописці цілком спроможні були вписати подвоєні записи в ширший контекст, що не змінювало того факту, що в основі дублів лежить одне ядро (згадувані вище продубльовані записи про нараду на Долобську і похід на половців на закінченні ПВЛ розділяють 8 років!). Авторка цих рядків підтримала думку про дублювання літописних записів [Вілкул, 2006, с. 7–28]. Розроблявся варіант існування двох редакцій, версії А (за хронологією – друге повідомлення, тобто під 1171 роком у Лаврентіївському літопису та під 1173-м – в Іпатіївському) і літературно обробленої версії В (повість 1169 року в Лаврентіївському та 1172 року в Іпатіївському). Водночас було обумовлено, що повністю не можна виключати можливості переробки обох повістей з одного порівняно короткого вихідного повідомлення (назвемо його *α*). Зараз вдалося ясніше уявляти собі роботу давніх книжників, долучено масу інформації про формули (сталі вирази), застосовувані в різноманітних літописах, тому пропоную розглянути обидві повісті ще раз саме під таким кутом зору.

Тексти, як видається, варті окремого розгляду, оскільки входять до ключових відомостей, що мають значення і для текстології літописання, і для історії Київської та інших давньоруських земель другої половини XII ст. Тому читачеві пропонується розбір текстів, а після нього – спроба інтерпретації літописних повідомлень, за якими стоять, схоже, набагато серйозніші явища, ніж локальна виправа на степовиків.

Насамперед слід відмовитися від думки, що йдеться про два походи й відповідно – про два окремих записи. Маємо надто багато збігів фактичних: головні і другорядні герої, завдання і наслідки, перебіг подій. Спостерігається й доволі багато спільного власне у текстах (див. Додаток та переглянуту нижче низку текстуальних подібностей у викладі). Для зручності ми пронумерували блоки тексту, сегменти коротшої версії А позначено арабськими цифрами, відповідники у версії В – тими самими цифрами з додаванням

² За Лаврентіївським літописом, князювання Гліба почалося в 1169 і завершилося в 1172 році, за Іпатіївським – почалося в 1171 і завершилося в 1173 році. Розбіжності в датах не мусять дивувати, іноді вони досягають двох-трьох років, хоча найчастіше йдеться про один рік. Так сталося, що саме в записях за 1160–1190 роки в суздальському та київському зводах трапляються саме значні хронологічні зрушення у два роки й більше.

латинських літер (наприклад, 9a, 9b), а текст, що не має відповідників, – 14n або з подальшою нумерацією (14n1, 14n2...).

Передусім слід зазначити, що інтродукції обох повістей не збігаються, бо їх умонтовано в оточуючі події кардинально інакше. Судячи з обсягу та літературних паралелей, автор просторішої версії В залучив багато переказаного й «вільно переданого». Текстуальний розбір почнемо з подібних фрагментів. У Лаврентіївській статті 1171 рік починається зі звістки про народження сина у Мстислава Андрійовича, онука Андрія Боголюбського, а далі бачимо нашу коротку повість про похід Михалка, версія А. Відтак вона має власний чіткий зачин. Що доволі важливо, вказано сезонну дату «зима». Літописні обумовлення «тоє же зимы», «...весны» «...осени», як правило, вказують на близьку, хоча й не миттєву, фіксацію подій протягом одного чи кількох наступних років із живої пам'яті і нередагований або мало редагований текст. Отже, прочитується: «1. Тоє же зимы **придоша** половци на **Кыевськую** сторону и **взяша** множество **сель** за **Кыевомъ** . **с людми и скоты. и кони. поидоша со** множествомъ **полона в половци**» (напівжирним стилем виділено спільний з версією В текст)³.

Натомість у версії В 1169 року оповідь іде про чудо святої Богородиці Десятинної, яке складає пару з новим чудом Богородиці Володимирської і щільно вписане в політичний контекст. Щодо південного чуда Десятинної Матері Божої, йдеться про дипломатичні домовленості або, радше, невдачу частини таких домовленостей нового київського князя Гліба Юрійовича. Нагадаю, що брат Андрія Боголюбського Гліб тривалий час сидів на переяславському столі, а після походу коаліції смоленських, чернігівських та суздальських князів на Київ 1169 року утвердився в Києві. Йому потрібно було поновити мирну угоду зі степовиками. Останні прийшли на південь Русі, розділившись на дві групи: одна стала біля Переяслава та Песочен (П'єсочень), а друга – на іншому боці Дніпра біля Корсу-

ня. Князь пішов до «корсунських» половців, маючи на меті заключити один мир, а тоді повернутися до переяславської групи і заключити другий. Однак пісоченські втомилися чекати й почали воювати і полонити землі. Розширений переказ вміщує повідомлення про наміри воювання в пряму мову пісоченської групи: «1b. поидемъ за **Кыевъ** **возмемъ** села . **И поидемъ с полоном в половцѣ**», – порівняння текстів показує, що у прямій мові від самих половців «підемо у половці» виглядає досить дивно, тоді у версії А розміщення його типове для літописів. Далі слідує власне реляція про полон: «1a и **ѣхаша** за **Кыевъ** **воевать** . и **приѣхаша** к Полоному къ **стѣи** **бѣдѣ** граду к Десятинному . и к Сѣмычю . и **взяша** села безъ оутеча . **с людми. с мужи и с женами . и конѣ . и скоты . и овцѣ** погнаша в половцѣ».

Далі починається зав'язка, у версії А «2. **а Глѣбу князю** кыевському . в то время болну суцю . 3. **посла бра^т своего Михалка** с братом^м своимъ Всеволодом^м по половцихъ»; у версії В «2a. **а Глѣбови князю** воротившюся от Переяслава... 3a. Глѣбъ же **посла брата своего Михалка** . и с нимъ переяславецъ . р. **а берендѣевъ** полторы . тысячи» (щодо берендєїв, згадку у версії А див. сегмент №6). У версії А, як бачимо, додано ім'я брата, майбутнього Всеволода Велике Гніздо, який на той час був молодим княжичем. Редакція поверхова, але очікувана, оскільки вплив цього князя після 1177 року був значним.

Михалко, очікувано, погоджується. Далі наводимо окремо тексти суздальського та київського зводу версії А, оскільки йі сегменти в літописах значно розрізняються: «4. **Михалко же** послушливъ сы . 5. **иде борзо по ни^х**» [363Л], – «4. **Михалко же** и Всеволодъ послушлива сыи . 5. **идоста борзо по половцѣхъ**» [562I]. Як бачимо, суздальський звід оповідає про самого Михалка, без Всеволода. Київський намагається додати ім'я Всеволода та двоїну в дієслові, однак перетворення форми літописець до кінця не довів, унаслідок чого отримуємо «послуш-

³ Див. Додаток, там само покликання на стовпчики літописів в обох повістях про Михалка. Сигли рукописів традиційні: А – московський Академічний список ПВЛ та Суздальського літопису; І – Іпатіївський, Л – Лаврентіївський; Р – Радзивілівський; П – Літописець Переяслава-Суздальського, Х – Хлебніковський.

⁴ До речі, цей приклад показує, як могла утворюватися вторинна двоїна при редагуванні літописів.

лива **сьи**», тоді як у двоїні мало б бути «по-слушлива **суца**». Аграматизм означає, що дійовою особою був усе ж таки сам Михалко, а Всеволода додано під час редагування⁴. Версія В має великі етикетні розширеннями (про значення яких нижче), однак ядро інформації збережене: «4а. **Михалко же послушанье створи братне** . 5п. а дружинѣ его не суци с нимъ . и не вѣдушимъ поѣзда князя своего 5а. **борзо**. 5п1. Михалко же цѣловавъ брата своего Глѣба . и всю дружину братню. 5б. и **иде по половцяхъ**».

Михалко з військом наздоганяють половців. У версії А: «6. И сгони⁵ ихъ за рѣкою бѣмъ . с **берендѣи** . и с торкы 7. С **воеводою** своимъ **Володиславомъ** . 8. И наѣхаша **дорогу** ихъ . и **поѣхаша по дорозѣ по ни^х**». У версії В «ба. и переяша **берендѣеве** 8а. **дорогу** половецьскую . и **поидоша по ни^х** с Михалкомъ». Тут із двох сутичок зроблено три (ідеальне число для наративу, улюблене багатьма авторами), тому епізод повторюється, і згадка воеводи йде саме під повторенням: «13b=8b. и поидоша **по дорозѣ ихъ** . 7а. **воевода** же бѣ оу Михалка **Володиславъ** . Яновъ бра^т».

Відбувається зустріч військ та перша сутичка. У версії А «9. и **оусрѣтоша** я с **полоно^м** . и **бишася** с ними . 10. и **наши** бѣю помощью . инѣхъ **избиша** . а **другыя изымаша⁶**». Натомість у версії В відзначені три сутички замість двох, відповідно, перша роздвоїлася і трапилися інші перестановки. Спочатку ніби-то війська Михалка зіткнулися зі сторожами (див. № 9п) і перемогли їх: «10а. овѣ^х **избиша** а **другыя изымаша**»; у повтореному епізоді другого бою з більшим військом «9а. и **оусрѣтоша** половець идуща с **полоно^м** . и **бившеся** одолѣша **имъ** . 10b. самѣхъ **избиша**».

Далі йде негарна сцена побиття полонених ворогів, раціоналізована в обох версіях порізному. У версії А «11. и рекоша **изыманымъ** . **много ли ваши^х назади** . и **рѣша** мнози су^т . 12. И ре^ч Володиславъ се держи^м колодники собѣ на смѣрть . повели княже исѣчи я . 13. и исѣкоша **всѣ** . **поѣхаша по дорозѣ ихъ**». У версії В «11а. и почаша впрашати живыхъ

изыманы^х . **много ли ваших назади** . и **рѣша** **много** есть яко .з. тысячъ . 12п. наши же слышавше думаеша оже дамы симъ животь а половець много есть назади . а на^с есть мало . оже ся с ними начне^м бити то се на^м будутъ первии ворози . 13а. и **избиша я всѣ** . не оупустивше ни мужа . 13b=8b. и **поидоша по дорозѣ ихъ**». Як бачимо, у першому тексті воевода дає поради князеві, і справу швидко вирішує верхівка війська. У другому тексті відбувається широка нарада усіх «наших», з роздумами, які займають певний час, тобто, йдеться про зважене рішення загалу. При цьому сама сцена побиття полонених – надзвичайно рідкісна, що ще підсилює значення буквальних збігів у ній.

Наступний бій із численним військом ворогів у версії А короткий, натомість у версії В надзвичайно розширений (відмінності див. нижче). Наближені деякі вирази на закінченні, зокрема, формула Божої помочі. Порівняймо, версія А: «16. и **поможе бѣ** Михалку со Всеволодо^м на поганья . и **дѣдня** и **отня мѣтва**»; версія В: «но **бѣ** **отца** его **мѣтвою** избави его от смѣрти». Треба відзначити, вирази «отня и дѣдня молитва», а також «молитва отьца и дѣда» (чи тільки діда, і в одному випадку – «родителю») належать до прикметних формул і трапляються виключно (!) в повідомленнях про володимиро-суздальських князів, синів і онуків Юрія Долгорукого. Порівняймо, під 1149 роком про чудесний порятунок у битві Андрія Боголюбського: «пособьем бѣжимъ и силою кр^стною и мѣтвою дѣда своего» [324Л – 390Л]. Аналогічно під 1151 роком знову про Андрія: «схраненъ бѣмъ и мѣтвою родителю своєю» [333Л – 431–432Л]; «бѣжи^м же заступленьемъ и мѣтвою родителъ своихъ» [334Л – 438Л]. В описі пограбування Києва 1169 року із суздальського літопису (у Київському зводі в аналогічній звістці – про допомогу Мстиславу Андрійовичу та збірному війську від Бога, Богородиці та молитов Юрія і Андрія за завоювання столиці, на щастя, випущено; очевидно, це було надто некоректно щодо постраждалих киян): «поможе бѣ и сѣя бѣца и **отня** и **дѣдня** мѣтва» [354Л]. Далі маємо дві аналогічні згадки з двох повістей про похід Михал-

⁵ В Іпатіївському – «згониша», це теж загалом можливий варіант, але далі з воеводою «своім», а якби від початку був збірний суб'єкт, то мало б бути з воеводою «іх».

⁶ Так в ІХ; Л – «извзаша»; РА – «язвиша».

ка, у тому числі «дѣдню та отню молитву» [360Л – 558І; 363Л – 563І]. Після чого залишаються тільки звістки з Лаврентіївського літопису: 1176 року – про Михалка та Всеволода, 1185 року – про Володимира Глібовича, онука Юрія Долгорукого, та 1193 року про Всеволода Юрійовича: «поможе бѣ Михалку и оца и дѣда его млтва и прадѣда его» [376Л]; «бжѣю помочью и стѣе бѣи и дѣда своего стѣ млтвою» [395Л]; «бмѣ и стѣе бѣи изотяша дѣда его и оца его млтвою стѣю» [409Л]⁷.

Наслідки походу, версія А «18. а полонъ свои о'яша .ѣ. чади . и пустиша я во своя си», у версії В потрапили в другу сутичку: «18а а полонъ свои о'яша»⁸, а також на закінченні повісті: «18б. полонении же възвратишася опя' в своя си». Прикінцеве славословіє версії А: «19. А сами възвратишася **Кыеву**⁹. 20. славяще **ба и стюю бцю . и крѣта чѣтнаго**¹⁰», у версії В розпорошене по кількох ділянках: «20а. и бѣ' помощь **хрѣта чѣтнаго . и стѣе мѣре бжѣи Десятинное бѣи...** 19а. и приде Михалко с переяславци . и с берендѣи г **Кыеву . побѣдивше половци...** 20б. а прочии вси хрѣяне прославиша **ба и стюю бцю . скорую помощницу роду хрѣяньску**». Треба сказати, що «слава Бога, святу Богородицю та креста честного» також належить до формул, і трапляється в літописах у низці випадків, тоді як розбита формула (хрест і Богородиця у верхньому фрагменті, а Бог та Богородиця – у прикінцевому) нетипова, і також свідчить про переробку-редагування.

В обох повістях є доволі рідкісні елементи. Наприклад, часті згадки «дороги», як це не дивно для сучасного читача. Лексема «дорога» взагалі не трапляється в Повісті временних літ та Новгородському літопису (!). У записах за XII ст. в Київському зводі присутня тільки, починаючи з 1152 року. Якщо перераховувати всі записи без Михалкового походу у двох версіях, то маємо лише п'ять виразів: 1152 рік [447Л], 1178 рік [613І], 1184 рік [636І], 1185 рік [640І],

1190 рік [672І]. У Лаврентіївському літопису слово вміщено виключно в повістях про похід Михалка. Як уже зазначалося, неординарною є сцена з побиттям полонених. Убивство незброєних воїнів або заручників нечасто змальовано в літописанні, можна нарахувати поодинокі подібні епізоди. Кожного разу йдеться про характерну сцену, яку легко впізнати. У ПВЛ це унікальний епізод з побиттям «Ітларевої чади» під 1095 роком. Ітлар та Китан прийшли на мир до Володимира Мономаха, сторони обмінялися «талями» (заручниками), а після того, як вночі було викрадено сина Мономаха, котрий з переяславського боку перебував у «талях», побили Китана й почали вирішувати, що робити з Ітларем та його людьми. Урешті-решт, їх зачинили в «избі», а коли ті спробували вилізти, розстріляли стрілами. Відповідальність було покладено на дружину Ратибора. Вони, мовляв, порадили князеві не зважати на порушення клятви («роти»), бо вороги самі весь час її порушують [227Л]. Далі в кінці походу 1103 року за наказом Мономаха посікли половця Белдюза, який спробував дати багатий викуп [279Л]. Промови Мономаха нагадують попередні «рѣчи» Ратиборової дружини – половці і Белдюз весь час порушують клятви, тому не треба нам їхнього золота, а це покарання за заподіяне. Ратиборові промови включають: «да они всегда к тобѣ ходяче ротѣ губять землю Русьскую», Мономах каже: «то вѣдѣ яла вы рота. многажды бо ходивши ротѣ. воевасте Руськую землю»¹¹. Нарешті, ще одна сцена – з київських записів 1153 року Київський князь Ізяслав Мстиславич ходив війною на Галич, битва відбувалася далеко не за канонами стратегій, кияни у сум'ятті поставили галицькі стяги, розпорошені галичани пішли під свої стяги й потрапили у полон. У Лаврентіївському літопису про Ізяслава сказано тільки: «повелѣ избити колодники . а лутшиѣ ихъ мужи веде с собою г Кыеву» [314Л], у Київському зводі в цьому

⁷ Після «изотяша» закінчення відсутнє в РА та ЛПС. У цьому повідомленні йдеться не про військові речі: сталася пожежа, але двір Всеволода вдалося врятувати.

⁸ Число полонених (400) відсутнє у версії В, можливо тому, що було не надто значним, порівняно з іншими цифрами з опису війська (1,5 тис., 7 тис.) і занижувало гіперболізовані описи звитяги.

⁹ Так в ІХ; ЛРАП – «въ Кыевъ».

¹⁰ Так у ЛРАП; в ІХ ще додано святих Бориса та Гліба: «и свѣта мѣнка помогающа на бранѣхъ . на поганья» (так у двоїні під час допомоги воїнам згадувалися саме Борис і Гліб).

¹¹ Цікаво також, що у значно просторішій продубльованій редакції походу на половців під 1111 роком епізод побиття полонених відсутній.

епізоді додано пояснення: «боле бо бьашеть . колодникъ е^г дружины . и види многое множество колодникъ . галичанъ вязячи . и тако повелѣ сѣчи я» [467I].

Натомість у повістях про похід Михалка в сцені побиття полонених буквально збігається значна частина тексту (початок і закінчення), що засвідчує текстуальну залежність. Зокрема, унікальний слововжиток бачимо в діалозі з полоненими і у версії А, і у версії В, вирази майже тотожні (див. № 11 та № 11а). Субстантивованій прикметник «ваши» на означення чужої сторони, неприятелів, у літописах, якщо не помиляюся, використаний виключно в повістях про Михалка. При цьому в обох повістях бачимо в такій ролі також і субстантивованій прикметник «наши» на означення своєї сторони чи війська, своїх (див. Додаток, № 10, 12n, 14n, 14n1, 15a). У літописах субстантивоване «наши» не часто, але трапляється, динаміка використання прикметна. «Наши» в такому значенні з'являються кілька разів у ПВЛ¹², а далі надовго зникають. Подібний слововжиток відновлений саме з повістей про Михалків похід і згодом продовжується записами за 1180–1190 роки, частіше – у Лаврентіївському зводі¹³. Треба сказати, що у сцені побиття полонених трапляються й різко відмінні фрагменти (див. № 12 та 12n). Тобто, зміст у них приблизно той самий (роздуми над тим, що колодників надто багато, і при зіткненні з великим військом половців, що наближається, утримувати їх буде небезпечно, а отже, треба знищити), однак текстуально оформлений він зовсім інакше: аж до того, що дійові особи різні. У версії А рішення «посѣчи» пропонує воєвода Володислав князеві, у версії В відбувається нарада, і рішення приймають «наши» всім загалом.

Загалом, якщо проглянути графічні маркери в текстах (див. Додаток), то видно, що матеріал короткої версії А (або гіпотетичного початкового запису α, який поверхнево редагований у версії А та кардинально перероблений і дуже розширений у версії В) використано більш-менш повно – виділені напівжирним стилем відповідники простежуються до всього тексту. Натомість у просторій версії В додано кілька нових епізодів. Низка з них мають етикетний та літературний характер. Насамперед вказано причину, чому Гліб не йшов у похід сам – берендеї, мовляв, схопили коня за повід і зауважили князеві, що краще послати козака брата та невеличке військо (№ 2n1)¹⁴. Маємо також пояснення, чому дружина не ходила в похід з Михалком (№ 5n)¹⁵ та цілком церемоніальне цілування-прощання з Глібом і його дружиною (№5n1). Далі – уже згадувана зважена нарада «наших» у повному складі, що вирішили посікти полонених (№ 12n), на місці простого звернення воєводи до князя (№ 12). Дуже схожий до зав'язки вчинок берендеїв описується далі (№ 14n2): «дерзи» переяславці ніби то рвалися в бій, але берендеї взяли цього разу за повід (коня) Михалка й заявили, що вони, стрільці, мусять їхати першими. Таким чином, побіжно зауважено хоробрість обох частин – і важкоозброєної дружини, і легкої кавалерії. Крім того, значно нарощені військові епізоди. Із двох сутичок зроблено три, причому за схемою казково-легендарною. Спершу Михалкове військо стикається зі «сторожею» в кількості 300 чоловік (№ 9n), вдруге – з основним полком (№ 9a, 10b), при цьому повторюється хід з розпитуванням полонених (№ 11b), які підтверджують що «топерво великий полкъ идетъ». При цьому «то първо» зазначено

¹² Див.: «да на роту идуць наши хѣяне руси» (IX – «крстьяная русь») [49Л]; «и свои мужь приведоша. и въ наших не быс» [122Л]; «аще ли от наших оумираеть то носимъ к нашимъ бѣмъ в бездну» [179Л]; «нашимъ же ставшимъ межи валомъ» (так в Л, у решті списків – «валома») [225Л]; «побѣгоша наши пред иноплемьники» [221Л]; «а наши погнаша въ слѣдъ ратныхъ» [231Л]; «наши же погнаша сѣкуще я» [279Л]; «наши же поча/ша/ сѣчи женуши я а другыѣ руками имати» [282Л].

¹³ Див.: 6688 / 1180 рік – похід на рязанців: «они же побѣгоша а наши погнаша» [387Л]; 1184 рік – похід на волзьких болгар: «наши же бжѣю помощью оукрѣпляеми . поидоша противу имъ» [390Л], відповідна сцена присутня і в Іпатіївському зводі, але замість наших – «русь» [626I]; «они же видѣвше побѣгоша . а наши погнаша сѣкуще поганья бохмить» [390Л – 626I]; «наши же погнаша сѣкуще я .з. тысячь руками изымаша» [395Л], в Іпатіївському – знову «русь» [632I]; 1185 рік – похід Ігоря на половців: «наши же видѣвше ихъ оужасошася . и величання своего отпадоша» [398Л]. Про ідеологічне навантаження подібних записів та літературні традиції див.: [Вилкул, 2003, с. 311–320].

¹⁴ У версії А причиною є хвороба князя, тоді як у версії В опрацьовано етикетний момент – великому князеві пристало велике військо, для дрібних операцій потрібно задіяти підручних.

¹⁵ Тзнову таки, доброго князя дружина не мусить полишати, а Михалко, безсумнівно, добрий, тому треба пояснити, що його власне військо просто не встигло зібратися через покvapливість розвитку подій.

з перспективи оповідача, який знав, що йдеться вже про третю сутичку. Полонені не могли знати про точний перебіг подій, адже з вибитої сторожі та головного полку ніхто не втік до своїх. Змальовується очікування цього третього бою (№ 14n, 14n1) і власне героїчний бій з «великим полком» (90 списів проти 900!), що включає пригоди падіння й відновлення стяга (№ 14n3) та інформацію про рани Михалка й порятунок від смерті (№ 14n4). Здається, автор читав попередні літописні записи – наприклад,

епізод з хапанням за повід має аналог в описі військових пригод молодого Андрія Боголюбського у 1151 році, котрий вів дружніх батькові половців на допомогу: «един же полочинь ять конь под ним за поводъ . и възврати и ляя дружинѣ своеи. зане бяхуть остали его вси половци» [333Л – 431Л]¹⁶. «Наши» з № 15b мають найближчий аналог в оповіді «Повісті временних літ» про зіткнення військ Святополка та Мономаха з половцями на Трубежі під 1096 роком, порівняймо:

ПВЛ, 231Л	Повість про Михалка, версія В, 360Л – 558Л
«...оударisha в конѣ к противнымъ . се видѣвше половци и побѣгоша . а наши погнаша въ слѣдъ ратныхъ сѣкуще противьныя»	15b. «и яко ^ж бяхуться ¹⁷ крѣпко . и видѣвше половци побѣгоша . и наши по ни ^х погнаша . 17a. овы сѣкуще . овы емьлюще»

Водночас він увів у літопис і певні інновації, див. наприклад, характеристику переславців «дерзи суще». Подібний епітет з'являється в Київському зводі лише в пізніших, ніж повісті про Михалка, статтях (див. 1185 рік – про Володимира Глібовича: «бъше же дерзъ и крѣпокъ . к рати» [646Л]; і ще раз під 1187 роком – про нього ж подібне: «бѣ мoughъ бодръ¹⁸ . и дерзокъ . и крѣпокъ на рати» [652Л]; 1190 рік – про одного з торків: «бѣ мoughъ дерзъ и надобень в Роуси» [668Л]).

Простора повість краще літературно оброблена, значно більша за обсягом (майже 4 стовпчики у виданні ПСРЛ проти 1 стовпчика короткої повісті) і виваженіша. У тому числі автор версії В скоригував один, так би мовити, надто сильний хід версії А. Він не фіксується сучасним читачем, але добре виявляється при порівнянні з іншими подібними текстами літопису. Так, про Михал-

ка мовлено «**послушливъ сы**». Подібні характеристики маємо тільки у ПВЛ, їх надає тільки двом святым (!): брату св. Бориса св. Глібові, котрий «бѣ бо послушливъ оцѣю» [135Л], а також св. Феодосію Печерському: «послушьливыйи. кроткыи смѣренныи» [159Л]. Таким чином, героїчного Михалка було фактично прирівняно до святих Русі попереднього століття. Версія В замінює цей вираз на «**послушанье створи братне**». Зворот церковно-слов'янизований, і справді, у ПВЛ використаний в оповіді про Києво-Печерський монастир. Див.: «покоренье и послушанье» [184Л, 188Л], «в млтѣвахъ и послушаньи» [198Л]. Однак у Київському зводі під 1151 та 1159 роками бачимо формулу «**ходити въ послушаньи**» (половчани до Святослава Ольговича та князівська братія до Ростислава Мстиславича)¹⁹. Отже, схоже, що автор версії В замінив прямолінійне

¹⁶ «За поводъ» є у ЛП, немає в ІХ, у РА – випущений весь цей фрагмент. В іншому епізоді під 1149 роком про Андрія пояснюється, що дружина не знала про те, що князь хоче поїхати на супротивників: «оулучи и сам по них. дружинѣ же не вѣдущим его» [324Л – 390Л], що схоже на «невѣданье» дружини Михалка у версії В. Подібний опис ран, щоправда, не Андрія, а його коня: «ять бо бѣ двѣма копьема конь под ним [Андрієм. – Т. В.] а третимъ в передни лукъ в сѣделныи» [324–325Л – 390Л].

¹⁷ В ІХ немає: «и якож, далі: бяхуся с ними».

¹⁸ Х – «добръ».

¹⁹ Див.: «прислашася полотчане къ Стославу Олговичю . с любовью яко имѣти оцѣмъ собѣ . и ходити в послушаньи его» [445Л]; «то я всяко иду Киеву на свою волю яко вы имѣти мя оцѣмъ собѣ . въ правду . а въ моемъ въ послушаньи ходити» [503Л].

ототожнення Михалка з постатями святих на м'якший літературний зворот²⁰.

Якщо пригадати всі урочистості, пов'язані з військовими діями в обох повістях, постає питання: кому потрібно було змалювати заштатний невеликий похід на половців у таких героїчних тонах? Тут треба враховувати, що Михалко певний невеликий час був київським князем. Щоправда, ані Київський звід, ані Лаврентіївський літопис не визнають прямо цього факту. Київський звід, замовником якого, як вважають, був князь Рюрик Ростиславич, усіяло намагається виставити наперед смоленський за походженням клан Ростиславичів, у тому числі за рахунок інших князів. Якщо спиратися тільки на це джерело, взагалі виникає багато питань, хоча подробиць у ньому більш, ніж достатньо. Однак факт київського князювання Михалка відомий з Новгородського літопису. Див. під 6680 / 1172 роком (що означає, що це сталося безпосередньо після смерті Гліба Юрійовича, який протримався в Києві 2 роки²¹): «томъ^ж лѣтъ^т выиде Романъ ис Кыева Ростиславиць волею и сѣде Михалко Гюргевиць Кыевъ». У Київському зводі датування зміщено на рік, тобто мусить ітися про події 1173 року. Утім,

дана подія не фіксується, більше того, вигнання Романа з Києва описується з кроком у два роки під 1174 роком, а про Михалка сказано, що Андрій ніби тільки збирався посадити його на столі, див.: «и пожалиша велми . Ростиславици . оже ихъ лишаеть Руськои земли а братау своему Михалкови даеть²² Кыевъ» (570Г). Причому Новгородський літопис знає, що через рік Михалко вже не князував у Києві, що там таки утвердилися Ростиславичі, див. повідомлення 6681 / 1173 року про похід на південь сина Андрія Боголюбського: «иде кнѣзь Гюрги Андреевиць съ новгородьци и съ ростовици Кыеву на Ростиславице и прогнаша е ис Кыева и стояше подъ Вышегородьмъ . зѣ. не^а и придоша сторови вси Новугороду а Ярославъ сѣде Кыевъ Изяславиць». В Іпатіївському ці події описано набагато детальніше під 1174 роком [568–578Г]. Лаврентіївський літопис не згадує Михалка в ролі київського князя, однак у нього в такій ролі фігурують Всеволод Юрійович та Ярополк (син старшого сина Юрія Долгорукого, Ростислава²³). Можливо, так трапилося тому, що наш «послушливий» Михалко продемонстрував великі здібності до домовленостей та зміни лояльності: коли він осів у Торчеську, Ростиславичі

²⁰ Щодо інших книжних, порівняймо, наприклад, вираз з № 14п «бѣєю помощью . и стою бѣєю крѣпляхуся». Аналогічні у ПВЛ, очевидно, книжні, з префіксом: про св. Феодосія «радуися оукрѣплъся надежею» [213Л]; «оукрѣпивъся оружьемъ крстнымъ» [214Л]; в описі битви з книжним «брань» замість «рать»: «и съступиша сѧ. И оукрѣпися брань» [221Л]. Аналогічно, у Київському зводі, про одного з єпископів, котрий не прийняв митрополита Клима Смолятича завдяки підтримці константинопольського патріарха: «он же боле . крѣпляшетъс послушная грамотъ патриаршь» [484Г]. Про убивць Андрія Боголюбського із церковно-слов'янських доповнень до Повісті про убієніє князя: «сотона же веселяшетъ ѣ в медузи . и служа имъ невидимо послѣвая и крѣпя ѣ» [586Г]. У Лаврентіївському літопису з нового чуда св. Богородиці Володимирської, коли вона допомогла своїм городянам: «володимерци же укрѣпившеса послашася Чернигову по Михалка» [375Л, 377Л]; з урочистого опису битви: «наши же бжѣєю помощью оукрѣпляеми . поидоша противу имъ» [390Л – 626Г]; цитата з ПВЛ: «и гордым помыслом ставъ супротивно . оукрѣпивъся оружьемъ крстнымъ» [391Л] і т. д. Ймовірно, читання літопису проявилось у № 14п1 «надѣюшися на силу погании» – порівняймо про початок князювання Всеволода Ольговича під 1139 роком: «надѣяся силѣ своєи . и хотѣ сам всю землю держати» [307Л – 304Г]. Однак більшість відповідних записів пізніша за похід Михалка (див.: 1174 рік – про Андрія Боголюбського, із запозиченням з Александрії: «надѣяся плотной силѣ» [572Г]; 1180 рік – половці «надѣючєся на силоу свою и на Игоревъ полкъ» [622Г]; 1185 рік – половці «надѣючєся на силу рекоша» [395Л]. Взагалі в літописах добрі персонажі «надѣютьсє» на Бога, Богородицю, правду, недобрі – на «множество вои», силу і т. ін. [237Л, 265Л, 270Л, 282Г, 287Г, 329Г, 321Л – 374Г, 322Л – 380Г].

²¹ В обох літописах вказано «2 лѣтъъ» [363Л – 563Г].

²² ХП – «дасть».

²³ Крім смоленських Ростиславичів існували ще Ростиславичі суздальські, активні князі, яким, на жаль, не пощастило, вони програли в боротьбі за власні Володимиро-Суздальські землі, були осліплені і зійшли з політичної арени. Див. повідомлення з київського періоду про те, як один з Ростиславичів смоленських, Давид, «ятъ брата князя Андрѣя Всеволода . и Ростиславица Ярополка . и дружину ихъ» [365Л]. За Київським зводом, Всеволод ніби сів у Києві замість Михалка: «Михалко же ис Торцького самъ не иде въ Кыевъ . но посла во нь брата . Всеволода . и сновьца своего Ярополка . Ростиславица . и сѣде Всеволодъ . е. недѣль въ Кыевъ». За версією цього зводу, Всеволод і Ярополк захопили смоленські Ростиславичі всім кланом, дісталось і дружині суздальських князів: «Ростиславичи же оугадавше и оузрѣвше на бѣ . и на силу чьстнаго крста и на мѣтву стѣи бѣтъ вѣхавше въ **ночь** въ **Кыевъ** . на похвалу стои бѣи . и **яша Всеволода** Юрьевича . и **Ярополка** . Юрьєва внука . и ляха Володислава . и Михна . и бояры всѣ» [570Г]. Лях Володислав – той самий Володислав воєвода з повістей про Михалка.

ходили сюди походом і владнали з ним, надаючи йому значно більші волості: «Михалко бо вохвоти къ Торцькому Переяславль . и лишися Аньдрѣи брата своего» [571I]²⁴. Не виключено, зіграла свою роль і ревність Всеволода Юрійовича, який утвердився у Володимиро-Суздальській землі в 1177 році і надалі був центральною фігурою для власних літописців. На початку ж 1170-х років йдеться про доволі інтенсивну боротьбу між суздальською та смоленською партіями (при тому що свою скрипку грали ще чернігівські, волинські князі...).

Дослідженням не сприяє те, що в нашому головному джерелі – Київському зводі – з його найпросторішими повідомленнями картина подій настільки викривлена. Повністю відновити деталі практично неможливо, але судячи з усього, у другій половині XII ст. у конфліктах, військових сутичках, замиреннях була напрацьована система, коли розподіл благ у Руській землі вівся кількома головними князівськими родами (у тому числі суздальськими, смоленськими, чернігівськими, волинськими). Траплялися моменти, коли хтось із сильних князів намагався перетягнути ковдру на себе і свою родину. Для початку 1170-х років таким князем виявився Андрій Боголюбський, і, ймовірно, недооцінюваний в історії Гліб Юрійович (котрий багато років задовго до свого київського князювання сидів у Переяславі). Відомо, що спочатку, після отримання Ростовської землі по смерті батька (1157 рік), Андрій вигнав молодшу братію, і його молодші родичі опинилися аж у візантійських провінціях. Згодом вони повернулися в Русь, політична ситуація постійно змінювалася, і в якийсь момент Андрій спробував спертися на братів, просуваючи «своїх».

Відповідно, в історії Києва князювання Михалка було прохідним епізодом, займаючи може півроку першого сидіння на столі і ще кілька тижнів для намагань удруге утвердитися в Києві (?). Проте для самого Михалка це була компенсація за юність, проведена у вигнанні²⁵, за спроби ходити «на побігеньках» у різних князів, у тому числі у сина ворога свого батька – Мстислава Ізяславича (див. 1170 рік – 538I; 1171 рік – 544I). Не надто успішні політичні справи компенсувалися культурними досягненнями. Схоже на те, що князь обзавівся власним книжником, котрий описував перипетії історії, у тому числі встиг оспівати локальний похід із переяславцями на половців. Можливо, це було вперше зроблено з київської перспективи, а, можливо, вже із володимирської. Адже після вбивства Андрія Боголюбського 1174 /1175 року Михалко повернувся у Володимиро-Суздальську землю і разом з молодшим братом Всеволодом воював зі своїми племінниками суздальськими Ростиславичами. Як уже згадувалося, версія А не має денної дати, йдучи в літописі з часовою прив'язкою «Тое же зимы», тобто, запис спирався на пригадування.

Важливо, що обидві повісті оповідають переважно про одного Михалка Юрійовича, що свідчить про стан подій до 1176 чи 1177 року²⁶. Щоправда, у версії А завдяки поверхневому редагуванню було додано ім'я Всеволода, проте залишився вираз «**Михалко послушливь сы**» (див. вище), та й воєвода Володислав звертався з пропозицією посікти полонених – до одного князя, а не двох («поведи, княже»). Це засвідчує, що спочатку дійовою особою скрізь був сам Михалко. Що стосується розширеної версії В, то вона

²⁴ У 1174 році спочатку розповідається, як у Торчеськ до Михалка втік Володимир – син Ярослава Галицького – з матір'ю (Михалко був братом княгині Ольги), після сварки з батьком, а потім про похід Ростиславичів.

²⁵ Його батько Юрій Долгорукий затято воював зі своїм небожем Ізяславом Мстиславичем за Київ. Після смерті Ізяслава Юрію вдалося на 3 роки утвердитися в Києві і він вільотно розсадив своїх синів: у Турові, Вишгороді, Переяславі і т. д. [345I – 478–479I]. Михалка серед них не згадано, але після смерті Юрія молодшим дітям не вдалося ані залишитися в Київській землі чи десь на півдні Русі, ані повернутися у Ростов-Суздаль, Андрій «погна» усю молодшу братію із землі [520–521I]. Про одного з дітей, Василька, йдеться у візантійського історика Іоанна Кіннама [Бибинов 1997, с. 56, 67].

²⁶ По смерті Андрія Боголюбського його два молодших брати та два племінники повернулися у Володимиро-Суздальську землю. Михалка запросили у Володимир, але йому довелося відстоювати своє місце перед суздальськими Ростиславичами, котрі осіли в Ростові. На початку 1177 року Михалко помер у Володимирі і закінчення міжусобної війни взяв на себе Всеволод. Вирішальну битву та покарання (осліплення) Ростиславичів, схоже, писав той самий літописець, який займався й повістями про похід Михалка.

може бути дещо пізнішою, але також є безсумнівно суздальською за своїми тенденціями.

З чого це впливає? Як побіжно згадувалося вище, у версії В прикметна інтродукція. Успіх походу Михалка приписано чуду, продемонстрованому святою Богородицею Десятинною. Це прямо заявлено у вступі, а також в кінці (див. № 20n). Вище однак згадано аналогічне чудо Богородиці Володимирської

(і знову ж таки, в оповіді йдеться про політичні події, у даному разі про покарання владики Феодора)²⁷. У Лаврентіївському літопису є лише дві річні статті, що підкреслює парність чудес, натомість у Іпатіївському – ціла низка (див. 548I – 559I), причому обидва чуда вміщено в другу половину року і тому їх значення дещо зменшується. Проте чудо Володимирської Матері Божої незмінно йде перед київським, і паралелізм одного й

Чудо Богородиці Володимирської, 355I – 551I	Чудо Богородиці Десятинної, 357I – 554I
<p>В то^ж лѣ^т. чюдо створи бѣи сѣая бѣя . новое в Володимери городѣ . изгна бо бѣи сѣая бѣя володимерская . злаго и пронырливаго . и гордаго лестьца . лжаго вл^дку Феодорца .</p>	<p>В то же лѣ^т чюдо створи бѣ . и сѣая бѣа црѣкве Десятинныя²⁸. в Киевѣ . юже бѣ создалѣ Володимерь . и же бѣ хр^стилѣ землю Русьскую²⁹ . и далѣ бѣ десятину к црѣкви тои . по всеи Русьстѣи земли . створи же та мѣи бѣя чюдо паче нашея надежа . сѣдящю бо Глѣбови Гюргевичю...</p>

другого введення «з кіноварного рядка» цілком прозорий:

Це означає, що обидва описи чудес зроблено з володимиро-суздальської перспективи і, на жаль, згадки Десятинної не говорять точно і прямо про реальні настрої та систему ціннісних уявлень власне у Києві. Звичайно, не обов'язково сам книжник був суздальцем, ростовцем чи володимирцем, ним міг бути й киянин, і судячи з літературної вправності, це справді була столична особа, однак киянин-клієнт при володимиро-суздальському патроні-князеві. Схоже на те, що версія В не є дуже віддаленою хронологічно від версії А³⁰ – принаймні наш книжник знає біографічні подробиці з

життя Михалка (наприклад, якусь смертельно-небезпечну військову пригоду в «луцѣ моря», див. Додаток, № 16n). Судячи з деяких ознак літературного стилю, цей самий автор описав і пригоди Михалка у Володимиро-Суздальській землі і, ймовірно, перші дні князювання його брата Всеволода, котрому відійшла влада по смерті Михалка. Однак слідом за тим у Лаврентіївському літопису з'являються літописці зі скромнішими літературними можливостями. Наш книжник або не став акцентувати короткотермінове київське князювання свого патрона або, можливо, його підредагували зацікавлені пізніші редактори. Натомість він змалював свого князя героєм, а його незна-

²⁷ Андрій Боголюбський пропонував Феодора на ростовського митрополита, вів перетрактації з греками, але Константинополь не погодився на серйозні зміни в структурі церковної влади в Русі, які потягли б за собою, імовірно, серйозні політичні зіткнення, і тоді Андрій свого колишнього протеже видав у Київ на страшне покарання [Виноградов; Желтов, «Первая ересь», 2018].

²⁸ IX – «црѣквѣ десятинная»; РА – «(бѣя) десятинная».

²⁹ IX – немає.

³⁰ Можна припускати навіть, що вони були зроблені одночасно: одна як сильна і друга як помірна переробка якогось вихідного α-повідомлення (див. вище).

чну, насправді, виправу подав як масштабну військову подію та ще й розщепив і подвоїв її (ймовірно, було зроблено велику переробку, а тоді сам книжник чи редактор побачив, що вихідний варіант також виглядає добре, і залишив обидва тексти).

Таким чином, дуже схоже на те, що у нас є прижиттєві записи історії Михалка Юрійовича, тобто зроблені протягом 2-3 чи, можливо, 4-5 років після самої події (похід за недовготривалого київського князювання Гліба Юрійовича пригаданий після його смерті). Можна обережно припустити, що дійшли вони через посередництво літопису вже 1190-х років. Спільні із суздальським записи Київського зводу продовжуються практично по кінець цього зводу. Не виключено, вплив літописів пов'язаний із тим, що замовник Київського зводу Рюрик Ростиславич породичався із Всеволодом Юрійовичем, узявши його доньку Верхуславу за свого сина Ростислава, а та у свою чергу патрунувала Печерський монастир і, ймовірно, таким чином активізувалися літературні зв'язки. Як показує порівняння текстів, Іпатіївський в обох повістях про Михалка є практично точною копією Лаврентіївського літопису, за винятком кількох сегментів (див. Додаток). Навряд чи ці роки, що інтенсивно редагувалися якимось прихильником смоленських Ростиславичів, із залученням хронографічної книжності й зокрема, «Александрії», «Історії Іудейської

війни Йосифа Флавія», залишили б незмінними. Тому радше можна припустити, що суздальські записи повернулися в Київ вже після того, як страсті вщухли і Рюрик надовго утвердився в Київській землі.

Звичайно, потрібні подальші дослідження, але схоже, завдяки цим повістям виявляється, що їх автор (чи автори) винний у значному володимиро-суздальському струмені в київському літописанні. Ця опора дозволяє розплутувати складні текстологічні взаємини літописних зводів XII ст. Завдяки їй цікавіше стежити і за перипетіями політичної боротьби. Андрій Юрійович Боголюбський сильно потягнув ковдру на себе, і його намагання перебрати всю владу і власність на свій рід, урешті-решт, закінчилися катастрофою, убивством у власному місті Боголюбіві. Однак до того він встиг зробити чимало, а його смоленські, чернігівські, волинські та інші опоненти – ще більше. Власне, у 1170-х роках спостерігаємо одну зі спроб замінити складну систему ваг і противаг кількох князівських родин на домінування однієї (суздальської) родини, у 1190-х – на початку 1200-х років аналогічну спробу здійснюватимуть уже смоленський клан князів. Можливо, коли-небудь, спираючись на подібні зажиттєві записи вдасться розплутати складне поетапне укладення Київського зводу і яснішою стане політична історія того часу.

ДОДАТОК

Головний список – старший Лаврентіївський кінця XIV ст., випущені й відновлені за іншими списками читання – у слесах (косих дужках). Основні різночитання вказано в примітках. Непівжирним стилем виділено вирази та слова, які збігаються.

ВЕРСІЯ А, 1171 р. Лаврентіївський / 1173 р. Іпатіївський; ВЕРСІЯ В 1169 р. / 1172 р.

ВЕРСІЯ А, 362 – 363Л; 562 – 563І	ВЕРСІЯ В, 358 – 361Л; 556 – 559І
	1п. Глѣбъ же Гюргевичъ поиде ¹ г корсуньскы ^м половце ^м . с братомъ своимъ Михалкомъ ² . и с дружиною своею . и бывшою ему на Перепетовскомъ поли .
	1п2. половци же ти слышавше ѣхавша ³ Глѣба к Переяславлю . и здумаша . се Глѣбъ ѣхаль на ону сторону къ онѣмъ половце ^м . а тамо ему постряти ⁴ . а к на ^м не ѣхаль .

1. Тое же зимы придоша половци на Кыевьскую сторону и взяша множество сель [363Л] за Кыевомъ . с людми и скоты . и кони ⁵ . поидоша со множествомъ полона в половци .	1б. поидемъ ⁶ за Кыевъ возмемъ села . и поидемъ с полономъ в половцѣ . 1а. и ѣхаша за Кыевъ воевать . и приѣхаша к Пол/о/ному ⁷ къ стѣи бѣѣ граду к Десятиньному . и к Сѣмычю ⁸ . и взяша села безъ оутеча ⁹ . с людми . с мужи и с женами . /и/ ¹⁰ конѣ . и скоты . и овцѣ погнаша в половцѣ .
2. а Глѣбу ¹¹ князю кыевьскому . в то время болну сущю .	2а. а Глѣбови ¹² князю воротившюся от Переяславля .
	2п1. и хотящю ему [359Л] на ону сторону Днѣпра . г Корсуню на сне ^м . к половце ^м . /и/ ¹³ бывшю ему на Перепетовьскомъ поли бы ^с ему вѣсть яко не дождавъ ¹⁴ половци сонма / его / ¹⁵ ѣхали воевать . и воюють .
	2п2. Глѣбъ же се слышавъ ¹⁶ хотѣ на нь са ^м ити ¹⁷ . берендѣеве же яша за поводъ ¹⁸ . рекуще княже не ѣзди . тобѣ лѣпо ѣздити в велицѣ полку . е/г/да ¹⁹ совкупишися ²⁰ [557П] с братъею ²¹ . а нынѣ пошли брата которого любо . и берендѣевъ нѣколико .
3. /и/ ²² посла бра ^т своего Михалка с брато ^м своимъ Всеволодо ^м по половци ^х ²³ .	3а. Глѣбъ же посла брата своего Михалка . и с нимъ ²⁴ переяславецъ . рѣ . а берендѣевъ полторы . тысячи .
4. Михалко же послушливъ сы ²⁵ .	4а. Михалко же послушанье створи братне .
	5п. А друж/ин/ѣ ²⁶ его не сущи с нимъ . и не вѣдущимъ поѣзда князя своего
5. иде ²⁷ борзо по / половцихъ / ²⁸ .	5а. борзо ²⁹ .
	5п1. Михалко же цѣловавъ брата своего Глѣба . и всю дружину братню .
	5б. и иде ³⁰ по половци ^х .
6. и сгони ихъ ³¹ за рѣкою Бѣмъ . с берендѣи . и с торкы	6а. и переша ³² берендѣеве
7. с воеводою своимъ Володиславомъ .	
8. и ³³ [563И] наѣхаша дорогу ихъ . и поѣхаша / по дорозѣ / ³⁴ по ни ^х .	8а. дорогу половецьскую . и поидоша ³⁵ по ни ^х с Михалкомъ .
9. и оусрѣтоша / я / ³⁶ с полономъ . /и/ ³⁷ бишася с ними .	9п. и наидоша сторожѣ половечьскыѣ . бѣ же ихъ число ^м . тѣ . и обѣхавше ихъ без вѣсти
10. и наши ³⁸ бѣею помощью . инѣхъ избиша . а другыя / изымаша / ³⁹ .	10а. ⁴⁰ избиша и другыя ⁴¹ изымаша .
11. и рекоша / изиманымъ / ⁴² . много ли ваши ^х назади . и рѣша ⁴³ мнози су ^т .	11а. и почаша впрашати живыхъ / изыманы ^х / ⁴⁴ . много ли ваши ^х назади . и рѣша ⁴⁵ много есть ⁴⁶ яко .ѣ. тысячь .

12. и ре ^ч Володиславъ /се/ держи ^м колодники ⁴⁷ собѣ на смѣрть . повели кн ^я же сѣчи /я/ ⁴⁸ .	12п. наши же слышавше думаша ⁴⁹ оже дамы ⁵⁰ симъ животь а половець много естъ назади . а на ^с естъ мало . оже ся с ними начне ^м бити то се на ^м будутъ первии ворози .
13. и исѣкоша всѣ . /и/ ⁵¹ поѣхаша по дорозѣ /ихъ/ ⁵² .	13а. и ⁵³ избѣша я всѣ . не оупустивше ни мужа ⁵⁴ . 13б=8б. и поидоша по дорозѣ ихъ .
	7а. воевода же бѣ оу Михалка Володиславъ ⁵⁵ . Яновъ ⁵⁶ бра ^т .
14. и срѣтоша и паки ⁵⁷ .	9а.=14а и [360Л] оусрѣтоша половець идуща с полоно ^м .
15. и ступишася с ними /и бишася крѣпко / ⁵⁸ .	15а. и бившеся одолѣша имъ ⁵⁹ .
	10б. самѣхъ избѣша
	18а а полонъ свои о'яша ⁶⁰ .
	11б. впрашаша ⁶¹ же и тѣхъ ⁶² много ли [558И] вашихъ назади еше ⁶³ . и рѣша топерво ⁶⁴ великыи полкъ идетъ ⁶⁵ .
	14п. наши же бѣю помощю . и стою бѣю крѣпляхуся . дожdashася ⁶⁶ того великого полку . и поѣхаша противу собѣ оуповающе на кр ^с тъ ч ^с тныи ⁶⁷ .
	14п1. бы ^с же оу поганыхъ . ѿ. сотъ копии . а оу ⁶⁸ руси девяносто копии . надѣюще же ся ⁶⁹ на силу погании поидоша ⁷⁰ . и наши противу имъ .
	14п2. переяславци же дерзи суще . поѣхаша напередъ с Михалкомъ . берендѣеве же яша князя ⁷¹ за поводъ . и не даша имъ ѣхати . рекуще не ѣздите вы напередъ . вы есте нашъ городъ . а/тъ/ ⁷² мы поидемъ напередъ стрѣлци .
	14п3. и сняшася обои . и бы ^с сѣча зла . и потяша стяговника нашего . и челку стяговую сторгоша ^с стяга . и смятошася обои бѣючися ⁷³ . Володиславъ же замысли стягъ взяти Михалковъ и натѣкнути ⁷⁴ на нь прилбицю ⁷⁵ . и собравшеся поткнуша ⁷⁶ на нь . /и/ ⁷⁷ стяговника половецьского потяша .
	14п4. и Михалка князя оударѣша ратнии . двѣма копьема ⁷⁸ в стегно . а третьимъ копьемъ ⁷⁹ в руку .
16. и поможе бѣ Михалку со Всеволодо ^м ⁸⁰ на поганья . /и/ дѣдня и отня мѣтва .	16а. но бѣ ⁸¹ отѣца его мѣтвою избави его ⁸² от смѣрти . 16п. яко ^ж и пре ^ж в луцѣ моря .
	15б. и яко ^ж бѣяхуться ⁸³ крѣпко . и видѣвше половци побѣгоша . и наши по ни ^х погнаша .

17. и сбьсѣя в недлю ⁸⁴ . сами ^x поганы ^x 85 избиша . а другыя изымаша ⁸⁶ .	17а. овы сѣкуще . овы емлюще ⁸⁷ . и яша [559И] ихъ руками полторы тысячѣ . а /прокъ ихъ/ ⁸⁸ избиша . [361Л] а князь ихъ Тоглии оутече .
18. а полонъ свои отяша . ѱ. чади ⁸⁹ . и пустиша я во своя си .	20а. и бысѣ помощь хрста чѣтнаго . и стѣе мѣре бжѣи Десятинное бѣи ⁹⁰ .
	20п. еяже бяхуть волости ⁹¹ заяли . да аще бѣ не дасть въ обиду члѣвка проста . е/г/да ⁹² начнуть его обидѣти . аже ⁹³ своее мѣре дому .
19. а сами възвратишася / Кыеву / ⁹⁴ .	19а. и приде Михалко с переяславци . и с берендѣи г Кыеву . побѣдивше половци .
	18п. хрѣяне же избавлени тоя работы .
	18в. полонении же възвратишася опя ^t ⁹⁵ в своя си .
20. славяще ба и стую бѣю . и крста чѣтнаго ⁹⁶ .	20в. а прочии вси хрѣяне ⁹⁷ прославиша ба и стую бѣю . скорую помощницу роду хрѣяньску ⁹⁸ .

¹ РА – «поеха».

² ІХ – «съ братомъ с Михалькомъ».

³ І – «обѣхавша»; Х – «ехавшю».

⁴ Х – «оумешкати».

⁵ ЛРА – «проп. и»; ІХ – «коньми . и».

⁶ Р – «а поедемъ»; А – «а поидемъ».

⁷ ІХРА – «Полоному»; Л – «Полному».

⁸ РА – «Семьчю»; П – «Сѣмьчю»; ІХ – «Сѣмьню».

⁹ РА – «утечи»; І – «оучьта»; Х – «оучту».

¹⁰ ІХРА – «и»; Л – «проп.».

¹¹ Так у ЛРА; ІХ – «Глѣбови же».

¹² І – «Глѣбови бо»; Х – «Глѣбовиж».

¹³ Л – «проп. и»; так у РА; ІХ – «на снемъ . и (бывшю)».

¹⁴ ІХ – «яко не дождали»; РА – «оже не ждавши / дождавшѣ».

¹⁵ У дужках – з ІХРАП; Л – «проп.».

¹⁶ ІХ – «же ѣхавъ слыша и /Х слышав/».

¹⁷ Х – «ехат»; РА – «восхотѣ на нихъ самъ ехати».

¹⁸ ІХ – «(яша) коня за поводъ; А – «заповедаша».

¹⁹ ІХ – «и егда».

²⁰ ПРА – «совокупишася»; Х – «съвокупившеся».

²¹ РА – «з братьєю своею».

²² Так в РА; Л – «проп.».

²³ РА – «по половцехъ»; в ІХ цей сегмент: «посла по брата своя по Михалька и по Всеволода . Михалко же и Всеволодъ . вскорѣ приѣхаста къ нему . и посла по половцихъ /Х посла по братиа... посла я/».

²⁴ РА – + «посла».

²⁵ ІХ – весь цей сегмент: «Михалко же и Всеволодъ . послушлива сыи .».

²⁶ Так в ІХРА, Л – «дружѣ».

²⁷ РА – «и ѣха».

²⁸ ЛРА – «них»; ІХ – весь цей сегмент: «идоста вборзѣ /Х борзо/ по половцѣхъ .».

²⁹ ІХ – «борздо».

³⁰ РА – «еха».

³¹ ІХ – «згониша я».

³² ІХ – «проп.».

³³ ІХ – «проп. и».

³⁴ Л – «проп.»; так – в ІХРАП.

³⁵ ІХ – «в дорогу . половцѣцкую поидоша .».

³⁶ РАІХ – «я»; Л – «проп.».

³⁷ РАІХ – «и»; Л – «проп.».

³⁸ РА – «одолѣша половцемъ зам. наши».

³⁹ Читання з ІХ; ЛП – «извязаша»; РА – «язвиша в день в среду /среды»; ІХ – весь цей сегмент: «Михалко же и Всеволодъ . бжѣю помощью . онѣхъ /Х инѣх/ избиша а другыя изымаша .».

⁴⁰ РА – + «овѣх»; П – + «овы».

⁴¹ Так у П; РА – «а ины»; ІХ – «избиша я . а другыя».

- 42 ІХРАП – «изыиманымъ / изыманы / изыманым / изиманымъ; Л – «имъ».
- 43 ІХРА – «рекоша».
- 44 Так у РАП; Л – «проп.»; ІХ – «изыманыхъ .».
- 45 Х – + «половци».
- 46 РА – «ихъ есть».
- 47 Так в ІХРА; Л – порядок слів інакший: «держим колодники сѣ».
- 48 Л – «я проп., сѣчи»; РА – «исѣчи я»; ІХ – «після смерть: но повели княже ать посѣкутъ и /ХП ать я посѣкоуть/».
- 49 РА – «здумаша».
- 50 І – «оже мы дадимъ»; Х – «иже дамы».
- 51 РА – «вся и».
- 52 РА – «ихъ»; Л – «проп.»; ІХ – весь цей сегмент: «и сѣкоша ѣ всѣ . и поѣхаша по дорозѣ по нихъ .».
- 53 ІХ – «проп.».
- 54 Х – «ни одного».
- 55 РА – «бѣ оу нихъ Михалко Володиславль».
- 56 ІХ – «Яневъ».
- 57 РА – «я паки»; ІХ – «срѣтоша изнова ѣ друзиѣ».
- 58 Так в ІХ; РАП – «и бишася с ними»; Л – «бить».
- 59 І – «и одолѣж ихъ»; Х – «одолѣвшє имъ».
- 60 ІХ – «отимаша».
- 61 РА – «въпрашаху»; І – «и въпрашаша»; Х – «и въпроща».
- 62 РА – + «яко».
- 63 ІХ – «(много ли) васъ еще назадѣ .».
- 64 РА – «теперво»; Х – «топрѣво».
- 65 ІХ – + «назадѣ идеть .».
- 66 ІХ – «дождѣдѣша же и».
- 67 РА – «оуповающе крестомъ честнымъ».
- 68 ІХА – «в».
- 69 ІХ – «надѣющєся»; Р – «надѣющимъся /А надѣющєся».
- 70 ІХ – «и поидоша противу нашимъ»; далі І – «проп. » закінчення сегмента, але в Х – збережено = ЛРАП.
- 71 І – «коня княжа»; Х=Л.
- 72 РХІ – «ать»; А – «ати»; Л – «а».
- 73 ІХ – «бьюще».
- 74 І – «натѣче»; Х – «(и)нят киноу» (! подібно у Погодінському, що є списком з Х); А – «натукнути».
- 75 А – «прелюбиию».
- 76 ІХ – «и толкнуша»; Р – «толкнуша»; А – «толкнувшє»; П – «тлѣкнѣ».
- 77 ІХ – «нѣ и»; РА – «нѣ и»; П – «ня».
- 78 І – «копѣи»; Х – «копиима».
- 79 ІХ – «проп.».
- 80 ІХ – «(бѣ .) Михалкови и Всеволоду».
- 81 РА – + «святого».
- 82 ІХ – «млтвую /Х млтвою/ оца его избави -».
- 83 ІХ – « - - бѣхуся с ними».
- 84 РА – «отня молтва в день в недлю».
- 85 ІХ – «самы поганья».
- 86 РА – «поимаша».
- 87 ІХ – «имающе».
- 88 Так в ІХРАП; Л – «прочии».
- 89 ІХ – «проп. свои: и /Х а/ полонъ отяша .дѣ ста чади /Х у чяди/».
- 90 ІХ – «сѣби матери бий бѣи великоѣ Десятиннѣи».
- 91 ІХ – «и яже бѣхуть от волости».
- 92 Так в ІХ; РА – «проп. ».
- 93 ІХ – «ажє онѣ; РА – «неже»; П – «ажє нѣ».
- 94 ЛРАП – «в Кыевъ»; ІХ – «възворотишася Кыеву .».
- 95 ІХ – «проп.».
- 96 ІХ з доповненнями: «(бѣю) и силу чстѣнаго крста . и свѣтая мѣнка помогающа на бранѣхъ . на поганья».
- 97 ІХ – «(прочии) крѣтъяни вси».
- 98 ІХ – «крѣтъяньскому».

Джерела та література

- Бережков, Н. Г. 1963. *Хронология русского летописания*. Москва.
- Бибииков, М. В. 1997. *Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы: Тексты, перевод, комментарий*. Москва.
- Вілкул, Т. 2006. Дублі в літописах XI–XIII століть: походження текстів. *Записки товариства імені Шевченка*. Т. ССЛІІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, с. 7–28.

Вилкул, Т. Л. 2003. О проявлениях местного патриотизма («наши» в летописании XI–XIII вв.). *Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени*. Москва, с. 311–320.

Виноградов, А. Ю., Желтов, М. С. 2018. «Первая ересь на Руси»: русские споры 1160-х годов об отмене поста в праздничные дни. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 3 (73), с. 118–139.

Ипатьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва.

Киевская летопись. 2017 / изд. подготовила И. С. Юрьева. Москва.

Лаврентьевская летопись. 1997. *Полное собрание русских летописей*. Т. 1. Москва.

Радзивилловская летопись. 1989. *Полное собрание русских летописей*. Т. 38. Москва.

Насонов, А. Н. 1958. Об отношении летописания Переяславля-Русского к киевскому (XII век). *Проблемы источниковедения*. Москва, 8, с. 467–494.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. 1950 / под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. Москва; Ленинград.

Приселков, М. Д. 1996. *История русского летописания XI–XV вв.* Санкт-Петербург.

Рыбаков, Б. А. 1972. *Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»*. Москва.

Шахматов, А. А. 1938. *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.* Москва; Ленинград.

Шахматов, А. А. 1902. Исследование о Радзивилловской или Кенигсбергской летописи. Б. м., [Общество любителей древней письменности, вып. CXVIII].

Guimon, T. V. Historical writing of Early Rus (c 1000–1400) in a comparative perspective. Leiden; Boston (Brill), forthcoming.

«Палаци» на Старокиївській горі: відкриті питання реконструкції архітектурних форм

У статті наводяться маловідомі архівні матеріали археологічних розкопок трьох київських світських будівель («палаців») X–XI ст. Звертається увага на невирішені питання реконструкції широковідомих планів будівель. Здійснена спроба підвести попередній підсумок даних про датування будівництва і часу руйнування цих споруд та про їх співіснування в комплексі будівель на Старокиївській горі.

Ключевые слова: Київ, давньоруська архітектура, візантійська архітектура, палацова архітектура.

Some little-known archive materials of archaeological excavations are provided in the paper to continue the discussion on the three Kyiv civil buildings («palaces») dated to the 10–11th centuries. The author attracts attention to the unsolved questions of the well-known ground plans reconstructions. It was made the attempt to summarize the present data on the dating of construction and destruction of these buildings as well as of their co-existence in the complex on Starokyivska Hora.

Keywords: Kyiv, Old Rus' architecture, Byzantine architecture, palace architecture.

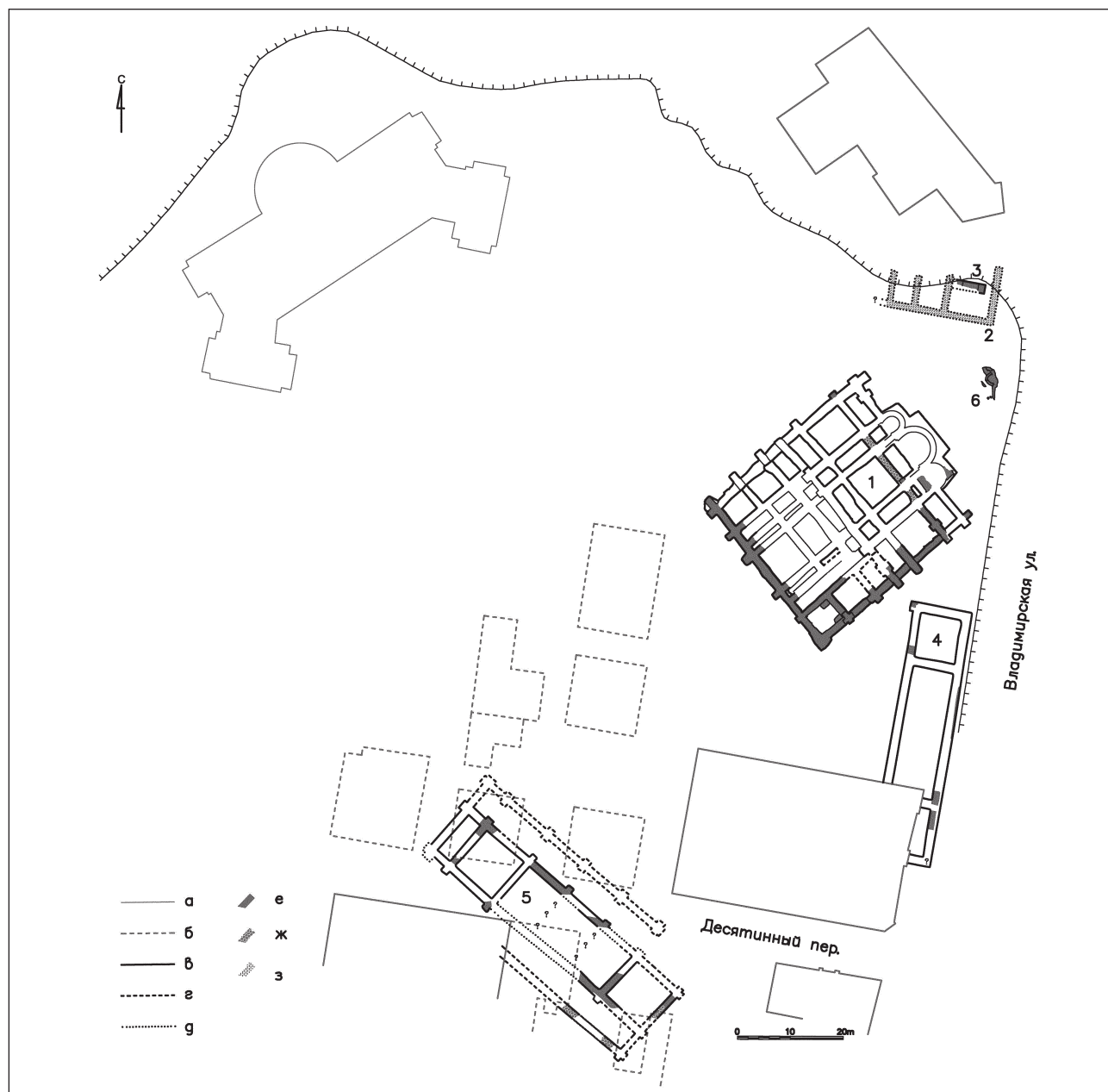
Споруди, що оточують Десятинну церкву в Києві – найбільш відомий і вивчений комплекс давньоруських цивільних будівель. Відкриті розкопками В. В. Хвойки, Д. В. Мілеєва та С. П. Вельміна у 1907–1914 роках [Хвойка 1913, с. 67–69; ОАК 1914, с. 48–62; ОАК 1918, с. 168] залишки цих будівель, що збереглися частково, у вигляді фундаментів і фундаментних ровів, тривалий час були головним археологічним джерелом давньоруської кам'яної цивільної архітектури домонгольського періоду [Ржиг 1929, с. 18–19; Воронин 1948, с. 221–222]. М. К. Каргер, який уперше узагальнив відомості про ці комплекси, аргументував раннє датування будівель – кінець X – XI ст. [Каргер 1955; Каргер 1961, с. 59–77, 91–93], що надає їм значення перших монументальних споруд цього типу в Давній Русі. Дослідники зверталися як до архітектурно-типологічних особливостей і планування цього комплексу [Холостенко 1965, с. 80–84; Красовский 1998; Mezentsev 1999; Пуцко 2003, с. 238], так і до питань датування споруд [Schäfer 1973/1974, S. 204–210; Комеч 1987, с. 174–175; Ёлшин 2010]. За останні десятиліття були накопичені нові дані про світські будівлі на Старокиївській горі: виявлено значний масив раніше невідомих польових матеріалів розкопок початку XX ст., проведено численні нові археологічні дослідження, які вносять уточнен-

ня до характеристики будівель, реконструкції архітектурних форм та їх відносної хронології. Завдяки цьому виникла необхідність підведення проміжних підсумків дослідження київських будівель, викладених в кількох статтях [Козловський, Ієвлев 2010; Козюба 2018, 2019]. У цій статті буде розглянуто деякі матеріали, що не потрапили в поле зору дослідників, а також акцентовано ті питання, які, можливо, треба буде розв'язати в майбутньому¹.

Північно-східна будівля («Східний палец»)². Практично всі дослідники відзначали складність або неможливість реконструкції плану цієї споруди через некоректність матеріалів фіксації розкопок В. В. Хвойки: на планах різних дослідників різняться розміри споруди, кількість та габарити приміщень [пор.: Толочко 1980, с. 28; Кирилович 1982, с. 138, рис. 94; Раппопорт 1982, с. 132; Михайлов, Ёлшин 2004, с. 229]. Нещодавні архівні дослідження дозволили виявити невідомі раніше матеріали розкопок В. В. Хвойки 1907 року і Т. М. Мовчанівського 1936 року, які повністю змінюють уявлення про цю пам'ятку. В. К. Козюба, скрупульозно вивчивши ці матеріали, дійшов справедливого висновку про те, що хрестоматійно відомі малюнки-реконструкції споруди, виконані В. В. Хвойкою в декількох варіантах, не тільки суперечливі, але й абсолютно не відпо-

¹ Дякую моїм київським колегам В. К. Козюбі, В. І. Баранову, Є. І. Архиповій, В. В. Павловій, А. О. Козловському, М. М. Ієвлеву, В. А. Крижанівському, О. В. Манігді, С. В. Тараненку, а також Г. Ю. Івакіну, який передчасно пішов із життя, за всебічну допомогу в дослідженнях, можливість брати участь в археологічних роботах і ознайомлюватися з матеріалами досліджень «з перших рук».

² Щоб уникнути плутанини, тут використано найменування будівель відносно їх розташування щодо Десятинної церкви, наведеними в каталозі пам'яток П. О. Раппопорта [Раппопорт, 1982, с. 9–10]. У дужках наведені альтернативні назви, використовувані деякими дослідниками. Будівля, відома як «палац (ротонда) княгині Ольги» не розглядається через повну недовіру до інтерпретації матеріалів археологічного дослідження пам'ятки [Ёлшин, 2010, с. 157–161].

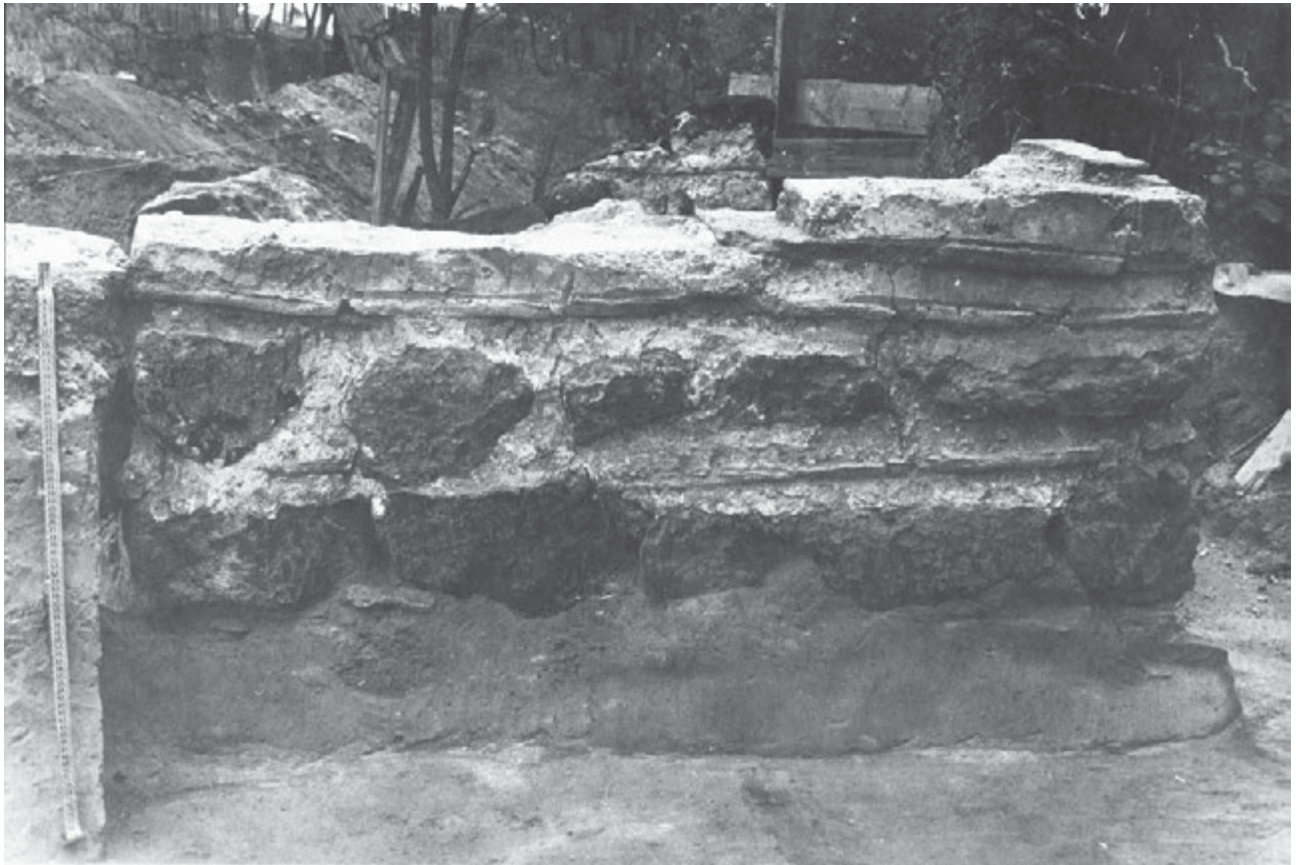
Іл. 1. План досліджених залишків комплексу монументальних споруд X–XI ст. на Старокиївській горі: 1 – церква Богородиці Десятинна; 2 – північно-східна споруда, розкопок В. В. Хвойки (локалізація Г. Ф. Корзухіної); 3 – північно-східна споруда, розкопки Т. М. Мовчанівського (локалізація В. К. Козюби); 4 – південно-східна споруда; 5 – південно-західна будівля; 6 – фрагмент впалої сирцевої стіни з арочною конструкцією: а – існуючі будівлі XIX–XX ст.; б – розібрані будівлі XIX–XX ст.; в – контури фундаментних ровів і фундаментів будівель X–XI ст.; г – контури фундаментних ровів будівель X–XI ст. з відбитками субструкцій (кілків); д – реконструйовані контури фундаментних ровів будівель X–XI ст.; е – кладки фундаментів і стін будівель X–XI ст. in situ; ж – заповнення фундаментних ровів ґрунтом без будівельних залишків; з – реконструйований В. В. Хвойкою план фундаментів

відають тим залишкам, які згодом були вивчені завдяки дослідженням Т. М. Мовчанівського 1936 року, М. К. Каргера 1939 року і П. П. Толочка 1966 року [Козюба 2010, с. 69–70; Козюба 2018]. Свідчення про трьохкамерний «палац» [Воронин 1948, с. 222, Корзухина 1956, с. 341; Раппопорт 1982, с. 9] за відсутністю виразної

графічної і фотофіксації досліджень виявляються під дуже великим сумнівом, навіть не виключаючи фальсифікацію (навмисну чи ні?) пам'ятки В. В. Хвойкою (іл. 1: 2). На кількох фотографіях відповідних траншей В. В. Хвойки можна розглядити лише вкрай погано виявлені розвали червоного кварциту, без розчину,

потужністю в один шар³ [СПБФ АРАН, ф. 115, оп. 2, д. 849]. Навпаки, залишки мурування, виявлені майже в тому самому місці на краю схилу Т. М. Мовчанівським 1936 року, верифікуються досить добре⁴ (іл. 1: 3). Її збережена довжина становила 5,6 м, ширина – 1,7 м, потужність фундаменту з пісковика на розчині – 0,4 м, висота збереженої стінової кладки – до 0,5 м. Фотографії не залишають сумніву, що в стіновий кладці застосована техніка мурування з утопленим рядом (іл. 2) [пор.: Козюба 2018, с. 35], а також використана плінфа певного типу – така сама, як у головному об’ємі та в галереях Десятинної церкви [Єлшин 2017, с. 101–102]. Використання в фундаментах озалізненого пісковика, а не кварциту, відповідає матеріалу,

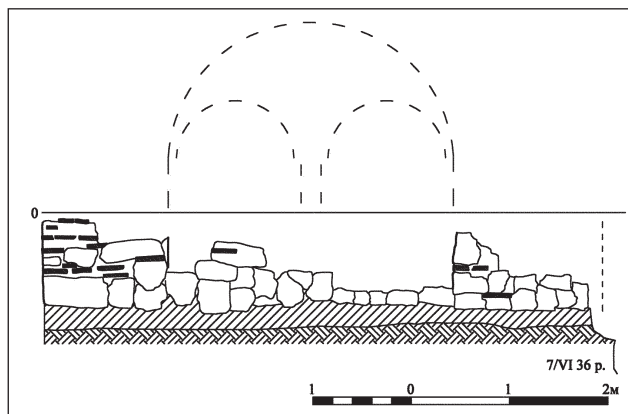
застосованому тільки в нижній частині фундаментів центрального об’єму церкви і південно-східної споруди неподалік неї [Єлшин, Никитенко 2009, с. 141]. Функція цієї конструкції загадкова. На фотографіях і кресленні північного фасаду чітко видно межі (укуси) прорізу або прорізів, відстань між якими становить 3 м. Східна торцева частина кладки являла собою прямокутний пілон 1,7 × 1,3 м. Можливо, отвір між відкосами був закритий аркадою, не виключено, що між ними розташовувався ще один, втрачений, пілон (іл. 3). На південь від кладки на рівні верха її фундаменту зафіксовано ділянки заливки розчину (підлоги?) споруди, згадувані і В. В. Хвойкою. Відсутність кутів і суміжних кладок не дозволяє зробити висновки про

Іл. 2. Північно-східна споруда («Східний палац»). Фото фасаду східного торця кладки. Розкопки Т. М. Мовчанівського 1936 р. НА ІА НАНУ (ф. 20, спр. 76 (87), № 358)

³ Під час досліджень 1936 року було спеціально зазначено, що виявлено лише розвали червоного кварциту, а конструкцій *in situ* з цього матеріалу не виявлено [НА ІА НАНУ, ф. 20, 1936, № 38, арк. 19]. Найвірогідніше, загальних фотографій розкопу, як і загального розкопу В. В. Хвойки, не існувало. Серед комплексу фотографій, доданих до його листа Н. П. Кондакову, датованого 10.11.1907 роком, є тільки фотографії відповідних вузьких траншей, один з малюнків-реконструкцій розкопу «палацу» і план, згодом опублікований Д. І. Багалієм [Багалій 1914, рис. 175] (див. Додаток 1).

⁴ Не знайдено поки що польового щоденника і звіту про розкопки, які достовірно існували, але збереглися безліч фотографій і креслення кладки північного фасаду, а також висновок експертної комісії з описом конструкції, основні положення якого були підтверджені розкопками М. К. Каргера та П. П. Толочка [Козюба 2018, с. 38–39].

Іл. 3. Північно-східна споруда («Східний палац»). Креслення мурування північного фасаду. НА ІА НАНУ (ф. 20, 1936, № 37а). Малюнок Д. Д. Йолшина. Пунктиром показано варіант реконструкції перекриття прорізу

план будівлі; збережена кладка могла бути субструкцією (штучної тераси?) або частиною сходинкового підйому, доречного на самому схилі пагорбу. Згадувані В. В. Хвойкою численні знахідки фресок, мозаїк, мармурових і шиферних (пірофілітовий сланець) карнизів, наведені ним на доказ багатого оздоблення «палацу» [Хвойко 1913, с. 67], в дійсності могли відноситися як до нього, так і до середньовічних розвалів від розбирання Десятинної церкви [див.: Архипова 2005, с. 16–18].

Південно-східна будівля («Південний палац») (іл. 1: 4). У 2005 і 2016 роках була повторно вивчена частина залишків фундаментних кладок великої світської споруди, відкритої і ретельно дослідженої Д. В. Мілеєвим і С. П. Вельміним у 1910–1911 та 1914 роках. Нові дослідження дозволили остаточно встановити повну тотожність технології підмурків споруди і фундаментів центрального об'єму Десятинної церкви (а саме: використання системи дерев'яних субструкцій з лежнями та кілками, озалізнілого пісковика в основі фундаментів і блоків червоного кварциту в кладці підмурків, а також характерної плінфи [Івакін та ін. 2018, с. 62]). Було підтверджено також наявність єдиного, але досить потужного зовнішнього виступу фундаменту («лопатки») на північно-західному куті будівлі (іл. 4) [Іоаннісян и др. 2009, с. 363], можливо, пов'язаного з якимись пере-

ходами в бік церкви. В. К. Козюба припустив, що після влаштування фундаментів споруда так і не була завершена, а також, що дерев'яні субструкції фундаментів не мали другого шару поперечних лежнів, як у Десятинній церкві [Козюба 2019, с. 43–45]. Малодоступна публікація доповіді С. П. Вельміна, у якій він детально зупиняється на описі субструкцій і заповнення фундаментних ровів з фрагментами фресок і мозаїк, здається, спростовує ці висновки (див. Додаток 2). Про це свідчать і архівні фотографії Д. В. Мілеєва, на яких добре видно потужне заповнення вибраних фундаментних ровів споруди щебенем будівельного розчину (іл. 5–7), а також ділянки стяжки з розчину (ймовірно, залишки підготовки під підлогу споруди) [ОАК 1914, с. 52–53]. Про час руйнування цієї будівлі свідчить сирець, що перекиває щебеневе заповнення ровів і відноситься до знесеної, імовірно, у XI ст., сирцевої стіни [Баранов, Ёлшин 2019, с. 253].

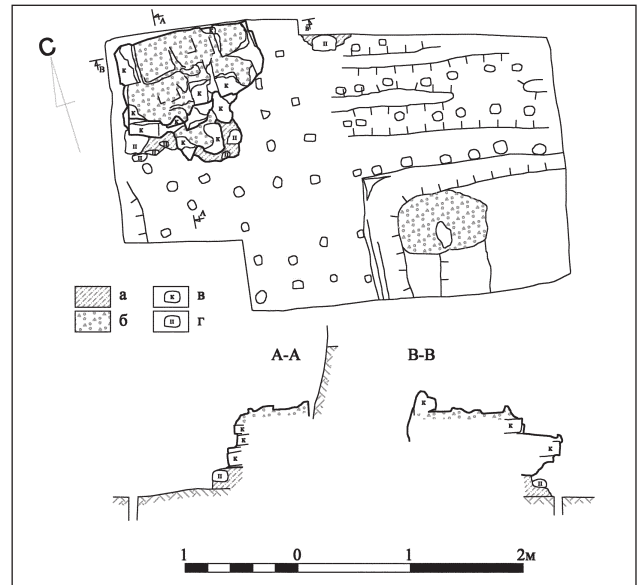
Симетричність і трикамерність будівлі, що не піддавалася сумніву, в дійсності зовсім не є очевидною. У відкритій нещодавно польовій документації присутні докладні креслення фундаментних ровів у місці Т-подібного перетину східної поздовжньої стрічки мурування і південної внутрішньої поперечної перемички (іл. 8; іл. 9) [Павлова 2015, с. 85, рис. 5]. Місце південно-східного кута будівлі документовано гірше, лише загальними промірами габаритів «прежнього фундаменту» [Козюба 2019, с. 32], а зведений кресленник будівлі був опублікований з позначкою «по материалам С. П. Вельміна» [ОАК 1918, с. 168]. У тексті короткого звіту самого С. П. Вельміна (див. Додаток 3⁵) зроблене не зовсім впевнене припущення про те, що верхня частина поховання з амфорами [див. Козюба 2019, с. 45] була зрізана фундаментним ровом розглянутої споруди, на чому і ґрунтувалося авторське датування поховання (іл. 10; іл. 11). Утім, датування посудин свідчить, що С. П. Вельмін помилявся. Так чи інакше, але і вся західна стіна південного приміщення будівлі закрита будівлею, що стоїть

⁵ У Додатку 3 повністю наводиться текст С. П. Вельміна, що зберігся в фотоархіві ПМК РАН у машинописній копії, виконаній у післяреволюційній орфографії і навряд чи раніше 1930-х років. М. К. Каргер посилався на цей текст як на «Рукописный отчет С. П. Вельміна о раскопках в Киеве в 1914 г. в Архиве ИА АН СССР», без точних даних про місце зберігання [Каргер 1961, с. 73, прим. 1–3].

на вул. Володимирській, 4, і нам залишається невідома її точна конфігурація.

Південно-західна будівля («Західний палац») (іл. 1: 5). В історії вивчення цієї будівлі показові зміни, що вносилися в реконструкції плану споруди в міру поступового відкриття її невідомих частин. Автор перших розкопок споруди С. П. Вельмін висунув ідею про те, що споруда складалася з центрального квадратного приміщення, розташованого приблизно на центральній поздовжній осі Десятинної церкви, і двох прямокутних приміщень, що симетрично фланкують його (див. Додаток 3). Графічно оформлені в такому вигляді реконструкції М. В. Холостенка та Ю. С. Асеева [Холостенко 1965, с. 81; Асеев 1982, с. 27] виявилися повністю дезавуовані новими розкопками. Роботи В. О. Харламова 1982, 1987–1988 років [Харламов 1995] і А. О. Козловського та М. М. Ієвлева 2008–2009 і 2012–2013 років [Козловський та ін. 2016] відкрили асиметричну структуру великої прямокутної будівлі з вузькими східною і західною галереями розміром близько 54×24 м⁶. Частину будівлі (квадратне південне приміщення основного об'єму і західна галерея), як було з'ясовано, ніколи не добудовували. На відміну від фундаментних ровів північно-західної частини споруди, де частково збереглося тіло фундаменту, що представляє заливку міцного вапняно-цементного розчину з дрібним щебенем на глибину не менше 0,6 м, у ровах західної галереї і частини торцевої південної стіни головного об'єму не виявлено ніяких слідів розбирання фундаментів: зотлілі субструкції були безпосередньо перекриті товстим шаром щільного гумусованого суглинку без будь-яких будівельних залишків. Це може свідчити тільки про те, що в розкопаних ровах ніколи не було кам'яних кладок [Козловський, Ієвлев 2010, с. 416–419; Козловський та ін. 2014].

Через погану збереженість культурного шару і фрагментарність слідів самих фундаментів неможливо визначити: мало місце незавершене будівництво чи часткова відмова від початкового проекту, або ж сталася зміна проекту в ході будівництва⁷. Відмінною особливістю цієї споруди від перших двох є виступаючі

Іл. 4. Південно-східна споруда («Південний палац»). Північно-східний виступ фундаменту. Розкопки Г. Ю. Івакіна 2005 р. Польове креслення П. Л. Зикова. Малюнок Д. Д. Йолшина: а – перевідкладений ущільнений ґрунт; б – вапняно-цементний розчин; в – червоний кварцит; г – озалізнений піщаник

лопатки, для яких були влаштовані потужні виступи фундаменту з виносом не менше 0,5 м. Вони достовірно виявлені на кутах будівлі (її загального об'єму), на зовнішньому і внутрішньому боках стіни східної галереї, а також східної поздовжньої стіни центрального об'єму, що звернені всередину східної галереї; під питанням їх наявність на західній поздовжній стіні центрального об'єму, звернених усередину західної галереї. В інших місцях стан збереженості фундаментних ровів і слідів субструкцій не дали можливості простежити лопатки, але їх наявність більш ніж імовірна. На жаль, єдина поки що підсумкова реконструкція плану споруди [Козловський та ін. 2015, с. 70] була зведена авторами останніх розкопок з цілою низкою неточностей. Зокрема, виявилися невірні нанесені виступи лопаток, через що «загубилися» кілька компартиментів [пор.: Гнера 2013, с. 76–77; Козловський та ін. 2014; Ієвлев та ін. 2016, с. 72].

Наявність двох лопаток на східній стіні центрального об'єму зафіксував ще С. П. Вельмін (іл. 12–14). Цілком можливо, що вони відпо-

⁶ Щоб уникнути плутанини в опису південно-західної споруди, орієнтованої, як і Десятинна церква, під кутом майже 45 градусів до сторін світу, її північно-східні елементи іменуються східними, південно-східні південними та ін.

⁷ На жаль, навіть залишки цих ровів були варварськи знищені під час будівництва нового офісного будинку по провулку Десятинному, 3–5 у 2014 році.

Іл. 5. Південно-східна споруда («Південний палац»). Заповнення будівельними залишками фундаментних ровів. Фото розкопок Д. В. Мілеєва 1911 р. ФО НА ІМК РАН (відб. О. 2877.12, нег. П 31852)

відали поперечним фундаментним стрічкам, які перетинали цей об'єм, але ніяких їхніх слідів, на жаль, простежити не вдалося через порушення шару. Потужні підмурки під лопатки, хоча й відсутні на перших із двох описаних світських будівлях, але зафіксовані на фундаментах як галерей, так і центрального об'єму Десятинної церкви, тому ця ознака не може служити підставою для пізнішого датування південно-західної споруди. Водночас у зв'язку з поганою збереженістю мурування фундаментів немає можливості аргументувати вужче датування, ніж період кінця X – першої половини XI ст. (структура дерев'яних субструкцій фундаментів є характерною для цього періоду, а техніка мурування фундаменту без застосування великих каменів не знаходить прямих аналогій). Одним з відкриттів авторів останніх розкопок став висновок про те, що кам'яна будівля південно-західної споруди була розібрана не пізніше кінця XI – початку XII ст., коли на її місці з'явилася садиба з декількох багатих житлових каркасно-стовпових споруд [Гевлев та ін. 2016].

Таким чином, на цей час тільки південно-східна споруда може бути (лише приблизно) охарактеризована як тричастинна і симетрична в плані, південно-західна споруда у втіленому варіанті представляла собою асиметричну будівлю з галереєю по всій довжині східного фасаду, а дані про північно-східну споруду взагалі поки що не дають можливості уявити структуру її приміщень. Водночас розміри південно-східної споруди і побудованого основного об'єму південно-західної споруди досить близькі: загальні габарити близько 45 × 11,5 м, довжина

стіни в інтер'єрі квадратних об'ємів мала становити не менше 8–8,5 м у південно-східному та 9,5 – у південно-західному. Потужність фундаментів південно-східної споруди (ширина – 1,7 м, глибина – 1,9–2,0 м від давньої поверхні) перевищує аналогічні параметри фундаментів основного об'єму і галерей Десятинної церкви, а їх стіни досягали 15–18 м заввишки [Зыков 2012, с. 152]. Параметри фундаментів південно-західної споруди дещо менші (ширина – 1,4 м, північна поперечна стіна – 1,7 м, глибина – 1,7 м від давньої поверхні), але потужні лопатки повинні були компенсувати цю різницю. Це дає підстави вважати, що зазначені світські споруди мали не менше двох кам'яних поверхів.

Важливою характеристикою київських кам'яних палацових споруд є відокремленість їх розташування в комплексі: південно-східна споруда містилася на відстані понад 10 м від основного об'єму церкви, північно-східна – на відстані більше 20 м, південно-західна – близько 60 м від церкви і від південно-східної споруди. Проте кам'яні споруди, очевидно, існували в комплексі із сирцевими конструкціями (іл. 1: б), а також з дерев'яними будівлями (у тому числі, могли мати верхні дерев'яні яруси або переходи). Про це свідчать і знайдені в безпосередній близькості від південно-західної будівлі скупчення фрагментів орнаментованих фресок з відбитками круглих колод з тилового боку [Харламов 1985, с. 112–116]. Інші фрагменти фресок, цегляні і кам'яні архітектурні деталі, що походять з перемішаного культурного шару, практично неможливо співвіднести з тією чи іншою світською будівлею комплексу, а також розмеж-

Іл. 6 Південно-східна споруда («Південний палац»). Заповнення будівельними залишками фундаментних ровів. Фото розкопок Д. В. Мілеєва 1911 р. ФО НА ІМК РАН (відб. О. 2877.14, нег. П 31845)

Іл. 7. Південно-східна споруда («Південний палац»).
Відбитки поздовжніх і поперечних лежнів на дні
фундаментного рову. Фото розкопок Д. В. Мілеєва
1911 р. ФО НА ІМК РАН (відб. О. 2877.33, нег. П 33328)

увати їх з матеріалами будівельного розвалу величезної і багатофазної споруди Десятинної церкви [Єлшин 2010, с. 154–155, 160–161; див. також Коренюк 2018, с. 73–74].

Будівельна техніка та матеріали фундаментів південно-східної споруди повністю тождні центральному об'єму Десятинної церкви, матеріали північно-східної споруди також дозволяють віднести її до початкового періоду монументального будівництва. На це ж, імовірно, вказує і певна узгодженість перших двох будівель у плановій структурі всього комплексу – їхні поздовжні осі перетинаються під прямим кутом. Вочевидь, уже в першій половині XI ст. комплекс монументальних споруд зазнав істотних змін: було розібрано південно-східну споруду і сирцеву стіну [Баранов, Єлшин 2019, с. 253–255]. Даних поки що недостатньо, щоб переконливо датувати цю подію, а також синхронізувати її з добудовою галерею Десятинної церкви або будівництвом південно-західної споруди, але просторова організація комплексу підказує, що ці перепланування були якимось пов'язані між собою.

Безпрецедентні для того часу монументальність і масштаб світських будівель, їх багатопверховість і ансамблеве співвідношення із церквою, безсумнівно, свідчать про їх палацове призначення. Хоча ми й не маємо прямих археологічних даних (культурний шар XI ст. з елітарними предметами *in situ*), складно уявити господарське призначення цих будівель. Утім, уже традиційне співвіднесення їх з літописними «гридницями» – не більше, ніж історіографічний казус [Єлшин 2019, с. 398–401]. Одночасне зведення в Києві світських будівель і першої кам'яної церкви Богородиці, тотожність їх будівельних прийомів вказують, безумовно, на авторство візантійських будівельників. Крім джерела архітектурних форм, це свідчить і про те, що будівлі не могли бути нічим іншим, ніж головними церемоніальними будівлями двору київського князя, хоча топографія комплексу в цілому поки що достеменно не з'ясована.

Іл. 8. Південно-східна споруда («Південний палац»).
Фундаменти біля будинку по Володимирській, 4.
Фото розкопок С. П. Вельміна 1914 р. ФО НА ІМК
РАН (відб. О. 573.1)

Додаток 1

**СПбФ АРАН. Ф. 115. Оп. 4. Д. 456.
Письма Н. П. Кондакову от В. В. Хвойка**

л. 2–2 об.

Глубокоуважаемый Никодим Павлович!

Согласно моего обещания, честь имею препроводить Вам некоторые фотографические снимки, относящиеся к моей раскопке, произведенной около Десятинной церкви, снимки эти помимо общих видов и плана места раскопки, представляют собой для лучшей наглядности, главным образом некоторые детали как самых находок, так и открытых мест, показанных отдельно на плане. Так н.п., здесь показана братская могила и условия обнаруженного в ней креста, остатки древних фундаментов каменных стен (предполагаемого Князя дворца), остатки разных сооружений, обнаруженные слои фресок, потайник и другие при вышеуказанной раскопке открытые предметы.

Поэтому присылая Вам означенные снимки как одному из удостоивших меня чести, своим присутствием на означенной раскопке, на Ваше благоусмотрение, я был бы очень счастлив если бы Вы глубокоуважаемый Никодим Павлович их одобрили или указали мне, что следовало еще дополнить при этой работе.

Затем прошу Вас принять мои уверения в моем глубочайшем уважении и сердечном пожелании всего лучшего.

Искренне преданный Вам В. Хвойка.

Киев, 10.11.1907

л. 6–6 об.

Глубокоуважаемый Никодим Павлович!

Позволяю себе глубокоуважаемый Никодим Павлович, известить Вас о том, что я выслал Богдану Ивановичу <Ханенко> в Петербург, через его служителя некоторые предметы, добытые мною при раскопках в усадьбе д-ра Петровского возле Десятинной церкви.

Что касается означенных предметов, то я выслал из них только более важные, а именно: крест, образцы фресок, с предполагаемого дворца Ольги-Владимира и образцы своеобразных фресок на которые было Вами обращено особенное внимание (может быть что они из дворца Мстислава), образцы плиток покрытых эмалью, кирпичную плитку с гербом Владимира, каменные формочки, кольцо со славянской надписью, образцы эмали, приборы для расплавления эмалей и еще некоторые другие предметы.

Одновременно, с высланными предметами, высланы также две прекрасно исполненные модели, из которых одна представляет развалины стен, предполагаемого дворца и братскую могилу с найденным в ней крестом, а другая, представляющая место, в котором были обнаружены вышеупомянутые своеобразного вида фрески.

Сообщая об этом и желая Вам доброго здоровья честь имею остаться всегда глубокоуважающий Вас В. Хвойка.

Киев, 1.03.1908.

Додаток 2

Отчет о деятельности Историко-этнографического кружка при Университете св. Владимира за 1911/12 учебный год.

Университетские известия. 1914. Октябрь. Прил. II, с. 4–7

<...>

Доклад С. П. Вельмина – «Раскопки Императорской Археологической Комиссии в Киеве в усадьбе Десятинной церкви летом 1911 года»:

Раскопки Императорской Археологической Комиссии в г. Киеве в 1911 году производились, как и в прежние годы, под главным наблюдением уполномоченного Комиссии архитектора-художника Д. В. Милеева при непосредственном руководителе работ С. П. Вельмине.

В 1911 году раскопками исследован весь юг усадьбы Десятинной церкви и значительная часть запада той же усадьбы. Кроме того раскопки вышли на Владимирскую улицу, где исследована полоса ее прилегающая к усадьбе Десятинной церкви.

Самым важным результатом раскопок 1911 года было открытие и исследование фундаментов большого, каменного гражданского здания X века, обнаруженного у юга Десятинной церкви. План здания с точностью восстановлен частью по сохранившимся фундаментам его, а частью по рвам – следам фундаментов, разобранных в очень древнюю эпоху. Пока исследованы вся восточная стена здания и значительные части северной и южной. Здание имеет вид длинного прямоугольника, ширина которого, т. е. восточная стена здания равняется 12 мет. По длине здания пока открыто на 24 мет. Что представляло из себя здание – сказать трудно. Можно думать, что оно было очень богато украшено – в щелчке, заполнявшем рвы от разнообразных фундаментов его найдено много кусков фресковой живописи, мозаических изображений и других предметов украшения. Не великокняжеский ли это дворец? Время существования этого здания можно установить с точностью. Сохранившиеся части фундамента сложены из больших камней красного кварцита, скрепленных древней известью с мелким толченым кирпичом – материал совершенно тот же, как и в фундаментах древней Десятинной церкви. Техника сооружения фундаментов совершенно та же, что и в Десятинной церкви. В глубоких рвах, приготовленных для закладки фундаментов, на материковой лесовой глине закладывались вдоль и поперек толстые деревянные балки, которые скреплялись большими гвоздями с круглыми шляпками. В отверстия между балками забивались деревянные колы (вероятно для того, чтобы устранить возможность сдвига балок при кладке фундаментов). Вся эта деревянная подготовка под каменные фундаменты засыпалась мелким набитым кирпичом и заливалась известью, а затем уже приступали к кладке камней. Для чего применялся такой способ, сказать трудно. Можно предполагать,

Іл. 10. Розкоп біля будинку по Володимирській, 4. Фото розкопок С. П. Вельміна 1914 р. ФО НА ПМК РАН (відб. О. 573.5)

Лл. 11. Керамічні судини з розкопу біля будинку по Володимирській, 4.
ФО НА ІМК РАН (відб. О. 573.9)

что при помощи длинных скрепленных между собой деревянных балок думали добиться равномерной осадки всего здания; но, как показали раскопки, это не совсем удалось: фундаменты дали не одинаковую осадку и на более слабом грунте продавили деревянную подготовку. Такую же подготовку приходилось наблюдать при открытии фундаментов древней Десятинной церкви и древней церкви первой половины XI в., открытой при раскопках Императорской Археологической Комиссии в 1910 г. в усадьбе Киево-Софийского Митрополитанского Дома и при реставрации церкви Спаса на Берестове (около Киево-Печерской Лавры). Все это говорит за то, что описываемое здание могло быть сооружено в X или XI в. Но есть данные почти с точностью устанавливающие, что здание это во время сооружения великим князем киевским св. Владимиром древней Десятинной церкви, т. е. в самом конце X века, уже разбиралось. В щелбе, заполнявшем рвы от разобранных фундаментов здания, не найдено ни одного предмета XI или более поздних веков. Наоборот в массе найдены предметы X и более ранних веков. Затем над засыпанными рвами прошла планировка из кирпича-сырца (необожженного) и древней извести. Такая же планировка обнаружена во многих местах вокруг Десятинной церкви и теперь уже почти не остается сомнений, что планировка эта была сделана во время сооружения древней Десятинной церкви для выравнивания прилегающей к церкви площади. Кроме того и взаимное положение нашего здания и древней церкви показывает, что существовать одновременно они не могли: здание расположено под большим углом к церкви и всего лишь на расстоянии около 5 мет. Конечно, пока все эти заключения делаются предположительно и только детальное изучение сделанных при раскопках планов и разрезов здания и культурных слоев земли и всех находок может дать сколько-нибудь точный ответ. Вероятно, однако, что все эти предположения получат подтверждение.

Под фундаментами этого здания обнаружено несколько весьма интересных по находкам погребений. Особенно выдается одно погребение со следующими находками: у одного уха найдены золотая трехшариковая серьга Киевского типа и две простых кольцеобразных серьги, у другого же уха найдены четыре простых серьги. На шее обнаружена целая нитка (ка-

жется 56 шт.) бус, из которых несколько электровых (сплав различных металлов), несколько сердоликовых, а остальные стеклянные с орнаментировкой. Все бусы отличаются красотой и изяществом.

В некоторых местах под зданием обнаружены сложенные в кучу человеческие кости. Вероятно погребение было обнаружено при рытье рвов для здания и кости сложили вместе, не взяв бывших при них предметов, так как при костях тоже найдены серьги простые и бусы.

Погребения эти, бывшие до сооружения здания, врезаны в насыпную землю, в которой обнаружены погребения с сожжением. Бесспорно здесь мы имеем дело с остатками курганных насыпей, под которыми обнаружены глиняные очень старые сосуды и в них и около них перегорелые кости и угольки.

У южной же стороны церкви в слое земли с массой древнего щебня, в слое, образовавшемся в эпоху постепенного разрушения древней Десятинной церкви – XIII–XV вв., обнаружен довольно большой кусок кирпичной кладки из древнего квадратного кирпича – крестообразная колонна, весьма похожая на существующие и ныне колонны на хорах Киево-Софийского собора.

Вот то главное, что встречено у южной стороне Десятинной церкви.

Теперь нужно еще в нескольких словах упомянуть о раскопках около западной стены Десятинной церкви и около прекрасного шиферного саркофага XI века, найденного у северной стены древней Десятинной церкви при раскопках в 1908 году.

С запада ничего особенного, если не считать 3-4 древних погребений и 2 обломков древней кирпичной кладки, не обнаружено. Западная часть усадьбы в XVII–XVIII вв. служила местом погребения и вся эта площадь густо усеяна погребениями, при некоторых из которых найдены не представляющие особенного интереса кресты (тельные, серебряные), а большинство погребений совершенно не дало находок.

Древние же погребения также бедны находками – только два из них дали по одному глиняному сосуду и несколько пуговиц.

Обломки кирпичной кладки – малые обломки стены также мало интересны.

Благодаря большому количеству погребений и культурные слои земли в этом месте сохранились очень плохо.

Упомянув о кладе, найденном вблизи того места, где в 1908 г. открыт шиферный XI в. саркофаг, референт закончил свой доклад. Клад состоит из прекрасно сохранившихся 2 золотых колтов с изображениями мучеников, сделанными перегородчатой эмалью, нескольких (кажется 7 шт.) золотых трехшариковых серег Киевского типа, 6 серебряных гривн и 5 электровых перстней. Все эти вещи относятся к XI–XII векам, а в землю зарыты, как показывают культурные слои земли, в XIII в., вероятно при нашествии татар.

Доклад был иллюстрирован находками из раскопок и планами.

Лл. 12. Південно-західна споруда («Західний палац»). Розкоп на провулку Десятинному. Фото розкопок С. П. Вельміна 1914 р. ФО НА ІМК РАН (відб. О. 573.21)

ФО НА ИИМК РАН. Альбом О. 573. 3 маш. л.

<машинописная копия>

Раскопки Императорской Археологической Комиссии в городе Киеве в 1914 г.

Раскопки Императорской Археологической Комиссии в городе Киеве в 1914 году производились в виду смерти заведующего работами архитектора-художника Д. В. МИЛЕЕВА и начавшейся войны только на площади Владимирской ул. и Десятинного проулка, где Городским Управлением производилась большая выемка земли. Очередные же работы в усадьбе Киево-Десятинной церкви по вышеуказанным причинам были приостановлены.

При работах на площади Владимирской улицы у дома № 4 были открыты фундаменты древнего здания, часть которого была открыта прежде в усадьбе Десятинной церкви по южной стороне ее.

Техника сооружения и материал этих фундаментов те же, что и фундаментов древней Десятинной церкви.

Кроме того, у того же дома № 4 под фундаментами вышеупомянутого здания было обнаружено древнее погребение. При исследовании этого погребения обнаружилась следующая картина. В едва заметной большой яме, в дне ее была обнаружена могила и в ней в деревянном гробу костяк, при котором никаких предметов, кроме нескольких древних черепков в засыпи могилы, обнаружено не было. В дне той же большой ямы около могилы найдено четыре глиняных сосуда. Два совершенно целых сосуда – амфоры большого размера (большой диаметр, около 1 аршина); один глиняный горшок обыкновенной формы, сверху прикрытый дном от какого другого сосуда и один такой же обыкновенной формы, но малых размеров сосуд. Погребение это обнаружено в чистой, лессовой глине. К сожалению, культурные слои над погребением не сохранились, что затруднило датировку его. Большая яма засыпана также почти чистой лессовой глиной. Контуры ямы видны весьма

Лл. 13. Південно-західна споруда («Західний палац»). Розкоп на провулку Десятинному.
Фото розкопок С. П. Вельміна 1914 р. ФО НА ИИМК РАН (відб. О. 573.31)

слабо и не везде. С трудом напрашивалось заключение, что яма срезана фундаментами здания. Тогда нужно предположить, что погребение это весьма древнее и его нужно отнести к VIII–IX веку, так как описываемое здание по точно установленным данным почти одновременно с Десятинной церковью, но несколько старше ее, так как при постройке Десятинной церкви при Владимире это здание уже разбиралось и над ним делалась планировка из кирпича сырца (это точно установлено раскопкой).

Следует еще отметить, что там же в 1914 году при планировке Десятинного проулка были обнаружены остатки фундаментов, современные Десятинной церкви. Исследованиями установлен план древнего гражданского здания на протяжении около 40 метров, но это далеко не полные размеры здания, ибо и на север, и на юг здание продолжается и идет в соседние частные усадьбы. В некоторых местах прекрасно сохранились фундаменты здания, а в некоторых – фундаменты разобраны, а обнаружена только деревянная подготовка под фундаменты. Материал для фундаментов и техника постройки их опять совершенно те же, что и в древней Десятинной церкви.

Представляет интерес положение этого здания относительно Десятинной церкви. Оно расположено с запада на расстоянии около 60 метров. Своей длинной стороной оно расположено почти параллельно западной стене церкви. Как я предполагаю, в центре здания имеется квадратное помещение, справа и слева которого находится длинные помещения. Ось квадрата помещения почти совпадает с осью древней Десятинной церкви. Все это, мне кажется, позволяет сделать заключение, что это здание с запада Десятинной церкви современно церкви и если здание у юга разбиралось при постройке церкви, то это у запада существовало вместе с церковью и сооружалось или совершенно одновременно или вслед за сооружением церкви. Последнее предположение более правдоподобно, ибо материал для фундаментов более мелок, чем на фундаментах церкви и возможно, что наше здание сооружено из строительного мусора от постройки церкви. Размеры здания видны из прилагаемого чертежа.

(Подпись)

Іл. 14. Південно-західна споруда («Західний палац»). Розкоп на провулку Десятинному. Фото розкопок С. П. Вельміна 1914 р. ФО НА ІМК РАН (відб. О. 573.14)

Джерела та література

Архипова, Е. И. *Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.)*. Киев.

Асеев, Ю. С. 1982. *Архитектура Древнего Киева*. Киев.

Багалеі, Д. И. 1914. *Русская история*, 1. Москва.

Баранов, В. И., Ёлшин, Д. Д. 2019. Стена княжеского двора в Киеве и вопрос об истоках древнерусской сырцовой фортификации X в. *Stratum plus*, 5. Кишинев, с. 243–266.

Воронин, Н. Н. 1948. Жилище. *История культуры Древней Руси, I: Материальная культура* / ред. Н. Н. Воронин, М. К. Каргер, М. А. Тиханова. Москва; Ленинград, с. 205–233.

Гнера, В. 2013. Дослідження садиби по Десятинному провулку, 5 (за матеріалами розкопок 2008–2013 років). *Opus Mixtum, I*. Київ, с. 74–79.

Зыков, П. Л. 2012. Материалы к реконструкции Десятинной церкви в Киеве на основании археологических исследований. *Труды Государственного Эрмитажа, 65: Первые каменные*

храмы Древней Руси. *Материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 г.* / Д. Д. Ёлшин (науч. ред.). Санкт-Петербург, с. 136–161.

Ёлшин, Д. Д. 2010. О «монументальной архитектуре» Киева в X в. *Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова.* Санкт-Петербург, с. 151–164.

Ёлшин, Д. Д. 2011. Софийский собор и Десятинная церковь: к вопросу об архитектурных параллелях. *Архитектурное наследие*, 54. Москва, с. 26–30.

Ёлшин, Д. Д. 2017. Киевская плинфа X–XIII веков: опыт типологии. *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна.* Київ, с. 98–128.

Ёлшин, Д. Д. 2019. Каменная гражданская архитектура XIV–XV веков в контексте истории изучения гражданских построек домонгольской Руси. *Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей, 9* / под ред. А. В. Захаровой, С. В. Мальцевой, Е. Ю. Станюкович-Денисовой. Москва, с. 416–428.

Івакін та ін. 2018. Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К., Манігда, О. В., Чекановський, А. А. Дослідження Південного палацу в Києві. *Археологічні дослідження в Україні в 2016 р.* Київ, с. 62–64.

Ієвлев та ін. 2016. Ієвлев, М. М., Козловський, А. О., Крижановський, В. О. Садиба другої половини XI – початку XIII ст. на місці «Західного палацу» у «Місті Володимира» в Києві. *Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. Археологія і давня історія України*, 4 (21). Київ, с. 71–87.

Іоаннісян и др. 2009. Иоаннісян, О. М., Ёлшин, Д. Д., Зыков, П. Л., Ивакин, Г. Ю., Козюба, В. К., Комар, А. В., Лукомский, Ю. В. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.). *Труды Государственного Эрмитажа, XLIX: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света.* Санкт-Петербург, с. 330–366.

Каргер, М. К. 1955. Княжеские дворцы древнего Киева. *Ученые записки Ленинградского государственного университета*, 193. (Серия ист. наук. № 22). Ленинград, с. 67–101.

Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев, 2: Памятники киевского зодчества X–XIII вв.* Москва; Ленинград.

Килиевич, С. Р. 1982. *Детинец Киева IX – первой половины XIII веков.* Киев.

Козловский, А. А., Ієвлев, М. М. 2010. Исследования «Западного дворца» на Старокиевской горе в Киеве в 2008–2009 гг. *Труды Государственного Эрмитажа, 53: Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII вв. Материалы международного семинара 17–21 ноября 2009 года* / Д. Д. Ёлшин (науч. ред.). Санкт-Петербург, с. 412–419.

Козловський та ін. 2014. Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. Дослідження Західного палацу у Києві 2008–2013 рр. *Археологічні дослідження в Україні в 2013 р.* Київ, с. 304.

Козловський та ін. 2015. Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. Дослідження по пров. Десятинному в м. Києві. *Археологічні дослідження в Україні в 2014 р.* Київ, с. 69–71.

Козловський та ін. 2016. Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. *Науковий звіт про археологічні дослідження по провулку Десятинному, 3 літ. А, Б та 5 літ. Д («Західний Палац князя Володимира») у Шевченківському районі м. Києва в 2008–2009, 2012 та 2013 рр., 1, 2.* Київ.

Козюба, В. К. 2010. Фотографії та малюнки розкопок В. В. Хвойки 1907–1908 рр. в садибі М. М. Петровського у Києві. *Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Матеріали наукової конференції, с. Халеп'я, 19 лютого 2010 р.* Трипілля, с. 59–78.

Козюба, В. К. 2018. «Східний» палац у давньому Києві: новий погляд на відому пам'ятку. *Opus Mixtum*, 6. Київ, с. 27–40.

Козюба, В. К. Південний палац кінця X століття в Києві. *Opus Mixtum*, 7. Київ, с. 30–46.

Комеч, А. И. 1987. *Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции.* Москва.

Коренюк, Ю. О. 2018. Атрибуція залишків стінних розписів мурованих будівель Старокиївської гори у світлі матеріалів розкопок Десятинної церкви 2005–2011 років. *Opus Mixtum*, 6. Київ, с. 66–74.

Корзухина, Г. Ф. 1956. Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве. *Советская археология*, 25, с. 318–342.

Красовский, И. С. 1998. О плане Десятинной церкви в Киеве. *Российская археология*, 3, с. 149–156.

Милецкий, А. М., Толочко, П. П. 1989. *Парк-музей «Древний Киев»*. Киев.

Михайлов, К. А., Ёлшин, Д. Д. 2004. Новые архивные материалы по археологическому изучению древнего Киева. *Археологические вести*, 11. Санкт-Петербург, с. 226–232.

ОАК 1914. *Отчеты Археологической Комиссии за 1911 г.* Петроград.

ОАК 1918. *Отчеты Археологической Комиссии за 1913–1915 гг.* Петроград.

Отчет о деятельности Историко-этнографического кружка при Университете св. Владимира за 1911/12 учебный год. 1914. *Университетские известия*, октябрь, прил. II, с. 4–7.

Павлова, В. В. 2015. Київський археолог Сергій Вельмін. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 19, с. 82–92.

Пуцко, В. Г. 2003. Архитектурный ансамбль княжеского двора в Киеве. *Кремль России (ГИКМЗ «Московский Кремль». Материалы и исследования, 15)* / отв. ред. Н. С. Владимирская. Москва, с. 224–241.

Раппопорт, П. А. 1975. *Древнерусское жилище (Свод археологических источников Вып. Е1–32)*. Ленинград.

Раппопорт, П. А. 1982. *Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников*. Ленинград.

Ржига, В. Ф. 1929. Очерки из истории быта домонгольской Руси (Труды ГИМ, 5. Отдел исторический общий). Москва.

Толочко, П. П. 1980. *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв.* Киев.

Фрезе, А. А. 2019. Гражданская постройка («баня») в Переяславле и архитектура резиденций русских архиереев XI–XV веков. *Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей, 9* / под ред. А. В. Захаровой, С. В. Мальцевой, Е. Ю. Станюкович-Денисовой. Москва, с. 389–401.

Харламов, В. А. 1985. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.* / ред. П. П. Толочко. Киев, с. 106–120.

Харламов, В. А. 1995. Дослідження найдавніших палаців Стародавнього Києва. *Архітектурна спадщина України, 2: Національні особливості архітектури народу України*. Київ, с. 185–190.

Холостенко, М. В. 1965. З історії зодчества Древньої Русі X ст. *Археологія*, XIX. Киев, с. 68–85.

Jolshin, D. 2019. On the Variety of Stone Architecture of Stone Civil Architecture in 10th-13th Century Rus`. *39th Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art*. Athens, p. 96–97.

Mezentsev, V. I. 1999. The circular palace of Princess Olha in Kyiv (955/59): a description of the structure with an analysis of its functions and its graphic reconstruction, *Mediaeval Studies. Pontifical Institute of Mediaeval Studies*, 61. Toronto, p. 243–295.

Schäfer, H. 1973/1974. Architektur historische Beziehungen zwischen Byzanz und der Kiever Rus im 10. Und 11. Jahrhundert. *Istanbuler Mitteilungen*, B, 23/24. Tübingen, p. 197–224.

Список скорочень

ІМК РАН – Інститут історії матеріальної культури Російської академії наук

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

НХМУ – Національний художній музей України

СПбФ АРАН – Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук

Олександр Анненков і Десятинна церква: пристрасть чи розрахунок?

У статті на основі переважно опублікованих джерел проаналізовано сторінки життя й діяльності Олександра Анненкова, на кошти якого у 1828–1842 роках було збудовано нову Десятинну церкву в Києві.

Ключові слова: Олександр Анненков, Десятинна церква, археологічні дослідження, Київ.

The pages of the life and work of Oleksandr Annenkov, on whose funds a new Desyatynna Church was built in Kyiv in 1828–1842 are analyzed in the paper basing of mostly published sources.

Keywords: Oleksandr Annenkov, Desyatynna Church, archeological researches, Kyiv.

Серед багатьох історичних постатей, пов'язаних із Десятинною церквою, чи не найбільш загадковою є Олександр Анненков, на кошти якого за проектом відомого російського архітектора В. П. Стасова у 1828–1842 роках було збудовано новий храм, зруйнований 1936 року. О. С. Анненков не тільки профінансував будівництво стасівської церкви, але й у 1830–1840-х роках провадив офіційні та неофіційні розкопки в кількох місцях Верхнього Києва, зокрема, біля самої Десятинної церкви і біля Михайлівського Золотоверхого монастиря. Біографія цієї людини досі залишається маловивченою і містить суперечливі свідчення і навіть плітки, які є поширеними і які ґрунтуються не на документальних джерелах, а на повідомленнях окремих авторів.

Сучасники О. С. Анненкова згадували його в лаконічній формі, переважно як автора ідеї будівництва нового Десятинного храму і мецената-спонсора, який профінансував цей проект. Уже в другій половині XIX ст. в публікаціях з'явилися окремі подробиці щодо його діяльності в Києві, які поки що не отримали підтвердження. Побіжні, але значні за фактажем, свідчення про О. С. Анненкова містить одна з праць київської дослідниці Т. Б. Ананьєвої, опублікована наприкінці XX ст. [Ананьєва 1996]¹. Нині з'явилася можливість, на основі переважно опублікованих джерел, доповнити інформацію про життя і діяльність цієї постаті.

Олександр Семенович Анненков народився 30 серпня 1792 року в родині курських поміщиків. Його батько – Семен Михайлович Анненков (нар. 1754) – дійсний статський радник (відповідав військовому чину генерал-майора), голова Курської громадянської палати (1786), згодом – Курський губерн-

ський предводитель дворянства (1789–1802); мати – Тетяна Іванівна Авдєєва [Руммель, Голубцов 1886, с. 62, № 81]. Сім'я Анненкових, згідно з деякими свідченнями, не була серед найбільш заможних: С. М. Анненков наприкінці XVIII ст. в с. Полянське на Курщині (одному з володінь численної родини Анненкових) мав лише трьох кріпосних [Дегтярев 2005, с. 21] і частку володіння в селі Снихіна Моква (нині – Перша Моква на південно-західній околиці м. Курська в РФ) [Холодова 2014, с. 130]. Олександр, як і більшість представників родини Анненкових, пішов на військову службу, але, ймовірно, прослужив недовго, отримавши звання гвардії поручика, що відповідало чину IX класу. У 1812 році він звернувся до Герольдмєстерської контори при Сенаті в Петербурзі для отримання свого родоводу, про що свідчить відповідний архівний запис [РГАДА, ф. 286, д. 2, кн. 134, л. 140–144]. Можна припустити, що Олександр сподівався отримати якусь частку спадку від своїх дальніх, більш заможних, родичів, зокрема, нащадків І. П. Анненкова.

У Києві О. С. Анненков з'явився не пізніше 1820 року, оскільки саме тоді він нібито мав перемовини з київським митрополитом Серапіоном і навіть отримав його згоду на «відновлення» Десятинної церкви [Краткое 1829, с. 10; Ананьєва 1996, с. 16]. За інформацією В. Г. Ляскоронського, відставного поручика «по Высочайшему повелению» було заслано до Києва за жорстоке поводження зі своїми селянами [Сведения 1898, с. 13]. Її підтвердження не відомі, хоча практика заслання дворян, що завинили, у «святі місця» для покаяння існувала в цей час. Ця обставина, ймовірно, і пояснює спілкування О. С. Анненкова з київським митрополитом і обітницю поручика побудувати нову церкву [Руди-

¹ Висловлюю вдячність Тетяні Борисівні Ананьєвій за допомогу в написанні цієї статті.

ка 2015, с. 161]. Спочатку Олександр бував у Києві тільки наїздами, перебуваючи то в своїх маєтках, то в Санкт-Петербурзі. Автор «Краткого исторического описания Первопрестольной Соборной Десятинной церкви в Киеве» 1829 року прямо повідомив, що О. С. Анненков у 1820 році відвідав Київ «по надобностям своим» [Краткое 1829, с. 9; Закревский 1868, с. 285]. Станом на 1834 рік він вважався рильським та ніжинським поміщиком [Руммель, Голубцов 1886, с. 64, № 107]. Але Київ не був чужим родині Анненкових – прадід О. С. Анненкова Тимофій Васильович у 1721 році був суддею Київського надворного суду [Руммель, Голубцов 1886, с. 59, № 47]. На початку 1820-х років О. С. Анненков одружився з Юліаною Лаврентіївною (її дівоче прізвище невідоме), яка подарувала йому трьох дітей – синів Михайла (12.10.1824), Володимира (18.06.1826) та доньку Марію (10.04.1828) [Руммель, Голубцов 1886, с. 66, № 136, 137].

Прибувши до Києва, О. С. Анненков придбав велику садибу з будинком (сучасна вул. Володимирська, 3) та садом, який закінчувався майже навпроти Трьохсвятительської церкви [Л[євицький] 1894, с. 152, 155]. За планом Києва 1837 року, ця садиба мала розмір 150×70 м і площу 1,25 га (іл. 1: 1). На думку Т. Б. Ананьєвої, цікаві знахідки перших розкопок Десятинної церкви 1824 року спонукали відставного поручика купити ще одну садибу навпроти першої, яка впритул підходила до садиби самої церкви, з житловим будинком на початку Андріївського узвозу (сучасний № 38) [Ананьєва 1996, с. 16]. Площа цієї садиби була ще більшою (2,3 га) й охоплювала територію від Десятинного провулку до початку узвозу (іл. 1: 2). Таким чином, у розпорядженні О. С. Анненкова перебувала третина площі київського дитинця кінця X – початку XI ст.

По-різному висвітлювалася сама історія першого археологічного вивчення Десятинної церкви. Непорозуміння, амбіції і образи частини причетних до цієї події осіб призвели до появи серед сучасників двох різних її версій. За однією з них, ініціатором досліджень виступив митрополит Євгеній, за дорученням і на кошти якого перше шурфування здійснив М. Ф. Берлінський ще восени 1823 року, а через рік продовжили залученні митрополитом К. А. Лохвицький і священник Десятинної церкви

М. Кочеровський [Ананьєва 1996, с. 16, 17, 19, 20]. За іншою, озвученою самим О. С. Анненковим, К. А. Лохвицький, дізнавшись про намір поміщика спорудити новий храм, захотів «открыть фундамент древней Десятинной церкви и делать поиски в развалинах», для чого отримав дозвіл від митрополита [Л[євицький] 1894, с. 153]. Щоденник М. Ф. Берлінського підтверджує правдивість першої з названих версій [Ананьєва 1996, с. 17].

Майже одразу намітилося певне протистояння між митрополитом Євгенієм, з одного боку, і ситуативними союзниками К. А. Лохвицьким та О. С. Анненковим, з другого. Митрополит як людина не байдужа до історії, був зацікавлений в отриманні об'єктивної інформації щодо минулого Десятинної церкви, тоді як статський радник К. А. Лохвицький, який тільки 1823 року переїхав до Києва (Пеняк 2002, с. 140), використав археологію для пошуку покровителів серед місцевої цивільної і військової еліти та «закріплення» своїх позицій серед міського товариства. Плани О. С. Анненкова були більш масштабними, про що свідчить його неодноразове відвідування Санкт-Петербурга – столиці імперії, і відбудова найдавнішого мурованого храму Русі була чудовим репутаційним кроком відставного поручика. Тому певні теми – достовірність плану розкопаної давньої церкви, інтерпретація окремих знахідок – викликали критику з обох боків.

К. А. Лохвицький, не маючи жодного досвіду ні археологічних досліджень, ні вивчення архітектурних решток, об'єктивно не міг скласти точного плану залишків давнього храму. Він більш-менш точно зафіксував збережені на той час ділянки кладок фундаменту споруди, але не зміг розібратися в плановій структурі фундаментних ровів, і тому пропустив східну частину собору [Козюба 2017, с. 123, VI, іл. 1]. Недоліки плану Лохвицького побачив митрополит Євгеній, який не мав часу («не имел досуга») виправити їх [Ананьєва 1996, с. 19]. У Санкт-Петербурзі в Академії мистецтв проект нової Десятинної церкви, створений на основі плану Лохвицького київським міським архітектором А. І. Меленським на замовлення О. С. Анненкова, не був схвалений. У столиці, де в 1825–1826 роках у невідкладних справах перебував митрополит

Євгеній, було вирішено надіслати до Києва архітектора («художника») М. Є. Єфимова, завданням якого було скласти більш точний план давньої церкви після додаткових досліджень. У роботі (травень–вересень 1826 року) взяли участь ті самі особи, що працювали тут у попередні сезони – К. А. Лохвицький, М. Ф. Берлінський, М. Кочеровський [Ананьєва 1996, с. 19–20]. Після її завершення і створення більш точного плану М. Є. Єфимов та М. Ф. Берлінський, за щоденником останнього, на початку жовтня кілька разів зустрічалися з О. С. Анненковим [Ананьєва 1996, с. 20]. Метою цих зустрічей, імовірно, було обговорення проекту нової Десятинної церкви, який мав зробити М. Є. Єфимов на основі виправленого плану давньої церкви.

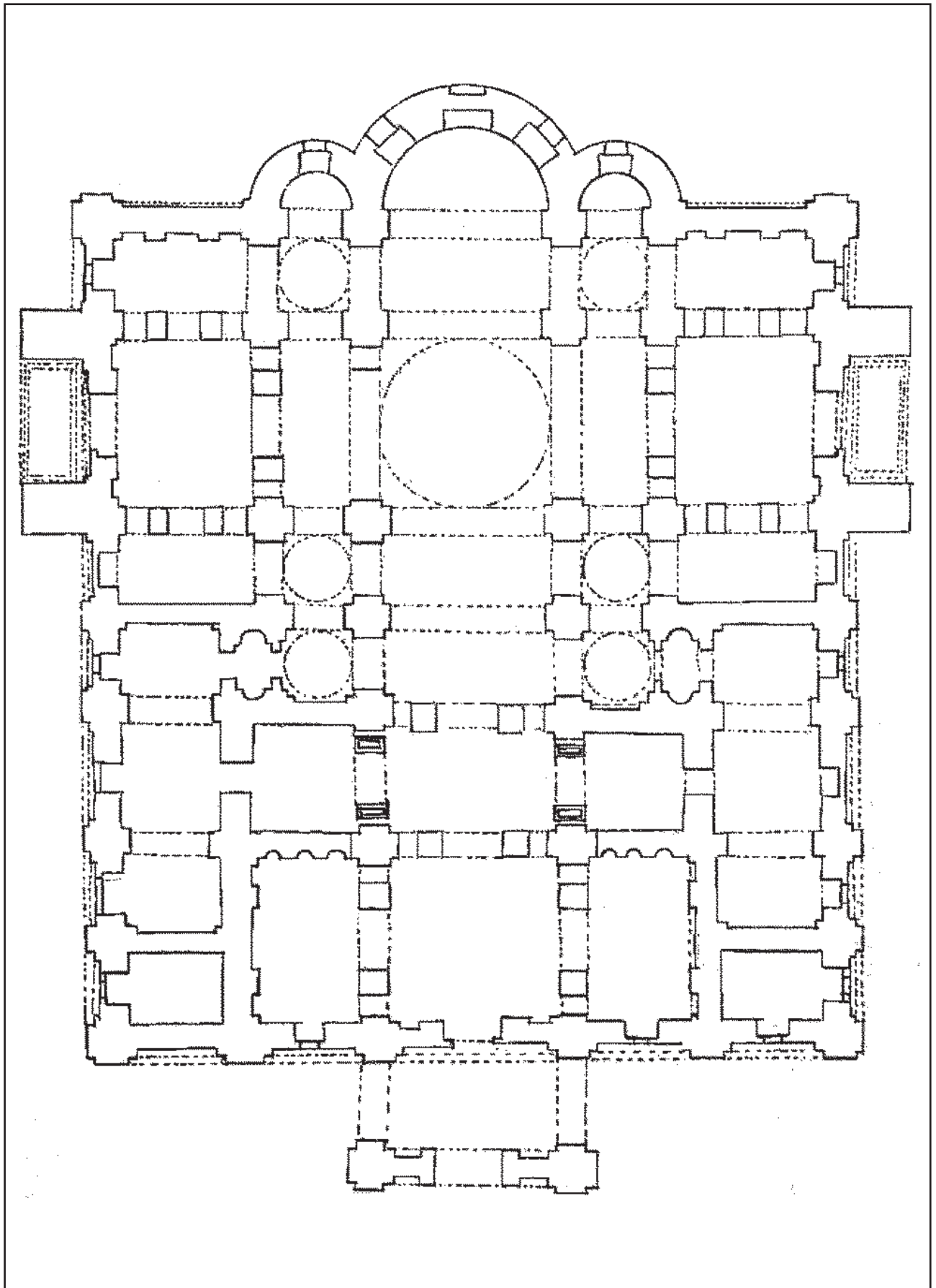
М. Є. Єфимов зробив новий варіант проекту, який максимально спирався на уточнений ним план церкви Х–ХІІІ ст. У проекті передбачалася тринефна шестистовпна головна частина храму і додаткова прибудова перед центральним західним порталом, а також масивні фланкуючі пілони перед північним і південним порталами (іл. 2). Але О. С. Анненкова цей варіант не задовольнив, і, тривалий час перебуваючи в Петербурзі, він доклав зусиль, щоби цей проект не було реалізовано. Урешті-решт, було прийнято рішення будувати церкву, ні планово, ні стилістично ніяким чином не пов'язану з Десятинною церквою, збудованою візантійцями («греками»). Щоби не витратити часу, за основу взяли готовий проект В. П. Стасова Олександро-Невського храму, який з 1826 року вже зводився в Потсдамі (Німеччина).

Досі не з'ясовано, яким був кошторис проектування, будівництва й оздоблення нової Десятинної церкви. П. П. Свіньїн, який завітав до Києва під час своєї подорожі 1825 року, вказує суму 80 000 рублів, яку, ймовірно, назвав сам О. С. Анненков [Свіньїн 1826, с. 200]. Цю ж цифру наводить у своїй монографії В. С. Іконніков [Іконніков 1904, с. 131]. Звісно, у 1825 році, за три роки до початку будівництва, коли ще навіть не було затвердженого проекту храму, мова могла йти лише про приблизну суму, яку О. С. Анненков готовий був пожертвувати на «відбудову» Десятинної церкви. Тому через чверть століття М. М. Сементовський уже писав про «более 100 000 ру-

блей серебром», витрачених О. С. Анненковим на будівництво й оздоблення [Сементовский 1852, с. 169]. Для порівняння вартості всього проекту – розмір річної пенсії статського радника М. Ф. Берлінського, який пішов у відставку 30 жовтня 1834 року після 46 років служби, становив 2280 рублів асигнаціями [Щербина 1896, с. 398].

Промовистим підтвердженням достатньо напружених стосунків між митрополитом Євгенієм та іншими київськими учасниками археологічних досліджень Десятинної церкви є чотири публікації 1825–1830 років, які з'явилися внаслідок цих досліджень і представили головні результати останніх. Ці роботи важливі і в контексті ролі О. С. Анненкова в подіях навколо Десятинної церкви, адже його діяльність подана в цих публікаціях по-різному, залежно від позиції автора і його ставлення до нового «храмоздателя».

Перша з них (не підписана) з'явилася в березневому номері «Отечественных записок» (видання П. П. Свіньїна) у 1825 році [План 1825]. Більшість дослідників не сумнівається, що ця стаття написана митрополитом Євгенієм [Закревский 186, с. 288, прим.; Ананьєва 1996, с. 19]. Вона містить коротку, але з посиланнями на писемні джерела, історію Десятинної церкви та коментар до плану розкритих восени 1824 року давніх її фундаментів і кількох поховань. Примітно, що автор (митрополит Євгеній) вказав на бережливе ставлення учасників розкопок до будівельного сміття – шару руйнації давньої церкви, яке не вивозили, а складували поряд із фундаментами (що частково завадило розкрити всю площу храму) і дало змогу зробити багато знахідок [План 1825, с. 397]. Під час цих розкопок на захід від церкви було знайдено давню кладку, яку митрополит вважав за кут «паперті» чи дзвіниці [План 1825, с. 395]; насправді ж, як засвідчили дослідження 2005–2011 років, це був пілон ремонту собору в першій третині ХІІ ст. В описі є й інші неточності, які переважно пов'язані з недоліками плану Десятинної церкви 1824 року – визначення місць розташування бічних апсид собору, неправильна довжина, яку поміряли від підмурків синтрона до гіпотетичного місця західної стіни собору, зв'язок знайдених під час розкопок польських монет із двором київських каштелянів, який насправді ніколи не існував

Іл. 2. Проект плану нової Десятинної церкви, запропонований М. Є. Єфимовим

на Старокиївській горі [План 1825, с. 386, 397–398]. Утім, поданий митрополитом Євгенієм опис результатів розкопок Десятинної церкви 1824 року для свого часу є цілком інформативним, і не випадково, що цю інформацію через понад 40 років при описі Десятинної церкви майже повністю повторив М. В. Закревський [Закревский 1868, с. 286–289].

Сутність справжнього науковця автор статті проявив у поданому ним переліку першочергових дій при подальших розкопках собору: вивчення будівельних матеріалів (цегли, розчину й каміння), визначення глибини залягання фундаментів, повне розкриття площі споруди, дослідження простору під підлогою малої (Петра Могили) церкви [План 1825, с. 399–401]. Об'єктивно оцінюючи свої знання й можливості в царині давньоруської архітектури, митрополит висловив бажання побачити своїм наступником у керівництві розкопками Десятинної церкви «искусного в древнем Зодчестве и догадливого Архитектора» [План 1825, с. 399, 401], що, зрештою, і було реалізовано з приїздом М. Є. Єфимова.

У статті в «Отечественных записках» митрополит Євгеній згадав інших учасників розкопок: М. Кочеровського і К. А. Лохвицького [План 1825, с. 386]. На початку 1825 року, перед самим від'їздом митрополита з Києва до Петербурга, курський і орловський поміщик О. С. Анненков представив Євгенію план, фасад та профіль нової Десятинної церкви, зроблені, як уже було зазначено, А. І. Меленським. Також гвардії поручик надав письмове зобов'язання за свої кошти у трирічний термін, а, може, й швидше, побудувати згадану церкву, прикрасити її іконостасом, наповнити ризницю, замовити дзвони, забезпечити «всем к внутреннему и внешнему благолепию потребным» [План 1825, с. 402]. У завершених статті її автор зазначає, що представлений О. С. Анненковим проект виконано в сучасному («новой архитектуры») стилі, а розмір запроєктованої церкви збігався з розміром старої церкви лише по ширині. Митрополит Євгеній вважав за потрібне збудувати нову церкву у візантійському стилі, орієнтуючись на київські храми Святої Софії та Успія Богородиці Печерського монастиря [План 1825, с. 403]. Саме такий проект згодом підготував М. Є. Єфимов.

Як бачимо, ніякого натяку на конфлікт публікація 1825 року не має. Але все змінилося наступного польового сезону. К. А. Лохвицькому не сподобалася поява М. Є. Єфимова і керівництво розкопками молодого архітектора, а ще здійснене останнім суттєве уточнення плану старої Десятинної церкви, виконаного статським радником за результатами робіт 1824 року й опублікованого в тій самій статті митрополита Євгенія. О. С. Анненков не хотів будувати церкву в старому стилі і домігся, що проект М. Є. Єфимова не було затверджено. У новому проекті В. П. Стасова Десятинна церква була ближче до задуму О. С. Анненкова, ніж до побажання митрополита Євгенія. Ще одним ударом було знесення малої церкви, що також було сприйнято болюче митрополитом. Насамкінець, анонімна публікація роботи «Краткое историческое описание Первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве», що вийшла 1829 року, змусила митрополита написати також анонімну відповідь, опубліковану 1830 року, де він звертає увагу на два десятки помилок, які, на думку Євгенія, присутні в публікації 1829 року. Цього ж 1830 року вийшла ще одна праця, присвячена історії Десятинної церкви, підписана М. Ф. Берлінським, яка, як ми покажемо далі, тісно пов'язана з публікацією 1829 року.

Отже, у Санкт-Петербурзі наприкінці 1829 року (дозвіл цензора – 21 листопада) виходить брошура, присвячена історії Десятинної церкви [Краткое 1829]. Враховуючи, що в ній О. С. Анненков згадується багато разів і відверто нахваляється, був оприлюднений здогад, що цей текст було написано на замовлення самого О. С. Анненкова [Ананьева 1996, с. 22]. М. В. Закревський припустив, що за виданням стоїть М. Є. Єфимов [Закревский 1868, с. 293]. На початку роботи (с. 3–8) подано коротку історію Десятинної церкви, далі (с. 9–14) – про «усердие» О. С. Анненкова зі створення проекту відбудови храму, про нові знахідки під час розкопок 1826 року та інтерпретації поховань у кам'яних саркофагах (с. 15–19), про проект Стасова і створення Комітету для нагляду за будівництвом нового храму (с. 20–22), про знахідки Анненкова на початку будівництва (с. 22–23). У заключній частині подано описи майбутнього вигляду нового храму і подій при його закладці 2 серпня 1828 року.

Серед подробиць цього джерела, які стосуються самого О. С. Анненкова, – згадка про його зустріч у 1820 році з тодішнім київським митрополитом Серапіоном і «благодиспонованість» останнього щодо планів О. С. Анненкова відбудувати Десятинну церкву своїм коштом [Краткое 1829, с. 10]. Невдовзі відставний поручик виїздить до Петербурга у своїх справах, але звістка про розкопки церкви восени 1824 року змушує його повернутися до Києва. Заручившись підтримкою парафіян, священника й церковного старости храму Різдва Богородиці Десятинної, О. С. Анненков замовляє в міського архітектора, колезького радника А. І. Меленського проект плану, фасаду та профіль трьохпрестольної церкви із дзвіницею, які були представлені митрополиту Євгенію 1 лютого 1825 року перед від'їздом того до Петербурга. У публікації підкреслено, що саме О. С. Анненков на цій зустрічі наголошував («поставив на вид»), що в разі отримання дозволу на будівництво при земляних роботах (нівелювання поверхні й викопування фундаментних ровів) можуть відкритися археологічні старожитності й навіть гробниця князя Володимира Святого [Краткое 1829, с. 11–13].

Публікація 1829 року обходить питання, чому до Києва був посланий «академічний архітектор» Єфимов, але досить детально описує знахідку під час робіт 1826 року двох кам'яних гробниць – із плоских плит червоного шиферу (пірофіліту), у якій чоловічий кістяк був без голови і правиці), та різьбленого шиферного саркофага із жіночим похованням. При цьому автор тексту вважає, що перша зі згаданих гробниць належала св. Володимирі, і наводить свої аргументи щодо цього, друга – невідомій особі [Краткое 1829, с. 15–19].

Оскільки «проєктовані» А. І. Меленським креслення не були схвалені («апробовані») Академією мистецтв, М. Є. Єфимову було доручено зробити новий проєкт, який було узгоджено з О. С. Анненковим і представлено «за общим их подписом» президенту Академії, тайному раднику О. М. Оленіну. За указом імператора був створений Комітет для нагляду за будівництвом Десятинної церкви, до складу якого ввійшли митрополит Євгеній, київські військовий і цивільний губернатори та «храмоустроитель» Анненков, який з «нетерпінням чекав» дозволу на будівництво [Краткое 1829,

с. 19–21]. Проєкт Єфимова було відхилено, натомість схвалено проєкт Стасова; при цьому автор брошури стверджує, що дві стіни давнього храму (південна й західна) мали бути залишені «без сломки, если прочными окажутся», і що «храмоустроитель весьма желал сохранить оныя стены». Але за рішенням архітекторів включити старі стіни в нову будівлю було нереально, і Комітет розпорядився зламати давні стіни до їх основи, але використати фундаменти західної і південної стін [Краткое 1829, с. 21–22].

При викопуванні фундаментних ровів східної і північної стін нової церкви та при нівелюванні О. С. Анненковим були знайдені уламки мозаїк і мармуру, кам'яний блок із двома грецькими літерами ТО, срібні та мідні грецькі й польські монети, срібну гривню київського типу шестикутної форми, яку в публікації названо «давньою монетою під назвою літр», золотий ланцюжок, хрестик із «животворного дерева» в золотій оправі тощо. О. С. Анненков передав ці знахідки церковному старості для подальшого зберігання в різниці Десятинної церкви [Краткое 1829, с. 22–23].

Над кам'яним саркофагом зі «священними останками князя Володимира», що розташований «під спудом» у південному приділі церкви, О. С. Анненков спорудив кам'яну арку, над якою він висловив бажання зробити надгробок з написом і зображенням св. Володимира, «опочивающим, у весь рост» [Краткое 1829, с. 24–25], що й було реалізовано згодом.

Публікація 1829 року детально описує урочисте закладення нового храму у четвер, 2 серпня 1828 року. Митрополит Євгеній спочатку відправив літургію в Трьохсвятительській церкві. У примітці до опису цієї події автор тексту підкреслив, що О. С. Анненков своїм коштом, маючи «усердие к отечественным памятникам», на прохання священника і парафіян цієї церкви, зробив у 1826 році її ремонт, замінивши гонтову покрівлю і жерстяні купола залізом, пофарбованим у зелений колір, і позолотив бані та хрести. Також були оновлені «рамы и стекла в окошках» та іконостас [Краткое 1829, с. 26–27]. Після служби був здійснений хресний хід до місця Десятинної церкви, де відбулося водоосвячення, і митрополит та «храмоустроитель» Анненков заклали по центру фундаментного рову східної стіни квадратний камінь червоного кварциту

із зображенням хреста й написом, у якому згадано, що церкву було відновлено «тщанием и иждивением дворянина, гвардии поручика Александра Анненкова». При цьому були присутні київський військовий губернатор генерал-лейтенант Желтухін, цивільний губернатор дійсний статський радник Катеринич, начальник 2-го корпусу генерал від кавалерії кн. Щербатов, багато генералів, офіцерів і цивільних чиновників [Краткое 1829, с. 27–29].

«Усердный храмостроитель» О. С. Анненков дав нову обіцянку закінчити будівництво й облаштування церкви впродовж 7 років, якщо не раніше. Підлогу храму планувалося викласти шліфованим червоним гранітом, переддвітарні та місця біля престолів – мармуром і шифером (пірофілітовим сланцем), де також використати фрагмент знайденої під час розкопок 1824 року давньої мозаїчної підлоги; вийняті зі старої південної стіни камені з грецькими літерами було заплановано вставити в цю ж стіну нової церкви [Краткое 1829, с. 29–30].

Свою відповідь, місцями емоційну, на розглянуту публікацію 1829 року митрополит Євгеній розпочав з констатації прикрого факту, що будівництво нової церкви знищило стіни старої церкви. Він також відмітив, що, на відміну від розкопок 1824 року, коли весь знятий культурний шар було складовано поряд, і це давало змогу робити в ньому пошуки, при «останньому розкопуванні» 1828 року будівничий (тобто «храмоздатель» Анненков) цього не зробив [Болховитинов] 1830, с. 342].

Далі митрополит відсилає читача до своєї публікації 1825 року в «Отечественных записках», де вже було зібрано й викладено все, що відомо про Десятинну церкву з літописів. Тут же він відмічає, що план давньої церкви, зроблений К. А. Лохвицьким і використаний у цій роботі 1825 року, при перевірці М. Є. Єфимовим виявився неточним.

Зауваження Євгенія до публікації 1829 року за правомірністю їх висунення можна розділити на три групи. До першої, найчисельнішої, належать абсолютно справедливі й обґрунтовані заперечення, серед яких: про перенесення до Десятинної церкви кн. Володимиром кісток св. Ольги із церкви Святого Миколая, що в Угорському; про давньоруську посвяту церкви Різду Богородиці; про на-

лежність поховання в пірофілітовому саркофазі біля південної стіни храму Володимиру Святому; про створення при св. Володимирі «слов'яно-російської» азбуки [Болховитинов] 1830, с. 341–345, 350].

Присутні в зауваженнях і помилкові твердження, зокрема, пов'язані з історією Києва, оскільки митрополит детально не був ознайомлений, на відміну від М. Ф. Берлинського, зі змістом київських гродських книг польсько-литовської доби. Серед цих тверджень – що на місці Десятинної церкви стояв двір польського каштеляна, про що митрополит написав у своїй роботі ще 1825 року, і що Десятинна церква ніколи не називалась Микільською [Болховитинов] 1830, с. 348, 349].

Митрополиту не сподобалося, що автор тексту 1829 року кілька разів, у тому числі й у назві роботи, охарактеризував храм як соборний, оскільки літописець Нестор жодного разу не згадав церкву Богородиці як соборну [Болховитинов] 1830, с. 340–341]. Не доводиться сумніватися, що Десятинна церква у проміжок часу між здійсненням чину її освячення (996 р.) і освяченням митрополичого Софійського собору (друга чверть XI ст.) була головним храмом міста, у якому свої служби провадив київський архієрей, тобто була соборною і, звісно, залишалася в такому статусі і пізніше. Про її кафедральність (соборність) згадано в «Житті Бориса та Гліба» [Івакін 1996, с. 11].

Митрополит Євгеній написав ще з приводу кількох питань, і правомірність його зауважень щодо них не є однозначною. Зокрема, на тезу публікації 1829 року про те, що Десятинна церква стала останнім прихистком захисників Києва, він навів цитату з київського Синопису, де зазначено, що після взяття міста відбулась облога Печерського монастиря, у якому багато людей «мужественно противу того врага креста Господня места ради святого стояше». Але Синопис не є авторитетним джерелом щодо історії княжого Києва, що митрополит показав у своїх «Зауваженнях» на прикладі звістки, що нібито Ольга поставила церкву Святого Миколая на Аскольдовій могилі [Болховитинов] 1830, с. 342, 343]. Інший приклад – заперечення згадки автора тексту 1829 року про знахідки при розкопках Десятинної церкви «грецьких» монет, яких, на думку Євгенія, «ніхто не бачив» [[Болховитинов] 1830, с. 349]. Насправ-

ді, як зараз остаточно з'ясовано, принаймні у частини учасників досліджень 1820-х років згаданої церкви були свої колекції предметів із цих розкопок, які не афішувались і про склад яких Є. Болховітінов не знав. Мова йде передусім про О. С. Анненкова та К. А. Лохвицького. Останній стверджував, що він знайшов злитки-гривні ще 1824 року, але ця знахідка не була відома митрополиту [Комар 2017, с. 41–44]. Знахідки К. А. Лохвицького з розкопок Десятинної церкви входили до його особистої колекції, частину якої він подарував («пожерт-

вував») Київському університету в 1836 та наступні роки, а кілька речей – монаршим особам у 1829 і 1837 роках [Ананьева 2016, с. 92–94].

Важливим є змістовне й текстове порівняння публікації анонімного автора 1829 року, про яку мовилося вище, і публікації М. Ф. Берлинського 1830 року, присвяченої Десятинній церкві [Берлинский 1830]. Кілька місць останньої праці майже дослівно повторюють текст 1829 року. Для підтвердження цього ми звели в таблицю декілька прикладів:

Також у статті М. Ф. Берлинського

Краткое историческое описание..., 1829	О Десятинной церкви в Киеве, 1830
Великий Князь Киевский и всея России Владимир I-й Святославич, принявший Христианскую веру по возвращении своем из Корсуня... (с. 3)	Киевский и всея России Великий Князь Владимир I Святославич, по принятии Христианской веры и по возвращении своем из Корсуня... (с. 106)
Десятинная церковь <...> составляла последнее убежище для осажденных (с. 6)	Десятинная церковь <...> составляла последнее убежище осажденным (с. 108)
Разломанные тогда стенобитными орудиями, стены сея церкви долгое время представляли одни развалины, которые в течении четырехсот лет разносимы были по надобностям обывателями, так что в 1635 году едва остался юго-западный её угол, с прилегающими к нему стенками (с. 7)	Разрушенные стенобитными орудиями стены Десятинной церкви долгое время представляли развалины <...> в течении четырех столетий разбирались жителями для своих надобностей <...>, так что в 1635 году едва уцелел юго-западный угол <...> и две неполные к нему стенки (с. 108)
устроил небольшую церковь во имя Рождества Пресвятой Богородицы, которая также называлась Десятинною, а иногда от иконы Святителя Николая, в ней почитаемого, Николаевскою (с. 7–8)	возобновил малую Рождества Пресвятой Богородицы церковь, которая от стоявшего в ней образа Святителя Николая, иногда называлась даже <...> Николаевскою (с. 109)
Около 1771 года из под штукатурки, извне на южной стене, нечаянно открылись Греческие литеры <...> о сих литерях упоминается в Истории Российской Карамзина, в кратком описании Киева и трудах Московского общества древностей 1824 года (с. 8)	Около 1771 года под щекотуркою, извне на южной стене над окошком, открыты некоторые <...> литеры, коих изображения находятся в Российской истории Карамзина, т. I и VIII, в Записках и Трудах Общества Древностей. т. III, 1824 года и в Кратком описании Киева (с. 109)
Со времени освящения древнего сего храма, с 996 года по Рождеству Христову, по 1240 год, протекло 244 года первого его существования, по разорении Монголо-Татарами чрез 396 лет, оставался в развалинах, с 1636 года по 1828 год существовала на сем месте малая вышеупомянутая церковь, под именем Десятинной (с. 31)	С эпохи первого освящения сего храма, от 996 года до 1240 протекло 244 года. По разорении онаго Монголо-Татарами, оставался он чрез 396 лет в развалинах. С 1636 года <...> до Митрополита Евгения Болховитинова <...> существовала на сем месте вышеупомянутая малая церковь, под именем Десятинной (с. 122–123)

1830 року присутня більшість тверджень з історії Десятинної церкви, що повторює положення анонімної публікації 1829 року, проти яких виступив митрополит Євгеній. Зокрема, це інформація про перенесення мощей св. Ольги з Миколаївської церкви, що стояла на Аскольдовій могилі (с. 106–107), про другу назву Десятинної церкви в пізньосередньовічний час – Миколаївська (с. 109), про належність поховання в кам'яному саркофазі («гробу») біля південної стіни Володимирі Святому (с. 113–115) та деякі інші.

Інша подібність статті М. Ф. Берлинського до анонімної публікації 1829 року – велика увага до персони О. С. Анненкова. Знову повторено історію про обітницю гвардії поручика відбудувати й облаштувати Десятинну церкву, про входження «храмоздателя» до Комітету з будівництва нового храму, про бажання поручика залишити при цьому стару кладку, детально описано події 2 серпня 1828 року, коли відбулося закладення храму. При цьому, на відміну від публікації 1829 року, М. Ф. Берлинський навів повний текст закладного каменю. Між іншим, згадано й про ремонт Трьохсвятительської церкви на кошти О. С. Анненкова у 1825 році. Також повторно описано плани О. С. Анненкова використати давній «шліфований граніт» і частину мозаїчної підлоги для мощення підлоги біля престолу і перед вівтарем, а кам'яні грецькі літери вмонтувати в нову стіну [Берлинский 1830, с. 117–122]. У статті 1830 року додано й деякі подробиці «усердя храмоздателя» – про заготівлю ним протягом двох років, ще до затвердження проекту будівництва, значної кількості будівельних матеріалів, про роботу 50 власних і найнятих майстрів із приготування «матеріалів залізних і кам'яних» [Берлинский 1830, с. 117, 122].

Отже, наведені змістовні й текстуальні збіги засвідчують, що або М. Ф. Берлинський використав публікацію (чи її рукопис) 1829 року для написання своєї праці, яка вийшла 1830 року, або він був автором «наукової» частини першої з названих робіт. Останнє припущення підтверджують записи в його щоденнику. Згідно з ними, М. Ф. Берлинський підготував статтю про Десятинну церкву ще на початку осені 1828 року: 2, 5, 6 ве-

ресня він «писав про Десятинну», 7 вересня закінчив її, а 12 вересня носив текст (можливо, для копіювання) М. В. Закревському. Ще в день завершення роботи він відсилав рукопис О. С. Анненкову і наступного дня отримує його назад, з імовірним проханням написати для «храмоздателя» скорочений варіант історії Десятинної церкви. 13 вересня М. Ф. Берлинський виконує це прохання («писал для Анненкова краткое о Десятинной») і через день, за чаюванням у О. С. Анненкова, передає тому скорочений рукопис своєї статті. Повну версію статті він відсилав 19 вересня до Москви [Москальов 2014, с. 226] для публікації у «Трудах и летописях...» Московського «Общества истории и древностей российских». Верстку цієї статті М. Ф. Берлинський корегував 26 липня 1829 року [Москальов 2014, с. 227].

М. Ф. Берлинському певною мірою пощастило, що написаний ним, але не підписаний, скорочений варіант історії Десятинної церкви вийшов раніше, ніж повний варіант з ім'ям автора, так що митрополиту Євгенію в його зауваженнях на видання 1829 року довелося апелювати до абстрактних киян, які «в запуски [наперегонки. – В. К.] устремились писать о сей церкви, выхватывая всё историческое из первоначального известия, и сами не заглядывая в летописи, а от себя прибавляли только выдумки». При цьому в самій книзі 1829 року, на думку митрополита, «ничего нет нового, кроме лжей и хвастовства» [[Болховитинов] 1830, с. 340, 350]. Звісно, Євгеній не міг не знати про участь М. Ф. Берлинського в написанні тексту для публікації 1829 року, але у своїй критичній відповіді 1830 року митрополит тримав у полі зору саме О. С. Анненкова.

Часткове пояснення відносин у трикутнику Болховітінов – Берлинський – Анненков надає вже згаданий щоденник М. Ф. Берлинського. В останньому ім'я митрополита згадується майже 250 разів – від дати його приїзду до Києва 11 квітня 1822 року як призначеного митрополита до дня похорону 27 лютого 1837 року. М. Ф. Берлинський ретельно фіксував усі свої контакти з Євгенієм – чи то перебування в гостях у нього, чи листи від митрополита, коли той був у від'їзді, чи зустрічі за участю третіх осіб,

а також свою присутність на проведених Євгенієм службах, навіть розмови про Євгенія в О. С. Анненкова. Останній згадується значно менше разів, але, як засвідчує щоденник, М. Ф. Берлінський постійно з ним контактував і був у приятельських стосунках.

Якщо уважно проаналізувати дати, то згадки про О. С. Анненкова в щоденнику трапляються в такій кількості: 1825 рік – 4 рази (перша згадка – 31 січня), 1826-й – 4, 1827-й – 5, 1828-й – 17, 1829-й – 4, 1830-й – 4, 1831-й – 4, 1832-й – 16, 1833-й – 8,

1834-й – 12, 1835-й – 4, 1836-й – 7, 1837-й – 6, 1838-й – 8, 1839-й – 2, 1840-й – 6, 1841-й – 10, 1842-й – 16, 1843-й – 8, 1844-й – 6 (Москальов 2014, с. 222–238). Слід зазначити, що згаданий щоденник є вибірково виписаними початку ХХ ст. з оригіналу [Москальов 2014, с. 206], відтак і частотність згадок певних подій та персонажів у ньому не є повною.

Викликає цікавість і контекст згадок про О. С. Анненкова. Їх можна об'єднати в кілька тематичних груп, представлених у таблиці:

зміст запису щоденника	дата	примітки
у гостях в О. С. Анненкова	31.01, 26.06, 8.09, 24.10. 1825; 3.10. 1826; 5.02, 8.07. 1827; 10.07, 2.08. 1828; 24.09. 1830; 25.09. 1831; 21.06, 26.07, 19.08, 30.08, 6.10, 7.11, 13.11. 1832; 4.07, 10.10. 1833; 6.08, 8.11, 12.11, 22.11. 1834; 26.06, 3.07, 15.07, 26.07, 30.08, 1.10. 1836; 12.09, 16.09, 1.10. 1837; 9.07, 31.07, 30.08. 1838; 14.07. 1839; 4.07, 8.07, 23.08, 30.08. 1840; 22.09. 1841; 19.07, 30.08, 25.09. 1842; 12.01. 1844	26.06. – з Красножоном; 8.09. – обід з попом [Десятинної церкви? – В. К.] і Раєвським; 24.10 – пунш; 3.10. – з Єфимовим і Красножоном обід; 8.07 – частували кавуном; 10.07 – чай с архітектором [нової Десятинної церкви. – В. К.]; 2.08. – стіл [святковий з нагоди закладання нової Десятинної церкви. – В. К.] за участі митрополита Євгенія і військового губернатора Щербатова; 24.09. – чай пізно; 25.09. – з Медведовським; 19.08. – з Шодуаром чай; 30.08 – з архітектором; 6.10. – з ректором [Інокентієм. – В. К.] і Трухачовим чай; 7.11. – не застав; 13.11. – пізно, розглядали монети, прощалися; 4.07. – чай; 10.10. – обід із Зеновичем, Самойловичем і Волканицьким; обід з Красножоном; 8.11. – чай; 22.11. – горілка; 26.06. – чай; 3.07. – горілка; 15.07. – чай; 26.07. – з Даниловичем чай; 30.08. – з Красножоном і Даниловичем чай; 1.10. – із Зеновичем і Даниловичем; 16.09. – горілка; 9.07. – з Ставровським чай і огляд речей [знахідок Ставровського в саду Корольова. – В. К.]; 31.07. – із Зеновичем і Ставровським обід; 30.08. – з Красножоном, Мишляєвським і секретарем обід; 14.07. – з Мишляєвським; 8.07. – в бесідці; 23.08. – без чаю; 30.08. – пиріг; 19.07. – святковий обід з нагоди освячення Десятинної ц.; 30.08. – іменини; 25.09. – довго чекав, справлявся про повернення боргу

<p>зустрічі з О. С. Анненковим</p>	<p>2.10, 9.11. 1826; 13.01. 1827; 15.07, 9.08, 8.09, 15.09, 2.10, 16.10, 30.10. 1828, 18.07, 22.08, 25.09. 1829; 2.09, 16.10. 1830; 7.11. 1831; 7.07, 23.07, 28.07, 18.08, 27.09, 13.10, 15.10, 1.11. 1832; 1.09, 13.09, 21.09, 28.09, 29.09, 17.10. 1833; 5.03, 28.09, 9.10, 7.11, 18.11. 1834, 11.07, 8.08, 5.10. 1835; 27.08, 2.10. 1837; 17.08, 18.10, 22.10. 1838; 7.07. 1840; 28.09, 10.10. 1841; 20.05, 10.06, 14.07, 31.07, 8.08, 9.08, 15.08, 23.08, 6.09. 1842; 6.10, 12.10. 1843; 10.01, 26.03, 28.05. 1844</p>	<p>2.10. – у Єфимова надписи [грецькі кам'яні літери з фасаду Десятинної ц. – В. К.]; 9.11. – довго до обіду; 9.08. – обіцяє плани Десятинної ц.; 8.09. – повертає текст з історії Десятинної ц., чай та вино; 15.09. – чай; 16.10. – довго; 18.07. – довго; 22.08. – чай; 25.09. – на дорозі; 2.09. – читали; 16.10. – горілка; 7.11. – розглядали монети; 7.07. – у ректора Інокентія [Борисова. – В. К.] з Мишляєвським; 18.08. – розглядали мідні монети; 13.10. – вино; 15.10. – біля Десятинної ц.; 1.11. – з Ясновським знайомство, горілка; 1.09. – розглядали монети; 13.09. – з Лохвицьким; 21.09. – не поїхав до А.; 17.10. – чай; 28.09. – Десятинна ц.; 7.11. – горілка; 18.11. – разом пізно до Лаври; 11.07. – горілка; 8.08. – Десятинна ц.; 5.10. – чай; 17.08. – члени комітету [Тимчасового комітету з дослідження старожитностей у Києві. – В. К.] оглянули розкопки А. – Дмитрівську ц. і печеру біля Трьохсвятительської ц.; 18.10 і 22.10. – пізно, папери і чай; 28.09. – чай з склянки; 10.10. – горілка; 20.05. – вино; 10.06. – А. в Десятинній ц. нема; 14.07. – в Десятинній ц. прибирають, А. нема; 31.07. – в Десятинній вечірня служба, А. нема; 8.08. – А нема; 9.08. – чай і груші; 15.08 і 23.08. – горілка; 6.09. – горілка, довго в столовій; 6.10. – пізно; 12.10. – син А.; 10.01. . – у А. через його сина Берлінський просить провізію для Лазова; 26.03. – Пашенко, Васильєв, А. їли паску; 28.05. – син А.</p>
<p>розмови з О. С. Анненковим чи про нього</p>	<p>5.11. 1826; 13.01, 1.02, 5.02. 1827; 8.09, 16.10, 28.10. 1828; 22.08, 25.09. 1829; 16.10. 1830; 23.07, 6.08. 1832; 4.07. 1833; 12.11, 22.11. 1834; 27.08, 8.10. 1837; 29.07, 25.08. 1838; 12.01. 1840; 10.10. 1841; 2.10, 6.10. 1843</p>	<p>5.11. – про Євгенія; 13.01. – щодо Трьохсвятительської ц.; 1.02. – щодо Комітету з відбудови Десятинної ц.; 8.09, 16.10. – про Євгенія; 28.10. – про наклеп Євгенія; 22.08. – про дурницю Євгенія; 25.09. – щодо персня Лохвицького; 16.10. – щодо Казанської холери; 23.07. – про Шодуара; 6.08. – щодо Житомирської гімназії; 4.07. – щодо «екзекуції» А.; 12.11. – про Циха; 22.11. – Красножон про А.; 27.08. – про Інокентія (Борисова); 29.07. – про Лохвицького; 25.08. – щодо урни [посудини з попелом, яку А. знайшов біля Михайлівського Золотоверхого монастиря і яку А. помилково вважав поховальною. – В. К.]; 12.01. – Бунге про А.; 10.10. – щодо козаків; 2.10. – у Лазова про А.; 6.10. – про Лазова</p>

листування О. С. Анненкова	8.07. 1827; 29.10. 1828; 26.09. 1831; 26.07. 1836; 22.09, 3.11. 1841; 1.09. 1842; 12.01, 19.01, 22.11. 1843; 27.05. 1844	8.07. – від Мещерського; 29.10. – до класу гімназії; 26.09. – від А.; 26.07. – 2 листа про Даниловича від А.; 22.09. – від А.; 3.11. – перерисовував лист від А.; 1.09. – від А.; 12.01. – А. з поздоровленням орденом [з отриманням ордена Св. Володимира. – В. К.]; 19.01. – А.; 22.11. – лист від А. поштою; лист від А.
передачі від О. С. Анненкова чи йому	10.08, 21.08, 7.09, 9.09, 15.09. 1828; 5.09. 1830; 18.08. 1832; 20.09, 15.10. 1834; 14.07. 1835; 26.06. 1836; 30.09. 1837; 12.01. 1839; 2.08, 23.09, 28.09, 12.10. 1841; 18.07, 10.07, 15.08, 23.09, 1.09, 28.09. 1842; 16.01, 9.10. 1843; 27.05, 28.05. 1844	10.08. – плани Десятинної ц. від А.; 21.08. – повернення планів Десятинної ц. А.; 7.09. – текст з історії Десятинної ц. А.; 9.08. – записка від А.; 15.09. – передача тексту з історії Десятинної ц.; 5.09. – записка від А. із запрошенням на завтра; 18.08. – записка від А. із запрошенням на завтра; 20.09. – відбитки статті А.; 15.10. – 2 книги авторства Самойлова про Київ А.; 14.07. – записка від А. із запрошенням на обід; 26.06. – окорока, масло від А.; 30.09. – записка від А. про його хрести; 12.01. – 2 книги А.; 2.08. – текст про Межигір'я А.; 23.09. – папери для А.; 28.09. – записка А. для Єдеська [одеської газети? – В. К.]; 12.10. – пакет з текстом про козаків А.; 18.07. – від А. білет на завтра [на освячення нової Десятинної церкви – В. К.]; 10.07. – спирт і книжка від А.; 15.08. – текст про топографію Києва А.; 23.09. – газета Єдеська (одеська?) про Десятинну ц.; 1.09 – позичив А. 200 руб.; 28.09. – А. «Пчолку» [газету «Северная пчела», що виходила в Санкт-Петербурзі. – В. К.]; 16.01. – повернення боргу в 200 руб. і додатково бита птиця від А.; 9.10. – ікону Св. Ієроніма від А.; 27.05. – посилка від А.; гостинець від А. – шинка.
тексти, написані М. Берлинським для О. С. Анненкова	13.09, 23.10. 1828; 25.09, 26.09, 11.10. 1841	13.09. – короткий текст з історії Десятинної ц.; 25.09. – 2 статті; 26.09, 11.10. – текст про козаків
інше	29.09. 1829; 25.06. 1831; 22.06. 1832; 21.11. 1834	29.09. – про від'їзд А.; 25.06. – про приїзд А.; 22.06. – А. на військовому обіді; 21.11. – дочитав звіт А. про будівництво Десятинної ц.

Як засвідчують ці записи, М. Ф. Берлинський продовжував активно контактувати як з митрополитом Євгенієм, так і з О. С. Анненковим і після виходу критичної статті митрополита 1830 року. Оскільки немає сумніву в тому, що митрополит і О. С. Анненков не перебували в дружніх відносинах, М. Ф. Бер-

линському, вочевидь, доводилося маневрувати і, ймовірно, кожна з названих сторін сприймала його, у тому числі і як комунікатора для з'ясування й доведення позиції іншої сторони і ретранслятора новин. О. С. Анненков боляче сприймав критику митрополита, характеризує її як «клевету» та «вздор» (щоден-

ник М. Ф. Берлінського від 28.10.1828 р. та 22.08.1829 р.). Крім іншого, М. Ф. Берлінський дещо писав для О. С. Анненкова. Крім уже згаданої короткої історії Десятинної церкви, використаної в статті 1829 року, відомий київський дослідник, за його щоденником, написав на замовлення в 1841 році ще дві статті, одну з яких було присвячено козакам.

Коло інтересів О. С. Анненкова було широким і охоплювало сфери поза будівництвом нового Десятинного храму. Це і власні археологічні розкопки, і пов'язані з ними антикварні знахідки – монети та різні предмети як із власного зібрання поручика, так і К. А. Лохвицького, а ще з розкопок О. І. Ставровського в сусідній садибі Корольова, і навіть питання місцевої освіти.

Ставши «храмоздателем» Десятинної церкви і членом Комітету з її будівництва, О. С. Анненков зайняв міцні позиції серед київської еліти. Серед відвідувачів його будинку навпроти Десятинної церкви, за щоденником М. Ф. Берлінського, ми бачимо професорів Київського університету Св. Володимира І. М. Даниловича – першого декана (1835–1836) юридичного факультету, С. Ф. Зеновича – хіміка й мінералога, декана фізико-математичного відділення філософського факультету (1837), історика-викладача й завідувача (1838–1854) Музею старожитностей цього ж університету О. І. Ставровського, ректора (1830–1839) Київської духовної академії Інокентія (Борисова), археолога, колекціонера-нумізмата, почесного наглядача Києво-Подільського повітового училища (1834–1836, 1837–1851) барона С. І. Шодуара. Серед інших гостей у щоденнику згадано Красножона, Медведовського, Трухочова, Самойловича, Волканицького, Мишляєвського (форми частини прізвищ, можливо, спотворено копіюстом чи видавцем щоденника). Примітно, що серед них відсутній «конкурент» О. С. Анненкова на ниві київської археології 1830-х років К. А. Лохвицький.

Як член Комітету з нагляду за будівництвом Десятинної церкви та як його спонсор О. С. Анненков регулярно готував звіт («рапорт») про хід будівництва, про який неодноразово згадує щоденник М. Ф. Берлінського (21.11. 1834, 27.05, 28.05. 1836, 4.06. 1837, 3.06, 4.06. 1839, 7.06. 1840). Уже в 1835 році було зведено стіни нового храму, а 1838 року –

і його п'ять бань [Закревский 1868, с. 290]. Оздоблення споруди тривало до середини 1842 року, коли 19 липня відбулось освячення новозбудованої церкви київським митрополитом Філаретом у присутності військового генерал-губернатора Бібікова, цивільного губернатора Фундукля і самого О. С. Анненкова [Закревский 1868, с. 291–292; Описание 1872, с. 19], після чого в останнього пройшов святковий обід [Москальов 2014, с. 237].

Як і планував О. С. Анненков ще перед будівництвом, він максимально використав тему гробниці св. Володимира. У храмі над місцем розташування пірофілітового саркофага, поховання в якому ще за часів митрополита Петра Могили приписали рівноапостольному князю, було споруджено меморіальну мармурову раку з горизонтально покладеною іконою князя і срібним щитом над надгробком. Російський імператор Микола I дарував церкві соборну ризницю, у якій ризи й покрови мали бордюри зі стрічок ордена Св. Володимира і подекуди були вкриті хрестами й зірками цього ж ордена [Закревський 1868, с. 291]. Можна припустити, що О. С. Анненков сподівався здійснити освячення новозбудованої церкви в день пам'яті св. Володимира (15 липня), але не встиг вкластися у графік підготовки храму до цієї урочистої дати. Утім, за свою старанність десь на межі 1842–1843 років він отримав орден Св. Володимира третього ступеня (М. Ф. Берлінський привітав його із цією нагородою в листі, написаному 12 січня 1843 року) [Москальов 2014, с. 237]. Слід відмітити, що згідно зі статутом цього ордена, претендент на орден третього ступеня повинен був мати чин не нижче VI класу табеля про ранги (нагадаємо, що гвардії поручик Анненков належав до IX класу), але формулювання «в воздаяние трудов, для пользы общественной подъемлемых» все ж дозволило стати йому кавалером цієї нагороди. Саме цей орден ми бачимо на шиї О. С. Анненкова на відомому його портреті, опублікованому Т. Б. Ананьевою [Ананьева 1996, с. 21] (іл. 3).

Як бачимо, 1842 рік – рік 50-ліття О. С. Анненкова – став для нього дуже успішним. Освячення новозбудованого храму і отримання ордена Св. Володимира стали вершиною його публічної діяльності. Між цими подіями він гучно відсвяткував свій ювілей,

Іл. 3. Портрет Олександра Анненкова. 1840-і рр.
Національний музей історії України

так що через день (1 вересня) після свого дня народження навіть позичив у М. Ф. Берлінського 200 рублів, які повернув 16 січня 1843 року [Москальов 2014, с. 237]. Про приятельські стосунки М. Ф. Берлінського та О. С. Анненкова свідчать і зворотні приклади допомоги другого першому, як ось: 26 червня 1836 року, коли О. С. Анненков передав М. Ф. Берлінському, котрий перебував на пенсії, продукти харчування (окорки, масло), а при поверненні у 1843 році останньому позичених у нього грошей – «биту» птицю, і 28 травня 1844 року, коли О. С. Анненков надіслав гостинець у вигляді шинки. Інший випадок дружньої допомоги – М. Ф. Берлінський 10 січня 1844 року звертався до поручика з питанням надання «провізії» для їх спільного знайомого на прізвище Лазов.

Створений навколо питання фінансування відбудови Десятинної церкви імідж «храмоздавателя» і публікації межі 1820–1830-х років у петербурзькому й московському виданнях вивели О. С. Анненкова на загальноросійську орбіту. Він зустрічається з відомими посталями, які відвідують Київ, зокрема, 6 жовтня 1837 року з популярним російським поетом В. А. Жуков-

ським [Жуковский 2004, с. 79]. Позитивні згадки про нього присутні в книгах, присвячених історії і пам'яткам Києва, що вийшли друком у 1840–1850-х роках [Муравьев 1844, с. 47, 107–108; Сементовский 1852, с. 169], хоча, як було показано раніше, у відставного поручика не склалися стосунки з митрополитом Євгенієм і К. А. Лохвицьким – найбільш активними дослідниками історії та археології Києва 1820–1830-х років. Але пізніше, після смерті О. С. Анненкова, почали з'являтися негативні оцінки його діяльності. Так, М. М. Сементовський у своїй найбільш відомій праці «Киев, его святыня, древности, достопамятности», яка у ХІХ ст. витримала 7 перевидань, головним мотивом будівництва нової Десятинної церкви назвав бажання О. С. Анненкова знайти «в середине древнего храма драгоценные древности» [Сементовский 1864, с. 45]. В історії Десятинної церкви у своїй монографії при описі освячення у 1842 році новозбудованого храму М. В. Закревський красномовно пропустив прізвище Анненкова, назвавши інших головних учасників цієї події, і взагалі охарактеризував це будівництво зайвим, здійсненим «наперекор насущных потребностей» [Закревский 1868, с. 291–292].

Повернемося до питання проведення О. С. Анненковим археологічних пошуків у районі Десятинної церкви. Після здійснення перших досліджень храму у 1823–1824 роках, ініційованих митрополитом Євгенієм і проведених М. Ф. Берлінським і К. А. Лохвицьким, останнім було знято план фундаментів давньої церкви. На основі нього був створений проект нової церкви, який не було затверджено в Петербурзі, про що вже йшла мова. Для уточнення плану давньої споруди до Києва 1826 року прибув архітектор М. Є. Єфимов, який і провів нові дослідження з тими самими учасниками, але без присутності Є. Болховітінова, який у цей період перебував у столиці в державних справах. На цьому етапі до процесу розкопок підключився О. С. Анненков, але не як дослідник, а як вірогідний замовник цих робіт та їх спонсор. За щоденником М. Ф. Берлінського, О. С. Анненков взагалі не згадується більшу частину 1826 року – ймовірно, його не було в Києві, і тільки у жовтні-листопаді він з'являється в полі зору і спілкується з М. Є. Єфимовим.

А ось у 1828 році, коли розпочалося будівництво нового храму, «по Высочайшему повелению» вже сам О. С. Анненков був допущений «к окончанию открытия остатков древностей» Десятинної церкви [Л[євицкий] 1894, с. 153], і знахідки з будівельного майданчика потрапляли вже безпосередньо до нього. О. С. Анненков у 1845 році в листі місцевому генерал-губернатору Д. Г. Бібікову повідомив, що все знайдене ним «в развалинах и на цвинтаре сей церкви, все сохранено, сдано мною по описи и находится в шкафе в большом олтаре» [Л[євицкий] 1894, с. 153]. Частина цих знахідок була описана в детально розглянутих нами публікаціях 1829 і 1830 років і згодом потрапила до новозбудованої церкви, де й зберігалася протягом часу функціонування храму. М. М. Сементовський розглядав їх у середині ХІХ ст.: знахідки зберігались, як і повідомляв О. С. Анненков, у шафі у вітварі [Сементовский 1852, с. 172].

У 1835 році в Києві було створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, членом якого наступного року став і О. С. Анненков. Але тільки після смерті митрополита Євгенія (лютий 1837 року) відставний гвардії поручик розпочинає масштабні пошуки старожитностей у Києві та за його межами [Ананьева 1996, с. 16]. У 1837–1838 роках він «собственным иждивением» досліджує територію біля Михайлівського Золотоверхого монастиря (де знайшов фундаменти Дмитрівського собору ХІ ст.) і Трьохсвятительської церкви (виявив печеру, яка, можливо, є потernoю укріплень Старокиївської фортеці другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст.), у 1840 році залишки Михайлівського храму ХІ ст. в Переяславі. Маючи величезні садиби в самому центрі давнього Києва, з обох боків Десятинної церкви, О. С. Анненков скористався можливістю провести й там пошуки, але без зайвого розголосу.

Про ці його роботи О. С. Анненков писав у згаданому вище листі 1845 року. Дізнавшись про те, що київська Комісія для розбирання давніх актів (була утворена замість Тимчасового комітету для дослідження старожитностей) затвердила масштабну програму археологічних досліджень, представлену професором О. І. Ставровським, де серед інших місць пошуків фігурували цвинтар Деся-

тинної церкви і сад в садибі «храмоздателя», О. С. Анненков поспішив запевнити генерал-губернатора, що в цих місцях не варто проводити роботи.

Щодо садиби навпроти Десятинної церкви (між сучасними вул. Володимирською і Десятинною), О. С. Анненков повідомив, що він сам проводив там пошуки в 1830 році і згодом, але виявив там лише «землю давно рытую» і «следы в разных направлениях глубоких рвов и ям, а весьма много и мест погребов засыпанных», але «при всех тщательных поисках и усилиях» не знайшов «остатков древностей», крім давнього мідного дзвона. Його було знайдено в саду біля паркану садиби, навпроти Трьохсвятительської церкви, і передано господарем садиби до колекції знахідок у Десятинній церкві. Тому О. С. Анненков вважав, що подальші пошуки в його саду «совершенно бесполезны, а таковое домогательство разрывать сад мой клонится к истреблению онаго, к нарушению права собственности, к обиде моей и к неповинному меня оскорблению» [Л[євицкий] 1894, с. 154–155]. Звісно, О. С. Анненков лукавив, оскільки в цьому ж листі він показує обізнаність про розташування в цьому місці складів і льохів для зберігання пороху та ядер. Розкопки цієї території другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. підтвердили розташування тут великої кількості об'єктів як давньоруського (язичницькі та християнські поховання, залишки монументальних споруд), так і ранньомодерного часу. Сліди згаданого дзвона було втрачено в 20–30-х роках ХХ ст., коли Десятинну церкву було закрито [Костюк 1996, с. 77].

О. С. Анненков встиг покопати і в іншій своїй садибі, яка після його смерті була продана спадкоємцями А. М. Муравйову, а пізніше стала належати М. М. Петровському (сучасна вул. Володимирська, 2, Андріївський узвіз, 36–38). Під час своїх розкопок 1907–1908 років у цій садибі В. В. Хвойка біля залишків валу Старокиївської фортеці другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст. (північно-західна частина сучасної садиби Національного музею історії України) зафіксував сліди розкопок, що знищили велику кількість давніх поховань. Дослідник вважав, що ці пошуки робив власник садиби А. М. Муравйов [Хвойка 1913, с. 64], але є всі підстави віднести їх до

діяльності О. С. Анненкова. Саме тут, на краю гори над Андріївським узвозом, у 1838 році він знайшов уламки іншого, пошкодженого вогнем, давнього дзвона [Отчет 1838, с. 83], який також було передано до колекції в Десятинній церкві. У Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається малюнок цієї знахідки (іл. 4), який супроводжено підписом: «Чертеж древнего колокола (принадлежавшего как полагають должно Десятинной церкви, разрушенного частью от огня), найденного в земле, при спланировке местоположения гвардии порутчиком Александром Семёновым сыном Анненковым, в собственном его саду, в г. Киеве, в смежности с Десятинною церковью на Андреевском въезде состоящем, в 1838 году» [НА ІА НАН України, ф. 13, № 7].

Іншу пам'ятку, досліджену В. В. Хвойкою над будинком № 38 по Андріївському узвозу (так званий «східний палац» кінця Х ст.), також було пошкоджено двома широкими траншеями, що прорізали навіть фундамент давньої споруди. На думку В. В. Хвойки, вони були прокладені О. С. Анненковим [Хвойка 1913, с. 67]. Розкопки в цій садибі О. С. Анненков проводив і в 1840-х роках, що впливає зі спогадів відомого художника М. М. Ге, який хлопчиком товаришував із сином поручика і ходив дивитися на ці роботи [Ананьева 2009, с. 604, прим. 2].

З уже цитованого вище листа О. С. Анненкова зрозуміло, яким чином він проводив пошуки у своїх садибах і біля Десятинної церкви, – за допомогою глибоких «прорізів» та ровів, тобто траншей. Він навіть зазначив, що від цих пошуків і «прорезов изрыто было почти всё место церковное, так что для спланировки онаго, засыпки глубоких ровов и ям, затромбования оных и приведения всего местоположения, к церкви принадлежащего, в благовидное состояние употреблено мною довольно трудов и иждивения» [Л[євицкий] 1894, с. 154]. Правда, О. С. Анненков відмітив, що так працювали і його попередники – К. А. Лохвицький і М. Є. Єфимов. Але це є малоімовірним, оскільки головним завданням розкопок 1824 і 1826 років було роз-

криття залишків давньої церкви і з'ясування її плану. Дослідженнями 1824 року навіть не було розкрито більшу частину східного боку храму, що вплинуло й на якість створеного К. А. Лохвицьким плану пам'ятки. Архітектор М. Є. Єфимов також цікавив план церкви, і траншеї на цвинтарі довкола храму ніяк не зарадили б цій справі.

Імовірні сліди пошуків саме О. С. Анненкова безпосередньо біля давньої Десятинної церкви були виявлені Д. В. Мілеєвим під час розкопок 1909 року. На схід від апсид храму було зафіксовано півтора десятки видовжених глибоких перекопів розміром до 10×2 м, які розташовувались або паралельно, або вздовж і поперек, тобто перпендикулярно один до одного (іл. 5). План з нанесеними перекопами присутній як у щоденнику розкопок дослідника [ІР НБУ, ф. 152, № 163, щоденник III, арк. 104 зв. – 105], так і на одному з напівчистових креслень [РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 4.]². Оскільки в цій частині церковної садиби була найбільша концентрація пізньосередньовічних поховань, ці траншеї-перекопи перерізали багато десятків поховань, частково або повністю їх знищивши. Подібну траншею було зафіксовано в розкопі 5 досліджень 2007 року недалеко від північно-західного кута церкви кінця Х ст.

Досі загадковою залишається історія з так званим «скарбом Анненкова 1842 року». Обставини знахідки скарбу і його подальшу долю описав у своїй публікації В. Г. Ляскоронський, а склад скарбу спробувала реконструювати Г. Ф. Корзухіна [Ляскоронський 1913; Корзухіна 1954, с. 105–108]. За В. Г. Ляскоронським, скарб у 1842 році (у більш ранній публікації дослідник називав іншу дату – 1827 рік) знайшли робітники О. С. Анненкова, які робили планування території перед освяченням церкви. Скарб нібито був схований у підземному приміщенні, що нагадувало печеру чи льох. Знахідку приховали, і О. С. Анненков згодом вивіз речі на свій хутір на Полтавщині, де він майже повністю був втрачений для науки. На припущення Г. Ф. Корзухіної, підземне приміщення на кшталт схованки, знайденої М. К. Каргером

² Автор висловлює подяку колезі Денису Йолшину (Державний Ермітаж, Санкт-Петербург, РФ) за можливість використати це креслення.

усередині храму, було розташоване в апсидній частині, за межами церкви 1828–1842 років [Корзухина 1954, с. 108].

Наведена історія має багато суперечностей і навіть недоладностей. Згадане підземне приміщення мало б розташовуватися на значній глибині, адже товщина культурного шару навколо церкви становить 2–3 м і, звісно, ніякі планувальні роботи не велися б на такій глибині. Цегляний паркан, який відділяв церковну садибу від вулиці, дійсно мав значну глибину фундаменту, але його було споруджено лише 1862 року [Сементовский 1864, с. 48]. Археологічними дослідженнями було з'ясовано, що ніяких заглиблень часу функціонування церкви в її східній частині не існувало. Таким чином, час і місце виявлення скарбу залишаються невизначеними, як і взагалі його склад.

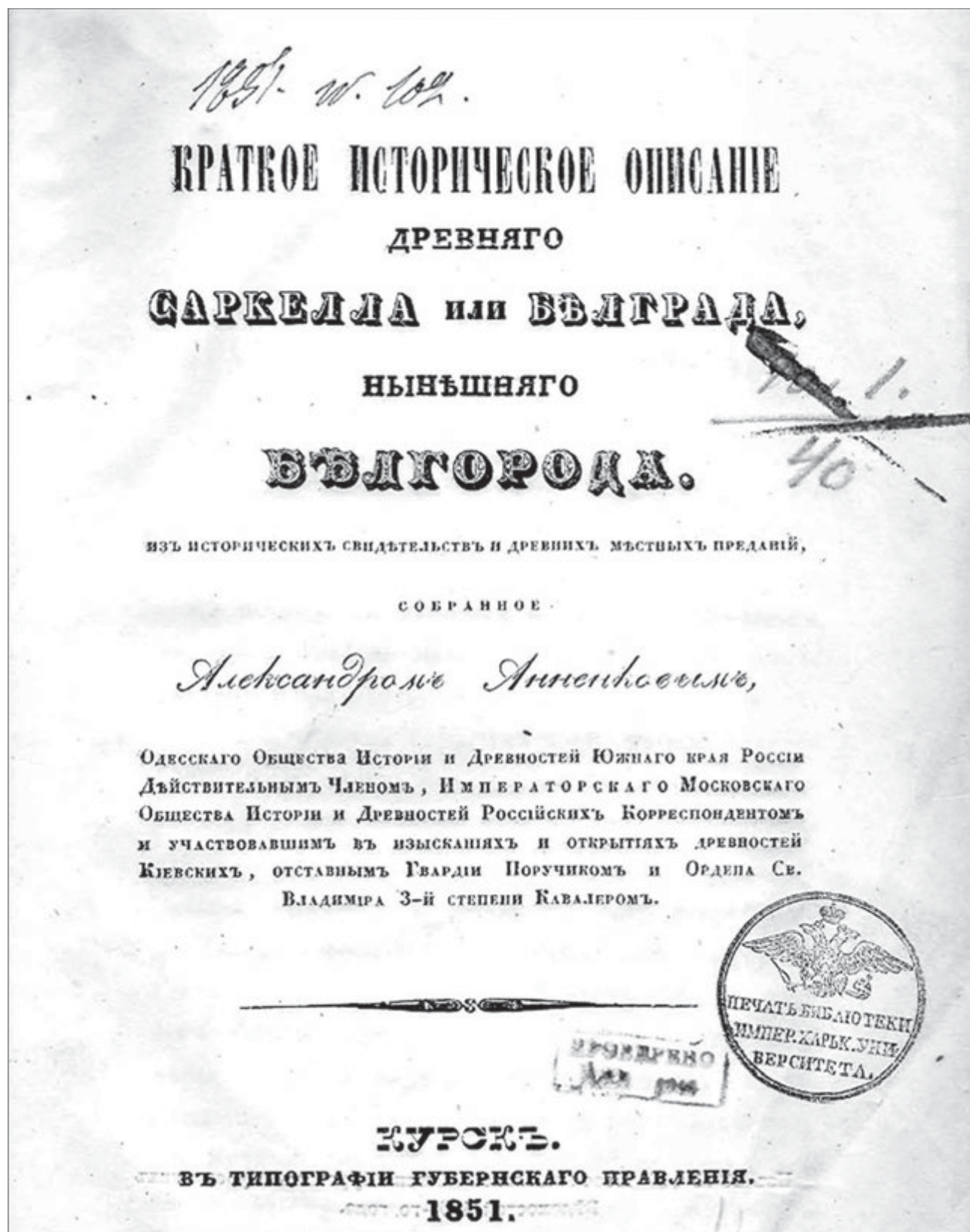
Лист О. С. Анненкова до генерал-губернатора Д. Г. Бібікова 1845 року показав стурбованість його автора щодо планів розкопок на території його обох садиб і, на нашу думку, спонукав його до проведення нових пошуків старожитностей – фактично, скарбів. Відомо про щонайменше два скарби, знайдені О. С. Анненковим протягом 1846–1847 років у своїй садибі біля Десятинної церкви. На думку Г. Ф. Корзухіної, це частини «скарбу 1842 року», який О. С. Анненков поділив на кілька частин і під виглядом малих скарбів розіслав по музеях [Корзухина 1954, с. 106–107]. Імовірно, ці ніяким чином не регламентовані й неконтрольовані пошуки і постійно «спливаючі» коштовні знахідки викликали підозри й сформували негативне ставлення до О. С. Анненкова на межі 1840–1850-х років серед прихильників «отечественной старины». Можливо, із цим пов'язані також чутки, не підкріплені документально, про його зв'язок із фальшуванням грошей. Нещодавно навіть було висловлено припущення, що історія зі «скарбом 1842 року» була лише легендою, яка виправдовує несподівану появу великих грошей у поміщика [Сахаров 2016, с. 102].

Остання на сьогодні відома інформація про О. С. Анненкова відноситься до 1851 року, коли на його малій батьківщині в м. Курську вийшла невелика брошура «Краткое историческое описание древнего Саркела или Белграда, нынешнего Белгорода» його авторства. Амбіційність Анненкова підкрес-

лює представлена на титульній сторінці після його імені додаткова інформація, яка подає деякі, раніше невідомі, деталі з його життя: «Одесского Общества Истории и Древностей Южного края России Действительным членом, Императорского Московского Общества Истории и Древностей Российских Корреспондентом и участвовавшим в изысканиях и открытиях древностей Киевских, отставным Гвардии Поручиком и Ордена Св. Владимира 3-й степени Кавалером» (іл. 6). Незважаючи на цю гучну рекомендацію, зміст цієї книги підтвердив слабку обізнаність О. С. Анненкова в царині історії: він розмістив у районі Белгорода (сучасний обласний центр у РФ) хозарську фортецю Саркел, яка стояла на р. Дон, а ще до минулого міста додав історію літописного Білгорода, що існував недалеко від Києва.

На форзаці примірника цього видання, що зберігається в бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, є напис світло-коричневими чорнилами: «От автора в дар Августа 2 дня 1851 г.». Перша з придбаних О. С. Анненковим київських садиб на вул. Володимирській у 1857 році вже належала Б. Климовичу [Козюба 2018, с. 28], друга, приблизно в той самий час, була придбана А. М. Муравйовим, з чого можна зробити припущення, що в 1857 році О. С. Анненкова вже не було серед живих.

Олександр Анненков назавжди залишиться в київській історіографії як ініціатор будівництва за власний кошт нової Десятинної церкви. Вона допомогла провінційному поміщику піднятися до загальноросійського розголосу, познайомитися з багатьма відомими постатями, стати кавалером ордена Св. Володимира. Але нездатність опанувати засади й принципи дослідницької роботи, подарувати гідне наукове майбутнє своїм знахідкам швидко перетворило О. С. Анненкова на пересічного скарбошукача, який наприкінці свого життя фактично втратив той іміджевий образ, який, за допомогою Десятинного проекту, він так старанно вибудовував у другій чверті XIX ст. Сторінки його життя, відомі та ще не відомі, залишають сучасним і майбутнім дослідникам можливість намалювати новий портрет цієї особистості.

Лл. 6. Титульна сторінка книги авторства Олександра Анненкова 1851 р.

Джерела та література

- Ананьева, Т. 2009. Производство знаний о киевских древностях в начале XIX в.: протагонисты и статисты (по эпистолярным и мемуарным источникам). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, т. 19 (1), с. 603–630.
- Ананьева, Т. 2016. «Сей камень от церкви Десятинной»: археологические находки начала XIX века – «древности ископаемые» и символические. *Opus Mixtum*, 4, с. 89–97.
- Ананьева, Т. Б. 1996. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ, с. 15–23.
- Берлинский, М. 1830. О Десятинной церкви в Киеве. *Труды и летописи Общества истории и древностей российских*, ч. V, кн. I, с. 106–123.
- [Болховитинов, Е.] 1830. Замечания на книгу: Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве. *Московский телеграф*, 6, с. 339–350.
- Івакін, Г. 1996. Літописні повідомлення про Десятинну церкву. *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ, с. 10–11.
- Дегтярев, Ю. В. 2005. Летопись Полянской округи. *Курский край*, № 11–12 (74–75).
- Жуковский, В. А. 2004. *Полное собрание сочинений и писем: в 20 т.* Москва, т. 14.
- Закревский, Н. В. 1868. *Описание Киева*. Москва, т. 1.
- Иконников, В. С. 1904. *Киев в 1654–1855 гг.: исторический очерк*. Киев.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 152, № 163, щоденник III.
- Козюба, В. 2017. Десятинна церква кінця X – першої половини XIII століття (історія створення планів-реконструкцій). *Opus Mixtum*, 5, с. 119–132, VI.
- Козюба, В. К. 2018. «Східний» палац у давньому Києві: новий погляд на відому пам'ятку. *Opus Mixtum*, 5, с. 27–40.
- Комар, О. 2017. «Київський рубль». *Opus Mixtum*, 5, с. 35–46.
- Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX–XIII веков*. Москва; Ленинград.
- Костюк, І. Про дзвони Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ, с. 77–78.
- Краткое историческое описание Первопрестольной Соборной Десятинной церкви в Киеве*. 1829. Санкт-Петербург.
- Л[євицький], О. Письмо А. С. Анненкова киевскому генерал-губернатору Д. Г. Бибикову. 1894. *Киевская старина*, 4, с. 152–155.
- Ляскоронский, В. Г. 1913. Судьба одной археологической находки. *Журнал министерства народного просвещения*, март, с. 90–98.
- Москальов, Д. В. 2014. Из щоденника кийвського історика Максима Берлинського. *Архіви України*, 3, с. 205–250.
- Муравьев, А. Н. *Путешествие по святым местам русским: Киев*. Санкт-Петербург.
- Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (НА ІА НАН України), ф. 13, № 7.
- Описание Десятинной церкви*. 1872. Киев.
- Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве, в 1838 году. *Журнал министерства народного просвещения*, 21, с. 67–84.
- Пеняк, П. С. 2002. Из історії української археології першої половини XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*, серія «Історія», 7, с. 139–141.
- План первобытной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями оного. 1825. *Отечественные записки*, ч. XXI, № 59, с. 380–403.
- Рукописный отдел Научных фондов Института истории материальной культуры Российской академии наук (РО НА ИИМК РАН), ф. Р-1, д. 32.
- Рудика, Н. М. 2015. Ювелірні вироби зі скарбу А. С. Анненкова в Києві в колекції Музею історичних коштовностей України. *Праці центру пам'яткознавства*, 28, с. 158–165.

Руммель, В. В., Голубцов, В. В. 1886. *Родословный сборник русских дворянских фамилий*. Санкт-Петербург, т. I.

Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 286, д. 2, кн. 134.

Сахаров, А. В. 2016. Роль помещиков и купцов Курской губернии в проекте М. Пузанова по проведению реки Сейм в судоходное состояние в 1830-е годы. *Вестник Томского государственного педагогического университета*, 5 (170), с. 100–106.

Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца и извлечения из постановлений Совета и из отчета о состоянии и деятельности Общества с 27-го октября 1896 г. по 27-е октября 1897 г. 1898. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*, XII, отдел I.

Свиньин, П. 1826. Извлечение из археологического путешествия по России в 1825 году. *Труды и записки Общества истории и древностей*, ч. III, кн. 1, с. 181–219.

Сементовский, Н. 1852. *Киев и его достопамятности*. Киев.

Сементовский, Н. 1864. *Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников*. Киев.

Хвойка, В. В. 1913. *Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам)*. Киев.

Холодова, Е. И. 2014. Моква до Нелидовых. *События и люди в документах курских архивов*. Курск, вып. XII. с. 128–135.

Щербина, В. 1896. Первый киевский археолог М. Ф. Берлинский. *Киевская старина*, LV, с. 395–417.

Церква Святого Василя князя Володимира Святославича (до проблеми локалізації)

У статті розглядаються дані письмових та археологічних джерел про місце розташування храму Святого Василя, збудованого князем Володимиром Святославичем. На підставі аналізу археологічних даних відкидається версія про можливість розташування храму кінця X – початку XI ст. на місці пізнішої Трьохсвятительської церкви, а також про тотожність церкви Святого Василя із т. зв. «західною спорудою» у південно-західній частині Старокиївського городища. Звертається увага на фундаменти з червоного кварциту, відкриті К. А. Лохвицьким поблизу Андріївської гірки в 1832 році як на вірогідну муровану культову споруду часів Володимира Святославича. **Ключові слова:** князь Володимир Святославич, церква Святого Василя, Боричів увіз, давньоруська архітектура, В. В. Хвойка, К. А. Лохвицький.

The paper analyses the data of written and archeological sources about the location of the St. Vasilii (Basil) church built by Prince Vladimir Svyatoslavich. The conclusion based on the analysis of archaeological data, doubts a possibility of the location of the temple of the late 10th – early 11th centuries on the place of the later Three Saints Church, and rejects a version about identification the so-called «Western building» in the southwestern part of the Old Kyiv hillfort as the early St. Vasilii Church. The author draws attention to the foundations made of red quartzite stone discovered by K. Lohvitskiy near Andriyivska Hill in 1832 as a possible monumental building of the of Vladimir Sviatoslavych time.

Keywords: Prince Volodymyr Sviatoslavych, Church of St. Vasilii (Basil), Old Rus' architecture, Borychev ravine, Vikentiy Hvoyka, Kondrat Lohvitskiy.

З часом правління князя Володимира Святославича (979/980–1015) пов'язаний сплеск монументального будівництва в Києві та Південній Русі. За Володимира вперше зводяться муровані храми, оновлюється ряд укріплень існуючих міст та закладаються нові гради, а проти кочовиків на півдні починається будівництво масштабної фортифікаційної лінії «Змійових валів». Більшість із таких об'єктів зараз добре відома дослідникам, і їх вивчення триває. Утім, залишаються й загадки, одною з яких є церква Святого Василя у Києві.

Літопис згадує патрональний храм князя лише двічі в контексті опису процесу хрещення киян: «и постави кумиръ на холму внѣ двора теремнаго <...> на томъ холмѣ нынѣ цркви стоить стго Васильа естъ»; «и се рекъ повелѣ рубити цркви. И поставлати по мѣстомъ. идеже стоаху кумири. И постави црквь стга Васильа на холмѣ. идеже стоаше кумиръ Перунъ. И прочии. идеже творяху потреби. князь и людье». Ще один епізод з поваленням Перуна підказує, що капище, а потім храм, розташовувалися на горі поряд з урочищем «Боричев» – «Перуна же повеле привязати коневы къ хвосту и влещи с горы по Боричеву на ручаи» [Лаврентьевская летопись 2001, стб. 79, 116, 118; Ипатьевская летопись 2001, стб. 67, 102, 103].

Жодних інших подробиць – ні про місце розташування, ні про матеріал споруди, ні про час її створення – джерела не містять, що змушувало дослідників вдаватися лише до гіпотез.

Але церква, присвячена святому Василю, не залишилася єдиною в давньоруському Києві. У кінці XII ст. князь Святослав Всеволодович на «Великому дворі» зводить ще одну Василівську церкву, освячену 1183 року. Третю церкву Святого Василя в Києві спорудив Рюрик Ростиславич на «Новому дворі» 1197 року.

Тривалий час вважалося, що саме церква Святого Василя, збудована Володимиром Святославичем, збереглася до початку XX ст. як «Трьохсвятительська». Проте при руйнуванні цього храму в 1935–1936 роках були відкриті приховані раніше реставрацією XVII–XVIII ст. давньоруські стіни з характерними будівельними матеріалами другої половини XII ст., що дозволило М. К. Каргеру відкинути версію про його зведення в часи Володимира [Каргер 1961, с. 459–462]. Датування церкви другою половиною XII ст. було підтверджене і П. О. Раппопортом [Раппопорт 1982, с. 10–11]. Натомість набуло поширення інше припущення, що Володимир поставив на місці капища дерев'яну церкву Святого Василя, причому ще до спорудження Десятинної [Левченко 1953, с. 214], замінену значно пізніше на муровану [Толочко 1972, с. 49; Боровский 1982, с. 45–46; Седов 1993, с. 3–4; Петрухин 2000, с. 267 та ін.].

Розташування капища X ст. на місці Трьохсвятительської церкви видається дедалі менше й менше вірогідним у світлі даних археології. У 1936 році в засипці Михайлівського яру та

в одному з «кесонів» на місці закладення урядового центру (нині – будинок Міністерства закордонних справ України) було виявлено скандинавські «черепахоподібні» фібули [Самойловский 1963, с. 293–294; Андрощук, Зощенко 2012, с. 57–58¹]. Такі предмети поки що не траплялися в матеріалах давньоруських поселень – вони походять виключно з поховань: камерних та кремаційних X ст. Залишки подібного камерного поховання з конем, зокрема, виявлені поряд із Трьохсвятительською церквою по вул. Десятинній, 2 у 1972 році [Килиевич 1982, с. 43–44, 151–152]. Давньоруський язичницький могильник X ст. продовжувався й далі за Михайлівський яр, оскільки поховання X ст. досліджені й на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря [Івакін, Козюба 2003; Івакін 2005]. Важко уявити язичницьке капище, перед яким не було б рівного простору для зібрання великої групи людей, а натомість насипаються кургани.

Наступна обставина ще більше ускладнює топографію ділянки. Розкопками 2001 року по вул. Великій Житомирській, 2 було зафіксовано розходження ліній ровів: давньоруських укріплень X ст. та російської фортеці XVII ст., що дозволило В. К. Козюбі змінити традиційну реконструкцію траси укріплень «граду Володимира» [Козюба 2008, рис. 8; 9]. Лінія останніх виходила у X ст. не на Михайлівський яр, а прямо в район Трьохсвятительської церкви, або ж навіть оминала її впритул з півночі². На час функціонування цих укріплень і капище, і церква навряд чи могли розташовуватися саме в цьому місці. Власне, в одній з нещодавніх праць відмовився від тези про буквальне розуміння фрази літопису на користь «того ж самого пагорба» та «відносної їх близькості» і П. П. Толочко [Толочко 2016, с. 265].

Значно радикальніше підійшов до проблеми російський історик Д. М. Котишев, який вважає, що «рештки тої самої церкви Святого Василя, яка була зведена у 996 р.» були виявлені В. Хвойкою у 1907 році під час розкопок на садибі Петровського, а отже,

церква розташовувалася на захід від входу до Десятинного храму, причому навіть у межах Старокиївського городища. «Повна ідентичність будівельних матеріалів з руїн споруди до матеріалів Десятинної церкви є серйозним аргументом на користь такого припущення» [Котышев 2019, с. 134–135].

Виділення нової споруди, що відноситься до початкового етапу давньоруської монументальної архітектури X ст., стало б, без перебільшення, науковою сенсацією. Щоправда, виникає закономірне питання – чому ж на цю споруду, відому вже понад століття, не звертали уваги фахівці з археології Києва?

«Західна споруда». Переказуючи результати розкопок у Києві на садибі Петровського, В. В. Хвойка згадує у своїй книзі будівлю, від якої лишився завал двох шарів штукатурки, прикрашеної розписом. Сам дослідник вважав її палацом князя Мстислава Ізяславича [Хвойка 1913, с. 69]. Проте повторні розкопки на ділянці в 1936–1937 роках експедицією Т.М. Мовчанівського решток споруди не виявили. У 1939 та 1948 роках спеціально з метою пошуку цього «палацу» були проведені розкопки М. К. Каргером, проте вони також не мали успіху. На підставі стратиграфічних спостережень дослідник дійшов висновку, що шар, насичений будівельними рештками Десятинної церкви, утворився внаслідок планування поверхні в пізніший час, уже після повної руйнації храму [Каргер 1952, с. 5–10].

Г. Ф. Корзухіна, проаналізувавши виписки О. А. Спіцина зі щоденників В. В. Хвойки, припустила, що рештки однієї споруди були виявлені в розкопах № 17, 20 та 21 у 1907 році. Спираючись на знахідки товстої цегли з канелюрами в розкопі № 21 та стратиграфічну ситуацію на ділянці, зафіксовану пізнішими розкопками 1936, 1939 та 1948 років, дослідниця припустила, що будівлю ремонтували у XIII ст., а окремі частини стін стояли ще в XVII ст. [Корзухіна 1956, с. 332–334].

С. Р. Кілієвич внесла об'єкти з розкопів № 20 та 21 у свій каталог як залишки двох різних давньоруських споруд [Килиевич 1982,

¹ В останньому каталозі локалізація знахідок помилкова.

² За свідченням очевидців, у будівельному котловані 1980-х років на північ від будівлі МЗС спостерігався «глибокий яр». Чи є це місцем виходу рову на край плато, чи природним утворенням, без спеціальних досліджень, на жаль, з'ясувати неможливо.

с. 154]. Д. Д. Йолшин також врахував дані про «західну споруду» в дисертації, щоправда, через повну відсутність фіксації стратиграфії та планіграфії пам'ятки відмовився від спроб її датування та атрибуції, зауваживши лише, що фрески з «ростовими фігурами» могли належати культовій споруді [Елшин 2008, с. 153–154].

Де ж саме Д. М. Котишеву вдалося виявити «тонку квадратну цеглу кінця X ст.» та як саме встановити «повну ідентичність будівельних матеріалів з руїн споруди до матеріалів Десятинної церкви»? На ці важливі питання, на жаль, у монографії історика немає відповідей. Він неодноразово підкреслює факт своєї роботи з матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України як підставу для перегляду попередніх поглядів [Котышев 2019, с. 30–31], проте приклади переказу звітної інформації залишають гнітюче враження відсутності навіть натяку на самостійну компетенцію в галузі археології. А у випадку з «палацом Мстислава Ізяславича» великі запитання постають і щодо ознайомлення автора з архівними матеріалами довоєнних розкопок ділянки.

Що ж за споруду виявив В. В. Хвойка 1907 року на краю садиби Петровського, і чому ця знахідка викликає такий скепсис в археологів?

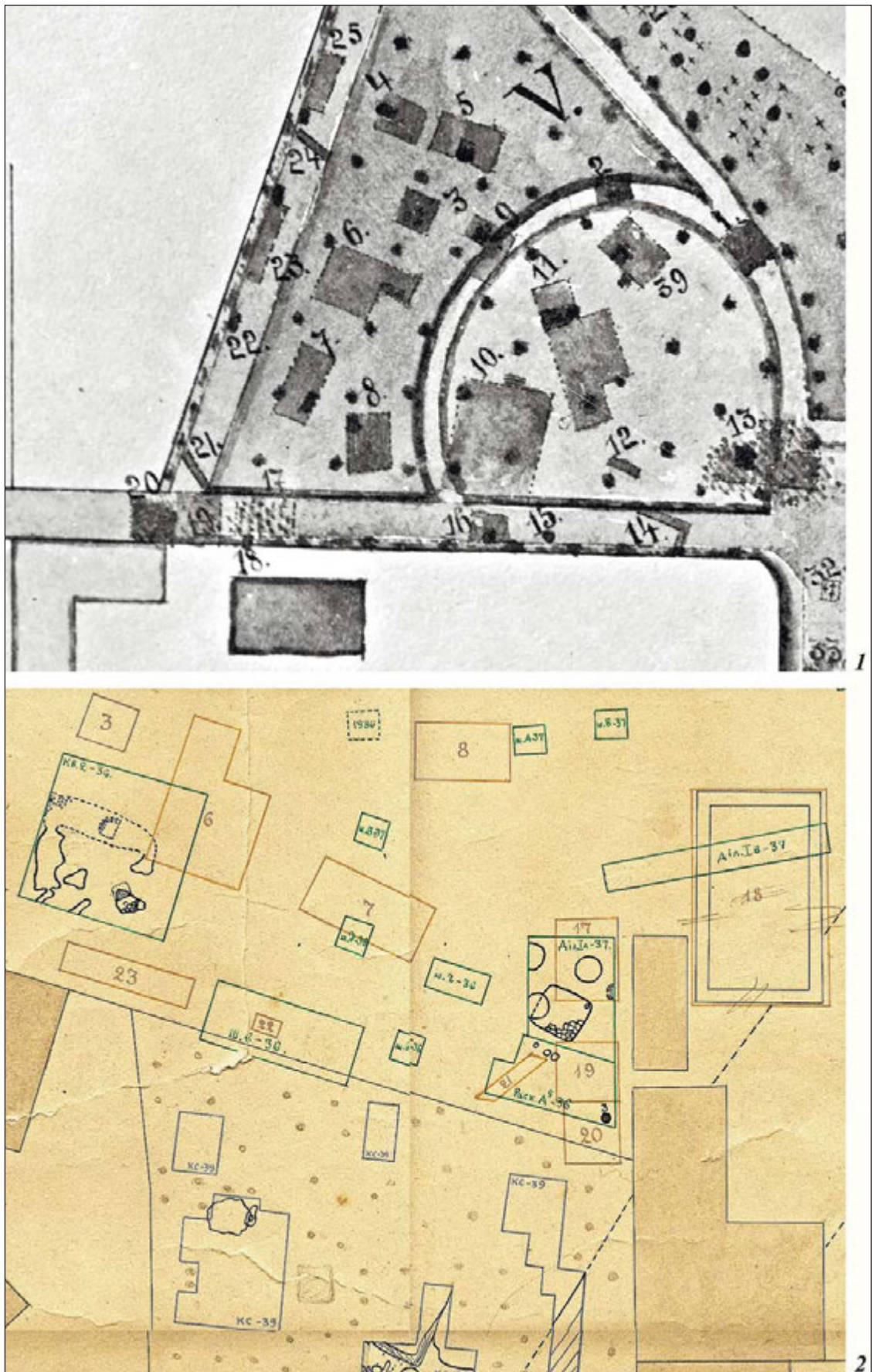
Почати варто з методичних питань, які, зрештою, і стали причиною наукового фіаско розкопок В. В. Хвойки 1907–1908 років. Проводячи протягом тривалого періоду успішні дослідження відкритих одношарових поселень, могильників і курганів, В. В. Хвойка ніколи не мав справи з археологією міською і архітектурною, яка розвивалася паралельно у Європі та Російській імперії переважно завдяки дослідженням античних і римських міст. Саме античною археологією було розроблено методику розкопок за сіткою квадратів зі стратиграфічними бровками, яка дозволяла надійно контролювати послідовність утворення шарів, спорудження об'єктів чи їх перерізання один другим. Результати розкопок В. В. Хвойки 1907 року викликали бурхливе обговорення в Імператорській археологічній комісії, і саме завдяки недосконалості методики фіксації В. В. Хвойці не вдалося переконати комісію у важливості території садиби Петровського для археології та в необхідності її викупу для подальших досліджень. Натомість у 1908 році

для розкопок на садибі Десятинної церкви був присланий архітектор і археолог-початківець Д. В. Мілеєв, науковим консультантом якого було призначено видатного археолога-античника Б. В. Фармаковського. Після чого вперше в київській археології було застосовано методику розкопок квадратами з повною фіксацією стратиграфічних бровок.

Публікуючи виписки зі щоденників В. В. Хвойки, Г. Ф. Корзухіна була вимушена зауважити: «за 40 з лишнім років, які минули після розкопок В. В. Хвойко, багато з того, що тут ним було знайдене, не повторилося ні разу при дослідженнях самого Києва та інших давньоруських міст. Тому і нині ще залишається неясним, чи досліджував В. В. Хвойко район, життя якого склалося під впливом якихось специфічних умов, чи все те особливе, неповторне, що було ним зафіксоване, повинне бути віднесеним на рахунок недосконалості методики розкопок та фантастичності висновків» [Корзухина 1956, с. 321].

Виписки О. А. Спіцина [Корзухина 1956, с. 340] дають підстави ототожнити за описом з «палацом Мстислава» лише один розкоп В. В. Хвойки – № 20, розташований у самому південно-західному куті садиби Петровського на межі із садибою Слюсаревського (іл. 1: 1). Розкоп розміром 5×4 м прокопано до глибини 4,5 м, на якій виявлено обпалену підлогу, викладену з «давньої цегли та покриту цементом». У заповненні споруди – «сміття (переважно цегляний щебінь)» та полив'яні плитки різних форм, «подібні до Софійських». Нижня споруда інтерпретована В. В. Хвойкою як «майстерня, що згоріла». «Фрески від більш нової споруди», виявлені на глибині 3,1 м, склалися з «двох шарів штукатурки з фресковим живописом, на всю яму, в нахиленому стані, йшли до церкви та до Слюсаревського. Шари лицем один до одного, зображення кількох людських фігур у повний зріст, орнамент. Нічого не вдалося зберегти: штукатурка розсипалася при найменшій спробі підняти її».

С. Р. Кілієвич охарактеризувала об'єкт як «завал стіни з плінфи та штукатурки» [Кілієвич 1982, с. 154], проте про «плінфу» насправді В. В. Хвойка не каже ні слова і в щоденнику, і в публікації, висновок про наявність стін, очевидно, зроблений лише з фрази у книзі: «Тут були виявлені фундаменти якоїсь цивільної

Іл. 1. Розташування розкопів 1907 та 1936–1939 рр. на садибах Петровського та Слюсаревського в Києві:
1 – фрагмент плану В. В. Хвойки; 2 – фрагмент плану Г. Ф. Корзухіної

споруди, прикриті згори двома суцільними по-валеними один на одного шарами штукатурки, що рухнули зі стінами будівлі» [Хвойка 1913, с. 69]. Однак, коли зв'яємося зі щоденником, у ньому відсутні згадки про «стіни» та «фундаменти», є дані лише про «штукатурку». Описаний же об'єкт нижче від завалу штукатурки – «майстерня» – взагалі заперечує власне можливість існування в цьому місці монументальної архітектурної споруди давньоруського часу.

В. К. Козюба справедливо зауважив, що Г. Ф. Корзухіна помилково інтерпретувала як стратиграфію розкопу № 20 малюнок із зображенням фундаментів та поховання з дерев'яним відром за головою – таке поховання згадане в щоденниках в розкопах № 37, 38 на місці «східного» палацу [Корзухіна 1956, с. 333, 341; рис. 7; Козюба 2010, с. 68].

Ні фресок, ні будівельних розвалів не виявлено в сусідньому квадраті розкопу № 19, де материк відзначений на глибині 2,6 м. На цій ділянці відкрито горілий заглиблений об'єкт з пічкою та ювелірними формами давньоруського часу. У наступному квадраті розкопу № 18 материк зафіксовано на глибині 2,15 м, на якій було виявлено пічку. І, нарешті, аж за 10 м на схід від розкопу № 20 – у розкопі № 17 – на глибині 0,7–1,5 м (до 1,8 м) простежено «суцільну масу щебеню від каміння та каменю (граніт, шифер, вапняк, мармур і лабрадор), більшість каменів оброблено, на деяких сліди вапна» [Корзухіна 1956, с. 339]. В описаному стані це ніяк не може бути розвал монументальної споруди, а лише викид каміння, виламаного з фундаментів.

Оскільки в послідовних квадратах № 17–20 виявлено аж 27 поховань «кладовища XVI ст.» (датовані за інвентарем і половинкою монети XVI ст.) [Корзухіна 1956, с. 339], а В. В. Хвойка ні словом не обмовився про перерізання їх ямами завалу фресок та шару щебеню, Г. Ф. Корзухіна була змушена припустити, що руйнування гіпотетичної будівлі сталося не раніше XVII ст. Щоправда, глибина поховань 0,5–0,7 м, 1,2 та 1,4 м не зачіпає фресок із кв. № 20 і має значення лише для «щебеню» з кв. № 17.

Рештки стін будівлі дослідниця вбачала в знахідках з розкопу № 21: «На глибині 1,8–2,3 м стінка протяжністю 2,7 м. Споруджена з цегли квадратної (тонкої) та продовгуватої товстої з борозенками. Поперек лежала дерев'яна

балка». Що не так із цим описом? Порівняємо з розкопом № 12: «на глибині 0,7 м залишки стіни з давньої цегли; Сх–Зх; довжина 4,3 м, ширина 0,95; фундамент на материку, на глибині 1,6 м». Стіна з розкопу № 17 за глибиною залягання (1,8–2,3 м) має бути ніяк не «стіною», а фундаментом, складеним з повторно використаної плінфи та цегли. А от фрески з кв. № 20 виявлені майже на метр нижче, причому дуже суттєво нижче і від рівня материка у кв. № 18.

У 1936 році на місці розкопів № 19, 20, 21 1907 року було закладено «шурф А», розширений прирізками у «розкоп А^s» («А Süd»). Його описи залишені в польових щоденниках Т. М. Мовчанівського, В. К. Гончарова та Н. О. Баришевської [Мовчанівський 1936; Гончаров 1936; Баришевська 1936]. Усі дослідники одностайно описують перекопаний стан верхніх шарів шурфа, вважаючи, що втрапили в один з розкопів В. В. Хвойки. У цьому заповненні траплялося багато фрагментів «цегли з борозенками литовського періоду» та «плиткуватої великокнязівського періоду», цілком можливо, від згаданої В. В. Хвойкою «стіни» з розкопу № 21. В. К. Гончаров відзначив у щоденнику розміри першої групи: ширина – 14 см, довжина – понад 20 см, товщина 5 см [Гончаров 1936, с. 11]. Ці параметри не відповідають обмірам домонгольської брускової цегли Києва та давньоруської загалом [Раппопорт 1989, с. 209]. Також у засипці містилося й багато каміння вагою від 0,25 до 1 кг.

Унаслідок прирізок у розкопі А^s було відкрито кілька поховань кладовища XVI–XVII ст., які залягали в «чорноземі під насипним мусором», тобто площа розкопу захоплювала й точно не копані В. В. Хвойкою ділянки. Ніяких залишків монументальної архітектури (кладок, фундаментів, фундаментних ровів) на них не виявлено, більше того, на жодній зі стінок розкопу А^s на фото не помітно й про шарків будівельного сміття, яке можна було б прийняти за переміщені рештки будівлі.

Натомість у площу розкопу А^s потрапила частина садиби, на якій містилися господарчі споруди та ями. Під час монгольської облоги Києва 1240 року в одній з таких ям власником було сховано глечик зі скарбом з двох срібних злитків кийського типу (іл. 2: 1, 2), а після штурму в заглиблені частини котловану ями скидали вже розкладені рештки загиблих

клян [див.: Комар, Козюба 2016, с. 129; іл. 16, 3, 4] (іл. 2: 1). Г. Ф. Корзухіна справедливо зазначила, що знахідки давньоруських ливарних форм та їх фрагментів з розкопу А^s (одна з написом «МАКОСИМОВ») (іл. 2: 3–5) дозволяють локалізувати ювелірну майстерню з розкопу № 19 В. В. Хвойки [Корзухина 1950, с. 229–232; 1956, с. 329–331].

Нашу увагу в розкопі А^s привертають глибини. «Рихлий чернозем» у шурфі А, ідентифікований як перекоп В. В. Хвойки, продовжувався до глибини 1,5 м; нижче залягали 0,25–0,3 м твердішого сірого ґрунту, під яким був материк. У східному напрямку материковий ґрунт понижувався до 2,1 м, а після прирізки в цей бік найглибша точка була визначена в 3,15 м при рівні материка 1,7 м. Прирізка на південь, аж до паркану садиби, дала пониження дна об'єкта («льоуху») до 3,2 м, при верхній точці материка 1,9 м. Уся ця зона, як мінімум з глибини 1,4 м, була некопаною В. В. Хвойкою, хоча, при суміщенні планів, нібито саме тут мала проходити межа розкопів № 19 та 20. І особливо не зрозуміло, як же пояснити у світлі даних 1936 року глибини розкопу № 20 1907 року, який нібито мав сягати 4,5 м?

Поглянемо для порівняння на розкоп № 22 1907 року, у якому на глибині «1,25 м» мав бути виявлений «черінь розваленої печі (1,3 м шириною)», а також «на глибині 2,8 м (під прямим кутом) дві балки» [Корзухина 1956, с. 340]. Цей розкоп повністю ввійшов у шурф В 1936 року, яким досліджено велику виробничу піч [див.: Чміль 2016]. За щоденником В. К. Гончарова, «чорнозем» від перекопу В. В. Хвойки продовжувався максимум до глибини 2 м (цей прокоп видно на фото 1936 року на південь від стінки печі). Що стосується «череня печі», то він містився значно нижче від «1,25 м». В. В. Хвойка зупинився ще на завалі верхньої частини печі й не розбирав її глибше. Як бачимо, розходження в даних є, але воно не настільки суттєве, як у випадку з розкопами № 20 та 21.

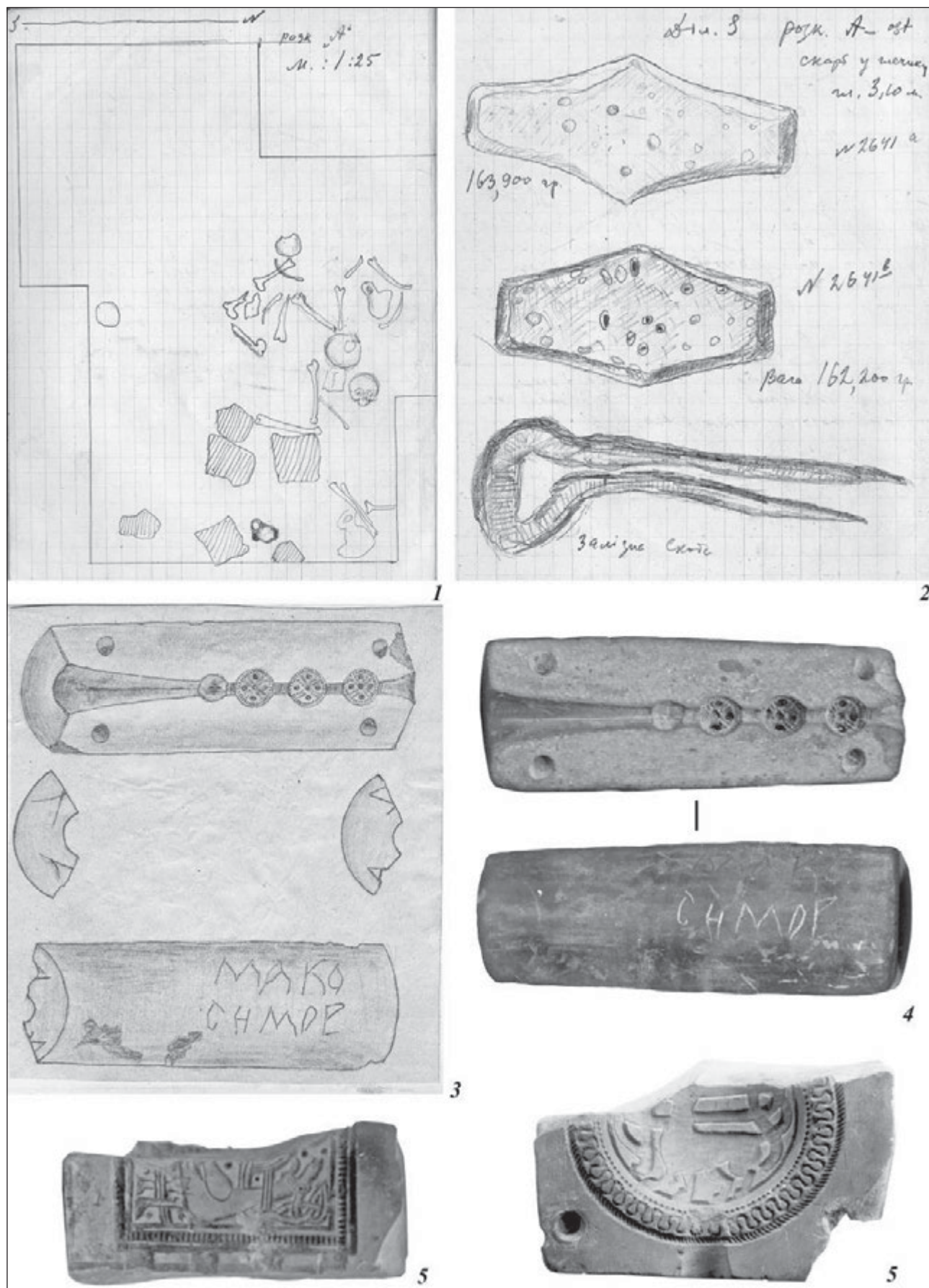
За даними щоденника Т. М. Мовчанівського, шурф А спочатку закладався на відстані 1,5 м від паркану садиби Слюсаревського, а розкоп № 20 на плані В. В. Хвойки, навпаки, виходить по доріжці далі на захід за лінію паркана і закладений впритул на південь до будинку (іл. 1: 1). На суміщеному ж плані Г. Ф. Кор-

зухіної [див.: Михайлов, Ёлшин 2004] південна лінія розкопу № 20 помилково зображена щонайменше на 1 м від стіни будинку. Ці деталі дають можливість припускати, що значна частина площі розкопу № 20 1907 року все ж не втрапила в межі розкопу А^s 1936 року. Але як тоді бути з розкопом № 21, у якого таких шансів вкрай мало? Глибина залягання «стіни» з розкопу № 21 – «1,8–2,3 м», або 2,5–3 аршини. Виміри тут явно велися не в метричній системі. Якщо на якомусь з етапів переписування щоденника аршини були сплутані, наприклад, з більш звичними для археологів «штиками», це б різко збільшило глибину залягання фундаментів із цегли, решток яких археологам у 1936 році вже не вдалося зафіксувати. Зважаючи на розміри цегли-«литовки», мова однозначно йшла про підмурки об'єкта XVII ст.

У 1939 році М. К. Каргер продовжив роботи в пошуках «палацу» вже на садибі Слюсаревського навпроти розкопу А^s 1936 року, та головним результатом цих робіт стало відкриття ділянки рову Старокиївського городища [Каргер 1950, с. 96]. Як уже зазначалося, не принесли успіху і спроби 1948 року: М. К. Каргер констатував наявність давньоруського житла-майстерні, а також пізнішого кладовища XVI–XVII ст. [Каргер 1949; 1952, с. 10; Хамайко 2014], тобто таку ж картину, яку дали й дослідження 1936 року.

Загадковий глибокий об'єкт із «фресками» з розкопу № 20 1907 року, найвірогідніше, ще чекає свого дослідника. За описами зі щоденника В. В. Хвойки, це мала б бути виробнича піч, черінь якої викладений з використанням матеріалів XI ст. зі зруйнованих галереї Десятинної церкви (не раніше від ремонту XII ст.). Щодо штукатурки та «фресок» з верхнього шару над об'єктом (на 1,4 м вище), то тут варто звернути увагу на розкопи № 23 та 25. Згідно з виписками О. А. Спіцина, у розкопі № 25 було виявлено «на глибині 1,2 м залишки помітно зруйнованої печі, стінки якої (як і № 23) заштукатурені й пофарбовані сірувато-синьою чи червоною фарбою» [Корзухина 1956, с. 340]. Зважаючи на збережені «колоди», мова йшла про зовсім пізні об'єкти XVII–XVIII ст., коли справді набула поширення традиція прикрашати печі кахлями, фарбою чи просто побілкою.

Отже, наявні археологічні дані не дають наразі жодних підстав сподіватися на вияв-

Іл. 2. Матеріали з розкопу А^с 1936 р.: 1-3 – малюнки з польового щоденника Т. М. Мовчанівського;
4-5 – за негативами з НА ІА НАНУ

лення в розглянутій зоні монументальної споруди кінця X ст. І тим паче у нас немає підстав шукати в межах Старокиївського городища церкву Святого Василя. Проте це зовсім не означає, що потенціал археологічних джерел у питанні локалізації цієї церкви вичерпаний.

«*Східна споруда*». Матеріали для нових роздумів надали археологічні спостереження Київської архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України над земляними роботами при реконструкції сходів до Андріївської церкви у 2011 році, де були зафіксовані рештки непорушених стратиграфічних відкладень давньоруського часу. Значним сюрпризом виявилися прошарки із цем'янкою та будівельними відходами часів спорудження Десятинної церкви й сусідніх палаців, а також тонкий шар з будівельними рештками X ст., аналогічний прошарку, що відклався на садибі Десятинної церкви внаслідок ремонту 30-х років XI ст. Враховуючи, що відкладення такого шару могло бути пов'язане також з ремонтом Десятинної церкви початку XII ст. або ж руйнацією «південного» та «східного» палаців у XII ст. [див.: Козюба 2018; 2019], вибір для атрибуції шарів доволі широкий. Неочікуваність такої знахідки пояснюється лише нинішньою відособленістю Андріївської гірки, яка відрізнена від основної частини Старокиївського плато яром, що утворює вершину Андріївського узвозу.

На планах з топографічною основою початку XVIII ст., 1780, 1783, 1787 років добре помітно, що в цей час яр уже був доволі широким і продовжував розростатися далі (іл. 3: 1, 2), отже, подія, що спричинила його утворення, сталася значно раніше.

Про інтенсивність руйнування схилів у минулому найкраще свідчить різниця в рівні ближніх до гори ділянок Подолу. М. А. Сагайдак звернув увагу на той факт, що рівень спорудження стін церкви Успіння Богородиці Пирогощі (1131–1135) міститься на глибині лише 2,08 м від сучасної поверхні, що, порівняно з майже 10-метровою товщею більш ранніх прошарків на Подолі, свідчить про різке уповільнення геоморфологічних процесів із середини XII ст. [Сагайдак 2012, с. 253]. Однак, якщо визначити рівень горизонтів рубежу XI–XII ст., то на нас чекатиме несподіванка. У ближньому до Дніпра розкопі по

вул. Спаській, 35 культурні шари цього часу містяться на глибині 2,5 м [Khamaiko, Komar 2012, p. 132–135, fig. 1; Сагайдак, Хамайко, Комар 2015, с. 22], тоді як у розкопі на Контрактівій площі глибина такого ж горизонту сягала 6 м; у розкопі по вул. Сагайдачного, 6 – близько 5,5 м, а під самою горою на Житньому ринку глибина від рівня початку XII ст. до сучасної поверхні становила близько 4 м [Сагайдак 1981, с. 426–433]. Як могла утворитися така різниця лише за 30–40 років?

Не менш цікава ситуація і з фундаментами вже згаданої церкви Пирогощі. Як було встановлено за археологічними розкопками, фундамент церкви мав безпрецедентну для давньоруського Києва глибину – понад 4 м. Він споруджувався у два етапи: спочатку вирито котлован глибиною 2,1–2,2 м, потім на таку ж глибину прокопано рови під стрічковий фундамент, що загалом дало глибину в 2 давньоруські сажні. Для більшої міцності у фундаменті чергувалися камінь із цем'янкою та стрічки з кількох рядів плінфи. Також показове повторне використання матеріалів з якоїсь зруйнованої церкви, що закономірно змусило згадати про велику повінь 1128 року та землетруси 1126 й 1130 років [Ивакин 1989, с. 172–175]. Цикл природних катаклізмів у Русі почався із землетрусу 1100 року і продовжився землетрусами 1107, 1109, 1117, 1122, 1124, 1126, 1127, 1130 років та повенями 1108, 1128, 1129 років [Борисенков, Пасецкий 1983, с. 120–123]. Звісно, не всі землетруси були потужними, але загалом небачена для нашої місцевості сейсмічна активність у 1100–1130 роках призвела до руйнації всіх трьох палаців X ст. на Старокиївській горі, а також змусила повністю перебудувати південно-західний кут Десятинної церкви включно з фундаментами. Не пізніше мала зруйнуватися й споруда, решки якої зафіксовані нами біля підніжжя Андріївської гірки.

Судячи з товщини відкладів цього часу в прилеглій до гори зоні Подолу, не менш катастрофічні ерозійні наслідки це мало і для київських схилів. Саме у першій третині XII ст. можна очікувати найбільшої кількості зсувів, які, у тому числі, могли призвести і до відособлення Андріївської гірки за рахунок розростання яру.

Проте, якщо ми припустимо, що принаймні до початку XII ст. відособленої Андріїв-

Іл. 3. «Андріївське відділення» на планах Києва 1783 р. (1) та 1787 р. (2)

ської гірки не існувало, куди ж тоді виходив рів Старокиївського городища у X ст.? У реконструкціях археологів лінія рову, за результатами картування розрізів, просто доводилася до краю сучасного схилу [Килиевич 1982, рис. 7; 94; Козюба 2004, рис. 1; 5], хоча рештки фундаментів «східного» палацу прозоро підказували, що у X ст. він не міг розташовуватися на зсувонебезпечному краю. Візантійські майстри, які зводили палац, явно не змогли передбачити темпів ерозії на століття вперед. Якщо рів завертав по лінії сучасного Андріївського узвозу, то в такому випадку саме він і став, зрештою, рушійним фактором ерозії. Якщо ж лінія рову продовжувалася прямо в напрямку Подолу, то археологи дещо недооцінили розміри Старокиївського городища. На жаль, перепад висот між плато та вулицею на здогадній лінії продовження рову зараз становить 11 м, що не залишає жодних шансів на збереження якихось археологічних слідів фортифікаційних споруд і, відповідно, для перевірки такої здогаду.

Під час археологічних досліджень рову Старокиївського городища в 2007–2011 роках експедицією під керівництвом Г. Ю. Івакіна було встановлено, що його збудували не раніше кінця IX – початку X ст. і повністю засипали напередодні закладення Десятинної церкви. Засипка згодом помітно просідала, і тому рів активно засипали знову відходами будівництва та ремонтів. Просадки остаточно припинилися після серйозного ремонту церкви у 30-х роках XI ст., представленим потужним викидом решток руйнування храму горизонту «В» [Комар 2013, с. 108–109, іл. 1]. Інакше кажучи, для уточнення літописця «и сѣдѣше Киї на Горѣ, гдѣже ныне оувозъ Боричевъ» археологічні дані підказують неможливість його присутності вже в найдавнішому зведенні 30-х років XI ст., оскільки тогочасні кияни ще добре пам'ятали, де саме розташовувалося старе городище часів Володимира Святославича. Таке роз'яснення могло знадобитися не раніше, ніж через декілька поколінь.

Якщо, звичайно, літописець мав на увазі саме Старокиївське городище, а не один з ярів, який помилково сприймався за рештки колишнього рову. Подібний яр, наприклад, ще в XIX ст. був помітний уздовж сучасного Десятинного провулку; інший містився трош-

ки південніше, доходячи до двору по вул. Володимирській, 8, він виявлений розкопками. З'ясувати, коли саме утворився той чи інший яр на Старокиївській горі, наразі складно, і навіть з тотальною сучасною геомагнітною розвідкою території ми навряд чи доказово реконструюємо той ландшафт, який бачили перед собою давньоруські літописці.

Науковий принцип економії, відомий також як «бритва Оккама», вимагає не ускладнювати пояснення багатьма факторами, якщо існує більш просте.

Так, справді, археологічні дані свідчать, що ландшафт давньоруського Києва змінювався вже на очах літописців, і він дійшов до нас у видозміненому вигляді. Проте без Андріївської гірки дуже важко віднайти на Старокиївській горі інший «холмъ внѣ двора теремнаго». Усі дослідники, які локалізували місце капища поряд із Трьохсвятительською церквою, були змушені закривати очі на це топографічне уточнення літопису, адже ніякого пагорба до наших часів тут не збереглося. Як уже зазначалося, значної корекції потребуватиме траса укріплень Старокиївського городища. А також час появи Андріївського узвозу та, відповідно, «Подільських» (Київських) воріт, які, у такому випадку, уже не становитимуть частини комплексу укріплень «міста Ярослава». Але весь цей ланцюжок змін стає непотрібним, якщо припустити інший варіант – будівельні шари біля підніжжя Андріївської гірки утворені внаслідок зведення й руйнування ще однієї архітектурної споруди кінця X – початку XI ст.

Така споруда не є гіпотетичною, документальні дані з'явилися завдяки публікації Т. Б. Ананьевою щоденників розкопок К. А. Лохвицького [Ананьева 2001]. 11 квітня 1832 року К. А. Лохвицький занотував: «на Старому Києві між Андріївською та Трьохсвятительською церквами відкрив я камінь з фундаментної стіни, під землею прихованої. Камінь цей червоний, так званий яшма кривава в 30-ть фунтів. І точно такий з яких каменів збудовані фундаментні стіни старої Десятинної церкви» [Лохвицький 2001, с. 37–38]. Тотожність каменя зі зразками з фундаментів Десятинної церкви підтвердив і митрополит Євгеній (Болховитинов). «В тому ж місці з фундаменту виламав ще один червоний камінь, такий же, як і попередній, такий твер-

дий, що сокирою розбити не можна було». 14 квітня видобули з фундаменту ще й третій аналогічний камінь. К. А. Лохвицький оголосив свою знахідку фундаментами Хрестовоздвиженського храму, що існував тут «з 1222 року до XVI ст.» і добився від влади дозволу на розкопки, які тривали з 18 квітня до 14 травня 1832 року.

18 квітня «відкрилися Ворота давні, оскільки з двох сторін відкрили давні стінки кам'яної кладки, які обмежували в'їзд всередину розташованого тут монастиря общини. Багато каменів червоної яшми виламані зі стіни та взяті до мене». Наступного дня «на горі Трьохсвятительському знайдено безліч каміння червоного яшмового кривавого та зуби диких кабанів і кілька маловажливих монет польських <...> На цьому місці з'являються людські кістки давнього часу, які поверх землі опинялися» [Лохвицький 2002, с. 67].

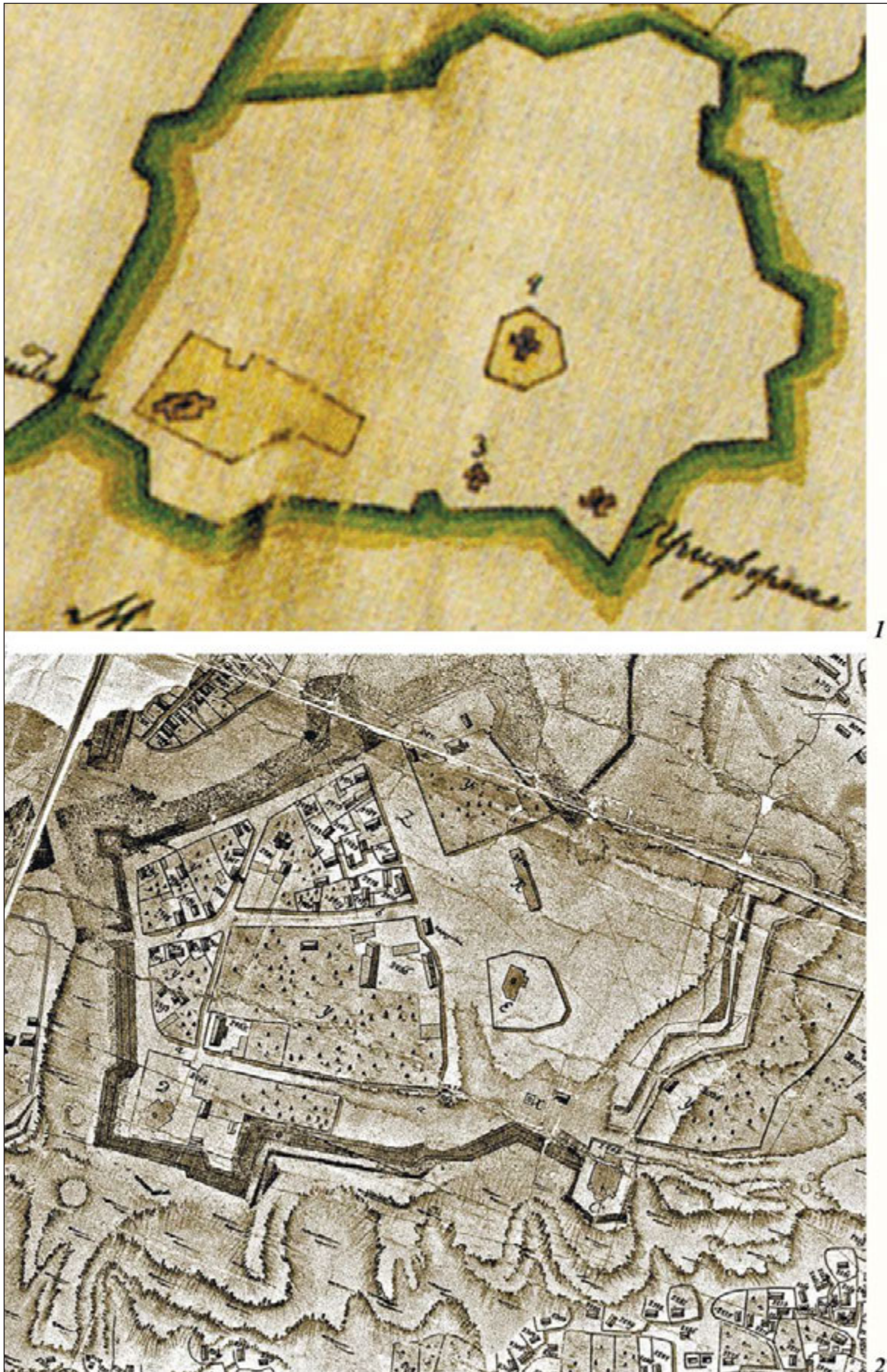
22 квітня К. А. Лохвицький вдався навіть до незалежної експертизи: «Робота продовжилася, і деякі знову відкриті стіни кам'яні й з каменю червоної яшми давньої кладки на цементі, який випробував англієць 12-го класу Яків Васильович Ропер, умілий механік і хімік підтвердив, що секрет цього цементу йому не відомий, і що [він] дуже гарний, справжній грецький» [Лохвицький 2002, с. 67]. Упродовж наступних днів дослідник відзначив лише знахідки «яшми» та монет-полушок. Привертає увагу запис 27 квітня: «<...> відкрили багато каменю, червоної яшми і камінь великий з двома літерами». На жаль, увагу археолога-початківця дуже скоро відвернула від фундаментів зернова яма російського острогу XVII–XVIII ст., на яку він і витратив решту часу та ресурсів.

«Червоною яшмою» К. А. Лохвицький називав у фундаментах Десятинної церкви червоний кварцит [Козюба 2014, с. 170–171; Ананьєва 2016, с. 95]. Цей вид каменю застосовувався у кладках київських церков у техніці *opus mixtum*, однак становив основу фундаментів лише в Десятинній церкві, «південному» та «західному» палацах, Софійському соборі, а також, дуже вірогідно, «східному» палаці. Усі ці споруди належать до найдавнішого періоду монументального будівництва Києва (989–1037) і зведені візантійськими архітекторами. З Десятинною церквою відкриту

споруду пов'язує і «камінь з літерами» – фриз із написом прикрашав південну стіну цього храму. Водночас відкрита споруда виявляється найближчою з усієї групи мурованих будівель кінця X – початку XI ст. до сходів Андріївської церкви, де у 2011 році були простежені будівельний прошарок та прошарок руйнації від якогось зі згаданих архітектурних об'єктів.

Судячи зі щоденникових записів, К. А. Лохвицький не виявив апсиди споруди, саме тому на деякий час відмовився від версії про церкву, назвавши будівлю «воротами монастиря». Щоправда, таким же чином йому не вдалося правильно скласти план апсиди Десятинної церкви, оскільки досліднику не вистачало компетенції розрізнити вибрані фундаментні стрічки. Пізніше він знову повернувся до версії про церкву Воздвиження. На плані 1834 року [Попов 2012, с. 51] він локалізував відкриту споруду на краю гори навпроти Десятинної церкви, орієнтовану стінами в тому самому напрямку (іл. 4: 1). Розміри споруди на плані значно скромніші, ніж в інших храмах, очевидно, це була невеличка однефна будівля. При накладенні плану на масштабний план 1803 року споруда виявляється розташованою точно на перетині давніх відповідників вулиць Володимирської, Десятинної та Андріївського узвозу. Водночас вона була розташована зовсім поряд з Миколаївською «форткою» (також: «калитка» або «ворота») фортеці, названою у «виписі 1646 р.» та царській грамоті Братському монастирю 1694 року «форткою острожской у ровь Боричовь» [Голубев 1904, с. 683–684]. Саме останній топонім, як ми вже намагалися аргументувати [див.: Комар 2008], і є точним відповідником давньоруському «оувозь Боричевь» («оуз Боричевь»), локалізація якого надзвичайно важлива для пошуку найдавнішої з київських церков Святого Василя.

На планах Києва 1783 й 1787 років на місці Миколаївської «фортки» зображений широкий розрив валу, призначений для спуску з Володимирської вулиці на терасу і далі вниз до подільської вулички на схилі гори (іл. 3: 1, 2). Оскільки край плато був ескарпований у кілька етапів при спорудженні фортеці і потім при її оновленнях, прямовисна стіна на ділянці – явна антропогенна новація другої половини XVII ст., а спуск колись однознач-

Іл. 4. «Андріївське відділення» на плані Києва 1834 р. К. А. Лохвицького (1) та карті міста 1803 р. (2)

но був плавним продовженням давньоруської вулиці по лінії сучасної вул. Володимирської. Внизу яр виходив на сучасну вул. Боричів тік у місці її перетину із сучасною вул. Андріївською, де на плані 1803 року поряд зображено цілий незаселений квартал з озерцем.

Автор створеного в Києві «Синопису» (1674), переказуючи літописну розповідь, вважав, що Володимир поставив капище «на пригорку внескомъ над Буричовымъ потокомъ» [Київській Синопись 1836, с. 46, 47]. Навряд чи киянин міг додати в текст неіснуючий струмок, найвірогідніше, мався на увазі один з ручаїв, що витікали з-під схилів Старокиївської гори і які ще до початку XIX ст. були приховані в дерев'яні труби-колектори. Найбільшим з таких ручаїв був «Борисоглібський», що починався під схилами Уздихальниці та спускався на Поділ біля Покровської церкви, а далі протікав повз Борисоглібську церкву. Зважаючи на твердження автора «Синописа», що кияни хрестилися у Почайні, «идѣже при брезѣ нынѣ церковъ святыхъ мученикъ Бориса и Глѣба» [Київській Синопись 1836, с. 70], цілком можливо, що принаймні у XVII ст. саме Борисоглібський ручай вважався «Буричовим потоком».

Реалії X ст., звичайно, були іншими. Під час прокладання лінії метро на Подолі у 1970-х роках археологами було отримано дещо схематичний, але дуже великий стратиграфічний розріз, у якому фіксувалися в перерізі русла давніх струмків, що текли від гори в напрямку Дніпра [Сагайдак 1991, табл. I–IX]. Русло одного з таких струмків виходило в районі будинків по вул. Сагайдачного, 6–8. У нижній частині воно досягало ширини аж до 28 м, але, варто зазначити, що цей розріз, найвірогідніше, перетинав русло ручая під кутом. Ширина струмка на рівні садиб XI ст. простежена археологічно в 1975 році, і вона виявилася значно скромнішою – лише 4 м [Гупало, Івакін, Сагайдак 1979, с. 41–43]. На думку М. А. Сагайдака, враховуючи північно-західний напрямок русла струмка XI ст. вздовж підніжжя гори, саме він виступає претендентом на роль літописного «ручая» біля Боричевого [Сагайдак 1991, с. 21].

Значно радикальнішу версію запропонували нещодавно С. П. Романчук та С. П. Тараненко. На думку дослідників, у X ст. під горою

існувало велике притерасне зниження, завдяки якому Почайна виступала притерасним рукавом Дніпра, а Поділ становив лише заплашний острівець, ще в середині X ст. відрізаний від гори [Романчук, Тараненко 2014, с. 331–337, рис. 1, 2; Романенко 2015, с. 178–180; Тараненко 2016, с. 31–36, рис. 14]. Автори в тому числі апелюють до літописних даних, а саме до статті 945 року про помсту Ольги, у якій стверджувалося, що послы древлян «присташа подь Боричевымъ в лодыи». Редактор останньої третини XI ст. додав від себе пояснення: «бѣ бо тогда вода тѣкущи въздолѣ горы Києвския. и на Подольи не сѣдаху людѣе но на горѣ» [Лаврентьевская летопись 2001, стб. 55; Ипатьевская летопись 2001, стб. 43–44].

Попри привабливість гіпотези, що текст найдавнішого літопису справді відображає реалії X ст., відверто легендарний характер оповіді не спонукає до такого висновку. Питання виникають і щодо датування часу існування запропонованої С. П. Романчуком та С. П. Тараненком реконструкції притерасного пониження, адже на представлених у публікаціях даних чомусь не подано інформації про розрізи саме в тій зоні, де пониження реконструюється. Не зрозуміло, і на якій саме площі вздовж тераси під Старокиївської горою таке пониження простежене. Ще менш ясно, як у цій моделі автори пояснюють накопичення пролювіальних прошарків X ст. на всій площі конусу виносу Подолу, якщо змиви з гори та ручаїв мала б підхоплювати течія Почайни і змінювати напрям виносів у напрямку сучасної Поштової площі? Без відповіді залишаються і суто практичні питання: навіщо люди селилися вже в першій половині X ст. в районі Контрактової площі (найдавніша дендродата зрубів – 913 рік) [Сагайдак 1991, с. 82], якщо ця ділянка була відрізаною від гори та Болоння водою? Цілком очевидно, що дана гіпотеза потребує ще суттєвого доопрацювання і значного блоку нової стратиграфічної інформації.

Розташування топографічних об'єктів XVII ст. «Боричовъ ровъ» та «Буричовъ потокъ» прямо пов'язане із засвідченим у XIX ст. подільським топонімом «Боричев ток». На «допожежному» плані Києва 1803 року вуличка, яка мала відповідати «Боричевому току», починалася від терасного підйому в бік Михайлівського яру і вела до

Покровської церкви, а далі до церкви Успіння (давньоруської Пирогоші). Саме над цією паралельною до гори вуличкою і височіла давньоруська церква Святого Василя (згодом – Трьохсвятительська), а раніше – і ще одна архітектурна споруда, виявлена К. А. Лохвицьким. Топографічну ситуацію в загальних рисах дозволяє уявити панорама Абрагама ван Верстерфельда 1651 року (іл. 5).

При ідентифікації відкритих ним у 1832 році фундаментів К. А. Лохвицький опирався на локалізацію дерев'яної церкви Воздвиження XVII ст. та свідчення «Синопису» про місце поховання князя Мстислава Мстиславича: «и погребоша его въ Кіевѣ въ Церкви честнаго Креста Господня юже созда, лѣта от рожества Христова 1212» [Кіевській Синопись, 1836, с. 121]. Якщо запис справді спирається на якісь документальні дані, то давньоруська церква Воздвиження мала бути зведеною до 1228 року (часу смерті князя), що зовсім не відповідає даті аналізованої споруди.

Пізніше П. Г. Лебединцев ввів у науковий обіг протестацію митрополита Й. Рутського 1616 року, який стверджував: «На [Софійській] слободі була церква Воздвиження честного Хреста <...>; звідти, коли теж обвалилася та церква, перейшов піп на гору, по тим попі другий піп Пилип мешкав там же на горі при Церкві святого Василя; тримав той піп Пилип церкви три: Св. Василя, Св. Микити і церкву Воздвиження Св. Хреста і підданих, тобто парафію». На підставі цього документа дослідник припустив, що стара Воздвиженська церква розташовувалася не в Старому місті, а десь унизу, наприклад, у Кожум'яках [(Лебединцев) 1873, с. 347–348].

У листі підвєводи кн. Матеуша Воронєцького від 12 грудня 1589 року розташування церкви уточнювалося: «Кгда слобода Кіевская у валу коло церкви святого Софея на Горѣ за моего вряду садитись почала, припоминаль мнѣ тежъ тотъ же попъ нагорській Кіевській, отецъ Филипъ попъ Воздвиженській, ижъ почавши отъ башты Нагорское надъ солонцемъ по дорогу и по валь, пляць церкви старое мурованое Воздвиженя честного креста, так тежъ и нива противъ того же церквища Клиноватая, чрезъ дорогу» [Голубев 1904, с. 684]. С. Т. Голубев загалом правильно визначив, що орієнтири «на слободі», «у валу» мають

вказувати на Старокиївську гору, тому фразу «przerowadzil sie pop na góre» Й. Рутського запропонував розуміти як протиставлення топографічно відособленого Кудрявця основній частині плато. Щоправда, згадка Клиноватої ниви через дорогу від церквища веде в зовсім протилежному напрямку від Кудрявця.

«Воздвиженская нива» в сусідстві з «Клиноватою» та із «Софійської землею» згадується в рішеннях державця київського Андрія Олександровича 1491 року і воєводи Юрія Монтовтовича 1507 року у справах володінь Пустинно-Микільського монастиря [Архив Юго-Западной России 1883, с. 9; 1907, с. 158]. Вона виступає орієнтиром праворуч від дороги з Печерського монастиря до р. Либідь. Клиновату ниву зображено також на плані 1713–1715 років з володіннями монастиря [Пономаренко 1998].

«Валом» у XVI ст. називався давньоруський вал «міста Ярослава», що ж стосується «башты Нагорское», то мова, найвірогідніше, йшла про збережені рештки кам'яних воріт. Документ 1589 року починає межі Воздвиженської ниви від «башти» (Золотих воріт?), веде її «над солонцем» (Хрещатик?) у бік Клова. Локалізація «нива противъ того же церквища Клиноватая, чрезъ дорогу» мала б означати розташування власне решток давньоруської Воздвиженської церкви взагалі на самому Клові, де підтверджено археологічно існування давньоруського монастиря [Мовчан 1993, с. 99–114]. Утім, документ цілком міг мати на увазі саме монастирське «церковище», яке дісталось священикам Воздвиженської церкви після серйозного запустіння Києва в післямонгольській час. У будь-якому разі, жодне з наявних джерел не дає підстав шукати решки мурованої церкви Воздвиження біля Андріївської гірки.

Епізоди підтвердження власності на земельні володіння церков попом Пилипом Одонієм і його наступниками найбільше цікаві для нас подробицями розмежування підданих на схилах Старокиївської гори. Серед земельних документів Братського монастиря збереглася копія з «випису 1646 р.», зробленого Виговським з уже згаданого листа Матеуша Воронєцького про справу щодо сіножатеї Воздвиженської церкви. Оригінал, на жаль, не дійшов до нашого часу, але у відредаго-

ваній версії кінця XVII ст. стверджувалося: «Тоть же попь нагорский Киевский и листь его королевской милости показоваль на то, ижь люди, которые на горе седять, почавши оть церкви Воздвиженя честного креста надъ горою, ажъ до фортки острожской у ровъ Боричовъ, по узьвозъ Рождественскій, есть пляцы власные, дворища куничные, з людми куничными церкви мурованной святыхъ трехъ святителей Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого на холме, которые поданы къ церкви Воздвиженской честного креста» [Голубев 1904, с. 683–684].

У 1589 та 1646 роках на горі ще не існувало острогу, закладеного 1654 року; а назва церкви «Трьох святителів», уперше згадані в документі 1638 року, тут подана у формі кінця XVII ст. Через склейки редакторів фраза випису виглядає граматично незв'язаною, змусивши автора царської жалуваної грамоти 1694 року, створеної на основі випису, підкоректувати текст: «люди подъ горою и на горѣ живущие, почавъ оть церкви Воздвиженской даже до фортки острожской въ ровъ Боричовъ по взвозъ Рождественской, куницу давали церкви вышепомянутые» [Сборник материалов 1875, с. 115]. Причину склейки та редагування легко зрозуміти, адже оригінал фрази повідомляв дещо дивне: люди і дворища церкви Святого Василя чомусь піддані церкві Воздвиження. Лише завдяки роз'ясненню Й. Рутського ми розуміємо, що така ситуація склалася ще при попереднику попа Пилипа Одонія, коли воздвиженський священник прийняв храм Святого Василя на горі.

Дерев'яна Воздвиженська церква, зведена на землі церкви Святого Василя, за свідченням сучасників, використовувалася лише як каплиця, у якій проводилися служби на свята. Саме як невелика дерев'яна споруда вона зображена на панорамі А. ван Вестерфельда 1651 року, де також бачимо дах будинку священника ближче до Василівської церкви (іл. 5). У період 1605–1638 років обидві церкви кілька разів переходили з рук у руки, то розділялися між священниками, то поверталися знов у власність одного, поки не були разом відписані Братському монастирю.

Було б заманливим припустити, що вся ця вузька ділянка вздовж сучасної вул. Десятинної від Андріївської гірки до Михайлівського

яру, яка перебувала у власності церкви Святого Василя у XVI ст., і відповідає літописному «Великому двору», на якому 1183 року Святославом Всеволодовичем було зведено нову церкву Святого Василя [див.: Килиевич 1982, с. 101–103].

За винятком невеликої зони навколо Трьохсвятительської церкви, де виявлені житлові й господарчі об'єкти XI–XV ст. [Кілієвич 1977, с. 92–100], ця частина «міста Володимира», на жаль, поки що залишається справжньою «білою плямою» в археологічному плані. Альтернативної думки дотримується лише згаданий вище Д. М. Котишев [Котышев 2019, с. 135], який вважає, що С. Р. Кілієвич «увійшла в протиріччя з результатами власних досліджень», і «в ході розкопок в 1970–1980-х років уздовж вулиці Десятинної виявлена щільна забудова території житловими комплексами XI–XIII ст.». З наведеного як посилання списку звітів С. Р. Кілієвич читач, очевидно, має зробити глибокий висновок, що дослідниця не спромоглася правильно посадити на археологічну карту дитинця Давнього Києва власні розкопки, працюючи над цим завданням не одне десятиліття, або ж доцільніше припустити простіше пояснення – проблеми зі знанням топографії та археології Києва все ж у зауральського колеги.

Гострий полемізм в археології присутній лише там, де немає опори на реальні факти. Випадок з патрональною церквою Володимира Святославича належить саме до таких. Без можливості сучасного археологічного вивчення залишків об'єктів архітектури записи дослідників минулого дуже важко верифікувати і правильно атрибутувати. На підставі того масиву інформації, який маємо на даний момент, гіпотеза про тотожність ранньої церкви Святого Василя з т. зв. «західною спорудою» Старокиївського городища має бути відкинута без жодних обмовок. Але запропонована натомість альтернатива у вигляді споруди на південь від Андріївської церкви, розкопаної К. А. Лохвицьким у 1832 році, на жаль, не може бути перевіреною в найближчій перспективі. Якщо рештки цієї споруди якимось дивом все ще збереглися під будинками по вул. Десятинній, 12 та 14, то вони становлять надзвичайний інтерес для історії давнього Києва.

Джерела та література

- Ананьева, Т. 2001. «Журналы и дела» Кондрата Лохвицкого: test classicus в мифологическом пространстве. *Киевский альбом*, 1, с. 41–42.
- Ананьева, Т. Б. 2016. «Сей камень от церкви Десятинной»: археологические находки начала XIX века – «древности ископаемые» и символические. *Opus mixtum*, 4, с. 89–97.
- Андрощук, Ф., Зоценко, В. 2012. *Скандинавские древности Южной Руси. Каталог*. Paris. *Архив Юго-Западной России*. 1883, ч. 1, т. VI.
- Архив Юго-Западной России*. 1907, ч. 8, т. IV.
- Баришевська, Н. О. 1936. Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви. Щоденник розкопів. 22.07–23.07.1936 р. НА ІА НАНУ, ф. ПМК, № 23.
- Борисенков, Е. П., Пасецкий, В. М. 1983. *Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв.* Ленинград.
- Боровский, Я. Е. 1982. *Мифологический мир древних киевлян*. Киев.
- Голубев, С. Т. 1904. Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве. II. О древней Воздвиженской церкви в Киеве. *Труды Киевской Духовной академии*, № XII, с. 668–692.
- Гончаров, В. К. 1936. Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви. Щоденник розкопів. 20.07–30.08.1936 р. НА ІА НАНУ, ф. ПМК, № 21.
- Гупало, К. М., Івакін, Г. Ю., Сагайдак, М. А. 1979. Дослідження Київського Подолу (1974–1975рр). *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Київ, с. 38–62.
- Ёлшин, Д. Д. 2008. *Комплекс монументальных сооружений конца X века на Старокиевской горе: археологический, историко-архитектурный и градостроительный аспекты*. Диссертация к. и. н. Санкт-Петербургский государственный университет.
- Івакін, Г. Ю. 1989. О церкви Успения Богородицы Пирогощей. *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев, с. 168–180.
- Івакін, Г. Ю. 2005. Погребения X – первой половины XI в. из раскопок Михайловского Златоверхого монастыря (1997–1999 гг.). *Русь в IX–XIV веках: взаимодействие Севера и Юга*. Москва, с. 287–303.
- Ипатьевская летопись*. 2001. Полное собрание русских летописей, 2. Москва.
- Івакін, Г., Козюба, В. 2003. Нові поховання X–XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997–1999 рр.). *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* Чернігів, с. 38–50.
- Каргер, М. К. 1949. Раскопки 1948–1949гг. на усадьбе Центрального Исторического музея УССР в Киеве. НА ІА НАНУ. № 1949/1.
- Каргер, М. К. 1950. *Археологические исследования Древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.)*. Киев.
- Каргер, М. К. 1952. Розкопки на садибі Київського Історичного музею. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 5–13.
- Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, 2: Памятники киевского зодчества X–XIII вв. Москва; Ленинград.
- Кієвській Синопись*. 1836. *Краткое собрание отъ различныхъ летописцовъ о началъ славенороссійскаго народа и первоначальныхъ князехъ богоспасаемаго града Кієва*. Киев.
- Килиевич, С. Р. 1982. *Детинец Киева IX – первой половины XIII веков: по материалам археологических исследований*. Киев.
- Кілієвич, С.Р. 1977. Розкопки Великого Ярославового двору в Києві. *Археологія*, 21, с. 92–101.
- Козюба, В. К. 2004. Горище на Старокиївській горі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* Київ, с. 139–152.

- Козюба, В. К. 2008. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Коростень, 1, с. 237–271.
- Козюба, В. К. 2010. Фотографії і малюнки розкопок В. В. Хвойки 1907–1908 рр. в садибі М. М. Петровського в Києві. *Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження*. Трипілля, с. 59–78.
- Козюба, В. К. 2014. Кам'яна сировина в київському монументальному будівництві кінця X – початку XII ст. *Opus Mixtum*, 2, с. 169–179.
- Козюба, В. 2018. «Східний» палац у давньому Києві: новий погляд на відому пам'ятку. *Opus Mixtum*, 6, с. 27–40.
- Козюба, В. 2019. Південний палац кінця X століття в Києві. *Opus Mixtum*, 7, с. 7–46.
- Комар, А. В. 2008. «Боричев» и «Боричев увоз» древнего Киева. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*, I. Коростень, с. 192–225.
- Комар, О. В. 2013. «Дохристиянська» монументальна архітектура Старокиївської гори (проблеми датування та атрибуції). *Opus mixtum*, 1, с. 106–121.
- Комар, О., Козюба, В. 2016. Братські могили 1240–1241 років біля Десятинної церкви. *Opus Mixtum*, 4, с. 122–138.
- Корзухина, Г. Ф. 1950. *Киевские ювелиры* накануне монгольского завоевания. *Советская археология*, XIV, с. 217–244.
- Корзухина, Г. Ф. 1956. Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве. *Советская археология*, XXV, с. 318–336.
- Котышев, Д. М. 2019. *От Русской земли к земле Киевской. Становление государственности в Среднем Поднепровье. IX–XII вв.* Москва.
- Лаврентьевская летопись*. 2001. Полное собрание русских летописей, 2. Москва.
- [Лебединцев, П. Г.] 1873. Претензии на земельные владения, от униатского митрополита Вельямина Рутсаго заявленніе королевскимі люстраторамъ въ 1616 году. *Киевские епархиальные ведомости*, 12, с. 356–363.
- Лохвицкий, К. 2001. Журналы и дела по раскрытиям древностей в Киеве с 1824-го по 1838-й год. *Киевский альбом*, 1, с. 32–40.
- Лохвицкий, К. 2002. Журналы и дела по раскрытиям древностей в Киеве с 1824-го по 1838-й год. *Киевский альбом*, 2, с. 67–73 .
- Михайлов, К. А., Ёлшин, Д.Д. 2004. Новые архивные материалы по археологическому изучению древнего Киева. *Археологические вести*, 11, с. 226–232.
- Мовчан, І. І. 1993. *Давньокиївська околиця*. Київ.
- Мовчанівський, Т. М. 1936. Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви (2-й період роботи). Щоденник розкопів. 19.07–02.09.1936 р. НА ІА НАНУ, ф. ПМК, № 20.
- Петрухин, В. Я.* 2000. К проблеме происхождения древнерусской десятины: «Ветхий завет» и древнерусская традиция. *Florilegium. К 60-летию Б. Н. Флори*. Москва, с. 265–276.
- Пономаренко, Л. 1998. Історичне планування Києва. *Art. City. Construction*, 1, с. 14–21.
- Попов, О. (голов. ред.). 2012. *Люстрована історія Києва*. Київ.
- Раппопорт, П. А. 1982. *Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников*. Ленинград.
- Раппопорт, П. А. 1989. О времени появления брускового кирпича на Руси. *Советская археология*, 4, с. 207–211.
- Романчук, С.П. 2015. Досвід комплексних ландшафтознавчо-археологічних досліджень Стародавнього Києва. *Географія і туризм*, 33, с. 171–183.
- Романчук, С. П., Тараненко, С. П. 2014. Досвід реконструкції давнього рельєфу та гідромережі. *Міста давньої Русі: Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ, с. 331–338.
- Сагайдак, М. А. 1981. Дендрохронология древнего Киева. *Новое в археологии Киева*. Киев, с. 425–450.
- Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокиївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології*. Київ.

Сагайдак, М. А. 2012. До природно-антропогенної реконструкції рельєфу центральних районів Києва у зв'язку з питанням зародження та формування міста. *Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів–Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.)*. Київ; Чернігів, с. 251–259.

Сагайдак, М. А., Хамайко, Н. В., Комар, О. В. 2015. Спаський розкоп Давньокиївського Подолу. *Пам'ятки України*, 5–6, с. 20–31.

Самойловский, И. М. 1963. Ажурные фибулы из Киева. *Советская археология*, 1, с. 293–294.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. 1875. Отдел III. Киев.

Седов, В. В. 1993. Распространение христианства в Древней Руси (по археологическим материалам). *Краткие сообщения института археологии*, 208, с. 3–11.

Тараненко, С. П. 2016. *Планувальна структура давньоруського Подолу Києва*. Варшава.

Толочко, П. П. 1972. *Історична топографія стародавнього Києва*. Київ.

Толочко, П. П. 2016. *Откуда пошла Руская земля*. Киев.

Хамайко, Н. В. 2014. Коллекция находок из раскопок М. К. Каргера 1948 г. на усадьбе Киевского исторического музея. *Археологія і давня історія України*, 12, с. 108–118.

Хвойка, В. В. 1913. *Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам)*. Киев.

Чміль, Л. До питання про гончарне виробництво на Старокиївській горі у XVI–XVII ст. (за матеріалами розкопок 1936 р.). *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1, с. 276–281.

Khamayko, N., Komar, O. 2012. The stratigraphy of the riverside area of Kiev Podol excavations at the 35, Spaska str.). *Geomorphic Processes and Geoarchaeology: from Landscape Archaeology to Archaeotourism. International conference held in Moscow-Smolensk, Russia, August 20–24, 2012. Extended abstracts*, pp. 132–135. Moscow; Smolensk: Universum.

Зображення Десятинного храму (за проектом архітектора В. П. Стасова) на планах Києва ХІХ – початку ХХ століття

У статті розглянуто картографічні матеріали із зображеннями Десятинної церкви (за проектом архітектора В. П. Стасова). Про значимість цієї споруди в суспільному житті Києва цього часу свідчить той факт, що її зображення є на більшості планів Києва ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Десятинна церква, Київ, плани, ХІХ – початок ХХ ст.

The maps with depictions of the Desyatynna Church (designed by the architect V. P. Stasov) are examined in the paper. The importance of this building for the public life of Kyiv at that time is evidenced by the fact that its image presents on the most of maps and plans of Kyiv of the 19th – early 20th centuries.

Key words: the Desyatynna Church, Kyiv, plans, 19th – early 20th centuries.

Картографічні джерела мають важливе значення для дослідження історії Десятинної церкви (різних періодів) та ділянки довкола неї. Карти і плани Києва різних часів містять відомості про топографічну ситуацію, містобудівну структуру, фортифікаційні, культові, цивільні, інженерні споруди й будинки, а також про частину Старокиївської гори, де була розташована Десятинна церква. За планами можемо простежити зміни в забудові навколо храму, меж прихрамової території та використання різних назв для позначення Десятинного храму.

Картографічні джерела, що містять інформацію про Десятинні храми, можемо умовно поділити на 3 групи:

1. Карти і плани Києва (ХVІІ – початку ХХ ст.), на яких зображено місце розташування Десятинного храму та позначено сам храм.

2. Історичні реконструкції планів стародавнього Києва.

3. Плани власне Десятинної церкви: до цієї групи належать плани споруд церкви так званих «могилянської» та «стасівської», а також плани фундаментів Богородичного храму давньоруського часу, створені за результатами архітектурно-археологічних досліджень (ХІХ – початку ХХ ст.).

Розглянемо картографічні зображення так званої «стасівської» Десятинної церкви, збудованої за проектом архітектора В. П. Стасова в 1828–1842 роках, та ділянки навколо храму на картах і планах Києва ХІХ – початку ХХ ст.

Карти Києва цього часу розглянуто в працях М. І. Закревського, Ф. Л. Ернста, М. І. Петрова, М. К. Каргера, В. І. Щербини, К. В. Широцького, Д. М. Щербаківського, Г. В. Алфьорової і В. А. Харламова, Л. А. По-

номаренко. З-поміж сучасних дослідників історичної картографії міста потрібно відзначити Т. Ю. Люту [Люта 2003; Люта 2019] і В. В. Науменка [Науменко, 2019].

Питанню картографічних зображень ділянки Десятинного храму та споруд на ній, саме в контексті історії храмів Богородиці Десятинної різного часу будівництва, приділялась увага в дослідженнях О. О. Попельницької, Г. Ю. Івакіна, Д. Д. Йолшина, В. К. Козюби.

Початок будівництва нового Десятинного храму за проектом архітектора В. П. Стасова припадає на 1828 рік. Тоді ж, перед початком будівництва, було розібрано збудовану Петром Могилою у ХVІІ ст. на фундаментах давнього храму церкву Різдва Богородиці Десятинну, так звану «могилянську» [Ивакин 2010, с. 74]. Новий храм був значно більший за розміром, ніж попередній, проте менший від давньоруського. У топографічному середовищі міста місцевість навколо «спасівської» церкви асоціювалася саме з десятинними храмами та навіть мала топонім «Десятинний Миколай».

Частина Старокиївської гори, на якій стояла Десятинна церква, у міському просторі ХІХ ст. мала чіткі контури. На захід та південний схід від храму ділянка була обмежена краєм гори та початком схилу, на південь містився Десятинний провулок, що майже не змінив своїх обрисів і навіть назву до сучасності (сучасний провулок Десятинний у Шевченківському районі м. Києва). Північніше храму розпочинався Андріївський узвіз, а на схід проходила вулиця Володимирська.

Новозбудований Десятинний храм, завдяки своєму соціокультурному статусу, а також значним розмірам (порівняно зі звичайним житловими та господарськими споруда-

Іл. 1. Фрагмент легенди плану про Десятинний храм («стасівський») на плані Києва 1837 р.

ми), стає об'єктом-репером для картографічних зображень Києва середини XIX – початку XX ст., а саме для ділянки Старокиївської гори. Тому на більшості картографічних зображень, пов'язаних зі Старим (Верхнім) містом цього періоду, присутнє графічне та цифрове позначення Десятинної церкви.

Будівля храму (так звана «стасівська» Десятинна церква), ще не будучи завершеною, є на плані м. Києва 1837 року «План города Киева от эспланады...». На відповідній ділянці Старокиївської гори зображено контури плану нового храму, позначені цифрою 34 (іл. 1). У легенді карти під нею значиться: «Вновь строящаяся Десятинная Церковь» [План 1837]. Недобудована церква позначена також на плані м. Києва 1838 року («План

города Киева, 1838 года»), де на відповідній ділянці Старокиївської гори зображено контури нового храму, позначені цифрою 51. У легенді карти під цифрою 51 значиться: «Вновь выстроенная Десятинная церковь» [План 1838]. Будівництво храму було завершено 1842 року.

На одному з найдетальніших планів міста 1846 року – «План г. Киева, гравированный при военно-топографическом депо», як і на плані 1838 року, також зображено контури храму. Сам храм позначений цифрою 18 (іл. 2). У легенді до цього плану значиться: церква «Рождества Пресвятой Богородицы». На плані доволі детально зображено рельєф ділянки та систему забудови навколо Десятинного храму. По краю Старокиївської гори,

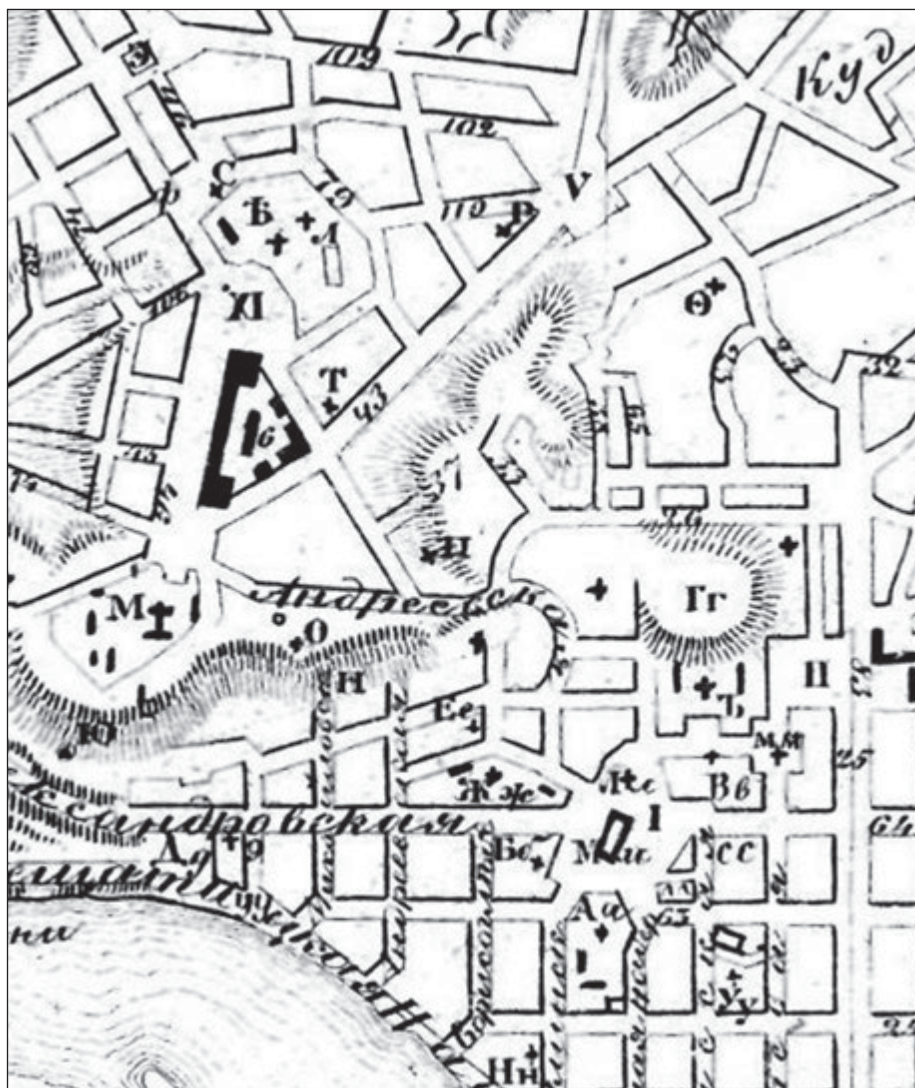
Іл. 2. Десятинний храм на плані Києва 1846 р.

на захід від новобудови церкви, зображені фортифікаційні укріплення [План 1846].

На плані міста Києва 1860 року (іл. 3), автор якого позначений ініціалами «Д. Т.», на місці храму є лише позначка у вигляді косоного хрестика та літери П, а провулок Десятинний позначений цифрою 37 [План 1860]. У надрукованому поясненні до плану в розділі «На Старом Києве» літера П пояснюється як «Десятин. Николая возобновлена 1828 года» [Обзор 1860, с. 16], тобто, що відновлена церква Десятинного Миколая почала будуватися у 1828 році.

Ще у XVII ст. на руїнах давньоруського храму існував невеличкий дерев'яний храм Миколи Десятинного, який був розібраний у зв'язку з будівництвом так званого «могилянського» храму. В останньому один з престолів був на честь Святого Миколая, тому доволі часто храм називають Миколаївським, і навіть ділянка навколо храму отримує топонім «Десятинний Миколай» [Писаренко 2013, с. 145–146].

Назва церкви Десятинного Миколая присутня і на плані 1880 року – «План г. Києва с предместьями. Составлен по све-

Іл. 3. Десятинний храм на плані Києва 1860 р.

дениям городской чертежной и дополнен съемкой 1879 года землемером В. Бошно Лит. С. В. Кульжено в Киеве» [План 1880]. Тут на місці розташування храму стоїть позначка хрестика у квадратному контурі будівлі, нумерована цифрою 50. У легенді карти – це церква «Десятиннаго Николая» (іл. 4). Цей план викликає інтерес ще й тим, що на ньому різними кольорами позначені межі «Полицейских участков», зокрема, ділянка, де розташований храм, відносилася до «Старокиевского полицейского участка», а також до «I-го участка» ділянок «мирових судий». Важлива деталь цього плану – тут підписано більшість вулиць довкола храму. На південь від храму позначено «П. Десятинный» – сучасний Десятинний провулок. На схід від ділянки храму позначено «У. Десятинская» (вулиця Десятинська), яка, згідно з планом, простягнулася від Софійської

площі до місця, де стикалися вулиця Трьохсвятительська та Андріївський узвіз. У сучасних реаліях колишня вулиця «Десятинська» – це відрізок вулиці Володимирської, що пролягає від Андріївського узвозу та Десятинної вулиці до Софійської площі. У 1869 році вулицю Володимирську із-за її довжини було вирішено поділити на три частини: Десятинну (Десятинська), власне Володимирську та Нижньо-Володимирську вулиці [О наименовании 1869]. Назва першої частини «Владимирской улицы от присутственных мест до Андреевского спуска» – Десятинна. Пояснення вибору назви: «Владимирская улица, имея слишком большое протяжение и в народе здесь не называется Владимирскою, а в этой местности находится Десятинная церковь».

«План города Киева. Издание Картографического заведения А. Ильина» 1886 року

(іл. 5), як і попередній, має підписаними провулок Десятинний («П. Десятин.») та вулицю Десятинну («У. Десятинская»), що маркують ділянки Старокиївської гори. Позначкою у вигляді хреста відзначено місцезнаходження храму, позначка на карті підписана: «Ц. Десятинно-Никол.» [План 1886], тобто Десятинного Миколая.

На більш пізніх планах змінюється назва для позначення «стасівського» Десятинного храму. Так, «План г. Києва с предместьями. Издание С. В. Кульженко, в Киеве». У 1894 році зображує ділянку з храмом (іл. 6), що маркується на півдні провулком Десятинним, на сході вулицею Десятинною (на попередніх планах підписувалась як «Десятинская»), по якій проходить маршрут «Конно-железная дорога», позначений червоною лінією. Храм на плані схематично позначено хрестиком та підписано цифрою 57, у легенді карти під нею значиться «Десятинная церковь» [План 1894]. План також містить інформацію про належність ділянки Десятинного храму до зони «Старокиївського полицейського участка» та до IV «участка Мирowych судей».

На плані міста Києва, що був надрукований в енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона в томі 15 (1895 рік), місцезнаходження церкви позначено хрестиком і пронумеровано цифрою 12 (іл. 7). У легенді плану під цифрою 12 значиться: «Десятинна цер.» [План 1895].

На плані 1903 року «План г. Києва с предместьями и его приречных земель» Десятинний храм позначений на ділянці між вулицею Десятинною і провулком Десятинним та Андріївським узвозом цифрою 13 (іл. 8). У легенді плану храм значиться серед списку церков: «Десятинная» [План 1903].

На початку XX ст. виникли перші туристичні плани Києва. Найбільш детальні з них – плани 1913 та 1916 років друкарні С. Кульженка – представляють міські історичні пам'ятки та старі споруди на тлі нових великих промислових підприємств і великого міського господарства, характерного для міст імперії того часу [Люта 2003, с. 77].

Церкви в той час були об'єктами як світського туризму, так і паломництва, тому позначення Десятинної церкви на туристичних планах зумовлено знаковістю не стільки бу-

дівлі храму XIX ст., скільки місцем першого мурованого храму, в якому зберігалися моші святих Русі.

На плані 1913 року друкарні С. Кульженка – «План гор. Києва с его достопримечательностями, прилегающими окрестностями и указанием №№ трамваев и их направления» - ділянка Десятинної церкви підписана «Десятин. Ц.» (іл. 9) та зображено хрестик для позначення храму. На цьому ж плані Андріївська церква, що розташована поряд, зображена малюнком, який передає основні контури храму. Вулиці, що маркують ділянку Десятинного храму, також підписані: на південь від храму: «Десят. пр» (провулок Десятинний), на схід – «Большая Владимирская» (на початку XX ст. відбулось об'єднання трьох вулиць – Десятинної, Володимирської та Нижньо-Володимирської – знову в одну вулицю). По ділянці цієї вулиці, навпроти Десятинного храму, згідно з планом, проходить трамвайний маршрут № 11 «Троицкий базар–Жилианская–Владимирская до Андреевской ц-ви» [План 1913 а].

На іншому плані – «План Города Киева и его предместий» видавництва А. Максимовича 1913 року – «стасівська» Десятинна церква зображена малюнком, який передає реальні обриси будівлі та пронумерований цифрою 5 [План 1913 б]. У легенді карти під цифрою 5 значиться назва та адреса – «Десятинная церковь. Владимирская ул. 2». На плані малюнками зображені й інші визначні будівлі, що розташовані поряд, – Андріївська церква та будівля Дворянського земельного банку (іл. 10). Поряд позначено 11 трамвайний маршрут.

«Наглядный план города Киева» видавництва А. Максимовича 1913 року повторює попередній, проте він більш яскравий (кольоровий), навіть передає не лише реальні обриси будівель, але й кольори їхнього оздоблення [Наглядний 1913]. З плану дізнаємося, що «стасівський» Десятинний храм мав бані зеленого кольору (іл. 11).

Після революції та встановлення радянської влади в суспільстві змінилося ставлення до церков та релігії. Тому на радянських планах 1920–1930-х років церкви в Києві здебільшого не зображали.

Розглянуті плани міста Києва 1837, 1838, 1846, 1860, 1880, 1886, 1894, 1895, 1903, 1913 років містять відомості: про топографічну си-

туацію, містобудівну структуру, фортифікаційні, культові, цивільні, інженерні споруди й будинки, а також про частину Старокиївської гори, де була розташована Десятинна церква. За планами можемо простежити, як змінюва-

лася забудова навколо храму, межі прихрамової території, використання різних назв для позначення Десятинного храму, зміни назв вулиць, поява перших ліній міського транспорту (коно-залізної дороги, трамвая) тощо.

Джерела та література

Ивакин, Г. Ю., Ёлшин, Д. Д. 2010. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники). *Ruthenica*, IX. Киев, с. 74–109.

Люта, Т. Ю. 2003. *Картографування території Києва та інформаційні можливості карт і планів міста XVII–XIX ст.* Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ.

Люта, Т. Ю. 2017. *IMAGOURBIS: Київ на стародавніх мапах*. Харків; Київ.

Наглядный план города Киева. 1913 / изд. А. Максимовича. Київ: Типо-литограф. И. И. Чоколова.

Науменко, В. В. 2019. *Вплив фортифікаційних споруд на формування міського ландшафту Києва XVIII – поч. XX ст.: історико-пам'яtkознавчий аспект*. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яtkознавство. Центр пам'яtkознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Київ.

О наименовании некоторых улиц и площадей в Киеве. 1869. *Киевлянин*, 95, 14 августа, с. 1–2.

Обзор г. Киева и план его с описанием / сост. Д. Т. 1860. Київ.

Писаренко, Н., Луценко, Р. 2013. Топонім «Десятинний Миколай». *Opus Mixtum*, 1, с. 145–149.

План 1837. *План города Киева от эспланады нового укрепления, Дворцовой, Старокиевской, Лыбедской, Подольской, Плоской частей, с показанием в Старокиевской части проекта на заселение мест, где производится постройка зданий университета св. Владимира сообразно линии в прошлом 1836-м г., одобренный для постройки оных с разделением на кварталы слободки Паньковщины, предместья Кудрявца и слободки Лукьяновки сходно местному оных положению*. Сост. 1837-го г. августа 10-го дня. Сост. картогр. Шмигельский и Ружицкий; черт. В. Сидоренко. Київ.

План 1838. *План города Киева. 1838 года*. Киев.

План 1846. *План города Киева, гравированный при военно-топографическом депо*. Грав. чин. Потехин, Сосновцов и Петров; вырез. сл. А. Эргард. Санкт-Петербург: Воен.-топ. депо.

План 1860. *План города Киева. Обзор г. Киева и план его с описанием* / сост. Д. Т. Київ.

План 1880. *План г. Киева с предместьями*. Составлен по сведениям городской чертежной и дополнен съемкой 1879 года землемером В. Бошно. Киев: Хромо-лит. С. В. Кульженко.

План 1886. *План города Киева*. Санкт-Петербург: Картог. зав. А. Ильина.

План 1894. *План г. Киева с предместьями*. Киев: Хромо-лит. С. В. Кульженко.

План города Киева 1895. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, 15 (29): Керосин – Коайе. Санкт-Петербург.

План 1903. *План г. Киева с предместьями и его приречных земель* / сост. Н. И. Максимович. 1903. Киев: Хромо-лит. С. В. Кульженко.

План 1913а. *План гор. Киева с его достопримечательностями, прилегающими окрестностями и указанием №№ трамваев и их направления*. Киев: Хромо-лит. С. В. Кульженко.

План 1913б. *План Города Киева и его предместий* / изд. А. Максимовича. 5-е изд., улучш. Киев: Типо-литограф. И. И. Чоколова.

Срібна пластина-злиток зі скарбу, знайденого на садибі Десятинної церкви

У статті пропонується нова інтерпретація походження і призначення срібної пластини зі скарбу, знайденого на садибі Десятинної церкви до 1899 року. Висунуто припущення, що ця пластина є різновидом стрічкових злитків XI ст. – першоджерелом так званих довгих грошей.

Ключові слова: Десятинна церква, скарб, злитки, «довгі» гроші.

The paper proposes new interpretation of the origin and purpose of the silver plate from the hoard discovered on the territory of the Desyatynna Church before 1899. The author has suggested that this plate is a kind of strip ingots of the 11th century, predecessor the so-called long money.

Keywords: Desyatynna Church, hoard, ingots, long money.

Іл. 1. Злиток. МКУ (інв. № АЗС-698)

У фондах Музею історичних коштовностей України (МКУ) зберігається срібний предмет (інв. № АЗС-698) у вигляді вузької смуги металу, зігнутої у формі басового ключа (іл. 1) В інвентарній книзі він описаний як ободок срібний із масивної пластини. Висловлювалося припущення [Малюк 2017, с. 196] про приналежність цієї пластини до складу скарбу № 71 за Г. Ф. Корзухіною, виявленого на садибі Десятинної церкви до 1899 року [Корзухина 1954, с. 109]. Походження пластини в інвентарній книзі не вказано, але привертає увагу те, що записана вона в ряду предметів, для багатьох із яких місцем знахідки вказано Десятинну церкву або прилеглу до неї територію. Пластина завдовжки 254 мм прямокутна в перерізі, звужується до кінців від 15 мм до 10 мм та 8 мм і потоншується від 5 мм до 3 мм. Проба срібла висока – 960°; вага – 131,0 г. На одному боці пластини видно неглибокі поперечні

жолобки, що нагадують сліди ударів якогось інструментом без загостреного різального краю (іл. 2). Оскільки жолобками рівномірно покрита вся поверхня, вони, ймовірно, не є випадковими ушкодженнями чи слідами перевірки якості металу, а нагадують, найвірогідніше, невибагливий декор. Саме ця характерна деталь дає можливість співвіднести так званий ободок зі знахідкою зі скарбу № 71, до складу якого входили: «1) Полоса сребряная толстая, узкая, с поперечными желобками. 2) Колодочки сребряные – 36. 3) Серьги сребряные киевского типа – 7» [Корзухина 1954, с. 109]. Знахідки зі скарбу були представлені на виставці XI Археологічного з'їзду в Києві серед інших предметів з колекції Університету св. Володимира, зокрема, і «сребряная толстая узкая полоска, украшенная поперечными желобками» [Каталог 1899, с. 95, № 229].

На особливу увагу заслуговує інтерпретація цього виробу. Г. Ф. Корзухіна порівняла його зі знахідками з м. Мирополя (скарб № 137) – товстими кованими срібними пластинами, що звужуються до кінців [Корзухина 1954, с. 134]. На поверхні цих пластин, що зберігаються у фондах Музею (№ АЗС-500, 501), видно сліди, які свідчать, що вони спочатку мали округлу браслетоподібну форму,

Іл. 2. Поперечні жолобки на ввігнутому боці злитка № АЗС-698

Іл. 3. Скандинавський браслет із жолобками.
URL: <https://www.liverpoolmuseums.org.uk/artifact/bracelet-serrated-bar-stamp-5>

але були розігнуті [Малюк 2017, с. 195–196], причому одна з них зламалася, очевидно, у процесі розгинання. Таке порівняння цілком зрозуміле, позаяк і форма, і техніка виготовлення мають деяку схожість і асоціюються з браслетом. Однак пластини з Мирополя значно тонші й легші, і початкове їх призначення для прикраси здається більш логічним.

Форма пластини № АЗС-698 також заокруглена, утім, пластина не зберегла, ймовірно, цілісності – один з її кінців деформований, зрізаний навкоси і сплющений на загостреному кінці, другий зрізаний трохи навкіс і ступінчасто. Можливо, уже в процесі виготовлення пластина була вигнута таким чином, що паралельні жолобки виявилися на внутрішньому її боці, що виключило їх декоративну функцію. На вузьких боках пластини в деяких місцях помітні подібні жолобкам за способом нанесення поглиблення, але вся інша поверхня переважно гладенька. Як жолобки, так і прямокутна форма пластини дозволяють порівнювати її

зі скандинавськими платіжними браслетами або стрічковими злитками, поверхня одного з боків яких покривалася подібними мітками, що іноді утворюють орнамент. Однак жолобки на скандинавських виробках мають зазвичай більш правильну форму, більш упорядковані й декоративні (іл. 3). Їх, імовірно, наносили спеціальним інструментом, тоді як жолобки на нашій пластині швидше нагадують сліди ковки. У даному випадку більш близькими виявляються деякі злитки, знайдені на території Литви, які мають вигляд прямокутної смуги срібла, покритої з одного боку жолобками, і можуть відноситися до попередників-прообразів так званих довгих грошей. Різновидом таких злитків є також кільцеподібні чотирикутні в перетині злитки [Duksa 1981, р. 100–109; Vaitkunskienė 1981, 9 pav., LXXIX pav.], які спочатку були плоскими смужками. Вони, вірогідно, є досить грубим наслідуванням скандинавських злитків. Стрічкові злитки, датовані XI ст., відомі з п'яти знахідок у Литві [Грималаскайте, Синчук 2001, с. 288].

Так само, як на деяких литовських злитках та руських гривнях різного типу, на нашій пластині є глибокі насічки на бічних гра-

Іл. 4. Насічки на вузькому боці злитка № АЗС-698

Іл. 5. Подряпини на поверхні злитка № АЗС-698

нях, залишені гострим знаряддям, можливо, ножем (іл. 4). Імовірно, ці насічки мали служити для перевірки якості металу. На опуклому боці помітні також досить глибокі подряпини, що перехрещуються. Вони могли бути нанесені також для перевірки металу, але не виключене їх тлумачення і як графіті (іл. 5). Отже, з огляду на наявність жолобків на одному з боків, насічок для перевірки якості, можна сказати, що срібна пластина з нашої колекції семантично близька до платіжних злитків. Висока якість срібла також характерна для платіжних злитків, більшість з яких 960-ї проби. Однак вага дещо відрізняє пластину від литовських злитків. Хоча вага литовських злитків на ранньому етапі не стандартизована, але, здебільшого, не набагато, перевищує 100 г, що стосується і стрічкових злитків [Duxa 1981, р. 102–109; Рузас 2006, с. 58–60] Вага пластини зараз 131 г, раніше вона, ймовірно, була дещо більшою, тому що один кінець обрубаний. Також трохи відмінні розміри – деякі відомі литовські злитки на 2-3 мм тонші й вузчі, інколи довші (слід узяти до уваги, що наш злиток втратив кінці) [Duxa 1981, р. 102–103]. Але слід враховувати, що стандартизовані литовські злитки з'явилися пізніше і, оскільки стрічкових злитків знайдено не так уже й багато, вага їх значно коливається. Не виключена можливість існування ще одного варіанта такого злитка. Що стосується поперечних заглиблень більш-менш декоративного характеру на всіх видах продукції подібного типу, то не виключено, що вони повинні були

полегшити рівномірне відділення якоїсь частини срібла при розрахунках.

Таким чином, можна припустити, що в скарбі був захований деформований литовський стрічковий злиток або ж місцеве наслідування подібним скандинавським злиткам, яке, як предмет наслідування, мало схожість із балтійськими виробами.

Звертає увагу подібність скарбу № 71 з іншим скарбом, знайденим 1872 року в Києві на розі вул. Великої Володимирської і Десятинного провулку в садибі Якова Масютіна (скарб № 79 за Г. Ф. Корзухіною). Він також перебував у глиняному горщику. До складу скарбу входили «1) Браслет серебряный сломанный. 2) Колодочки серебряные – 32 целых и 12 фрагментов. 3) Серезки серебряные киевского типа – 8». [Корзухина 1954, с. 111].

Скарб цей надійшов до Музею київського Університету св. Володимира, і, згідно із записом у його рукописному каталозі, містив три пластини № 1721–1723 від розламаного срібного браслета, покриті паралельними насічками. Згідно з університетським каталогом, до складу скарбу входили також «пять серебряных серег с тремя шипами каждая (одна ажурная) и четыре обломка таких же серег, 32 полуцилиндра из серебра – выпуклая сторона покрыта орнаментом – с каждой стороны по три отверстия, 12 обломков таких же пластин» [Книга для записей №№ 1668–1725]. У складі представленого на виставці скарбу названі: «серебряная серьга киевского типа с красивыми ажурными бусами, шесть таких

же серег с сплошными бусами, усыпанными зернью, серебряное ожерелье из 36 тонких тисненых лоточков (полуцилиндров), каждый с 6-ю сквозными отверстиями для нанизывания. Серебряная толстая узкая полоска, украшенная поперечными желобками». Згадування пластин, покритих паралельними жолобками, відсутність у каталозі виставки Археологічного з'їзду предметів зі скарбу із садиби Я. Масютіна і у свою чергу відсутність у рукописному каталозі музею

Університету предметів зі скарбу, як місце знахідки якого вказані околиці Десятинної церкви і які б нагадували ті, що експонувалися на виставці, крім знахідок із садиби Я. Масютіна, нашолюбують на думку, що один і той самий скарб міг бути сприйнятий як два різних скарби. Отже, можна припустити, що скарб, доля якого здавалася невідомою, є скарбом, знайденим 1872 року, окремі предмети з якого зберігаються у фондах Національного музею історії України.

Джерела та література

- Грималаускайте, Д., Синчук, И. 2001. Об одном необычном литовском платежном слитке. *Lietuvos archeologija*, 21, с. 283–292.
- Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве. 1899. Киев.
- Книга для записей вещей музея древностей Императорского Университета св. Владимира. Рукописный каталог Музею Київського університету.
- Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX–XIII вв.* Москва; Ленинград.
- Малюк, Н. 2017. Ювелирные изделия древнерусских кладов в фондах Музея исторических драгоценностей Украины. *Opus mixtum*, 5, с. 183–198.
- Рузас, В. 2006. Серебряные денежные слитки в музее Банка Литвы. *Банкаўскі Веснік*, 4, с. 56–62.
- Duksa, Z. 1981. Pinigai ir jų apyvarta. *Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje*, p. 83–129.
- Vaitkunskienė, L. 1981. *Sidabras senovės Lietuvoje*. Vilnius.

Археологічні об'єкти з розкопок 1972 року по вул. Десятинній, 2 у Києві (до проблеми датування та атрибуції)

Статтю присвячено переатрибуції археологічних об'єктів з розкопок С. Р. Кілієвич 1972 року поблизу давньоруської Василівської церкви та повному введенню в науковий обіг матеріалів з них. На підставі аналізу колекції знахідок і польової документації чотири об'єкти з розкопу 1 вилучено з переліку давньоруських і датовано кінцем XIV – першою половиною XV ст. Давньоруський період на досліджених ділянках репрезентований заглибленим житлом першої половини XI ст. в розкопі 2 та язичницьким камерним похованням другої половини X ст. з конем у розкопі 1. Нові дані уточнюють картину історичної топографії давнього Києва.

Ключові слова: давній Київ, Давня Русь, литовська доба, камерне поховання, кераміка, житла.

The article is devoted to the re-attribution of archaeological features from the excavations of S. R. Kilievich in 1972 in vicinity of Old Rus'ian St. Vasiliy Church. It presents the entire number of excavated materials. Based on the analysis of the collection of finds and field documentation, four objects from the sector 1 were removed from the list of Old Rus'ian objects and dated to the late 14th – first half of the 15th century. The Old Rus'ian period in the studied areas is represented by a pit house from sector 2 dated to the first half of the 11th century, and also by a pagan chamber grave with horse of the to the second half of the 10th century. New data corrects the picture of the historical topography of Old Kyiv.

Keywords: Old Kyiv, Old Rus', Lithuanian period, chamber grave, ceramics, pit dwellings.

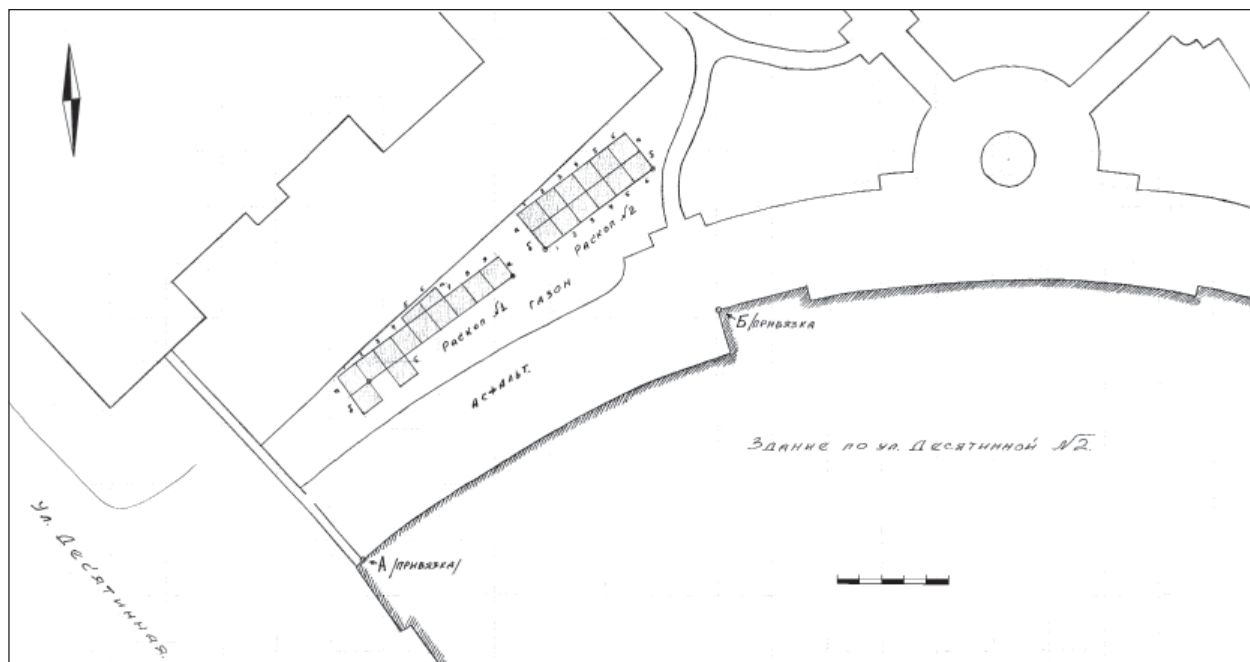
У 1972–1973 роках С. Р. Кілієвич здійснила рятівні археологічні дослідження на території дитинця давнього Києва за адресою вул. Десятинна, 2 (іл. 1). Приводом до початку розкопок слугували земляні роботи під прокладку теплотраси, проведені восени 1971 року. Траншея зачепила «фундамент мурованої споруди» та котлован заглибленого «житла з глиняною пічкою». На думку дослідниці, це підтверджувало зв'язок цього місця з «Великим двором», розбудованим Володимиром Святославичем на «Перуновому пагорбі» [Кілієвич 1972а, с. 1].

За два сезони розкопок було досліджено одне камерне поховання з конем та п'ять жител. Усі ці об'єкти були зараховані до давньоруських. Поховання закономірно віднесено до інгумаций з конем у зрубі часів становлення Русі і датовано, за існуючими на той момент уявленнями, широко: IX–X ст. Датування жител у С. Р. Кілієвич базувалося переважно на вибірці керамічного матеріалу, за яким три житла були віднесені до X–XI ст., а два – до XII–XIII ст. [Кілієвич 1973; 1974]. Отримані дані неодноразово залучалися для ілюстрації особливостей містобудування та ремесла давнього Києва як самою авторкою розкопок, так і іншими дослідниками.

Результати розкопок 1972 року вперше оприлюднені коротким повідомленням у збірнику «Археологические открытия», де С. Р. Кілієвич навела дані про три досліджені житла давньоруського часу зі стовповою конструкцією, частково заглибленою в ма-

терик. Житло 1 було датовано за керамікою XI ст.; житло 2, за висновком дослідниці, перерізало котлован житла 1, тому визначене, як споруджене пізніше; а датування житла 3 не обговорювалося, окрім згадки про те, що заповнення його котловану було перерізано пізнім похованням. У публікації також згадано порушене поховання з рештками коня, поодинокими кістками людини та частиною поховального інвентарю в прямокутній дерев'яній конструкції [Кілієвич 1973, с. 285–286].

Згодом ці матеріали були детальніше розглянуті С. Р. Кілієвич у статті, присвяченій розкопкам 1972–1973 років на Десятинній, 2 [Кілієвич 1977, с. 92–101]. Основну частину публікації виділено більш яскравим матеріалам з розкопів 1973 року, тоді як дані про об'єкти і знахідки з них з розкопок 1972 року наводилися лише частково. Поховання з конем описано ретельніше, із зазначенням умов залягання та розташування поховального інвентарю, втім, без плану. Уточнено також умови залягання та конструктивні особливості виявлених розкопками жител; стверджувалося, що житла 2 і 3 загинули під час пожежі. У статті також згадано, що по всій площі розкопок знайдено «багато уламків плінфи, цементівки, фресок, шиферу», що автором розкопок пов'язано з рештками Трьохсвятительської церкви (Кілієвич 1977, с. 93–94). Щодо датування виявлених об'єктів, то тут у С. Р. Кілієвич, очевидно, виникли певні сумніви, оскільки поховання визначене лише як «поховання з конем у зрубі», що мало би ви-

Іл. 1. Схема розташування розкопів на вул. Десятинній, 2 у 1972 р. [за Кілієвич 1972]

кликати в читача асоціацію з подібним типом поховань дохристиянського часу, а житла датовані широкими проміжками. До того ж в описах об'єктів житло 1 датовано X–XI ст., а житла 2 і 3 – XI–XII ст., а в загальному висновку навпаки – два житла віднесено до X–XI ст., а одне – до XII ст. [Кілієвич 1977, с. 92].

Досліджені в 1972 році об'єкти також коротко охарактеризовані в узагальнюючій монографії С. Р. Кілієвич, присвяченій дитинцю давнього Києва. Поховання з рештками коня, виявлене під пічкою житла 1, інтерпретоване як поховання в дерев'яній зрубній гробниці і зараховане до поховань IX–X ст. [Кілієвич 1982, с. 43–44, рис. 23–24; кат. 108, с. 151–152]. Саме житло 1 датоване XI ст. і в каталозі розміщене в розділі археологічних пам'яток Київського дитинця X – початку XI ст. [Кілієвич 1982, с. 82; кат. 24, с. 158]. Сюди ж віднесено і житло 3, археологічні знахідки з якого датовано X–XI ст. [Кілієвич 1982, с. 82, рис. 53–54; кат. 25, с. 158]. Житло 2 зараховано до пам'яток XI – першої половини XIII ст., а фрагменти кераміки, виявлені на підлозі споруди, датовано XII–XIII ст. [Кілієвич 1982, кат. 47, с. 167].

Як бачимо, невпевненість С. Р. Кілієвич відчувалася здебільшого в датуванні житла 2, що було викликано сильною фрагментарністю його залишків. Інтерпретація решти об'єктів особливо не варіювалася. Усі вони

були датовані домонгольським часом і асоційовані з територією великого княжого двору поблизу фундаментів Василівської (Трьохсвятительської) церкви.

Оскільки фахових археологічних досліджень краю плато Старокиївської гори між Андріївської церквою та Михайлівським монастирем майже не проводилося, розкопки С. Р. Кілієвич по вул. Десятинній, 2 принесли дуже важливі дані про етапи заселення цієї ділянки. Не дивно, що, навіть попри фрагментарність публікації, вони широко залучалися у своїх роботах іншими дослідниками. Зокрема, опис та ілюстрації жител 2 і 3 були використані для характеристики давньоруських землянок зі стовповою конструкцією [Гупало 1981а, с. 107, рис. 35; Толочко 1981б, с. 66]. Керамічний матеріал залучено для характеристики давньокиївського гончарного виробництва [Толочко 1981а, с. 297–300], а предмети з камерного поховання – для технологічного аналізу давньоруських залізних та ювелірних виробів [Вознесенская 1981, с. 273; Гупало 1981б, с. 308]. Саме ж поховання зайняло місце в переліку елітних поховань давньоруських дружинників [Івакин 2011, с. 257, кат. А8; Михайлов 2016, с. 89, 207–208].

Інтерпретація і датування об'єктів тривалий час не мінялися, вони незмінно вважалися давньоруськими. Єдиний виняток – зміна датування житла 3 К. М. Гупалом у

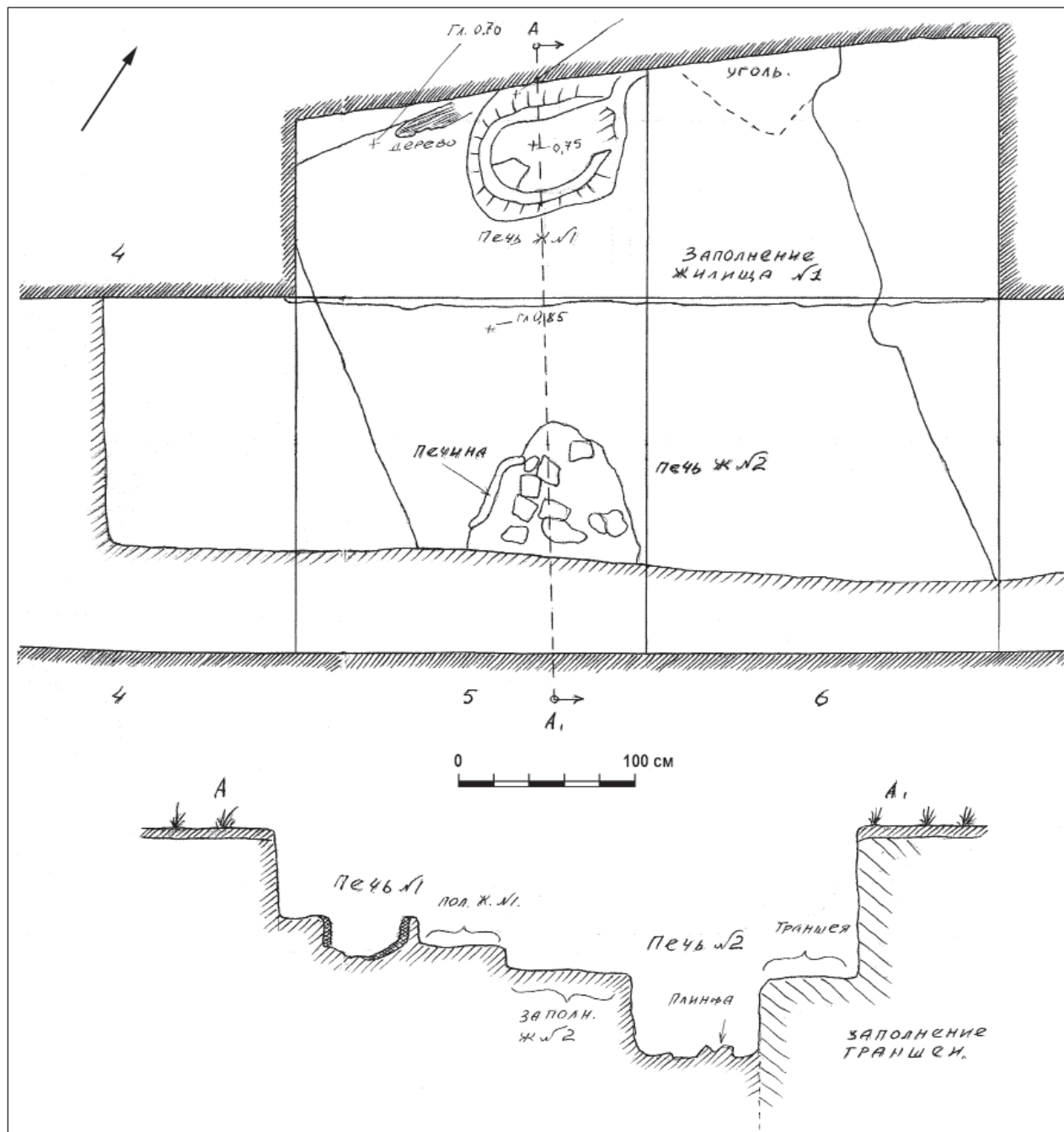

Лл. 2. Розкоп 1: 1 – рівень виявлення котловану камерного поховання, печей 1 і 2 (1);
2 – піч об'єкта I та початок вибирання заповнення печі 2 [за Кілієвич 1972]

колективній монографії «Новое в археологии Киева». Підпис під фото, на відміну від висновків С. Р. Кілієвич, відносить його до XII–XIII ст., хоча аргументація такої зміни

в тексті не обговорюється [Гупало 1981а, с. 107, рис. 35].

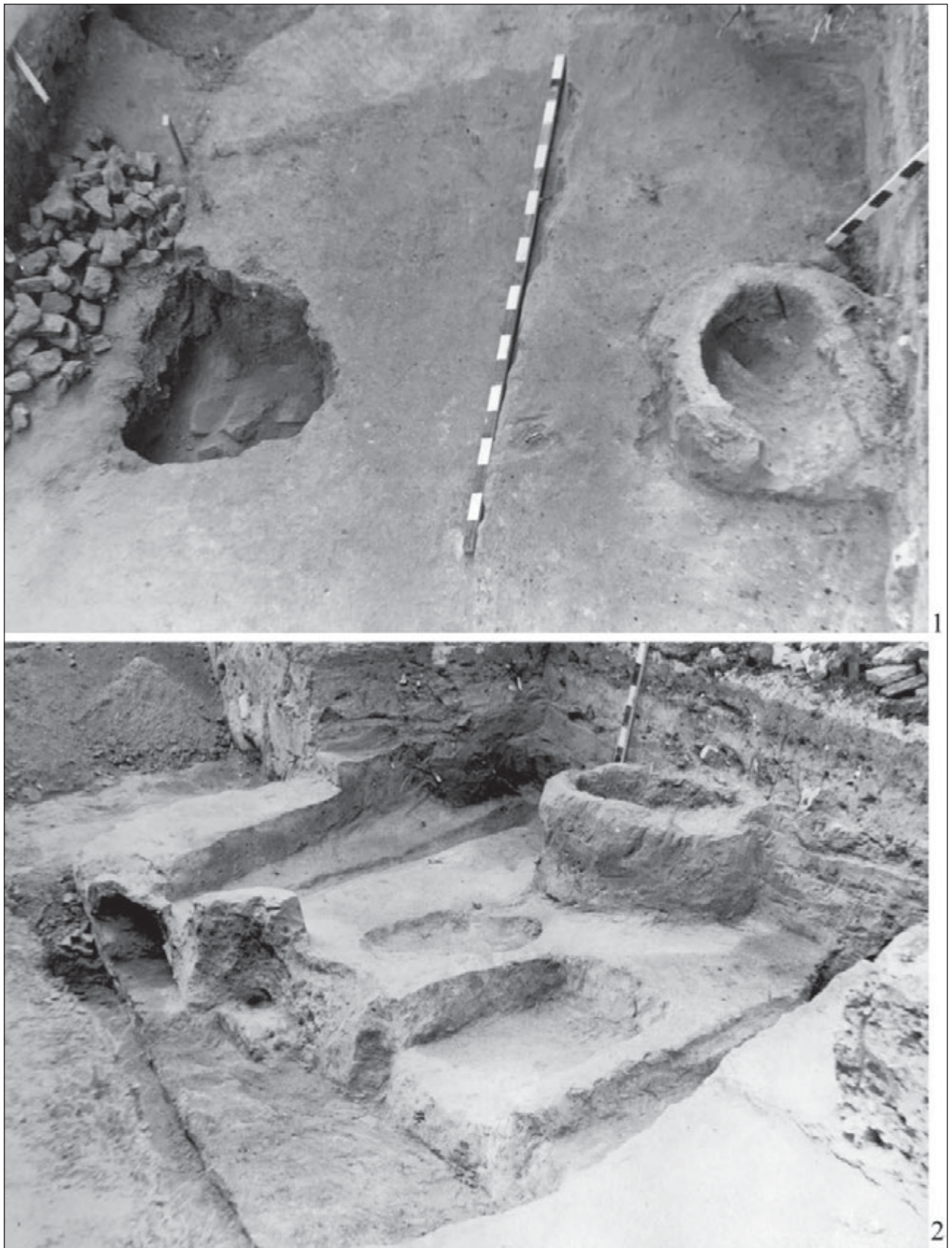
Уперше спроба переглянути атрибуцію матеріалів з розкопок С. Р. Кілієвич 1972 року

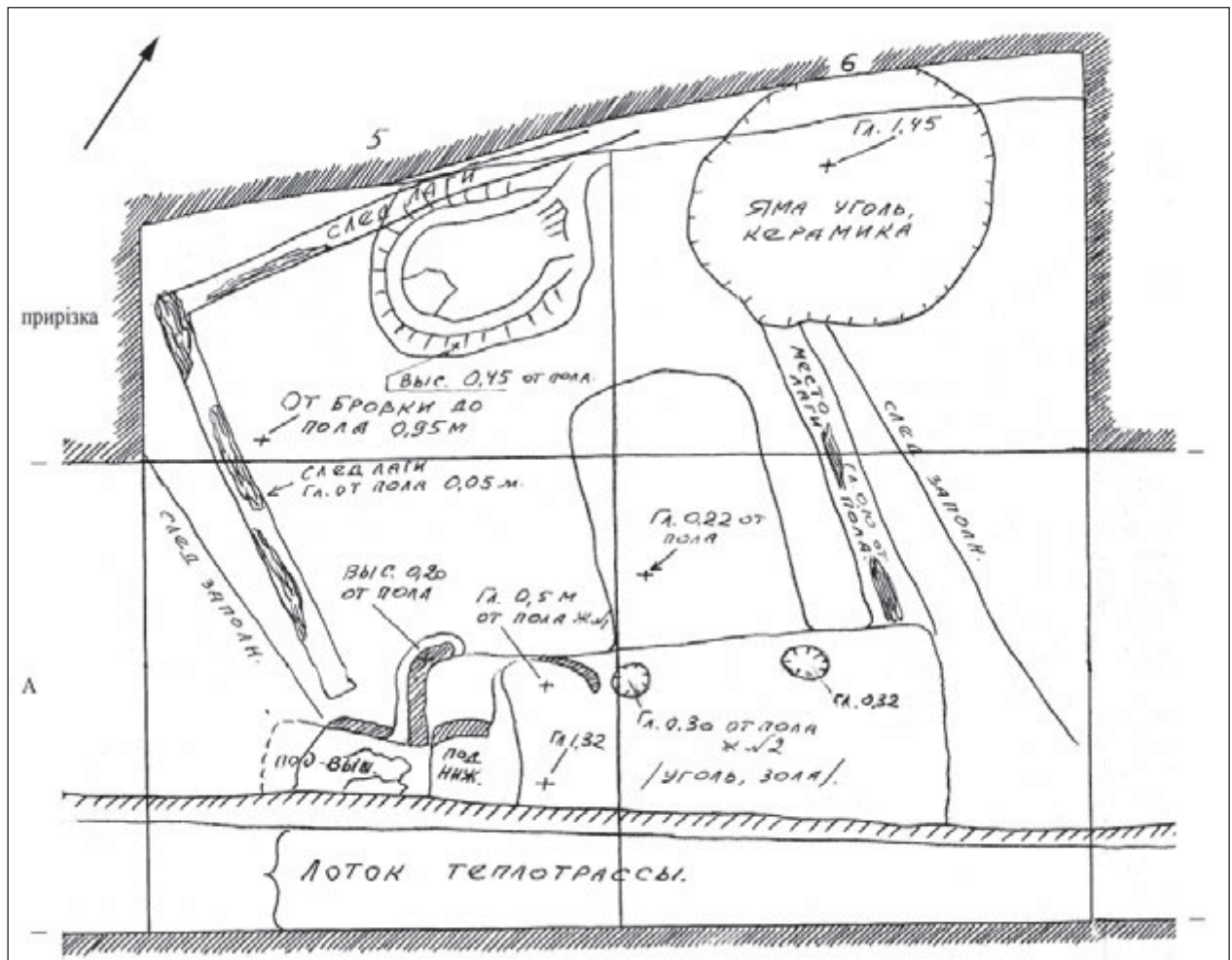
Іл. 3. Розкоп 1: план заповнення об'єктів на рівні горизонту об'єкта 1 та профіль розкопу 1 після вибирання заповнення з печі 2 [за Кілієвич 1972]

була здійснена К. М. Капустіним. На підставі аналізу керамічного матеріалу з об'єктів 1972 року досліджень він дійшов висновку, що датування житла 1 і житла 2 має бути змінене на значно пізніше. Обидва об'єкти визначені ним як «наземні зрубні споруди, зведені у давньоруській будівельній техніці», які функціонували в два етапи: у другій половині XIV – на початку XV ст. та в середині XV – на початку XVI ст. [Капустін 2012, с. 83; 2015, с. 133].

Технологія середньовічного гончарного виробництва Середнього Подніпров'я в загальних рисах тривалий час залишалася сталою і наслідувала технологічні традиції передмонгольського періоду: за складом, щільністю, особливостями формовки й випалу керамічної маси. А брак зразків з обґрунтованим датуванням післямонгольським часом змушував дослідників 1950–1970-х років асоціювати такі знахідки з відомими давньоруськими прикладами. За наступні пів-

Іл. 4. Розкоп І: печі з об'єктів І та ІІІ: 1 – на рівні об'єкта І; 2 – після зняття поховання (об'єкт V) і вибирання заповнення об'єкта ІІІ [за Кілієвич 1972]

Іл. 5. Розкоп 1: плани об'єктів I–V [за Кілієвич 1972]

століття з часу розкопок С. Р. Кілієвич було накопичено значний обсяг археологічних матеріалів Києва та інших пам'яток Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя, які дозволяють не тільки верифікувати, але й значно уточнити невпевнені та широкі датування, оперті на керамічні знахідки з комплексів.

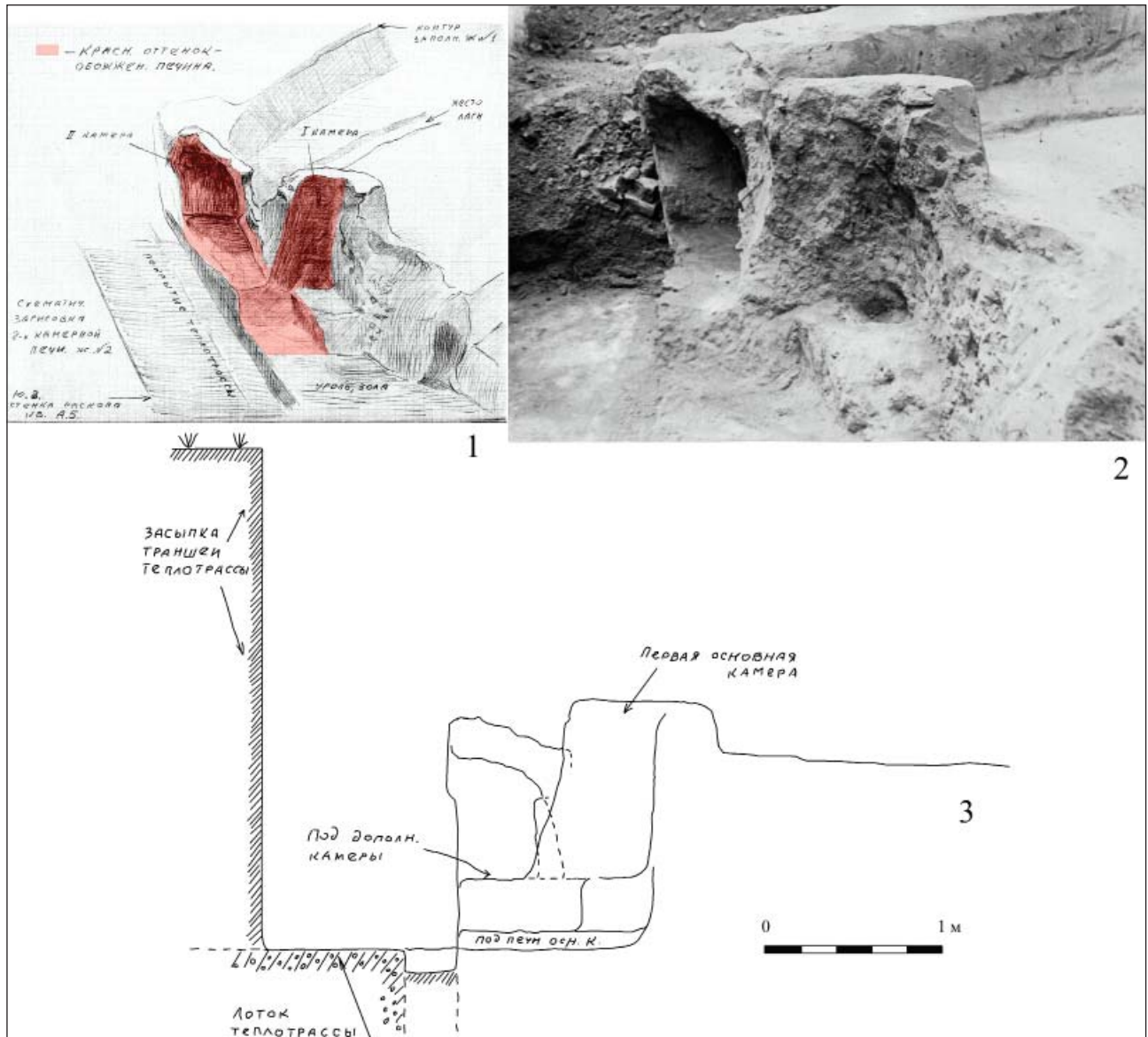
Зважаючи на важливість археологічних даних про заселення ділянки навколо Василівської церкви як у давньоруський час, так і в післямонгольський період, розглянемо детальніше виявлені в 1972 році об'єкти. Колекція знахідок з розкопок С. Р. Кілієвич 1972 року на Десятинній, 2 зберігається в Наукових фондах ІА НАН України [Блажевич та ін. 2007, с. 217, кат. IV/292; кол. 725], а в Науковому архіві цієї ж установи – польова документація та звіт за результатами розкопок. На підставі їх сучасного аналізу датування та атрибуції об'єктів С. Р. Кілієвич довелося суттєво переглянути.

Археологічні об'єкти

Археологічні дослідження в 1972 році проводилися на двох розкопках, розбитих уздовж раніше прокладеної лінії теплотраси в південно-західній частині садиби [Кілієвич 1972а, кресл. 2]. Загальна розкрита площа становила 94,6 м² (іл. 1).

У розкопі 1 було досліджено 11 повних квадратів 2×2 м та два неповних, що становили прирізку в зоні виявлення плями житла 1. Верхню частину культурних нашарувань на глибину двох штиків складало будівельне сміття із цегли, шматків цементу, плінфи й цем'янки, а також ділянка цегляної бруківки розміром 1,8×0,9 м [Кілієвич 1972б, арк. 6–8]. Очевидно, саме з цього шару походять п'ять фрагментів давньоруської плінфи, шестикутна цеглина та полив'яна плитка (іл. 23: 2–8).

У квадратах А8, А9 на глибині 0,9 м виявлено рештки майстерні з виготовлення перламутрових гудзиків (мушлі *unio*, у багатьох з

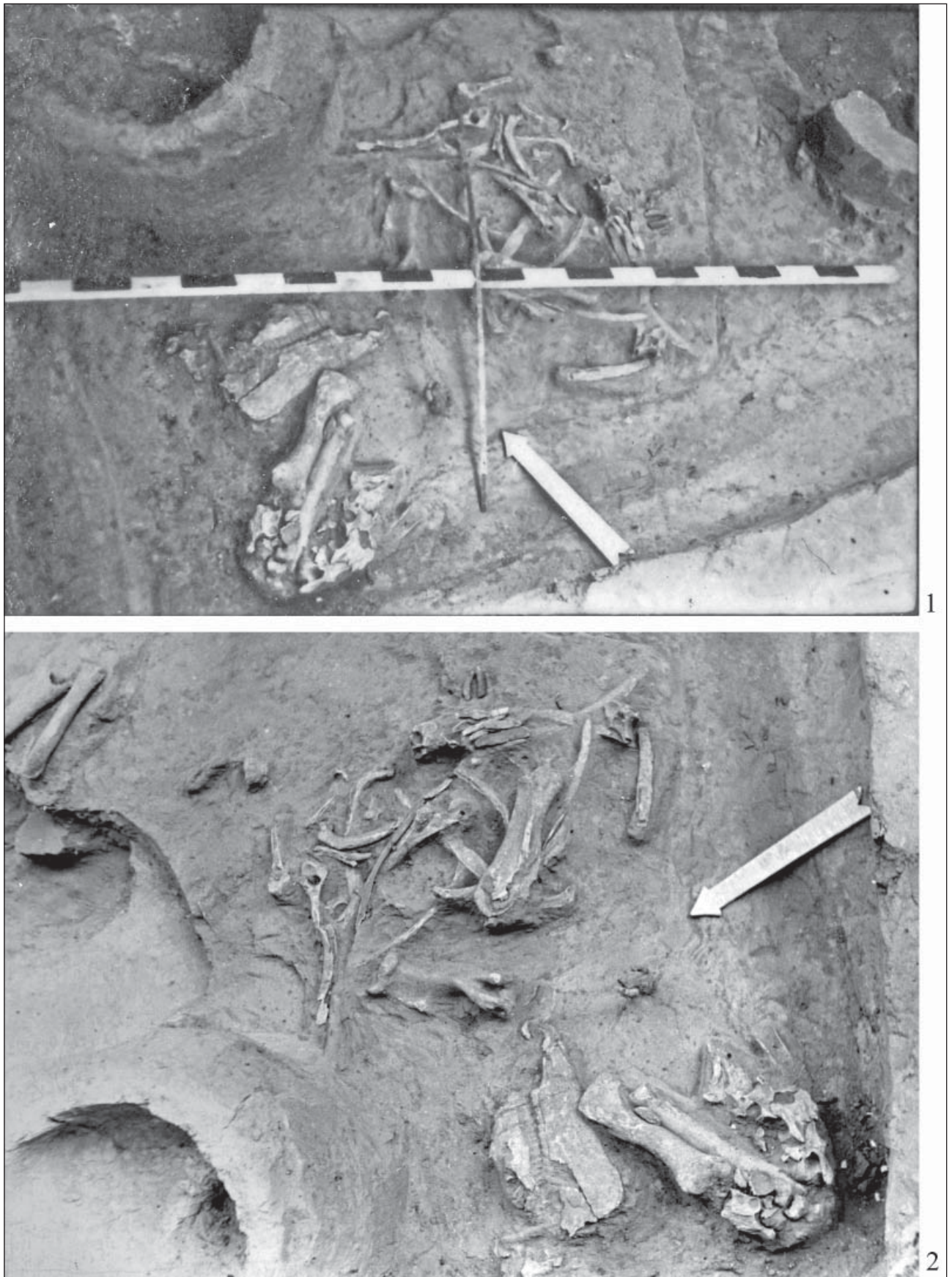
Іл. 6. Печі з об'єкта III: 1 – малюнок; 2 – фото; 3 – розріз [за Кілієвич 1972]

яких просвердлено округлі отвори, заготовки гудзиків і майже готові гудзики) [Кілієвич 1972б, арк. 11–12]. Ні на планах, ні серед знахідок фондової колекції не збереглося жодних даних про цей об'єкт, причиною чого є, імовірно, тогочасне ставлення археологів до «пізніх» об'єктів.

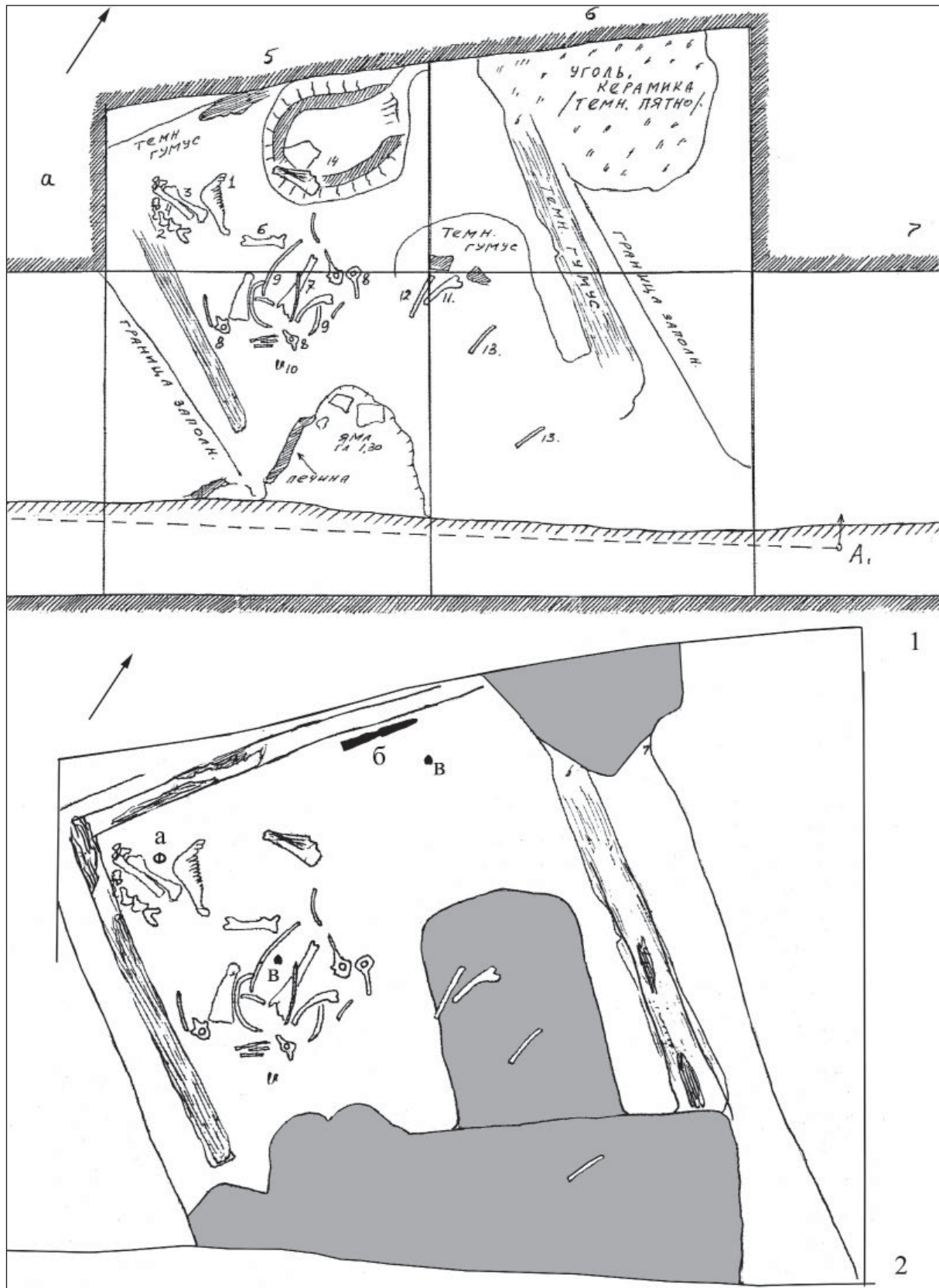
Решту об'єктів було зараховано до давньоруських, тому і польові, і фондові матеріали відображають їх з різним ступенем інформативності.

«Житло 1» виявлено у квадратах А5, А6 на глибині 0,6–0,7 м. До нього спочатку було віднесено пічку, зрізану траншеєю теплотраси, а після прирізки картина різко ускладнилася, і пічку з розрізу було виділено в «житло 2» (іл. 2: 1).

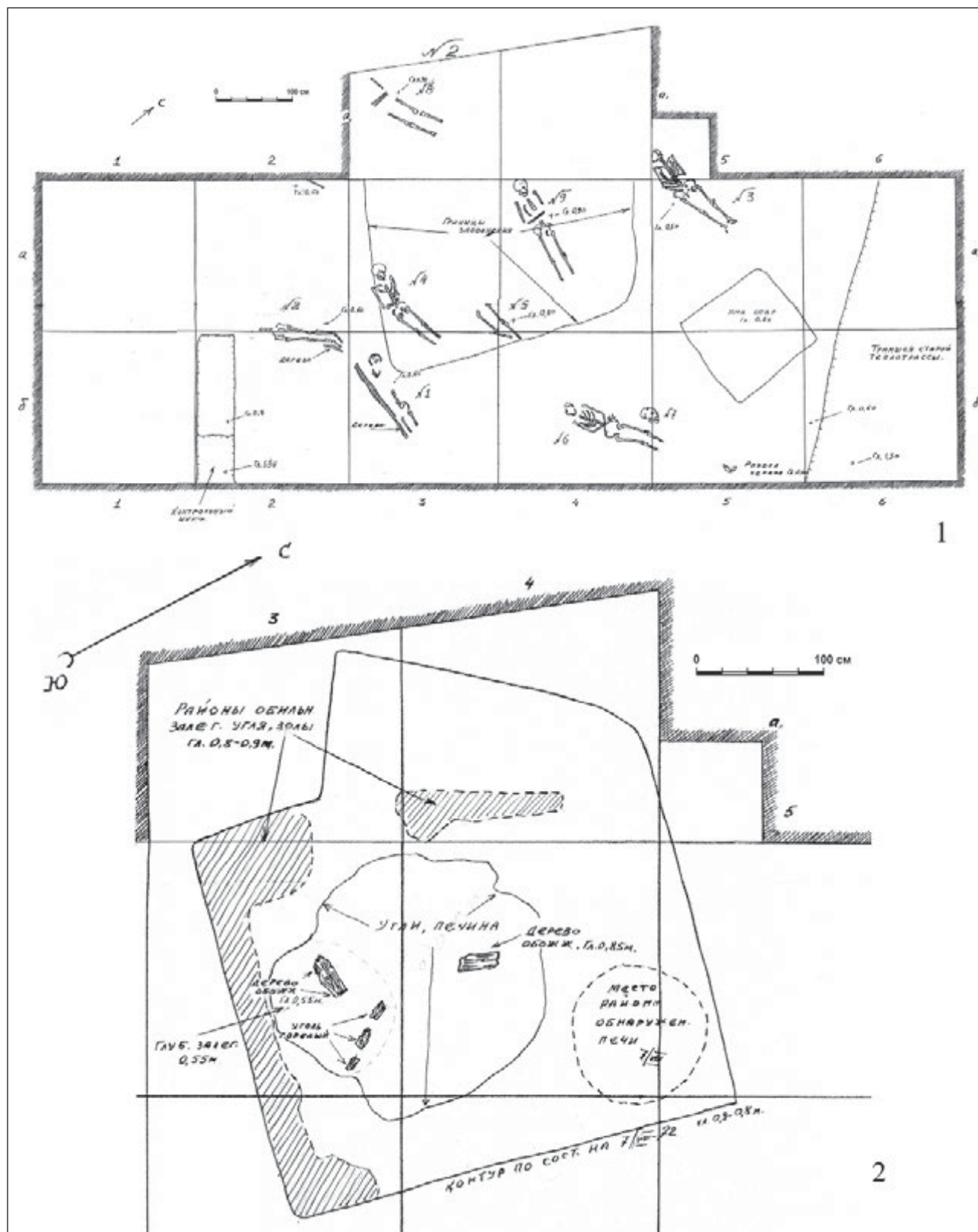
У площі прирізки на глибині 0,4 м від сучасної поверхні було відкрито іншу глинобитну піч округлої форми розміром 0,75×0,75 м (за планом – 0,8×0,8 м) (іл. 2: 2). Устя печі орієнтоване на північ, товщина стінок становила 0,2 м, а збереглися вони на висоту лише 0,15 м [Кілієвич 1972б, арк. 12–13]. Щоправда, при зачистці на глибині 0,5 м контур печі мав вигляд суцільної округлої плями світлої глини (іл. 2: 1), тому зрозуміло, що така картина відображає вже наслідок руйнування стінок печі із завалом склепіння всередину. Черинь печі нерівна, увігнута, зі слідами вапна або білої глини, заглиблена нижче рівня спорудження стінок (до 0,75 м від денної поверхні) [Кілієвич 1972б, арк. 16]. У тексті щоденника зазна-

Іл. 7. Камерне поховання (об'єкт V):
1, 2 – фото решток скелета коня [за Кілієвич 1972]

Лл. 8. Камерне поховання (об'єкт V): 1 – план на рівні залягання кісток коня: 1 – череп, 2 – шийні хребці, 3 – плечова кістка (права), 4 – променева з ліктьовою (праві), 5 – плечова кістка (ліва), 6 – лопатка (ліва), 7 – променева з ліктьовою (ліва), 8 – хребці грудні, 9 – ребра, 10 – різці (зуби), 11 – стегнова кістка, 12 – плюснева кістка, 13 – кістка людини (?), 14 – кістка під піччю [за Кілієвич 1972]; 2 – зведений план котловану, зрубу, скелетних решток, а також приблизне розташування інвентарю за описами: а – залізна пряжка, б – наконечник списа; в – ремінні бляшки

Іл. 9. Розкоп 2: 1 – план об'єктів на рівні цвинтаря; 2 – зачистка котловану об'єкта VI (житла 3) [за Кілієвич 1972]

чено наявність глинобитної утрамбованої долівки житла, однак ні на фото, ні на кресленнях жодних ознак цього рівня не помітно. На розрізі він позначений у вигляді приступ-

ки на глибині 0,66 м. Можливо, цей висновок було попередньо зроблено завдяки плямі глини завширшки до 0,3 м навколо печі, яку дійсно помітно на фото. Утім, чи була це

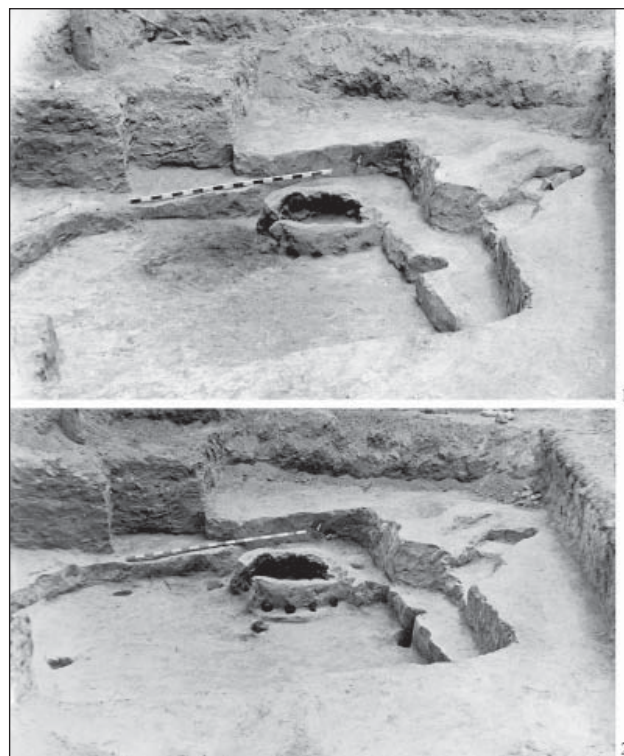
підмазка долівки, чи наслідок руйнування її стінок, з'ясувати вже неможливо. С. Р. Кілієвич констатувала, що заповнення котловану житла I не містить майже ніяких знахідок. Тут виявлено, окрім кількох фрагментів кераміки, лише залізний «гачок»-клямку [Кириєвич 1972б, арк. 13, арк. 20 зв].

Вивчення щоденникових даних і польових фотографій (іл. 2: 1, 2; іл. 3; іл. 4: 1) дозволили з'ясувати, що межі «житла I» було визначено за лініями заповнення прямокутного котловану, виявленого під час зачистки квадратів А5, А6, починаючи з глибини 0,6 м. Водночас пічку, нібито асоційовану із цим котлованом, виявлено на глибині 0,4 м при висоті збережених стінок 0,15 м. Так що рівень «долівки», на якому збудовано піч, був на 5 см вищим від рівня виявлення контурів котловану. До всього, пічка опинялася б не в куті споруди, як це звично для заглиблених жител, а по центру коротшої сторони, устям у кут «житла» (іл. 3). Між пічкою та стіною залишається, у такому випадку, лише 60 см, що робило б її використання вкрай незручним.

Будь-які сумніви в тому, що котлован і пічка різночасові, мало б відкинути виявлення під пічкою кісток скелета коня. Проте у звіті С. Р. Кілієвич чомусь знову співвіднесла лінії котловану з межами «житла I», і це припущення було далі відтворене в її публікаціях. Цю помилку виправив К. О. Михайлов, який на підставі польових креслень С. Р. Кілієвич навів у своїй монографії план поховання з правильним співвідношенням поховальної ями та дерев'яних конструкцій у ній [Михайлов 2016, рис. 42].

Яким би не був у даному випадку логічний ланцюжок С. Р. Кілієвич, він виявився помилковим. Ні стратиграфія, ні характер заповнення, ні знахідки не дають підстав для співвіднесення котловану з пічкою, а не з камерним язичницьким похованням.

Щоб уникнути плутанини з нумерацією, у цій публікації піч із прирізки слід виділити в *об'єкт I*, споруджений, відповідно до щоденника, на рівні 0,55 м від сучасної поверхні. На кресленні розрізу (іл. 3) ця глибина більша – 0,65 м, однак уже на глибині 0,65 м під пічкою було виявлено бляшку з поховання, тобто маємо враховувати певний допуск у вимірах без нівеліра.

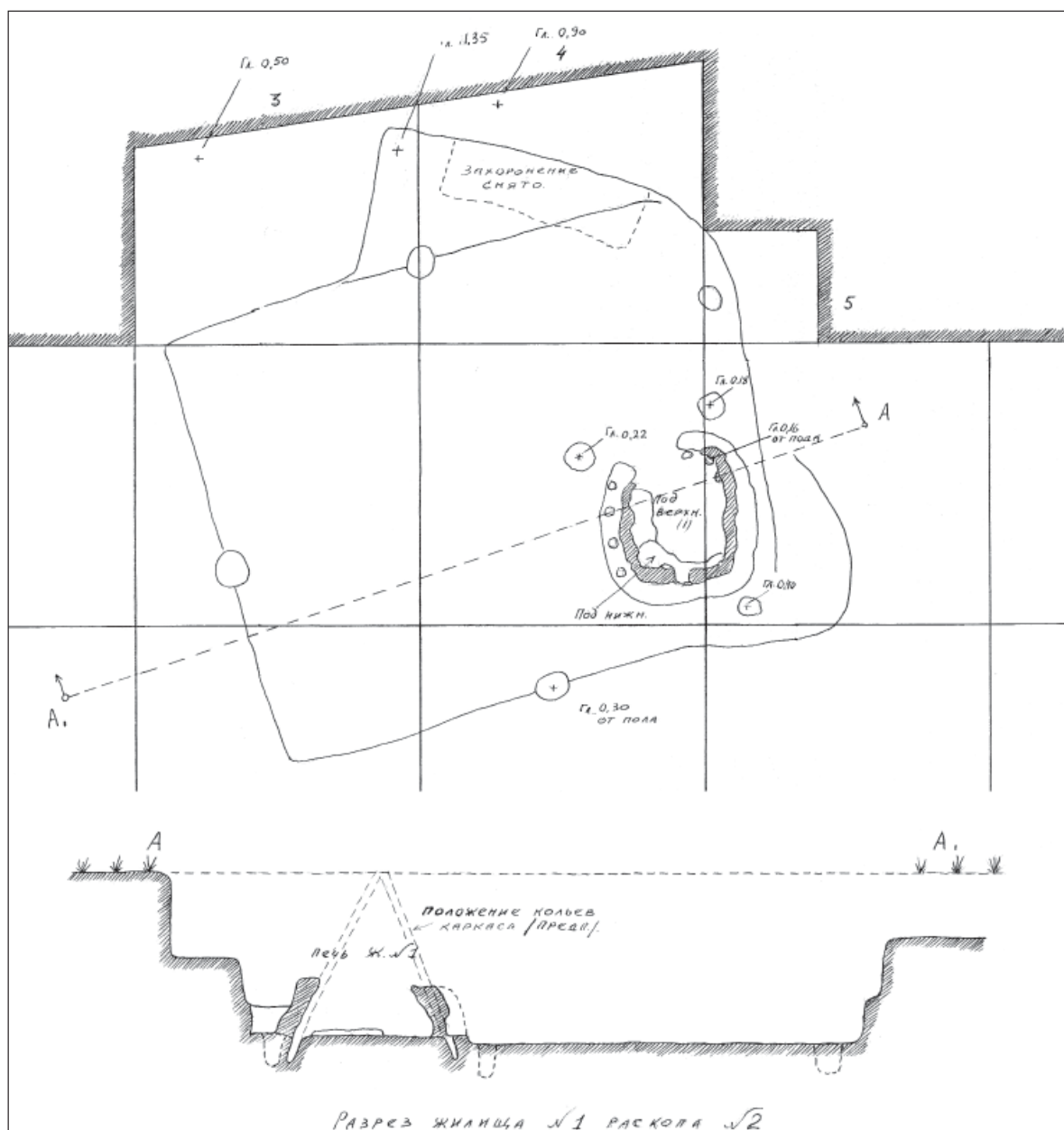

Іл. 10. Об'єкт VI: 1 – фото на рівні зачистки долівки; 2 – фото зачистки по матеріку [за Кілієвич 1972]

На жаль, ні про розміри, ні про характер об'єкта немає достатніх даних. Зважаючи на глибину зведення печі, мова могла йти або про цілком наземну, або злегка заглиблену в давній культурний шар споруди, контури якої не фіксувалися. Рештки вапна в печі та ввігнута заглиблена черинь могли б означати її виробниче призначення, але піч замала і неглибока для того, щоб вважатися спеціально призначеною для випалу вапна. Скоріше можна припустити її поліфункціональний допоміжний характер як надвірної, накритої легким навісом.

На цьому ж рівні на північ від устя печі проявлялися вугільно-попелястим заповненням контури ями (іл. 3), яка функціонувала в близький до об'єкта I час.

Яма I (об'єкт II) округлих обрисів (іл. 5). Виявлена у прирізці до квадрата А6, заходила під західну стінку в північно-західному куті прирізки. Максимальний діаметр ями становив 1,25 м, глибина після вибирання – 1,45 м від сучасної поверхні. У заповненні виявлено кістки риби, фрагменти кераміки [Кириєвич 1972б, арк. 29]. Розрізів ями чи стратиграфії стінки, у яку вона продовжувалася, на жаль, серед наявної польової документації немає. На фото та планах різних стадій вибірки об'єкт неодноразово міняв обриси, найвірогідніше,

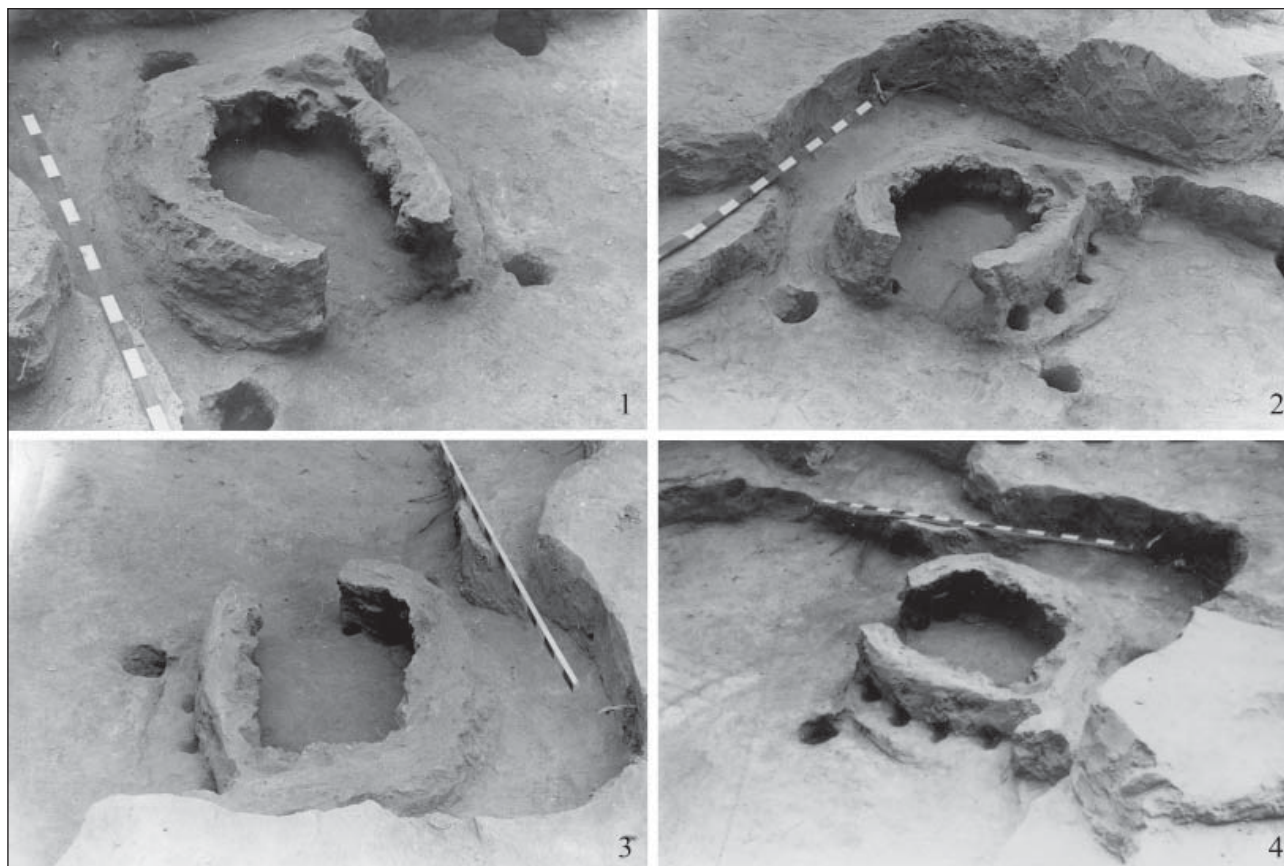
Іл. 11. Об'єкт VI: план та розріз житла 3 [за Кілієвич 1972]

він не мав правильних контурів, і мова йде не про господарську споруду, а про сміттєву яму.

«Житло 2» (об'єкт III) виявлено в східній частині квадратів А5–А6 (іл. 4: 2; іл. 5). Збереглася лише його частина, решту обрізала траншея теплотраси, включаючи рештки глиняної печі. Прирізки на схід за траншею не здійснювалося. Нижній рівень заповнення об'єкта складався із «суцільного шару вугілля та попелу». Щоденник констатує наявність гарно утрамбованої долівки, підмазаної світло-жовтою глиною. Дно споруди зафіксовано на рівні 1,32 м від денної поверхні. Висота стінок котловану від материка становила 0,45 м.

Усередині котловану, біля північно-західної стіни споруди, виявлено дві стовпові ямки діаметром 0,25 м і 0,3 м, заглиблені в материк від дна житла 2 на 0,3 м (іл. 5).

Навпроти них за межами споруди виявлено яму підпрямокутних обрисів (об'єкт IV), розміром 0,9×1,0 м, завглибшки 0,22 м (у материк) (іл. 4: 2; іл. 5), розташовану впритул до котловану об'єкта III, на 0,3 м вище його підлоги. Стінками яма підходила впритул до стовпів, сліди яких збереглися частково і на стіні котловану житла. Отож, можна припустити, що яма й котлован споруди пов'язані і позначають вхід до об'єкта III [Кілієвич 1972б, арк. 30–32].

Іл. 12. Піч з об'єкта VI: 1 – вигляд з півночі; 2 – вигляд із заходу; 3 – вигляд з південного сходу; 4 – вигляд з півдня [за Кілієвич 1972]

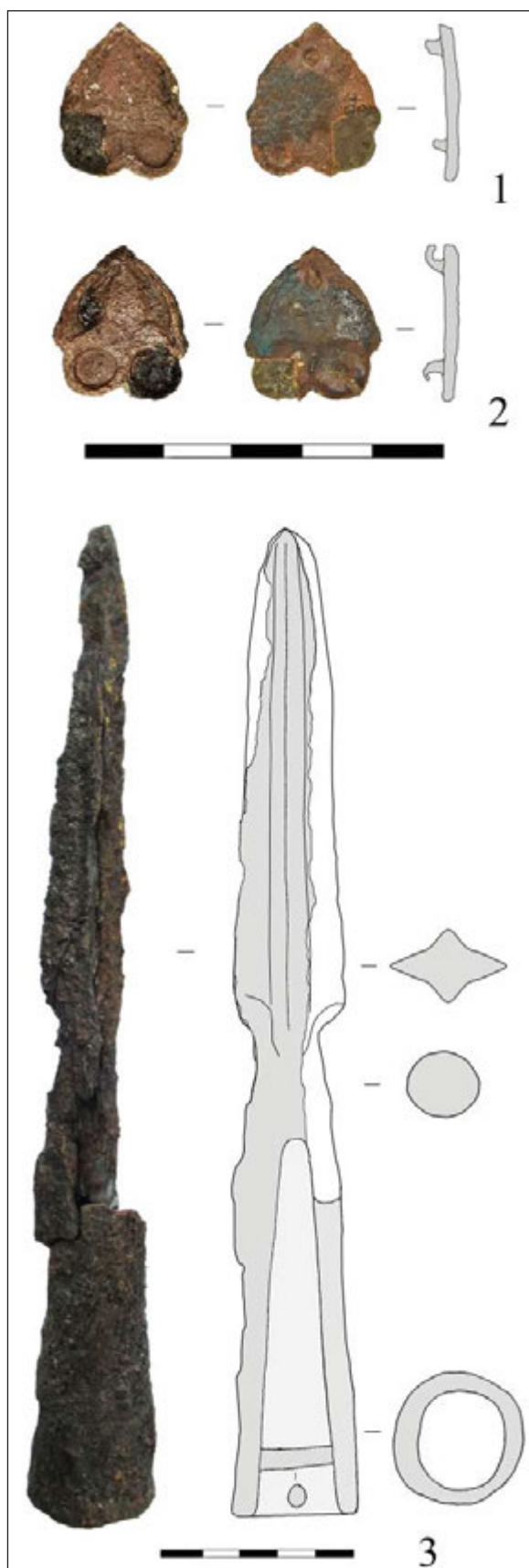
У південно-західному куті котловану цього об'єкта виявлено зруйновану теплотрасою глиняну піч (іл. 6). С. Р. Кілієвич вважала її двокамерною. Згідно зі щоденником та розрізами, черінь камери 1 містилася на рівні 10 см, а черінь камери 2 – на рівні 20 см від долівки об'єкта. Відповідно, стінки камери 1 збереглися на висоту 0,6 м, а стінки камери 2 на висоту 0,45 м [Кілієвич 1972а, с. 7]. Конструкція печі з черенями на різних рівнях не зафіксована ні в давньоруських, ні у пізньосередньовічних старожитностях. Не виключено, що друга камера могла слугувати для димовідводу чи коптіння, але без наявності даних про повну конструкцію печі таке припущення буде занадто сміливим. Імовірніше, що це були все ж дві печі, які функціонували у різний час.

Згідно з фотографіями і кресленням, черінь камери 2 зрізана з двох сторін: зі сходу теплотрасою, а з півночі – камерою 1. Водночас стінка камери 1 не продовжується далі ліній перетину з камерою 2. На перший погляд,

у цій ситуації важко визначити послідовність зведення споруд. Проте привертає увагу фото зачистки розкопу на рівні, коли вперше проявилася пляма печі 1 (іл. 2: 1, 2; іл. 4: 1). Добре помітно, що її вибирали за принципом заглибленої ями, оскільки заповнення вирізнялося суцільним скупченням уламків плінфи та каменю, змішаними із чорною сажою. Заповнення камери печі 2 плінфою та камінням свідчить про те, що й після засипки котловану піч усе ще була відкритою, мала вигляд ями, і тому заважала в подальшому освоєнні ділянки, тому її змушені були зарівняти. Тоді як камера печі 1 була заповненою землею, а отже, вона однозначно більш рання.

За польовими фотографіями також помітно, що фінальне креслення печей виконане без повної розчистки черені камери 1, на дні якої під стінкою залишалися залишки склепіння¹ (іл. 6: 2). Контур західної стінки камери 1 дозволяє реконструювати звичайну підовальну пічку завдовжки 0,8 м зі спрямленою

¹ Щоденник свідчить, що цьому завадила погода – унаслідок дощів розкоп 1 було залито водою, і тому увагу повністю переключили на розкоп 2.

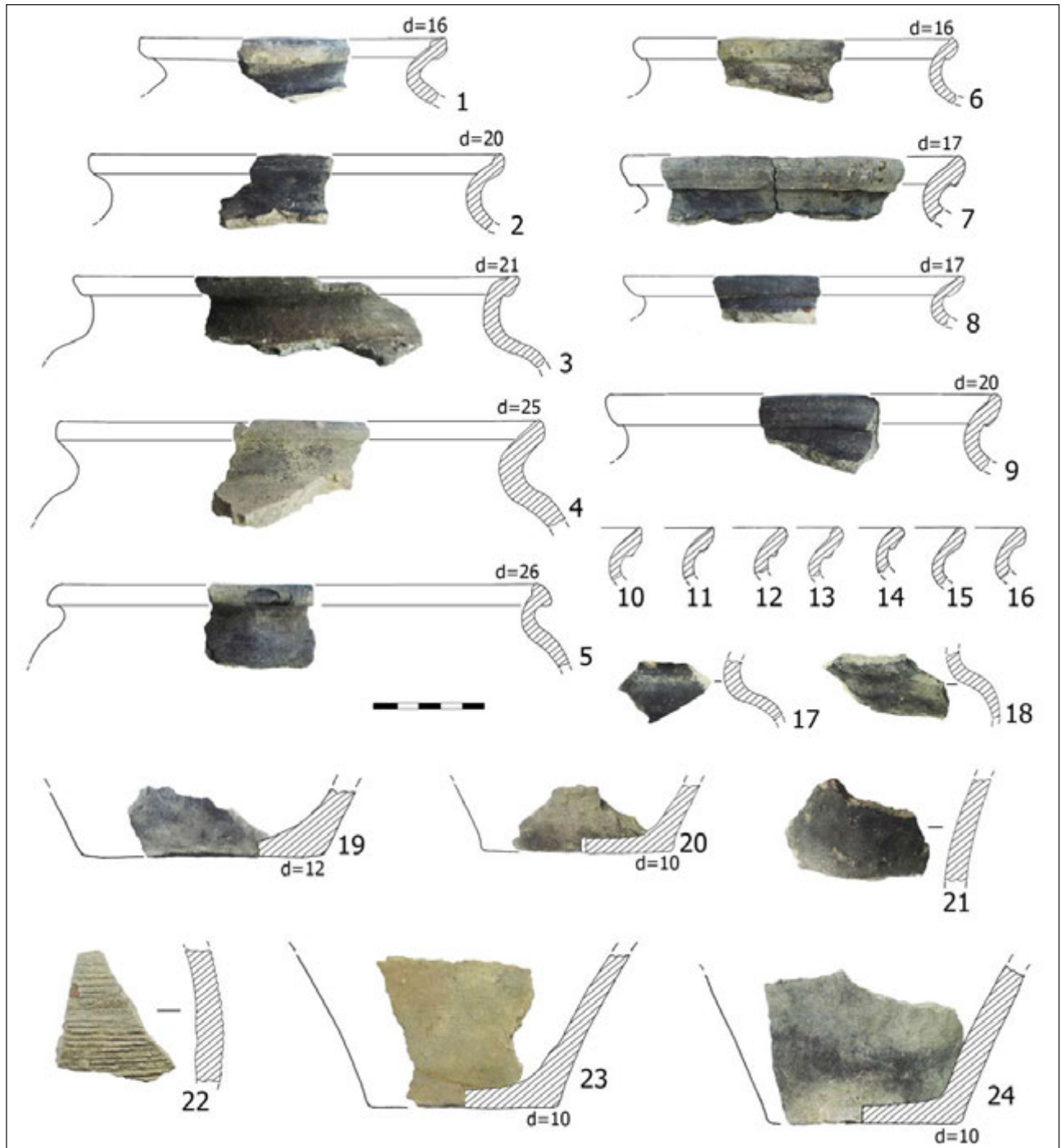
Лл. 13. Розкоп 1. Знахідки з об'єкта V (камерне поховання):
1, 2 – бляшки з мідного сплаву;
3 – залізний наконечник списа

тильною стінкою. Щодо форми й конструкції камери печі 2 даніх менше через її гіршу збереженість. Звертає увагу лише підпис на кресленні розрізу камери («сліди опалубки з дощок»), який стосується зображення двох горизонтальних ліній. На жаль, на жодному з польових фото печей немає ракурсу, який підтвердив би це спостереження.

Розміри вцілілих стін котловану об'єкта III у польовій документації зафіксовано: довжина північно-західної – 1,8 м, висота – 0,45 м; довжина північно-східної – 0,8 м, висота – 0,4 м [Кирилович 1972б, арк. 32–33]. Але ці розміри не збігаються з планом – вони подані без врахування печей. З піччю 1 довжина стіни виростає до 2,15 м, а враховуючи наявність печі 2, яка повинна була міститися в куті споруди до ремонту, довжина заглибленого котловану могла становити до 2,9 м. Для житла такі розміри споруди невеликі, але все ж прийнятні, а розташування печі біля входу є типовим для жител південноруських земель [Раппопорт 1975, с. 137; рис. 43; Козюба 1998, с. 41, рис. 4]. Не зовсім характерною є ситуація з ремонтом печі. Адже складається враження, що піч 1 спорудили не на місці попередньої, а чомусь зі зміщенням, зменшивши цим корисну площу.

Плутанина спостерігається і в розділенні між об'єктами колекції знахідок. Серед фрагментів посуду з шифром «житло 1» лише один має глибину виявлення меншу від 0,65 м – це фрагмент з устя пічки (іл. 19: 4). Ще невелика група знахідок із квадрата А5 позначена глибиною «0,7 м», тобто принаймні походить з одного півштика з дном об'єкта I і тому може співвідноситися з ним (або походити з периферії об'єкта III). Щодо фрагментів із шифром «кв. А6» і глибиною 0,95–1,10 м знаходимо у польовій інвентарній книзі виправлення «яма № 2» на «житло № 1». У цьому випадку явно мова іде про об'єкт IV (максимальна глибина по лінії розрізу 1,05 м), спочатку виділений у «ямі 2», але вже в процесі запису перевизначений на користь «житла 1».

Камерне поховання (об'єкт V), розташоване в межах квадратів А5, А6 і прирізки до них, орієнтоване довгою віссю по лінії захід–схід (магнітного компаса станом на 1972 рік). При приведенні планів розкопу до істинної півночі вісь змінилася на північний захід – південний схід.

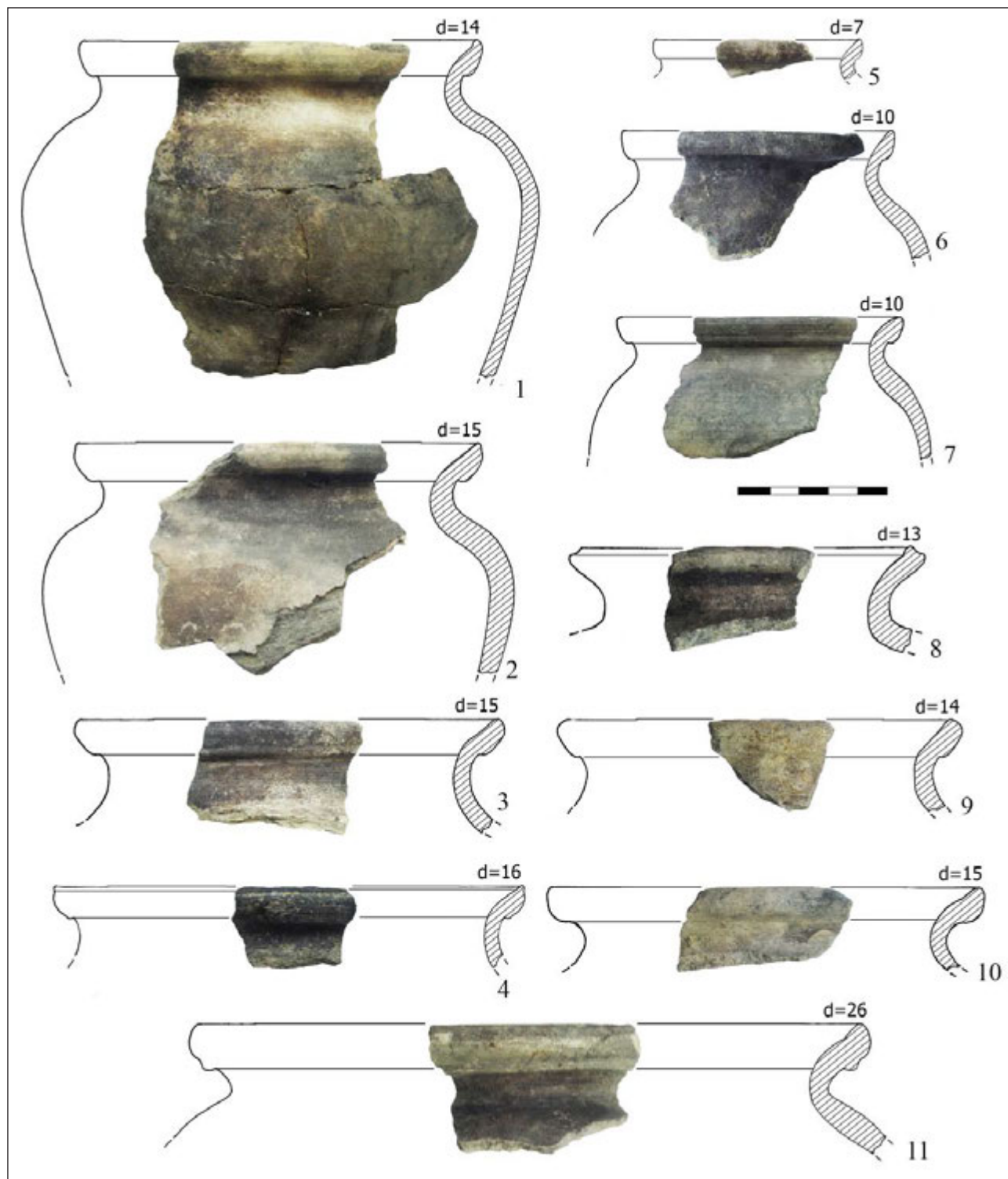

Іл. 14. Розкоп 2. Фрагменти гончарних горщиків з культурного шару

Рівень запуску котловану поховальної ями простежено з глибини 0,6 м у світлому передматериковому ґрунті у вигляді двох паралельних ліній на відстані 2,95–3,0 м (іл. 2: 1, 2; іл. 3; іл. 4: 1). Після вибирання ширина по нижньому контуру скоротилася до 2,7 м. Проте слід зауважити, що на фото помітні темні плями на стінках котловану – не виключено, що стінки просто не були до кінця оконтурені, оскільки простір між дерев'яною конструкцією і стінками поховальної ями за-

сипався материковим ґрунтом (іл. 4: 2). Довжина стін простежена на 1,8 м та 3,2 м відповідно, але загалом довжина поховальної ями не могла бути меншою ніж 3,5 м.

Залишки поховальної камери з дерев'яної зрубної конструкції простежені у вигляді решток деревного тліну під західною, північною та південною стінками та у вигляді канавок завширшки 0,15–0,2 м і завглибшки від рівня підлоги 0,05–0,1 м (іл. 4: 2; іл. 5; іл. 8: 1). Вони оконтурювали простір завширшки 2,2 м та за-

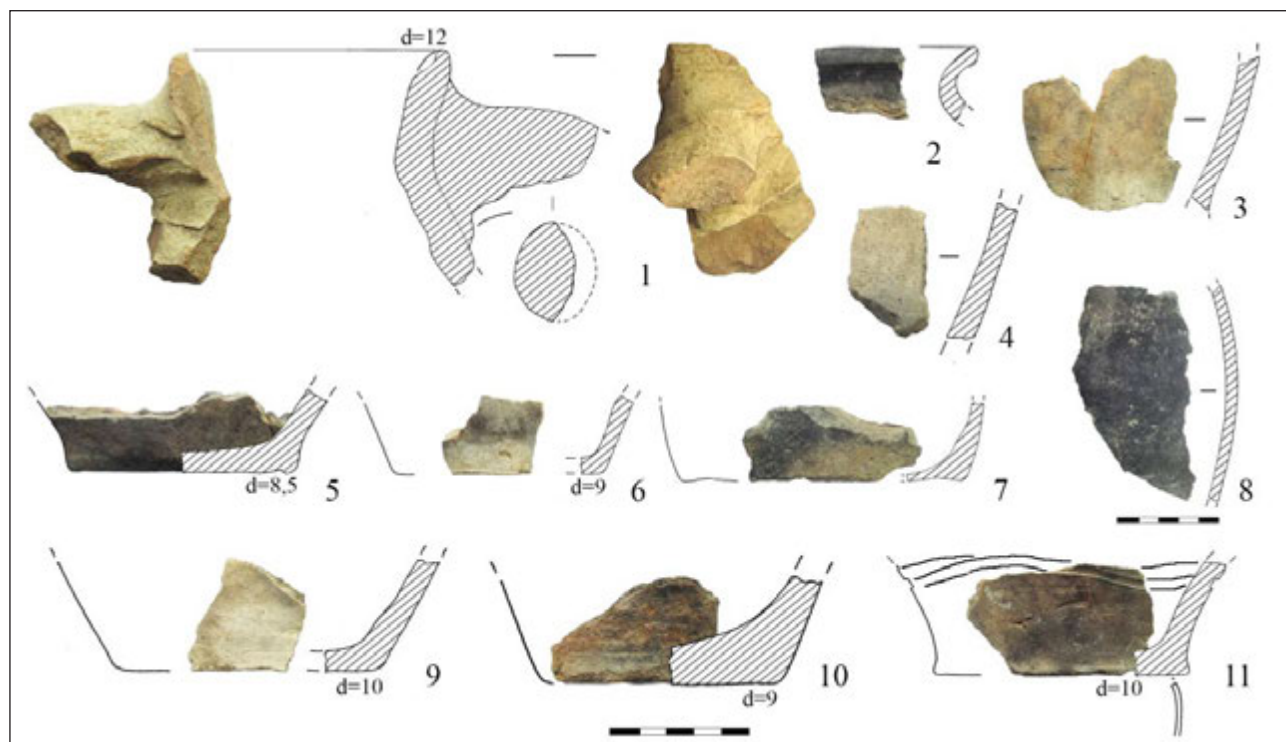

Іл. 15. Розкоп 2. Фрагменти верхніх частин горщиків із об'єкта VI (житло 3)

вдовжки мінімум 2,4 м. Судячи зі збереженого південно-західного кута, зруб був складений «в лапу», але при цьому залишалася помітна відстань до стінок котловану (до 0,28 м). На фінальному плані у С. Р. Кілієвич вийшло розходження ліній дерев'яної камери та стінок котловану аж до 5° (іл. 8: 1). Проте, як уже зазначалося, контур котловану по верхньому

краю був ширший (іл. 3) і краще узгоджувався з орієнтуванням камери – це добре помітно на зведеному нами плані з трьох рівнів (іл. 8: 2).

Дно поховальної ями зафіксоване на глибині лише 0,95 м від сучасної поверхні (0,3–0,45 м від рівня материка), що явно вказує на нівелювання поверхні в давнину, найвірогідніше, з метою зрізати курганні насипи під

Іл. 16. Розкоп 2. Фрагменти гончарного посуду з об'єкта VI (житло 3)

забудову в момент перепрофілювання цієї ділянки курганного могильника в житлову зону. Можливо, саме із цим пов'язаний порушений стан кістяків, виявлених у похованні.

Зазначимо одразу, що перекопами пошкоджено північно-західний кут поховання (об'єкт II), зрізана під кутом уся східна його частина (об'єкт III та теплотраса), а також значним за площею запуском об'єкта IV порушено північну частину всередині зрубної камери. Об'єкт I навряд чи завдав суттєвих руйнувань – його рівень був дещо вище.

У південній частині поховальної камери виявлено кістки коня з різним ступенем анатомічного порядку (іл. 7; іл. 8). Найкраще збереглася передня частина коня – нижня щелепа (верхня зруйнована), лопатки (праву лопатку виявлено під південною частиною печі), шия (вигнута). Грудні хребці зсунуті, повністю переміщена задня частина, значної кількості кісток бракує.

Визначення скелета коня проводили В. І. Бібікова і Н. Г. Тимченко. Після виймання з розкопу кістки передано для подальших досліджень в Інститут зоології АН УРСР [Кириєвич 1972б, арк. 25]. За визначеними параметрами, скелет належав самцю віком 4–5 років, кінь був середніх розмірів, у холці сягав близько 140 см.

Серед розкиданих кісток задньої частини коня виявлено плечову кістку людини [Кириє-

вич 1972а, с. 6], ще два ребра людини виявилися в заповненні об'єкта IV.

Під північно-західною стінкою пічки в рихлому шарі заповнення могили знайдено залізний наконечник списа, перед її устям нижче від вугільного прошарку – бронзову бляшку, парну до неї бляшку – біля ребер коня. Біля черепа й кістки передньої кінцівки виявлено залізну пряжку. Ще один залізний предмет – «гачок», точніше – клямка (від скриньки?) (іл. 17: 8), віднесено в щоденнику С. Р. Кіриєвич до рівня «підлоги житла» [Кириєвич 1972б, арк. 16, 20 зв., 25]. Точної глибини його виявлення в польовій документації та інвентарній книзі, на жаль, немає.

Зважаючи на місце розташування решток коня, його кістяк, що містився в південній частині камери, був видовжений по лінії захід–схід, але шия була настільки загнутаю (можливо, зламанаю) так, що череп лежав носом на схід. Судячи з того факту, що ребра людини втрапили в заповнення об'єкта IV, а наконечник списа й одна з бляшок поясу знайдені теж північніше від коня, кістяк людини мав розташовуватися під північною стінкою камери.

Утім, присутність плечової кістки людини та однієї з поясних бляшок серед кісток коня свідчать, що порушення анатомічного порядку обох скелетів сталося не під час спо-

рудження об'єкта IV, а значно раніше, коли заповнення камери ще не було остаточно сформованим. Д. В. Бібіков навіть вважає, що це було здійснено грабіжниками [Бібіков 2019, с. 441], проте, як уже підкреслювалося, дуже нетипова для камерних поховань мала глибина поховання скоріше вказує на планомірні земляні роботи зі знесення курганів. Саме така ситуація засвідчена на ділянці язичницького могильника на Старокиївській горі перед закладенням Десятинної церкви.

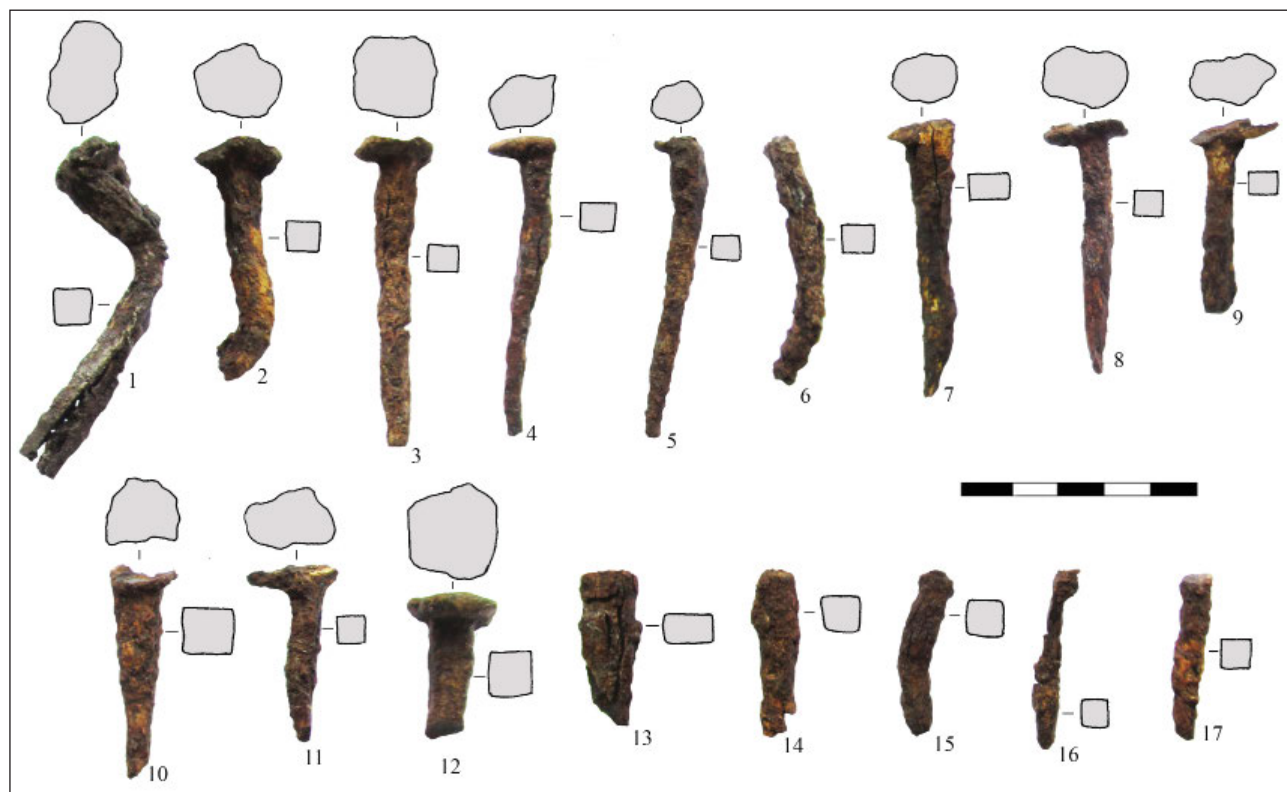
Загалом стратиграфічна ситуація на розкопі I виглядає так. Найраніший об'єкт V – камерне поховання, яке порушується об'єктами II,

III, IV і перекривається об'єктом I. На рівні виявлення об'єктів I та II ще не читалося заповнення об'єктів III та IV – можливо, вони відносяться до ранішого часу і навіть можуть становити єдину споруду, якщо об'єкт IV розглядати як вхід до об'єкта III. Упевненість С. Р. Кілієвич у тому, що «житло 2» перерізало «житло 1» ґрунтувалася на помилковому отождненні з котлованом «житла» поховальними камерного поховання.

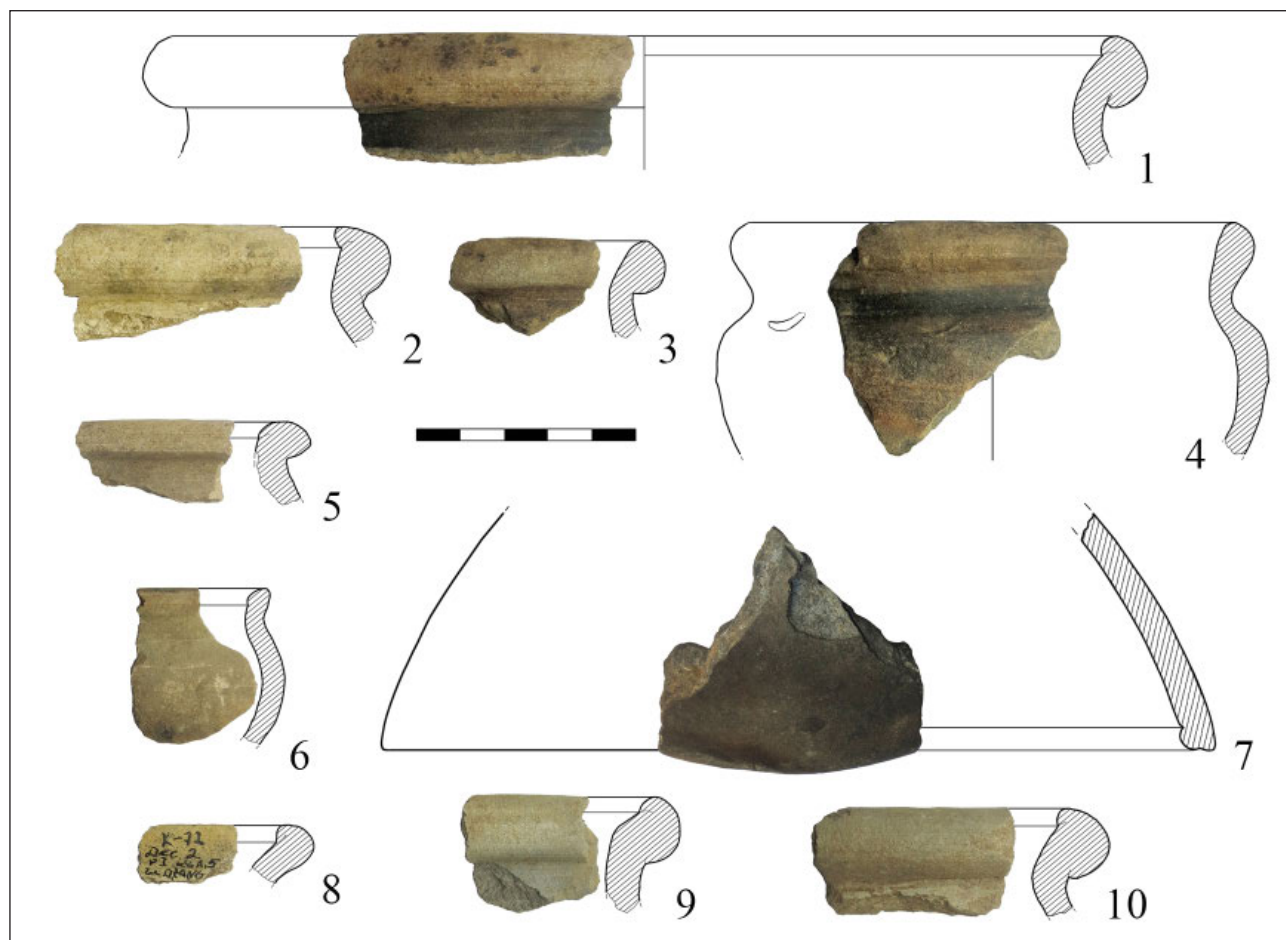
Розкоп 2 був розбитий на північний схід від розкопу 1. Загалом тут було досліджено 12 повних квадратів розміром 2×2 м і три неповних в прирізці до квадратів А3–5 (іл. 9: 1).

Іл. 17. Розкоп 2. Залізні предмети з об'єкта VI (житло 3): 1 – язичок ключа; 2 – фрагмент ножа; 3 – різець робочого інструменту; 4, 5 – наконечники стріл; 6 – гак

Іл. 18. Розкоп 2. Залізні цвяхи

Іл. 19. Розкоп 1. Фрагменти верхніх частин горщиків і мисок (?) та вінця покритишки з об'єкта І

Верхню частину заповнення до рівня 0,6 м від денної поверхні становило будівельне сміття – фрагменти давньоруської плінфи (іл. 13: 1), а також пізніші матеріали – фрагменти битої цегли, шматки асфальту, каміння та ін. У площу розкопу також потрапила пізня підквадратна яма і стара теплотраса.

З глибини 0,5 м у квадраті А5 виявлено дев'ять поховань, частково порушених. Поховання здійснені за християнським обрядом, неглибокі, безінвентарні, частина – у дерев'яних трунах із залізними цвяхами (іл. 9: 1). У звіті їх окремо не описано, присутній лише загальний план та фотографії після розчистки. Описи виявлених тут поховань та їх характеристику подає лише текст щоденника [Кириєвич 1972б, арк. 38–40, 47–49, 51, 54–55]. Про них С. Р. Кілієвич коротко згадала в статті, присвяченій розкопкам на Десятинній, 2, та інтерпретувала як залишки цвинтаря Трьохсвятительської церкви [Кілієвич 1977, с. 94].

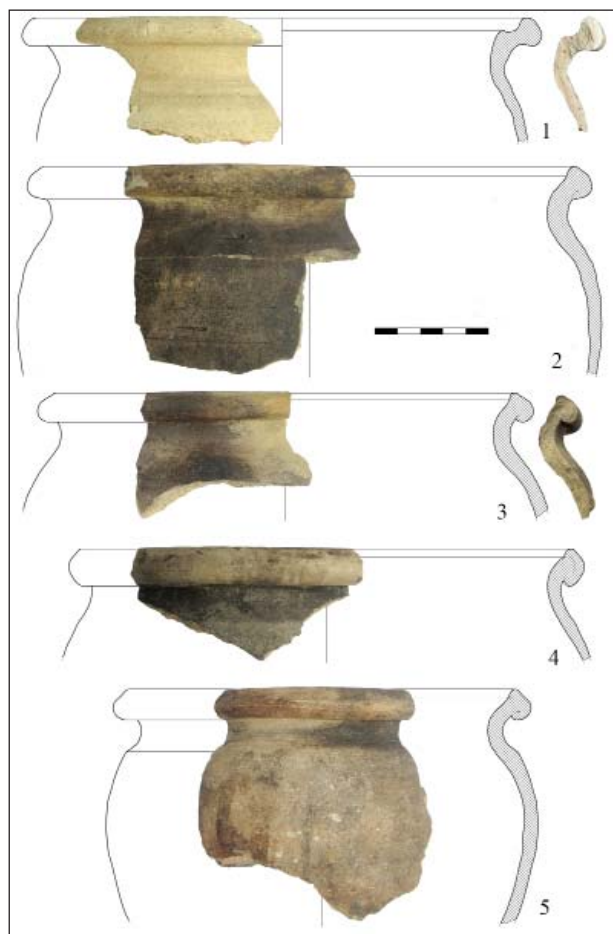
Житло 3 (об'єкт VI) виявлено у квадратах А3, Б3, А4, Б4 та прирізці до них. Воно було перекрите пізніми похованнями, яма од-

ного з яких порушувала західну стінку об'єкта (іл. 9: 1, 2).

Заглиблений котлован житла підпрямокутної форми, видовжений по лінії північ–південь. Його розміри у звіті та публікаціях вказані як «2,8×3,4 м» [Кириєвич 1972а, с. 9; Кілієвич 1977, с. 94; Кириєвич 1982, с. 158], що не збігається з кресленнями та фотографіями з масштабом. За кресленнями, реальні розміри житла становили 3,2×3,9 м. Аналогічно не відповідають і дані щодо глибини заглибленості у матеріалі – не «0,2 м», а до 0,74 м (іл. 10; іл. 11).

По центру південної, західної та східної стінок котловану виявлено по стовповій ямці. Складніша ситуація простежена лише під північною стінкою з піччю, уздовж якої розташовувалися три ямки, а ще одна – біля печі (іл. 10: 2; іл. 11). Діаметр ямок за планом і розрізами – 0,18–0,25 м, глибина – від 0,18 м до 0,4 м.

Пічка підковоподібної форми розташована в північно-східному куті устям на захід (іл. 10; іл. 11; іл. 12). Зведена вона на дерев'яному каркасі з масивних кілків, круглих у перерізі, діаметром 0,1 м. Кілки були

Іл. 20. Розкоп 1. Фрагменти верхніх частин горщиків з об'єкта II (яма 1)

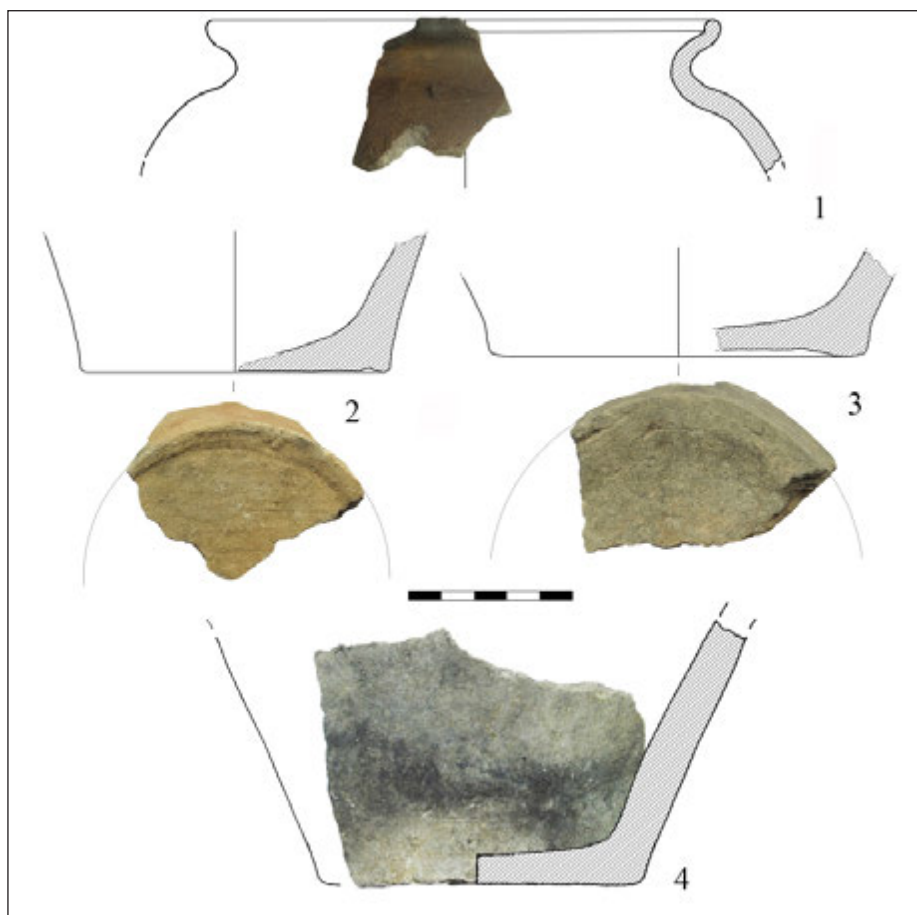
вбиті в землю під кутом, що забезпечило нахил стінок печі. Склепіння печі не збереглося, висота стінок – 0,35 м (або, за розрізом, до 0,4 м). З розмірами печі знов плутанина: у звіті вказано «0,9×0,75 м» (очевидно, внутрішній простір), тоді як за кресленням загальні розміри печі 1,2×1,1 м. Ширина устя – 0,25 м, товщина стінок – 0,2 м. Зауважимо, що первісна товщина стінок мала бути більшою. На польових фото помітно, що стінки печі при вибиранні дуже сильно підрізані, оскільки не були пропеченими наскрізь. Останнє, утім, не свідчить про короткочасність користування житлом, оскільки в печі виявлено дві рівні черені, верхній – завтовшки 3 см. Така ситуація характерна для ранніх печей X–XI ст., тіло яких зводилося з мішаного з глиною чи суглинком лесу, і лише склепіння було справді глинобитним.

Зі звіту й публікації виникає враження, що житло згоріло під час пожежі, оскільки згадуються «суцільний горілий шар», «у за-

повненні і на долівці виявлено великий шар обгорілих деревин, вугілля, попелу», «суцільний горілий шар, вугілля, печина, численні фрагменти обвугленого дерева, траплялися більші шматки, а в центрі споруди лежала велика обгоріла дошка» [Кириєвич 1972, с. 9; Кілієвич 1977, с. 94; Кириєвич 1982, с. 158]. Звернення до плану на етапі вибірки заповнення житла дозволяє прояснити цей момент. У центрі житла на глибині 0,55 м фіксувалася округла пляма вугликів, печини та фрагментів перепаленого дерева розміром 2×2,2 м (іл. 9: 2). Другий рівень залягання вугликів та попелу – 0,8–0,9 м; такі скупчення простежені вздовж південної та західної стінок житла. Оскільки підлога житла була розташована на рівні 1,2 м від сучасної поверхні, мова йде про етапи заповнення котловану після завершення використання житла, коли його активно використовували вже як зольник і сміттєву яму. Що стосується згадок вугликів на долівці, то перед піччю на польових фото добре помітно округлу яму-зольник, діаметром понад метр, заповнену сажею та вугликами (іл. 10: 1). Вона не позначена на фінальному кресленні, оскільки виявилася неглибокою (не більше 0,1 м) і була повністю вибраною на фінальній стадії зачистки підлоги житла. Пожежі в самому житлі не зафіксовано, оскільки на дні споруди не виявилось ніяких горілих дерев'яних конструкцій *in situ*, як це неодноразово продемонстровано багатьма прикладами жител давньоруського часу.

У заповненні виявлено численні фрагменти кераміки, серед них – денця з клеймами, а також залізні ковані цвяхи, інші залізні предмети, названі у звіті «ножами» (хоча серед них лише один може бути рештками ножа), астрагали. На підлозі в куті біля печі виявлено й обвуглені грудочки пшеничної каші. З рівня 0,9 м походить і фрагмент фрески з фарбою червоного кольору і рослинними включеннями в тісті (іл. 19: 1).

Численну категорію знахідок із заповнення становили кістки тварин. За визначенням Н. Г. Тимченко, серед них – бик свійський, вівця / коза, свійська свиня, кінь, курка, благородний олень, заєць, косуля, риби; за визначенням А. С. Уманської, серед остеологічного матеріалу виявилася також казарка червоногола [Кириєвич 1972а, с. 9–10].

Іл. 21. Розкоп 1. Фрагменти керамічного посуду з об'єкта II (яма 1)

Колекція археологічних знахідок

Найдавніший хронологічний горизонт у колекції представлений предметами з камерного поховання (об'єкта V) – залізним списом і двома ремінними бляшками з мідного сплаву (іл. 13).

Наконечник списа, порівняно з фотографіями 1970-х років, зараз у значно гіршому стані (іл. 13: 3). Він фрагментований, містить численні тріщини й ледь збирається з уламків. Довжина загальна – 26,8 см; при цьому довжина вістря становить 12 см, втулки – 14,8 см. Максимальна ширина вістря – 3,2 см; діаметр втулки – 3,7 см. Вістря в перетині ромбічне, з широким ребром по центру. Центральна частина виділена невеликими долами, прокованими з обох боків ребра. Втулка кріпилася до дерев'яної основи руків'я за допомогою залізної клепки діаметром 0,5 см.

К. О. Михайлов відніс екземпляр з поховання до підтипу ШБ за А. М. Кірпи́чником (Михайлов 2016, с. 101), очевидно, через відсутність у попередніх публікаціях перерізів вістря. За типологією А. М. Кірпи́чнікова спис належить

до типу V, широко розповсюдженого на території Русі в X–XI ст., особливо на півдні. Це списи з найвужчими можливими вістрями, їх також називають піками. Вони вважаються спеціалізованим кавалерійським видом зброї, призначеним для пробивання захисних обладунків. А. М. Кірпи́чников зазначає, що в X ст. такі знахідки відомі від Молдови до Приладожжя [Кірпи́чников 1966, с. 15–16]. С. Ю. Каїнов, навпаки, звужує коло аналогій X ст. до кількох знахідок з пунктів, що пов'язані з воїнською культурою ранньої Русі. Найбільш вузько датовані аналогії походять з інгумаційних поховань Гньоздова (Поль–4/1978, Ц–255/1978), які, на думку

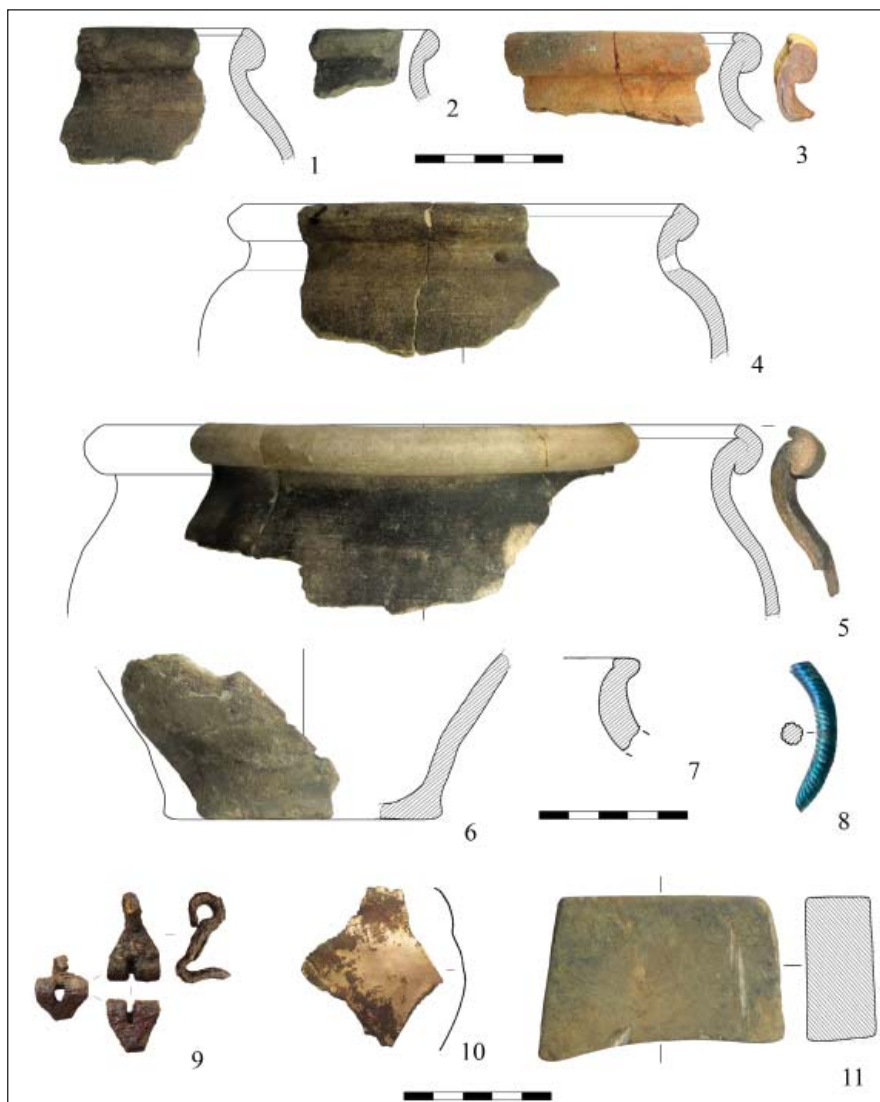
дослідника, слід датувати другою половиною X ст., та кремаційного поховання (курган Лб–1/Авд–1987), датованого ним другою чвертю X ст. Найпівнічнішим пунктом, де був виявлений наконечник типу V, С. Ю. Каїнов називає Бірку [Каїнов 2019, с. 132–133]. Серед інших пам'яток з подібними списами – поховання другої половини X ст. з Володимирського опілля, Михайлівського могильника [Зозуля 2008, с. 339] та Шестовиці [Бліфельд 1977, с. 69].

Дві бляшки від пояса або вуздечки виконані методом лиття (іл. 13: 1, 2). Розміри – 2×2,3 см, товщина – 1,5–2,0 мм. В обох бляшок ззаду були по три шпенька для кріплення, проте на сьогодні зберігся повністю тільки один, решта – обламани. З обох бляшок також вирізано фрагменти 0,5×0,5 см, очевидно, для хімічних чи металографічних аналізів.

За типологією В. В. Мурашової бляшки належать до типу серцеподібних з багатопелюстковим декором [Мурашева 2000, с. 54, рис. 79: О24, 4]. В основі декоративного сюжету на лицевій поверхні знахідок – стилізований трилисник, який С. Р. Кілієвич вважала лілієподібним

і наводила найближчу аналогію з Київського некрополя (поховання 120) [Кириєвич 1973, с. 286]. Це поховання виявлене Т. М. Мовчанівським у 1937 році неподалік від західної стіни Десятинної церкви на глибині 1,9–2,05 м від денної поверхні. Поховання здійснене за типом кремації, тож знахідки пошкоджені вогнем і подекуди деформовані. За описом М. К. Каргера, тут виявлена одна невеличка бронзова літа серцеподібна, оздоблена погано збереженою срібною інкрустацією [Каргер 1958, с. 199, рис. 43]. Малюнок у публікації не дуже чіткий, утім, згідно з ним, бляшка з поховання 120 біля Десятинної церкви належить до виду ІІІ класу ХХХІІІ за В. В. Мурашевою, до якої вона відносить пласкі бляшки з інкрустацією сріблом і геометричним декором [Мурашева 2000, с. 48, рис. 68: ІІІ]. На бляшках з Десятинної, 2 немає декору сріблом і навіть слідів від такого декору. Також відрізняються пропорції та особливості форми бляшок.

Схематизований мотив трилисника був доволі популярним у Х ст. і представлений на прикрасах з різних регіонів: Русі та Волзької Булгарії [Мурашева 2000, рис. 40–43, 47, 62], Угорщини [Fodor et al. 1996, р. 326, 358], Болгарії [Бонев, Дончева 2011, табл. ХХХVІІ–XL], причорноморського степу [Орлов 1984, рис. 4: 48, 49; 6: 12; 10: 2] та ін. Проте бляшки з поховання по вул. Десятинній, 2 знаходять найближчі аналогії серед знахідок марійського могильника Нижня Стрілька [Никитин, Никитина 2004, кат. 72; Никитина 2012, с. 302, рис. 196: 9]. Поясні бляшки походять із жертвовного комплексу 4, датованого Т. Б. Нікіті-

Іл. 22. Розкоп 1. Фрагменти посуду та індивідуальні знахідки з об'єктів: 1–4 – об'єкт ІV (яма 2); 5–8 – об'єкт ІІІ (житло 2); 9, 11 – об'єкт І (житло 1); 10 – об'єкт ІІ (яма 1)

ною другою половиною Х ст. [Никитина 2012, с. 66–67]. Слід зазначити, що деякі речі з цього комплексу, такі, як пряжки з прямокутним щитком та фібула з багатограними голівками, набувають популярності в ХІ ст., тож комплекс може бути датований і трохи пізнішим часом.

Бляшки набору з Нижньої Стрільки аналогічні за формою і розмірами, однак відрізняються багатшим декором з позолотою тла і штрихуванням пелюсток у стилі східної школи В за Б. І. Маршаком [Маршак 2017, рис. 219], яка отримала розвиток у ІХ–Х ст. у торевиці давніх мадяр. Бляшки з поховання з конем, дослідженого на Десятинній, 2, спрощують дорожчу у виконанні річ, водночас відтворюючи цей тип в основних рисах.

За предметами поховального інвентарю, комплекс поховання має бути датованим другою половиною X ст. Але, оскільки обряд поховання в зрубній камері з конем має виразне язичницьке забарвлення, воно мало бути здійсненим до запровадження князем Володимиром християнства у 989 році.

Наступний хронологічний горизонт у колекції представлений фрагментами кераміки XI – першої половини XIII ст. Їх репрезентовано стінками, верхніми та нижніми частинами кухонних горщиків, уламками амфор. Для визначення часу побутування посуду було застосовано типолого-хронологічні схеми П. П. Толочка [Толочко 1983, с. 163] та В. М. Тимощука [Тимошук 2001, с. 67–71], побудовані на принципі еволюційних змін у технологічному конструюванні вінець горщиків.

Значна частина кераміки цієї групи з колекції належить до мішаного культурного шару розкопу 2 (з глибини 0,40–0,45 см), розташованого під скупченням будівельного сміття XIX–XX ст. Це 9 уламків верхніх частин кухонних горщиків, 5 – нижніх, 7 вінець, 3 стінки та фрагмент стінки амфори (іл. 14: 2–4, 6–24).

Серед профілюючих частин можна виділити посуд XI ст. (11 фрагментів) (іл. 14: 6–16). Його представлено манжетоподібними вінцями, діаметри яких коливаються в межах 16–20 см. Тісто щільне, однорідне, на зламах сірого чи сіро-жовтого кольорів, поверхня виробів вкрита кіптявою. Серед видимих домішок присутній пісок. Випал рівномірний.

Профілювання горщиків XII–XIV ст. більш різноманітне. Поміж класичних підокруглої та грибоподібної форм (іл. 14: 2, 3, 5) трапляються вироби з навскісно зрізаною досередини закраїною (іл. 14: 1) та товстостінні зі слабовираженим профілюванням (іл. 14: 4). Діаметри вінець цієї підгрупи коливаються від 16 см до 26 см. Тісто якісне, щільне, сірого чи коричневого кольорів, з видимими домішками піску, карбонатними та залістими включеннями, що, імовірно, були складовою сировини. Орнаментация на поверхні посуду відсутня.

Один з горщиків має різко відігнуті назовні підрізані вінця з майже циліндричною високою шийкою (іл. 14: 3). У складі тіста присутні домішки товченого граніту та піску в значній концентрації. Посуд з таким специфічним складом формувальної маси вже тра-

плявся як у Києві, так і на території міських околиць [Хамайко та ін. 2020, с. 164–165].

Нижні частини горщиків за складом тіста й морфологічними характеристиками не відрізняються від верхніх (іл. 14: 19–21, 23, 24). При виготовленні переважної більшості денць як підсипку було використано пісок. Лише на одному фрагменті зафіксовано підсипку половиною. Майже всі денця мають діаметр 10 см і лише одне – 12 см. На одній з нижніх частин помітно сліди підрізування зайвої гончарної маси.

У колекції присутні також дві шийки горщиків з виходом на плічка та уламок нижньої частини посудини без денця. Окрім цього, з мішаного шару походить фрагмент стінки червоноглиняної амфори з дрібним рифленням на зовнішній поверхні (іл. 14: 22).

Основна частина гончарних матеріалів давньоруської доби походить із об'єкта VI (житла 3). Це 10 верхніх частин горщиків XI ст. (іл. 15: 1–7, 9–11) та один XII – першої половини XIII ст. (іл. 15: 8), діаметри яких значно варіюються в межах 7–26 см. Тісто щільне, однорідне, має світло-сірі, темно-сірі, коричневі кольори. На поверхні всіх посудин помітні сліди кіптяви. З видимих домішок присутній дрібний пісок у незначній концентрації. Випал рівномірний. Поверхня виробів заглажена ретельно, декорування відсутнє. Лише два фрагменти мають чітку підрізву верхнього краю вінця (іл. 15: 2, 11), що обмежує дату комплексу першою третиною XI ст.

Верхня частина горщика XII ст. має досить специфічне профілювання. Після загортання гончарної маси досередини по зовнішньому боці вінця було прокреслено неглибоку канелюру (іл. 15: 8). Така форма була зручною при використанні покришок з низькими закраїнами, хоча на території Середнього Подніпров'я аналогічні вінця трапляються нечасто. Посуд схожого профілювання з однією чи двома канелюрами був досить популярним у Новгороді до середини XIII ст. [Плетнева 1992, с. 73–89]

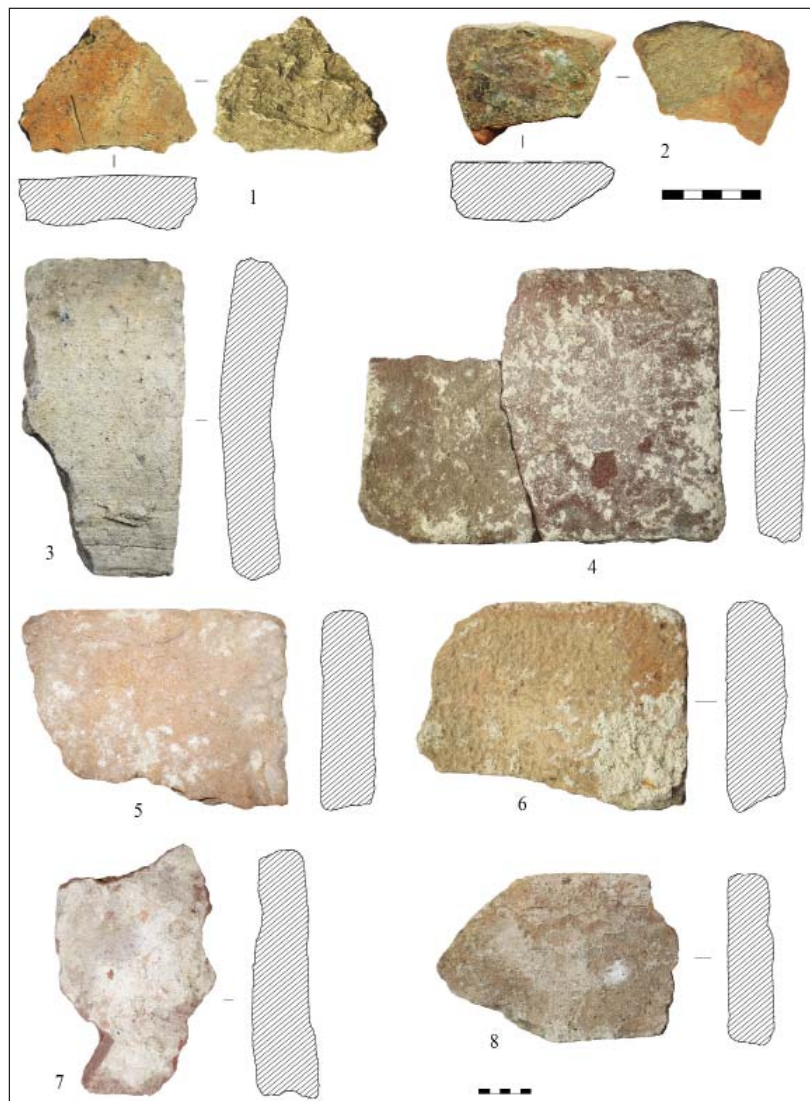
Шість нижніх частин горщиків (іл. 16: 5–7, 9–11) мають піщану підсипку, діаметри денць варіюються від 8,5 м до 11 см. Характеристики сировини та обробка поверхні не відрізняється від попередніх груп. Одне денце має бортики, ще одне дещо ввігнуте досередини. Лише одна нижня частина з колекції має декор у вигляді поєднання прямих та хвиляс-

тих ліній і тавро-коло на денці (іл. 16: 11). Традиція декорування корпусу посудин на 2/3 висоти притаманна територіям південно-західної Русі [Малевская-Малевиц 2005, с. 58–78], хоча на території Середнього Подніпров'я такий посуд не є винятком [Казимір та ін. 2015, с. 88].

Окрім охарактеризованих матеріалів з об'єкта VI (житла 3), до колекції включено дрібний фрагмент вінця, морфологічно подібний до вінець XII ст. (іл. 16: 2), придонні частини гончарних посудин без видимих морфологічних особливостей та верхню частину амфори з уламком овальної в перетині ручки (іл. 16: 1). Останню виготовлено з рожевого тіста, поверхню вкриває світло-жовтий ангоб. Діаметр вінця – 12 см.

Кілька давньоруських фрагментів XII – першої половини XIII ст. походять із заповнення об'єктів розкопу 1. До таких в об'єкті I належить фрагмент вінця (іл. 19: 8), а в об'єкті II (ямі 1) – верхня частина горщика XII ст. з діаметром вінця 15 см (іл. 21: 1). Уламок вінця з об'єкта III (іл. 22: 7) належить до типу, найбільше поширеного в XIII ст., але який все ще поступово виходив з ужитку в XIV ст. Звернути на нього увагу примушує уламок скляного крученого браслета синього кольору діаметром 60 мм з того самого об'єкта (іл. 22: 8), який свідчить про потрапляння до останнього матеріалів з давньоруського культурного шару.

Із заповнення об'єкта VI походить також колекція залізних виробів, жоден з яких, на жаль, не має хронологічного значення. Це залізний гачок (іл. 17: 6), уламок якогось знаряддя із загостреним кінчиком (іл. 17: 2). Клиноподібна платівка із заклепкою (іл. 17: 1), найімовірніше, є частиною ключа для дерев'яного засува. Один з виробів може бути рештками обламаною великого ножа (іл. 17: 3). Виріб із

Іл. 23. Будівельні матеріали з розкопів 1 та 2: 1 – фрагмент фрески; 2 – фрагмент полив'яної плитки; 3 – фрагмент черепиці; 4, 5 – фрагменти плінфи; 6 – фрагмент шестикутної цегли

залізною втулкою (іл. 17: 5) обламаний, має вигляд, наближений до втульчастих наконечників стріл. Наконечником стріли також може бути частина виробу з дещо погнутих черенком і обламаним вістряем (іл. 17: 4). Колекція із 17 цвяхів (іл. 18: 1–18), на жаль, не має нині індивідуальних номерів. За інвентарним описом, 14 з них мали належати до заповнення котловану давньоруського об'єкта VI (житла 3), у площу якого також втрапило пізнє поховання з труною, збитою цвяхами.

До післямонгольського часу з матеріалів розкопу 2 упевнено можна віднести лише один фрагмент вінця з культурного шару (іл. 14: 5). Натомість такий посуд різко переважає в матеріалах з розкопу 1. Мова йде про

17 фрагментів верхніх частин горщиків. Вірогідно, до цього періоду також належать два вінця мископодібних посудин та п'ять денечь (іл. 16: 11; іл. 19: 4, 5; іл. 21: 2–4; іл. 22: 6). Весь посуд виконаний зі світлої малозалістистої глини, лише одне вінце рожево-оранжевого кольору. У більшості зразків поверхні сірого кольору, зовні закопчені. Випал наскрізний, лише в одного вінця на зламі посередині проходить сіра смуга, що утворилася через недостатній випал. Тісто однорідне, формувальна маса тонка, без грубих домішок, лише помітні природні включення – дрібні білі (вапно?) та різного розміру брунатні (залістисті?). На одному з фрагментів є сліди ремонту у вигляді маленького отвору під вінцем (іл. 22: 4). Посуд без орнаментів, лише на одному фрагменті мископодібної посудини є прокреслена частина хвилі (іл. 19: 4). Реконструйовані діаметри вінечь горщиків – від 16 см до 25 см, денечь – 9–11,5 см.

За морфологією 15 фрагментів верхніх частин належать до типу 3 за класифікацією О. В. Оногди. Вони мають вінця у вигляді великого округлого валика, так званої «грибоподібної» форми (іл. 19: 1–3, 5, 9, 10; іл. 20: 2–5; іл. 22: 1–5). Для аналізу їх морфології перспективною видається методика І. Г. Сарачева, який пропонував форму вінечь горщика розглядати у зв'язку з технікою його формовки [Сарачев 1997]. Типологічними ознаками є форма початкового відгину вінця (так званого чорнового краю) та характер його подальшої обробки (обточки). Це дає підставу для об'єктивного виділення типів та змогу простежити розвиток технологічних традицій.

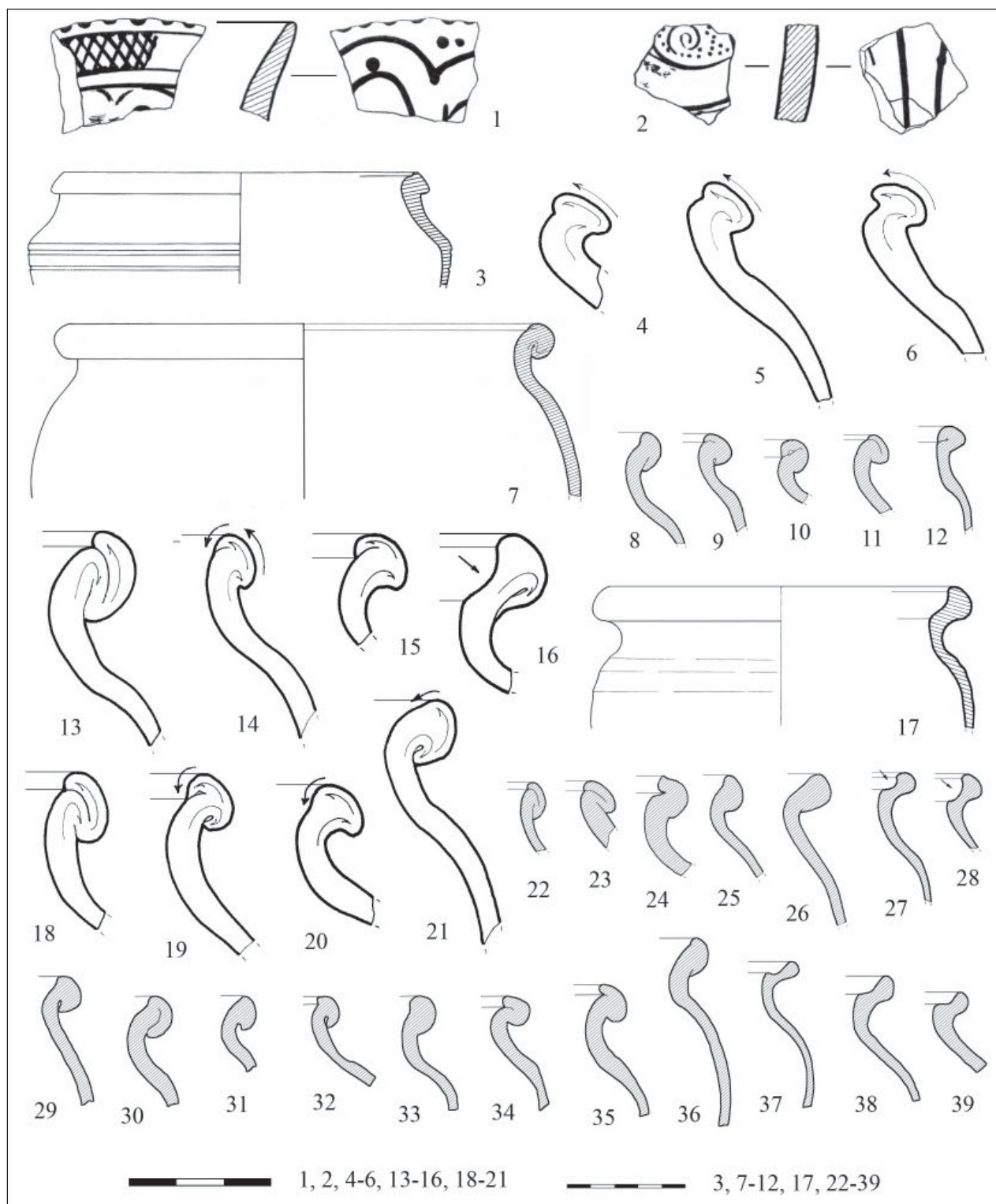
У вінечь цього типу на зламі добре видно напрям руху формувальної маси: спершу чорновий край вінечь відгинався назовні паралельно шийці, часто впритул до неї, а потім або загинався досередини, або, можливо, обточувався інструментом (гончарним ножиком?). Напрямок руху інструменту при цьому – від шийки до середини посудини. У результаті такої формовки всередині утворювався наплив з борозною, часто досить глибокою. У деяких екземплярів ця борозна загладжувалася. Зовні в нижній частині вінечь є різкий кутовий перегин, інколи з глибокою борозною, утворений шляхом загинання чорнового краю впритул до шийки. На всіх фрагментах

помітні сліди формування спіральним наліпом з використанням повільного (ручного) круга. Денця, присутні в колекції, також мають сліди такої формовки у вигляді відбитків гончарного круга (іл. 21: 2, 3).

Одне вінце належить до типу 4 за класифікацією О. В. Оногди. Воно округле, з виїмкою під покришку (іл. 20: 1). Перехід зовні від вінця до шийки плавний, без різкого кутового переламу. Вінця цього типу виконані іншим способом, ніж попередні. Вірогідно, початкова форма його мала бути округлою. Як вона формувалася, сказати з певністю не можна – напрям руху формувальної маси у цих вінечь простежити важко. Лише іноді трапляються екземпляри, у яких помітно, що чорновий край загинався назовні впритул до шийки (іл. 24: 16). На округлому вінці зсередини вибирали глину канавкою. Це виконували або якимось інструментом, про що свідчать гострі краї виїмки на деяких зразках, або потрібна форма створювалася одразу при формовці пальцями гончаря, якщо такі краї округлі.

Цей тип вінечь представляє вже іншу технологічну традицію – витягування з одного шматка глини на швидкому гончарному крузі. Ознаки витягування зазвичай простежуються на багатьох (але не на всіх) горщиках із таким профілюванням вінечь. Збережені також одиничні екземпляри горщиків повного профілю з таким типом вінечь, як правило, мають на денці сліди зрізування дротом чи мотузкою з гончарного круга [Чміль, Оногда 2008, с. 111–113]. Аналізований зразок досить тонкостінний, усередині він має дві борозенки – ротаційні сліди пальців гончаря, що вказує на можливе витягування. Зовні на плічках прослідковується неглибоке рифлення з трьох канавок. Цей горщик білого кольору, без слідів кіптяви. Характерно, що в цьому комплексі немає жодного денця зі слідами зрізки з гончарного круга, які б свідчили про формовку посуду витягуванням.

У комплексі присутні два фрагменти малих посудин, за формою схожих на приземкуватий горщик з округлими ледь відігнутими вінцями (іл. 19: 4, 6). Це можуть бути миски (чи макітри). Посуд таких форм іноді трапляється в післямонгольських комплексах, але він дуже рідкісний, тому нічого певного про його типологічні та хронологічні особливості сказати не можна. Також із об'єкта І походить

Іл. 24. Кераміка з комплексів Києва XIV–XV ст.: 1–6 – вул. Воздвиженська, 25, культурний шар та будівля; 7–17 – Михайлівський Золотоверхий монастир, розкоп 1, яма 1; 18–28 – вул. Велика Житомирська, 2, будівля; 29–39 – пров. Десятинний, яма [за Харламов, Сыромятников 1995]. Стрілки всередині контуру показують напрям руху формувальної маси, зовні – напрям руху інструменту

фрагмент вінець високої конусоподібної покритки, яку також можна віднести до післямонгольського часу, хоча така форма трапляється нечасто (іл. 19: 7).

Як уже зазначалося, С. Р. Кілієвич датувала всю кераміку із жител давньоруським періодом, оскільки хронологія посуду XIV–XV ст. на той момент ще не була докладно розро-

бленою. К. М. Капустін опрацював колекцію знахідок за шифрами (але без критичного їх розбору за об'єктами), датувавши «житло 1» другою половиною XIV – початком XV ст., а «житло 2» та яму 1 – серединою XV – початком XVI ст. [Капустін 2012; 2015, с. 133]. Попри правильний висновок про належність об'єктів до післямонгольського періоду, запропоноване датування цього комплексу знахідок має бути уточненим.

З культурного шару об'єкта I (поблизу устя печі) походить лише одне вінець (іл. 19: 4). Решта фрагментів, віднесених до цього об'єкта, зібрані приблизно на тому ж рівні у квадраті А5, серед них переважають вінця типу 3. Вони ж становлять провідну форму в об'єктах III та IV. А в колекції посуду з об'єкта II присутній один екземпляр вінця типу 4. Загалом різниця в часі між усіма об'єктами невелика, у всякому разі на керамічному матеріалі вона не прослідковується, особливо між об'єктами I, III, IV. Як уже зазначалося, об'єкт IV виглядає заглибленим входом до житлової споруди, основний об'єм якої представлено об'єктом III. Тож мова може йти взагалі про єдиний комплекс.

Окрім кераміки, у заповненні об'єкта I було знайдено точильний брусок із сірого дрібнозернистого пісковіку розміром 20×50×80 мм та невелику зігнуту залізну клямку від скриньки (іл. 22: 9, 11), які не мають вузької дати і тому в даному випадку не можуть виступати хронологічними маркерами.

Типи горщиків 3 і 4 мають досить широке датування. Так, тип 3 з'являється у XIV ст. і побутує все XV ст. А тип 4 з'являється десь на початку XV ст. і продовжує існувати з видозмінами (О. В. Оногда виділяє три варіанти цього типу) впродовж двох століть [Оногда 2012, с. 10–11]. Але порівняння керамічного набору з датованими комплексами, що мають таке саме відсоткове співвідношення типів (а отже, є синхронними), зокрема, зі Старокіївської гори, дозволяє звизити датування цих об'єктів. Також порівняння з датованими комплексами як ранішого, так і пізнішого часу, дає можливість уточнити їх нижню та верхню хронологічні межі.

Для аналізу використано кераміку трьох синхронних комплексів, досліджених на території Верхнього міста, що мають датуючий

матеріал. Ці комплекси значно численніші за досліджувані, тому статистичний відсотковий розподіл типів вінець горщиків з них є досить достовірним.

1. Яма 1 розкопу 1 (територія Михайлівського Золотоверхого монастиря), досліджена 1997 року, являла собою якийсь об'єкт, перекопаний могильником XVI–XVIII ст. Датуючим матеріалом є п'ять литовських денаріїв типу «колюмна – спис із хрестом» Вітовта (1392–1430). Оскільки цей об'єкт не є закритим комплексом, то для аналізу взято переважачі кількісно типи кераміки, випадкове попадання яких у заповнення мало ймовірно. Керамічний матеріал представлений 102-ма вінцями горщиків третього типу та 11-ма вінцями типу 4 (іл. 24: 7–17). Денця переважно зі слідами підсипки та відбитками круга, невеликий відсоток має сліди зрізки [Чміль 2015, с. 89–91].

2. Будівля з розкопу по вул. Великій Житомирській, 2, досліджена 1989 року, датується за мідним (фальшивим) празьким грошем, що наслідок карбування Вацлава IV (1378–1419) [Боровський, Калюк, 1993, с. 36–37]. Вінця горщиків, яких тут зібрано близько 260, переважно відносяться до «грибоподібних» (тип 3), незначний відсоток вінець із виїмкою типу 4 (іл. 24: 18–28). Два горщики повного профілю із вінцями типу 3 виконані стрічковим (чи джгутовим) наліпом. Аналіз фрагментів денця не проводився [Омельченко, Тесленко, Чміль, 1994, с. 14, 33; Боровський, Калюк, Архипова 1989, с. 1–2].

3. Яма з розкопу по пров. Десятинному досліджена в 1982 році. Із датуючих матеріалів тут знайдено празький гріш Вацлава IV (1378–1419), литовський денарій типу «колюмна – спис із хрестом» Вітовта (1392–1430) та залізний ключ, що відноситься до типу, побутування якого не виходить за середину XV ст. (за Б. Колчиним). На основі цих матеріалів автори датують комплекс 20–50-ми роками XV ст. [Харламов, Сыромятников 1995, с. 133, 136]. У комплексі виявлено значну кількість кераміки, у тому числі близько 700 фрагментів вінець горщиків. З них до двох третин становлять «грибоподібні» вінця (тип 3). Незначний відсоток вінець із виїмкою (тип 4), а також у невеликій кількості представлені вінця попередніх періодів та рідкіс-

ні типи, які не є хроноіндикаторами (іл. 24: 29–39). Серед фрагментів денець є незначний відсоток зі слідами зрізки [Харламов, Сыромятников, 1995, с. 136–141].

Отже, усі три зазначені комплекси містять датуючий матеріал кінця XIV – першої половини XV ст. Зважаючи на затертість монет, час їх попадання до об'єктів можна віднести до перших десятиліть XV ст. Вінця горщиків у керамічних комплексах здебільшого належать до типу 3. Незначну частку (менше 10 %) становлять вінця типу 4. Приблизно таким самим є співвідношення типів денець посудин – відсоток денець зі зрізкою незначний і приблизно відповідає відсотку вінця 4-го типу.

При порівнянні досліджуваного комплексу з ранішими та пізнішими об'єктами важливим для датування показником є відсутність певних типів у ранніх комплексах порівняно з пізнішими. Особливо важко визначити нижню хронологічну межу появи третього та четвертого типів горщиків, оскільки добре датованих комплексів XIV ст. майже немає. Тому тут важливим є аналіз кераміки з культурного шару, дослідженого 1990 року по вул. Воздвиженській, 25, для якого можна визначити верхню дату. Саме вона дає змогу провести хронологічну межу, після якої з'являються вінця горщиків 3-го та 4-го типів.

Культурний шар по вул. Воздвиженській, 25 досліджено в прирізці 1 до розкопу 3. Він досягав потужності понад 1 м та був розділений на два горизонти. У нижньому зафіксовано заповнення будівлі, простежене лише в стратиграфії. Датуючим матеріалом є ромбічне вістря стріли XIV ст. та десяток фрагментів імпортової кераміки, серед якої є золотоординський полив'яний посуд з орнаментом сграффіто (XIV–XV ст.) та кашинна кераміка. За цими матеріалами шар було датовано другою половиною XIII–XIV ст. [Івакін, Козубовський, Чміль, 1991, с. 24–25].

Кашинна кераміка може виступати точнішим хроноіндикатором, оскільки вона мала дуже вузький період виробництва і відповідно імпортування. До неї належать два фрагменти чаші, виготовленої з кашинного крихкого тіста білого кольору з рожевим відтінком (іл. 24: 1, 2). Вони вкриті бірюзовою поливою з обох боків і прикрашені підполив'яним кобальтовим розписом. Один із цих фрагмен-

тів – пряме, ледь відігнуте вінце. Зовні має характерний орнамент у вигляді стилізованої квітки лотоса, поширений на чашах такого типу. По верху вінця розміщено ряд крапок, під ними з внутрішнього боку – пояс із діагональної сітки, нижче якого – завитки і крапки, що можуть бути фрагментом стилізованого арабського слова «успіх», яке зазвичай зображується на подібних чашах [Скоробогатова 1983, с. 98–99]. Інший фрагмент належить, імовірно, придонній частині цієї чаші. Зовні він вкритий поливою лише у верхній частині й розписаний вертикальними лініями, що, очевидно, є фрагментами зображень пелюсток лотоса. З внутрішнього боку – тонкі лінії, завитки, між ними розташовані дрібні крапки.

Кераміка з крихкого кашину з аналогічними орнаментами та поливою характерна для золотоординських міст Поволжя. В. Ю. Коваль датує цю чашу серединою – другою половиною XIV ст. [Коваль 2010, с. 98, 100]. Така кераміка масово з'являється на землях колишньої Русі в середині XIV ст., а її довіз припиняється в останній чверті століття після занепаду виробничих центрів Поволжя під час феодалної війни 1360–1370-х років і особливо після їх спустошення військами Тимура в 1390-х роках [Коваль 2010, с. 194–195]. Поступала вона короткий проміжок часу – менше ніж півстоліття. Отже, очевидно, верхня хронологічна межа культурного шару та будівлі по вул. Воздвиженській, 25 відноситься до останньої чверті XIV ст.

Вірогідно, серединою – третьою чвертю XIV ст. можна датувати і найбільш масовий тип вінця горщиків, які походять із цього комплексу. Загалом тут виявлено 96 вінця, які можна віднести до типу 2 (за О. В. Оногдою). Загальні риси цього типу – невеликий плоский валик на зовнішньому боці вінця та конусоподібна шийка, що, зазвичай, потовщується в напрямі до вінця (іл. 24: 3–6). Напряму руху формувальної маси на зламі вказує на те, що спочатку чорновий край відгинали назовні паралельно денцю (у цих вінця не такий різкий відгин, як у попередніх), а потім, вірогідно, обточували. Напряму руху інструменту – від шийки до середини посудини, унаслідок чого утворювався наплив із внутрішнього боку, який може бути або заглажений, або залишитись без обробки із борозною різної глибини. Отже,

хоча ці вінця й виготовлялися за технологічною схемою, подібною до схеми виготовлення вінця типу 3, але мали менший валик сплющеної форми (на відміну від округлих у типу 3). Характерною їх рисою є конусоподібна шийка, яка у «грибоподібних» вінця трапляється дуже рідко. Взагалі вінця типу 2 займають проміжне місце між давньоруськими вінцями XIII ст. та «грибоподібними». Обидва типи (2 і 3) являють собою послідовний розвиток давньоруської традиції, тому вінця цих типів і приймали за давньоруські тривалий час, поки не були досліджені датовані пам'ятки XV ст.

Показово, що в цьому комплексі майже відсутні вінця типу 3. До класичних «грибоподібних» можна віднести не більше 5 екземплярів, та й то вони не дуже масивні і мають конусоподібну шийку. Вінця із виїмкою трапилося лише три, але, оскільки вони походять з верхнього перемішаного шару, не виключене їх випадкове потрапляння до комплексу. Отже, ґрунтуючись на цих матеріалах, появу вінця 3-го типу можна віднести до останньої чверті XIV ст. Вінця типу 4 з'являються, очевидно, дещо пізніше, можливо, на початку XV ст., оскільки в першій половині століття становлять ще зовсім незначний відсоток у комплексах. Вони маркують появу іншої технологічної традиції, пов'язаної з початком освоєння швидкообертового гончарного круга та нового способу формовки – витягування з одного шматка глини [Чміль, Оногда 2008, с. 111–113].

Верхню хронологічну межу досліджуваного комплексу можна визначити краще, оскільки хронологія кераміки другої половини XV – початку XVI ст. розроблена досить добре завдяки наявності кількох комплексів із численними матеріалами, у тому числі й датуючими. О. В. Оногда вважає для другої половини XV – початку XVI ст. найхарактернішими типами четвертий і п'ятий (ромбічно-прямокутні в перетині вінця). На її думку, нижня межа появи п'ятого типу (з трьома варіантами) сягає другої половини – останньої третини XV ст. До другої половини XV ст. відносить дослідниця і появу заціпів на вінцях – тип 6 [Оногда 2008].

У цьому плані на увагу заслуговують два датованих комплекси. Перший – це шар могильника з розкопу по вул. Андріївській, 7–9. Датуються за скарбом празьких грошей (нижня межа їх можливого потрапляння до Киє-

ва – 10–ті роки XV ст.), мідними сережками та пряжкою XV ст. і фрагментом золотоординської кераміки з орнаментом сграффіто XIV–XV ст. Утворення могильника Г. Ю. Івакін відносить до 1482 року [Івакін 1996, с. 145–146]. Тут поряд із «грибоподібними», що становлять значну частину комплексу, представлені вінця типу 4 та ромбоподібні в перерізі (тип 5). Також характерним є керамічний комплекс із будівлі №3, дослідженої на київському Арсеналі. Датована вона чотирма монетами, карбованими між 1480–1501 роками і може бути віднесена до рубежу XV–XVI ст. Характерно, що зі 111 вінця горщиків тут не було жодного «грибоподібного» вінця. У незначній кількості присутні вінця типу 4, а більшість становили вінця п'ятого й шостого типів – ромбічні та із заціпами [Оногда 2015а, с. 148–150].

Показовими є також два значних комплекси, які не мали чітких датуючих матеріалів, але за співвідношенням типів вінця горщиків є дещо ранішими за попередні. Один із них – будівля № 1, досліджена на київському Арсеналі. Загалом тут виявлено 409 уламків верхніх частин, з яких до типу 3 відноситься 26 % вінця, різні варіанти 4 типу становлять 41 %, із заціпами (тип 6) – 14 %. У незначній кількості представлено вінця інших типів – раніших, «своєрідної» групи тощо. Зі 135 денечь 106 мають сліди зрізки з круга [Оногда 2015а, с. 146]. Інший комплекс – об'єкт, досліджений на поселенні в Китаєві. Зі 105 знайдених у його заповненні фрагментів вінця горщиків «грибоподібні» становлять 21 %, різні варіанти вінця із виїмкою – 58 %, із заціпами – майже 8 %. Решта – поодинокі вінця раніших типів та «своєрідної» групи. Із 17 денечь 16 мали сліди зрізки [Оногда 2015б, с. 294–295].

О. В. Оногда відносить комплекс із Китаєва до другої половини XV ст., а будівлю з Арсеналу датує досить широко – XV – початком XVI ст. [Оногда 2015а, с. 143; 2015б, с. 298]. Хоча за співвідношенням типів ці два комплекси схожі. У них немає вінця горщиків 5-го типу (ромбічних), але вінця 4-го типу становлять уже більшість. Також представлені у значній кількості вінця із заціпами (тип 6). «Грибоподібні» вінця третього типу в цих комплексах становлять лише четверту–п'яту частину. Значно збільшується відсоток посуду, формованого на швидкообертовому гон-

чарному крузі. Очевидно, на хронологічній шкалі ці комплекси з розкопок у Китаєві та з Арсеналу (будівля № 1) займають проміжне положення між об'єктами зі Старокиївської гори та згаданими об'єктами кінця XV – початку XVI ст. (Арсенал – будівля № 3 та шар могильника по вул. Андріївській), і їх можна датувати серединою – третьою чвертю XV ст.

Як бачимо, у другій половині XV ст. хоча й продовжують побутувати «грибоподібні» вінця, але поряд з ними досить поширеними є вінця типу 4 (з виїмкою) та є певний відсоток вінця типу 6 (із защипами). У кінці століття поширюються вінця типу 5 (ромбоподібні), а «грибоподібні» зовсім виходять з ужитку.

Отже, на основі розглянутих матеріалів хронологічна картина для об'єктів з вул. Десятинної, 2 виглядає так. Відсутність ромбічно-прямокутних вінця, защипів і малий відсоток вінця із виїмкою в об'єкті II (сміттєва яма 1) дозволяють визначити верхньою межею для нього, як і для синхронних об'єктів зі Старокиївської гори, середину XV ст. Об'єкти I, III, IV без вінця типу 4, лише з «грибоподібними» типу 3, мають вигляд дещо раніших і можуть датуватися в межах останньої чверті XIV – першої чверті XV ст. Саме на цей час припадає найбільш інтенсивне використання розглядуваної ділянки розкопу I біля Василівської церкви. Ці об'єкти, як і три синхронних їм (Михайлівський Золотоверхий монастир – яма 1, вул. Велика Житомирська – будівля, пров. Десятинний – яма), фіксують забудову східного краю плато Старокиївської гори за Литовської доби, до нападу Менглі-Гірея у 1482 році.

Кілька слів слід сказати і про фрагменти плінфи з розкопок 1972 року. На жаль, у колекції присутні лише крупні уламки, записані в інвентарну книгу як такі, що походять з розкопу 1, але без глибин і уточнень контексту знахідок. До того ж для колекції спеціально відбиралися різнотипні екземпляри, що не дають уявлення ні про те, які ж уламки переважали загалом на ділянці, зокрема, не зрозуміло, яким саме боєм плінфи ще у XV ст. була заповнена піч з об'єкта III. За польовими фото, де видно в загальних рисах товщину уламків, найвірогідніше, вони належали до плінфи XII ст. У щоденнику згадуються дві плінфи, що походять з мішаного шару «кв. А1–2, Б1, В2–3» розміром 33×25 см та 21 (обламаний) ×

15 (ширина повна). Останній фрагмент ідентифікується з уламком шестикутної лекальної целини (іл. 23: 8), яка близька до екземплярів кінця XVII – початку XVIII ст., коли почалося відновлення Трьохсвятительської церкви.

Практично на всіх фрагментах присутні рештки будівельного розчину, що свідчить про їх належність до зруйнованих будівель, за винятком прогнutoго екземпляра жовтого обпалу (іл. 23: 3), який, очевидно, є частиною черепиці. За складом цей уламок близький до плінфи Десятинної церкви, де справді використовували черепицю. Щоправда, цей екземпляр товстіший – 3,9–4,1 см. Інший зразок, яскраво рудого кольору, покритий нерівною напівпрозорою поливою (іл. 23: 2). Його товщина 2,9 см, що відповідає групі декоративних плиток підлоги XI–XII ст. Схожі між собою за складом тіста інтенсивного червоно-коричневого відтінку три фрагменти (іл. 23: 4, 7), два з яких дозволяють реконструювати розміри плінфи: 26,7×37,7 см; товщина – 4,7 см (третій фрагмент нерівної товщини – 3,9–4,2 см). Близькі розміри відзначені для плінфи з Михайлівського Видубицького монастиря і Трапезної церкви Печерського [Єлшин 2017, с. 119]. Ще два фрагменти жовто-рожевого та темно-жовтого кольорів випалу (іл. 23: 5, 6) не мають повних розмірів, а їх товщина відповідно 4,7 см та 3,9–4,5 см. Схоже, що колекція не належить одній споруді, тут змішані будівельні матеріали від різних давньоруських мурованих об'єктів Старокиївської гори, які було використано в пізніший час на господарські потреби.

Інтенсивне використання й заселення ділянки розкопу I у давньоруський час не підтвердилося після верифікації колекції. Кілька фрагментів посуду XII–XIII ст. і уламок скляного браслета позначають лише слабкий культурний шар цього періоду. Ще раніше, у другій половині X ст., ділянка була частиною язичницького курганного могильника. На сусідній ділянці розкопу II, навпаки, виявлене житло першої третини XI ст., проте немає ознак забудови пізнішого періоду, що, вірогідно, пояснюється близькістю до Василівської церкви кінця XII–XVII ст. У XVI–XVIII ст. саме тут влаштовується цвинтар, хоча таких поховань не виявлено в розкопі I, а отже, саме між двома розкопами в післямонгольський час проходила межа церковної садиби.

Джерела та література

- Бібіков, Д. В. 2019. Критерії виділення камерних поховань епохи вікінгів у Середньому Подніпров'ї: сучасний стан проблеми. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ, с. 433–445.
- Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ.
- Бонев, С., Дончева, С. 2011. *Старобългарски производствен център за художествен метал при Новосел, Шуменско*. Велико Търново.
- Боровский, Я. Е., Калюк, А. П., Архипова, Е. И. 1989. *Отчет об археологических исследованиях в «Верхнем Киеве» (ул. Б. Житомирская, 2; Стрелецкая, 4а, б) в 1989 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1989/28.
- Боровський, Я. Є., Калюк, О. П. 1993. Дослідження київського дитинця. *Стародавній Київ: археологічні дослідження 1984–1989*. Київ, с. 3–42.
- Зозуля, С. С. 2008. Комплекс вооружения могильников Ярославского Поволжья X–XI вв. *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*. Т. II. Москва, с. 337–340.
- Ивакин, В. Г. 2011. Киевские погребения X века. *Stratum plus*, 5, с. 243–286.
- Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.: Історико-топографічні нариси*. Київ.
- Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Чміль, Л. В. 1991. Дослідження Кожум'яцького заgonу. *Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.* Київ, с. 24–25.
- Каинов, С. Ю. 2019. Сложение комплекса вооружения Древней Руси X – начала XI века (по материалам Гнздовского некрополя и поселения). Дисс. ... канд. ист. наук. Москва.
- Казимір, О. М., Готун, І. А., Осипенко, М. С., Синиця, Є. В., Непом'ящих, В. Ю., Шахрай, Д. О., Гунь, М. О., Лозниця, Т. В. 2015. Продовження досліджень розкопу III на селищі в Софіївській Борщагівці. *Археологічні дослідження в Україні 2014*, с. 87–90.
- Капустін, К. М. 2012. Об'єкти XIV–XV ст. з розкопок 1972 р. у Києві (за матеріалами розкопок по вул. Десятинна, 2). *Середньовічні старожитності Центрально–Східної Європи*. Матеріали XI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 20–22 квітня 2012 р.). Чернігів, с. 82–84.
- Капустін, К. 2015. Археологічні об'єкти другої половини XIII – XIV століття з території Верхнього Києва. *Opus mixtum*, 3, с. 130–139.
- Килиевич, С. Р. 1972а. *Отчет об археологических исследованиях на территории Великого княжеского двора в Киеве в 1972 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1972/346.
- Килиевич, С. Р. 1972б. *Дневник Старокиевского отряда Киевской постоянно действующей экспедиции. Раскопки 1972 г. Киев, Десятинная, 2*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1972/346, № 6228.
- Килиевич, С. Р. 1973. Исследования на территории Великого княжеского двора XI–XIII вв. в Киеве. *Археологические открытия 1972 г.* Москва: Наука, с. 285–286.
- Килиевич, С. Р. 1974. Раскопки на территории великого княжеского двора XI–XIII вв. в Киеве. *Археологические открытия 1973 г.* Москва, с. 280–281.
- Килиевич, С. Р. 1982. *Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований*. Киев: Наукова думка.
- Кілієвич, С. Р. 1977. Розкопки Великого Ярославого двору в Києві (1972–1973 рр.). *Археологія*, 21, с. 92–101.
- Кирпичников, А. Н. 1966. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени X–XIII вв. *Рыбаков, Б. А. Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. Е1–36: Древнерусское оружие. Вып. 2. Москва; Ленинград.
- Коваль, В. Ю. 2010. *Керамика Востока на Руси IX–XVII века*. Москва.
- Малевская-Малевич, М. В. 2005. *Керамика западнорусских городов X–XIII вв.*, Санкт-Петербург.
- Козюба, В. К. 1998. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XIII ст.). *Археологія*, 1, с. 28–46.

- Маршак, Б. И. 2017. *История восточной торевтики III–XIII вв. и проблемы культурной преемственности*. Санкт-Петербург.
- Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североευропейских аналогий*. Санкт-Петербург.
- Мурашева, В. В. 2000. *Древнерусские ремешковые наборные украшения (X–XIII вв.)*. Москва.
- Никитин, В. В., Никитина, Т. Б. 2004. *К истокам марийского искусства*. Йошкар-Ола.
- Никитина, Т. Б. 2012. *Погребальные памятники IX–XI вв. Ветлужско–Вятского междуречья*. Казань.
- Омельченко, Ю. А., Тесленко, І. Б., Чміль, Л. В. 1994. *Українська наддніпрянська кераміка XIV–XVIII ст. (методичні рекомендації)*. Київ.
- Оногда, О. В. 2008. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV – початку XVI ст. *Археологія*, 4, с. 55–63.
- Оногда, О. В. 2012. *Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII–XV ст.* Автореф. дис. ... канд. іст. наук. ІА НАНУ.
- Оногда, О. В. 2015а. Гончарний посуд XIV–XVI ст. з розкопок на території старого Київського Арсеналу. *Болховітіновський щорічник 2013/2014*. Київ, с. 137–152.
- Оногда, О. В. 2015б. Керамічний комплекс з нововиявленого об'єкта другої половини XV ст. на поселенні в Китаєві. *Могилянські читання 2014*. Київ, с. 293–299.
- Орлов, Р. С. 1984. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X–XI ст. *Археологія*, 47, с. 24–45.
- Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка*. Киев.
- Плетнева, С. А. (ред.). 1992. *Древнерусская керамика*. Москва.
- Раппопорт, П. А. 1975. *Древнерусское жилище*. Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-32. Ленинград.
- Сарачев, И. Г. 1997. Типология венчиков древнерусских горшков Днепроовского Левобережья (по материалам Новгород–Северского Подесенья). *Древности Евразии*. Москва, с. 269–279.
- Скоробогатова, Т. В. 1983. Одна из групп золотоордынской художественной керамики XIV в. *Советская археология*, 2, с. 98–99.
- Тимошук, В. М. 2001. Деякі питання типології київської кухонної кераміки. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 67–71.
- Толочко, П. П. 1981а. Гончарное дело. *Новое в археологии Киева*. Киев, с. 284–301.
- Толочко, П. П. 1981б. Массовая застройка Киева X–XIII вв. *Древнерусские города*. Москва, с. 63–94.
- Толочко, П. П. 1983. *Древний Киев*. Киев.
- Хамайко, Н., Чміль, Л., Гунь, М., Мироненко, Л. 2020. Матеріали досліджень Михайлівського Золотоверхого монастиря 1940–1967 рр. *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 152–180.
- Харламов, В. А., Сыромятников, А. К. 1995. Археологический комплекс XV в. из раскопок на Старокиевской горе. *Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре*. Киев, с. 131–141.
- Чміль, Л. 2015. Керамічний посуд другої половини XIII–XIX ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря. *Болховітіновський щорічник 2013/2014*. Київ, с. 85–136.
- Чміль, Л. В., Оногда, О. В. 2008. До питання про технологію виробництва київської кераміки другої половини XIII – початку XVI ст. *Праці Центру пам'яткознавства*, 14, с. 104–132.
- Fodor, I. et al. (eds.) 1996. *The ancient Hungarians. Exhibition catalogue*. Budapest.

Олена Журухіна, Віктор Нестеровський

Давньоруські прикраси з коштовного каміння за археологічними дослідженнями Києва та околиць (група кремнезему)

У статті проаналізовано прикраси з коштовного каміння – сердоліку, гірського кришталю та аметисту, знайдені під час археологічних розкопок культурних шарів X–XIII ст. у Києві та його околицях. Серед досліджених речей численними виявилися намистини. Ця категорія прикрас потрапляла на територію Давньої Русі у складі вже скомпонованого намиста або як окремі вироби. Невелику частину знахідок становлять кам'яні вставки в металеві персні з гірського кришталю та аметисту, а також підвіски із сердоліку.

Ключові слова: *прикраси, коштовне каміння, Давня Русь.*

The adornment made of precious stones, such as rock crystal, amethyst and cornelian which have been discovered during the excavations in Kyiv and its outskirts are analyzed in the paper. The beads are the large part of found decoration and came to Old Rus' both as part of necklaces or as single products. Some part of the finds are the rock crystal and amethyst inserts to the finger-ring bezel and cornelian pendants.

Keywords: *jewelry, precious stones, Old Rus'.*

Під час археологічних досліджень культурних шарів давньоруського часу (X–XIII ст.) на території Києва та області фіксують предмети, переважно прикраси, з коштовного каміння. Здебільшого це намистини, але трапляються знахідки підвісок та вставок у прикраси для рук. Загалом зафіксовано 93 екземпляри прикрас із коштовного каміння. Матеріал, з якого вони зроблені, – це мінерали групи кремнезему: гірський кришталю, аметист та сердолік. Ця стаття є продовженням дослідження давньоруських прикрас, перша частина якого, присвячена коштовному камінню органогенного походження – бурштину, опублікована 2015 року [Нестеровський, Журухіна 2015].

Серед кам'яних прикрас численними виявилися **намистини** (85 екземплярів). Їхні знахідки зафіксовано у складі намиста або як поодинокі зразки. У першому випадку – це поховальні комплекси другої половини X – першої половини XI ст., пов'язані із т. зв. дружинною культурою. Другий випадок – це знахідки однієї-двох намистин у заповненні культурного шару чи об'єктах XI–XIII ст. Серед усіх знахідок намистин X–XIII ст. з коштовного каміння (193 екземпляри) на території Середнього Подніпров'я¹, що входять до групи кремнезему, намистини з Києва та області становлять 44 %.

Сердолікові намистини, серед інших каменів, переважають – 71 екземпляр. Також це більш різноманітна за відділами й типами група. До відділу «круглі» входять 14 намистин кулястої (іл. 1: 1), по одному екземплярові еліпсоїдної (іл. 1: 2) та діжкоподібної (іл. 1: 3) форми. Відділ «багатогранні» представлений призматичними намистинами (5 екз., іл. 1: 4), т. зв. 14-гранними (34 екз., іл. 1: 5), біпірамідальними (11 екз., іл. 1: 6), а також зрізано-біконічною з гранчастим пояском (1 екз., іл. 1: 7). Відділ «сплощені» представлений єдиним типом – монетоподібними намистинами (4 екз., іл. 1: 8).

На гістограмі (іл. 2) можна побачити розподіл типів сердолікових намистин за хронологією.

На Київщині сердолікові намистини кулястої форми зафіксовано в культурних шарах та об'єктах з X ст. й до XIII ст. Більшість екземплярів припадає на X ст. та між X–XI ст. У подальшому їхня кількість поступово зменшується. Цей тип намистин має широке розповсюдження на європейських пам'ятках від Карпат до Тюрингії, переважно у X–XI ст. [Зоценко, Брайчевская 1987, с. 109, 111]. Подібні намистини зафіксовано у Бірці, шарах Старої Ладоги (IX–X ст.) [Полубояринова 1994, с. 75]. У Новгороді простежено два етапи надходження цих намистин: середина

¹ Тут мається на увазі територія, що охоплює центр давньоруської держави – Київ з околицями, а також землі, пов'язані з ним геополітично: Житомирщина, частина Чернігівської та Переяславської земель.

X – перша половина XII ст. і друга половина XIV – XV ст. [Полубояринова 1994, с. 75]. Екземпляр *еліпсоїдної* намистини виявлено у складі намиста на Старокиївській горі в похованні другої половини X ст. [Івакін, Козюба 2003, с. 39–40]. *Діжкоподібна* намистина знайдена в давньоруському шарі [Довженок 1950, с. 68, 70–71].

Інші типи сердолікових намистин відносяться до відділу «багатогранні». Сердолікові *призматичні* (6-, 7- та 8-гранні) намистини в поодиноких випадках зафіксовано на території Києва в об'єктах X, XI–XII та XII ст. [Голубева 1949, с. 109; Львова, Лесман, Рябцева 1996, с. 204; Івакін, Козюба 2003, с. 39; Пекарская, Климовский 1990, с. 27, 30; Сагайдак, Тараненко, Івакін 2005, с. 22–26]. У Старій Ладозі цей тип трапляється в шарах X ст. Загалом час їхнього побутування на території Східної Європи обмежений IX–XI ст. (рідко трапляється у XII ст.) [Полубояринова 1991, с. 25–26].

Сердолікові т. зв. *14-гранні* – доволі поширений і численний тип. Знахідки зафіксовано в комплексах Києва межі IX–X ст., X ст. та межі X–XI ст. [Голубева 1949, с. 108–110; Львова, Лесман, Рябцева 1996, с. 204; ОАК за 1911 год, 1914, с. 59; Каргер 1958, с. 145, 151–152; Зоценко, Гончаров 1996, с. 95; Мовчан, Боровський, Гончар та ін. 1999, с. 18; Івакін, Козюба 2003, с. 43; Корзухина 1954, с. 84], а також в об'єктах XI–XII ст. у Києві та Вишгороді [Зоценко 1980, с. 22; Дорофеев, Евтушенко, Калюк та ін. 1989, с. 91; Сагайдак, Тимошук 2002, с. 20–21, 23–24; Сагайдак, Сергеева, Пейфіць та ін. 2008, с. 36; Пекарская, Климовский 1990, с. 30, 37]. 14-гранні сердолікові намистини відомі в Старій Ладозі в шарах другої половини IX – початку XI ст., у Бірці в X ст., у курганах Північно-Східної Русі IX – початку XII ст. [Полубояринова 1994, с. 75; Давидан 1998, с. 123–124].

Сердолікові *біпірамідальні* намистини зафіксовано в об'єктах та культурних шарах X ст. [Голубева 1949, с. 108], X–XI ст. [Зоценко, Гончаров 1996, с. 95, 170; Гупало, Івакін, Сагайдак 1975, с. 4, 9, 11; Івакін, Козюба 2003, с. 43], а також XI–XII ст. [Дорофеев, Евтушенко, Калюк та ін. 1989, с. 91; Івакін, Степаненко 1985, с. 82, 92]. Аналоги подібним намистинам є в давньоруських старожитностях: у курганах Північно-Східної Русі XI–XII ст.,

у Новгороді в шарах XII–XIII ст., у могильниках Верхньої Ками XI ст., у курганах Північного Уралу XI–XII ст. [Фехнер 1959, с. 152, 154, 178]. На пам'ятках Середньої Азії вони побутують тривалий час (до XIII–XIV ст.). Загалом ці намистини відомі ще з середини I тис. н. е. в Індії та на Північному Кавказі [Полубояринова 1991, с. 26–27].

Зрізано-біконічну з гранчастим пояском намистину зафіксовано в похованні кінця X – першої половини XI ст. [Івакін, Козюба 2003, с. 43].

Більшість екземплярів т. зв. *монетоподібних* намистин відділу «сплощені» зафіксовано в комплексах X ст. [Мовчан, Боровський, Гончар та ін. 1999, с. 18; Івакін, Козюба 2003, с. 39–40]. Єдиний зразок знайдено в заповненні будівлі першої половини XII ст. [Сагайдак, Тимошук 2002, с. 22]. Намистини цього типу були розповсюджені у VIII–IX ст. через носіїв салтівської культури [Зоценко, Гончаров 1996, с. 96]. Їхні знахідки зафіксовано в могильниках Кавказу в VII–IX ст., а джерелом надходження таких намистин було Східне Закавказзя. Можна виділити два шляхи їхнього просування на захід: з низов'я Терека до Підкумок та з Південної і Північної Осетії до верхньої течії Кубані [Ковалевская 1998, с. 21]. На давньоруських пам'ятках М. В. Фехнер датує монетоподібні намистини X–XII ст. [Фехнер 1959, с. 177; Полубояринова 1991, с. 25].

Численні знахідки сердолікових намистин із середини X ст. фіксують у поховальних комплексах у складі намист на Старокиївській горі (Київ); для цього періоду характерна й різноманітність типів. Поширеними виявилися кулясті (відділ «круглі»), а також призматичні (особливо 14-гранні) та біпірамідальні (відділ «багатогранні») екземпляри. На територію Русі ці намистини надходили разом з арабським сріблом і були предметом східної торгівлі [Давидан 1998, с. 130]. Із XII ст. їхня кількість значно зменшується.

Сердолік, завдяки кольоровій гаммі й поширенню родовищ, був одним з найпопулярніших матеріалів для виготовлення прикрас. Арабський учений Аль-Біруні зазначає, що у Візантії цінували цей камінь, особливо ті зразки, де переважав червоний колір (такий камінь був більш блискучий і твердий – тому й кошту-

вав дорого) [Бируни 1963, с. 161]. Намистини, виявлені на території Київщини, світло-червоного чи помаранчевого кольору, напівпрозорі, з темно-брунатними включеннями у вигляді тонких смуг. У деяких намистинах помітно, що канал свердлили з обох боків (іл. 1: 1, 6). Спектральний аналіз частини знахідок показав імовірно індійське походження матеріалу.

Намистини з *гірського кришталю* (14 екземплярів) представлені двома відділами: «круглі», до якого входять намистини кулястої форми (9 екз., іл. 3: 1), а також «багатогранні» двох типів: 14-гранні (3 екз., іл. 3: 2) та призматичні намистини з пірамідальними кінцями (2 екз., іл. 3: 3).

Знахідки намистин відділу «круглі» рівномірно розподілено в об'єктах або культурному шарі, починаючи з другої половини X й до XII ст. (іл. 4) [Івакін, Козюба 2003, с. 39; Сагайдак 1991, с. 101–102; Зоценко, Брайчевская 1988, с. 128; Гончаров, Юра, Копилов та ін. 1955, с. 5–20; Гончаров 1957, с. 125–133]. Окремо зазначимо два екземпляри намистин, які знайдено в споруді, що має широку дату побутування: XI–XIII ст. [Каргер 1946, с. 8; Каргер 1950, с. 177, 191]. Доволі розповсюджений цей тип у курганах Північно-Східної Русі, де вони датуються X–XII ст. [Фехнер 1959, с. 185].

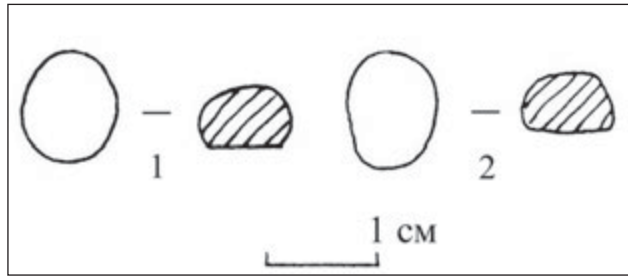
Кришталеві намистини багатогранної форми характерні для комплексів виключно X ст. *Призматичні 14-гранні* намистини знайдено в похованнях X ст. [ОАК за 1911 год, 1914, с. 59; Голубева 1949, с. 108, 109–110; Каргер 1958, с. 145; Мовчан, Гончар, Ієвлев та ін. 2002, с. 68–69]. Подібні намистини відомі в курганах Північно-Східної Русі XI–XII ст. [Фехнер 1959, с. 183]. У Новгороді цей тип датують другою половиною X – серединою XI ст., а також другою половиною XIII – початком XIV ст., трапляється також на золотоординських пам'ятках [Полубояринова 1994, с. 77; Полубояринова 1991, с. 36]. Намистини *призматичні з пірамідальними кінцями* зафіксовано виключно в похованнях другої чверті X ст. [Голубева 1949, с. 108]. Аналоги таких намистин знайдено в курганах X–XII ст. Північно-Східної Русі [Фехнер 1959, с. 182].

Родовища гірського кришталю також досить поширені, тому визначити джерело над-

ходження таких намистин складно. У середньовіччі цей камінь вважали найціннішим серед коштовного каміння для виготовлення посудин за його твердість і прозорість, ним також обробляли інші коштовні камені. Сировину з гірського кришталю сортував майстер, який вимірював розміри кристалів чи їхніх фрагментів та визначав, які предмети можна з них зробити, робив розмітку та передавав ремісникам, які й виготовляли певні предмети, а саме: посуд (наприклад, чаші), намистини (формою та розміром з лісовий горіх), шахові фігури (переважно шестикутної форми) та фігури для гри у нарди (кулясті) [Бируни 1963, с. 170–172]. Канал отвору намистин з гірського кришталю циліндричної або конусоподібної форми, його свердлили з одного або здебільшого з обох боків (у цьому випадку, з'єднуючись, вони утворюють кут або їхні напрями не збігаються).

Підвіски. Одну з категорій прикрас складають підвіски. Зазвичай вони розташовані в центрі намиста, а канал отвору проходить у верхній частині прикраси. Наразі археологічними дослідженнями виявлено два екземпляри сердолікових підвісок. Тип визначено за поздовжнім перетином [Полубояринова 1989, с. 169; Полубояринова 1991, с. 61]: «*трикутні*» (у поперечному перетині – багатокутник). Усі зразки знайдено в Києві: одна підвіска (іл. 5) походить з поховання другої половини X ст., виявленого під час дослідження Софійської площі (розміри: h – 12,2 мм; d max – 8,2 мм; d отвору – 2,0 мм) [Івакін, Козюба 2003, с. 39–40], друга – з території київського Подолу з ювелірної майстерні XI ст. [Гупало, Ивакин, Сагайдак 1975, с. 4, 9, 11]. Сердолікові підвіски подібної форми трапляються серед кочівницьких старожитностей південно-руських степів X–XI ст. [Полубояринова 1991, с. 61, 63].

Вставки. За кількістю знахідок вставки суттєво поступаються намистинам з каменю. Однак вони також були однією з основних сфер застосування коштовного каміння в ювелірних виробках [Аксентон 1974, с. 6, 8]: ними оздоблювали прикраси, посуд, елементи одягу, предмети церковного начиння, інші витвори декоративно-вжиткового мистецтва. Знахідки вставок зафіксовано виключно під час розкопок у Києві. Напевно можна говори-

Іл. 6 Вставки з каменю в персні
(за: Івакін, Козубовський та ін. 1998, рис. 5, 22–23)

ти про 5 вставок², які виготовлені з *гірського кришталю* (1 екз.) та *аметисту* (4 екз.). Стратиграфічно вони розподілені у двох хронологічних періодах: у складі інвентарю поховальних пам'яток кінця X – початку XI ст. та в культурному шарі XII–XIII ст.

До першого хронологічного періоду можна віднести знахідки трьох вставок з каменю. У поховальній камері X ст. серед інвентарю було зафіксовано вставку в перстень трапецієподібної (зрізано-пірамідальної) форми з прозорого безбарвного каменю, найвірогідніше, з *гірського кришталю*. Вона складалася з двох частин, між якими містився прошарок червоної речовини, яка під дією повітря перетворилася на порошок [Боровський, Калюк, Сыромятников та ін. 1988, с. 12; Боровський, Калюк 1993, с. 8].

Імітація забарвлення (штучний спосіб надання кольору для безбарвного каміння) відома ще з елліністичного періоду, для цього фольгу фарбували кольоровими лаками [Леммлейн 1963, с. 376–377]. Аналоги двошаровим вставкам з гірського кришталю, між частинами якого містився пофарбований шар, зафіксовано в об'єктах середньовічних міст Поволжя [Полубояринова 1991, с. 82], а також на пам'ятках Русі більш пізнього часу – з другої половини XIV ст., коли вони вважаються імпортом із Західної Європи [Аксентон 1974, с. 14]. Велика кількість таких вставок з гірського кришталю різних форм, що складаються з двох частин, з'єднаних червоною або рожевою пастою, знайдено в Новгороді: більшість – у шарах XIII–XIV ст., декілька екземплярів у шарах XI та XII ст., першої половини XIII ст., початку XV ст. Велику кількість кришталевих вставок виявлено в містах Золотої Орди XII–XIV ст. [Полубояринова 1994, с. 79]. У камерному по-

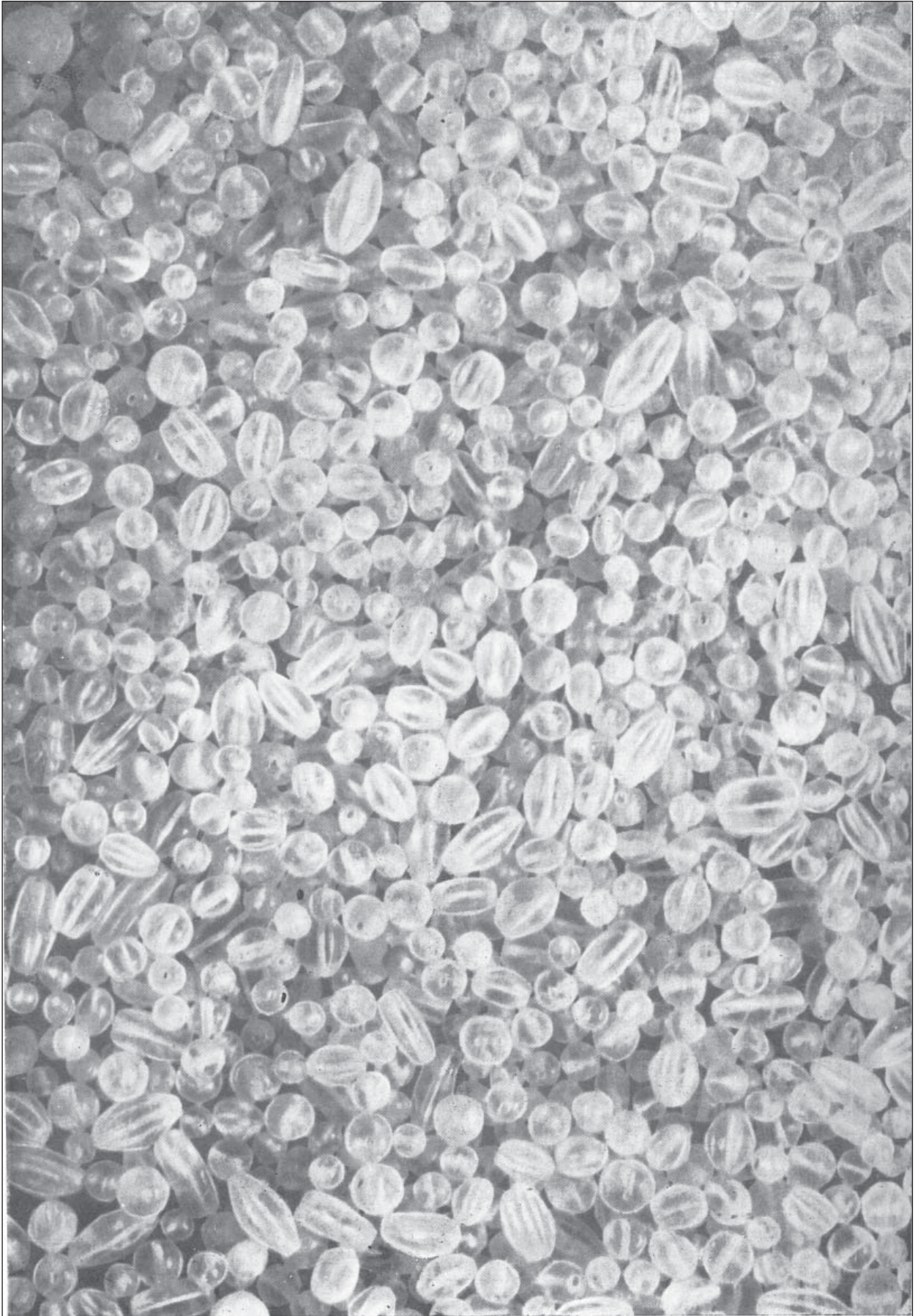
хованні кінця X – першої половини XI ст. знайдено дві *аметистові* вставки в персні у формі кабошонів (іл. 6: 1–2), розміром 8×10 мм та заввишки 5 мм [Івакін, Козубовський, Козюба та ін. 1998, с. 70].

У Східній Європі за часів середньовіччя круглі та овальні плоско-опуклі вставки (у вигляді кабошонів) були доволі поширені й трапляються в шарах з XI ст. (до XIII ст.) [Полубояринова 1988, с. 197–198; Полубояринова 1994, с. 79]. Аметист, як і гірський кришталю, порівняно з іншими представниками групи кварцу, більш прозорий і блискучий. Родовища кварцу досить розповсюджені, тому визначити напрямки надходження прикрас складно. Найпопулярнішими в середньовіччі були середньо- та центрально-азійські місця видобутку [Полубояринова 1991, с. 12, 34–36, 39].

Другий хронологічний період характеризується відсутністю вставок з гірського кришталю в археологічних комплексах. Простежено одиничний випадок знахідок вставок з аметисту – у складі скарбу з металевими прикрасами. Ювелірний скарб на території Михайлівського Золотоверхого монастиря походить з ями XII–XIII ст., до його складу могли належати дві золоті каблучки XII ст. (іл. 7) зі вставкою (аметист) та ланки золотого фестончатого браслета XIII–XIV ст. з округлими (діаметром близько 5 мм) прозорими вставками фіолетового та бузкового кольору (іл. 8). Речі зі скарбу містяться в експозиції Музею історії Михайлівського Золотоверхого монастиря. За даними авторів розкопок, проведені аналізи дозволили висловити припущення про належність каменів з браслету до групи кварцу, з яких одними з найпоширеніших у Давній Русі були аметисти [Івакін, Козубовський, Козюба 1998, с. 172, 183–184; Богданова 2008, с. 114].

На території Києва майстерень з обробки гірського кришталю та сердоліку, а також виготовлення виробів з коштовного каміння виявлено не було. У 1949 році на території Старокиївської гори (Михайлівська площа) було розкопано землянку XIII ст., в якій знайдено 1339 намистин: 1274 намистини з гірського кришталю та 65 із сердоліку (браковані, де

² Браслет зі вставками в складі ювелірного скарбу XII–XIII ст. потребує детальнішого вивчення.

Іл. 9. Намистини з гірського кришталю та сердоліку з розкопок 1949 р. на Старокиївській горі (за: Каргер 1958, табл. ХСVІ)

отвір не просвердлено наскрізь або розколоті, а також цілі екземпляри) (іл. 9). Сировини та напівфабрикатів не було зафіксовано, хоча знайдено інструменти для обробки (точіння та шліфування) каміння. На думку дослідників, ці намистини були «товаро-грошами» [Каргер 1958, с. 473–474]. Вони, ймовірно, зберігалися в амфорі (велика кількість намистин була біля уламків амфори на підлозі, решта – розсипана по сходах). Денце амфори не було знайдено, тому М. К. Каргер припустив, що в ній вдалося винести частину намистин, коли хазяїн похапцем залишав житло, що руйнувалося [Каргер 1951, с. 6, 8, 11].

Намиста здебільшого поєднували намистини з різних матеріалів: склалися зі скляних намистин близькосхідного (мозаїчні або намистини зі скляної трубочки, виготовлені серійно, що побутували на території Давньої Русі у IX – на початку XI ст.), та візантійського походження (невеликого розміру зонної форми, багатогранні намистини переважно синього скла, намистини з металевою фольгою, поліхромні намистини, які зроблені індивідуальним способом й надходили на територію Давньої Русі на межі X–XI ст.), намистин з коштовного каміння (гірський криштал, сердолік, що потрапляють з території Азії у X ст.) та металу [Щапова 1972, с. 178; Щапова 2010, с. 136–139; Полубояринова 1991, с. 12, 34–36, 39; Тодорова 2003, с. 156]. Серед намист у поховальних комплексах можна виділити зразкову комбінацію, що складалася виключно із синхронних намистин, однакових за походженням, що може свідчити про надходження цих намистин з одного виробничого центру (майстерні Візантійської імперії або близькосхідні) і одночасне потрапляння до покупця. Наприклад, намисто з камерного поховання другої половини X ст., що є частиною давньоруського курганного могильника X–XI ст., складалося виключно із сердолікових намистин: еліпсоїдної форми, призматичних 14-гранних (4 екз.) та монетоподібних (2 екз.), а також сердолікової підвіски (іл. 10).

В інших намистах екземпляри можуть збігатися за часом побутування та технологією виготовлення, але вони різні за походженням, що може вказувати на комбінацію, коли намисто формували з наявних на даний момент екземплярів, така комбінація (збірна)

характерна для більшості синхронних жіночих поховань (іл. 11; іл. 12) [Михайлов 2016, с. 132–133].

Розглянуті прикраси, а саме – намисто, підвіски та вставки, представлені імпортними виробами з твердого каменю (гірський криштал, аметист, сердолік). Серед них численними виявилися намистини, більшість яких зафіксована під час археологічних досліджень на території Старокиївської гори у складі поховального інвентарю кінця X – початку XI ст. Такі поховання пов'язують із т. зв. дружинною культурою, яка представлена частиною давньоруської еліти – воїнами, торговцями та учасниками дипломатичних місій. Намистини потрапили на територію Давньої Русі як окремі вироби або в скомпонованому намисті.

В основному це були збірні комбінації, що поєднували намистини з різних матеріалів (передусім скло та камінь). Скляне намисто надходило з кількох центрів з давніми склоробними традиціями. Щодо з'ясування шляхів надходження прикрас із каменю, місць його родовищ та обробки, в історіографії поширена думка, що найпопулярнішими в середньовіччі були середньо- та центрально-азійські місця видобутку каменю [Полубояринова 1991, с. 12, 34–36, 39]. Обробка та виготовлення продукції зазвичай проводилася на місці, а потім торговими шляхами готова продукція надходила на територію Давньої Русі. Намистини з коштовного каміння йшли через Іран, Афганістан, Середню Азію, Каспійське море в пониззя Волги, чи північніше, на Середню Волгу до Булгару, звідки потрапляли на територію Східної Європи [Полубояринова 1991, с. 108].

У другій половині X ст. Хозарський каганат було розгромлено, і основні напрямки торговельних шляхів змінилися: зріс вплив Візантії, яка, оговтавшись після арабських завоювань, поступово стала посередником в отриманні коштовного каміння через шлях із «варяг у греки» [Аксентон 1974, с. 9–10; Тодорова 2003, с. 156].

На початок XII ст. спостерігається зменшення кількості знахідок з гірського кришталю, аметисту та сердоліку (переважно це поодинокі випадки в заповнені об'єктів або культурного шару). Це період розвитку власного склоробства на території Давньої Русі,

і Києва зокрема. Завдяки технології масового виготовлення предметів зі скла, збільшилося виробництво, у тому числі й прикрас. На території київського Подолу виникли ремісничі комплекси, спрямовані на масовий випуск певної продукції – намистин, перснів, браслетів та вставок. Згідно з археологічними досліджен-

нями, у Києві в XII–XIII ст. основну частину вставок робили зі скла або бурштину [Ивакин, Степаненко 1985; Ивакин, Козубовский 1993]. Коштовне каміння, поклади якого переважно розташовані за межами Київської Русі, замінило більш дешевий та доступний матеріал – скло, а у випадку із сердоліком – і бурштин.

Джерела та література

Аксентон, Ю. Д. 1974. «Дорогие камни» в культуре Древней Руси (по памятникам прикладного искусства и литературы XI–XV вв.) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология».

Бируни. 1963. *Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия)*. Москва: Издательство Академии наук СССР.

Богданова, Т. 2008. Формування колекції мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору в фондах Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ». *Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. Михайлівський Золотоверхий монастир. Ювілейний випуск, присвячений 900-річчю*. Київ: Фенікс, с. 109–118.

Боровский, Я. Е., Калюк, А. П., Сиромятников, А. К., Архипова, Е. И. *Археологические исследования в «Верхнем Киеве» в 1988 году. (Отчёт о раскопках по ул. Большая Житомирская, 2 и наблюдениях за земляными работами)*. НА ІА НАНУ, ф. е. 1988/17.

Боровський, Я. Є., Калюк, О. П. 1993. Дослідження київського дитинця. *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр.*, с. 3–42.

Гупало, К. Н., Ивакин, Г. Ю., Сагайдак, М. А. 1975. Отчёт об археологических исследованиях Подола в 1975 г. НА ІА НАНУ, ф. е. 1975/25а.

Давидан, О. И. 1998. Сердоликовые изделия из Старой Ладogi. *Археологический сборник*, вып. 33, с. 123–132.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В. К., Поляков, С. Є., Чекановський, А. А., Чміль, Л. В. *Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря в місті Києві у 1996–1997 рр. Том I*. НА ІА НАНУ, ф. е. 1998/92.

Івакін, Г., Козюба, В. 2003. Нові поховання X–XI ст. Верхнього Києва (з розкопок архітектурно-археологічної експедиції 1997–1999 рр.). *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця 17–20 липня 2003 р.)*, с. 38–50.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А. 1993. Дослідження південної частини Подолу в 1984–1985 рр. *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 років*, с. 104–133.

Ивакин, Г. Ю., Степаненко, Л. Я. 1985. Раскопки северо-западной части Подола в 1980–1982 гг. *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.*, с. 77–105.

Зоценко, В., Гончаров, О. 1996. Скляні вироби. *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ : АртЕк. С. 95–100.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Т. I. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Москва; Ленинград.

Каргер, М. К. 1951. Новые данные к истории древнерусского жилища. *КСИА*, XXXVIII, с. 3–11.

Ковалевская, В. Б. 1998. Хронология восточно-европейских древностей V–IX веков. *Каменные бусы Кавказа и Крыма*, вып. 1. Москва.

Леммлейн, Г. Г. 1963. Минералогические сведения, сообщаемые в трактате Бируни. *Абу-р-Райхан Муххамед ибн ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия)*. Москва, с. 292–402.

Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Гончар, В. М., Писаренко, Ю. Г., Архіпова, Є. І. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. Володимирській, 8 в м. Києві у 1999 р.* НА ІА НАНУ, ф. е. 1999/23.

Нестеровський, В. А., Журухіна, О. Ю. 2015. Коштовне каміння Київського Подолу XI–XIII століть. Повідомлення 1. Бурштин. *Коштовне та декоративне каміння*, № 1, с. 16–20.

Полубояринова, М. Д. 1994. Полудрагоценные камни и янтарь в древнем Новгороде. *Новгородские археологические чтения. Материалы научной конференции, посвященные 60-летию археологического изучения Новгорода и 90-летию со дня рождения основателя Новгородской археологической экспедиции А. В. Арциховского*, с. 75–82.

Полубояринова, М. Д. 1988. Стекланные изделия Болгарского городища. *Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности*. Москва: Наука, с. 151–219.

Полубояринова, М. Д. 1991. *Украшения из цветных камней Болгара и Золотой Орды*. Москва.

Тодорова, А. 2003. О путях попадания «восточных» стеклянных бус на территорию Древнерусского государства. *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–IX ст. Матеріали Міжнародного польового семінару*, с. 151–157.

Фехнер, М. В. 1959. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни. *ТГИМ Очерки по истории русской деревни X–XIII веков*, вып. 33, с. 149–224.

Список скорочень

КСИА – Краткие сообщения Института археологии
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України
ТГИМ – Труды Государственного исторического музея
ф. е. – фонд експедиції

Фрески Михайлівського Золотоверхого собору (реконструкція ансамблю на період його відкриття у 1888 році)

У статті на підставі розгляду збережених залишків фресок Михайлівського Золотоверхого собору та архівної інформації про фрескові зображення, що були втрачені в процесі їх демонтажу або пізніше, пропонується реконструкція стану ансамблю михайлівських фресок на період його першого відкриття у 1888 році. Досліджується техніка виконання окремих найкраще збережених фресок, наводяться результати стилістичних спостережень, висловлюються міркування щодо їх виконавців.

Ключові слова: Київ, Михайлівський Золотоверхий собор, фрески, тинькова основа, техніка виконання, стиль, художники-фрескісти.

The paper proposed the reconstruction of the condition of the frescoes ensemble of Mikhailovsky Golden-Domed Cathedral during its first discovery in 1888, which is based on the consideration of the surviving remains of the Mikhailovsky frescoes, as well as archival formation about the fresco images lost in the process of dismantling or later. Also the technique of making of some best-preserved frescoes is researched, the results of stylistic observations are presented, and some thoughts regarding their masters are expressed.

Keywords: Kyiv, St. Michael's Golden-Upper Cathedral, frescoes, plaster base, technique execution, style, fresco artists.

Про існування збережених фресок у Михайлівському Золотоверхому соборі стало відомо під час його ремонту 1888 року. У той період високий іконостас, який стояв у центральній частині храму з 1718 року, розібрали і за ним на обох вівтарних стовпах під шарами тинькування та побілки були виявлені фрески XII ст. Упродовж кількох місяців вони були розчищені. Але в кінці року два нижні яруси іконостасу встановили на попереднє місце, а фрески – вище цих ярусів, у наступному 1889 році поновили, тобто суцільно записали олійною фарбою [О проведенных 1889]. Перед поновленням фресок А. Прахов, який займався їх розчисткою від набілів та пізнього тиньку, виконав кілька копій з найкраще збережених лицевих зображень і з деяких орнаментів¹. Але опису всіх виявлених і розчищених фресок зроблено не було, тому в путівниках і описах собору початку XX ст. згадуються лише ті фрескові зображення, які розташовувалися над іконостасом. Оскільки вони були записані олійною фарбою, то про те, що під її шарами містяться давні фрески, незабаром просто забули. Тому, коли в 1934 році перед знесенням Михайлівського Золотоверхого собору (пам'ятку згідно з рішенням ЦК ВКП(б) у 1937 році було висаджено в повітря) розпочався демонтаж його мозаїк і фресок, залишки стародавніх розписів під пізніми нашаруваннями довелося відшукувати, як про це свідчить щоденник Д. Кіплі-

ка – одного з виконавців демонтажних робіт [Стенограмма 1999, с. XVIII; Коренюк 2017, с. 125–127]. Кількість фрескових зображень і їх фрагментів, які вдалося в той період виявити й демонтувати, точно не відома, оскільки списки знятих фресок не збереглися, а, найвірогідніше, точних списків і не існувало. Роботи велися поспіхом, окрім того, Д. Кіплік зняв лише кілька початково виявлених фресок, демонтаж яких було передбачено його угодою з Наркоматом освіти УСРР [Договор 1999], про що він відзвітував [Стенограмма 1999, с. XII; Коренюк 2017, с. 140]. Після нього пошуком і демонтажем фресок у Михайлівському соборі займався реставратор П. Юкін. Про це дізнаємося з його спогадів та особистих документів [Кызласова 2009; Мемуары 2013], але в них згадуються лише окремі зображення. Тому найповнішу інформацію про кількість демонтованих фресок отримуємо з інвентарних документів тих музеїв, куди вони потрапляли після переведення на нові основи [Коренюк 2008].

Після завершення робіт з переведення знятих михайлівських мозаїк і фресок на постійні основи вони впродовж 1936–1937 років були розподілені між кількома музеями Києва. У той же період частина мозаїк і фресок потрапила до Державної Третьяковської галереї (далі – ДТГ) у Москві, а згодом – і до Державного російського музею в Ленінграді (нині –

¹ До сьогодні збереглося сім виконаних А. Праховим копій михайлівських фресок (усі – в НЗ «СК»), зокрема: архангел Гавриїл (інв. КЖ 73); Діва Марія (інв. КЖ 72); Захарія (інв. КЖ 69); Самуїл (інв. КЖ 2); копії орнаментів (інв. КЖ 58; КЖ 59; КЖ 127). Копії виконані на полотні олійними фарбами, але вони факсимільно фіксують стан фрескового фарбового шару.

Санкт-Петербург, РФ) [Кот, Коренюк 1999; Кот, Коренюк 2004]. У часи Другої світової війни до Німеччини було вивезено майже всі фрески й невеликі мозаїчні фрагменти, які зберігалися в київських музеях (великих мозаїк не брали, очевидно, через велику вагу їхніх цементних основ). У процесі транспортування щонайменше один мозаїчний фрагмент і деякі з фресок були втрачені, а ті фрески, що збереглися, зазнали значних ушкоджень. Після реституції до СРСР вивезених німецькими окупантами культурних цінностей, пам'ятки, які походили з Михайлівського Золотоверхого собору в 1947 році, були поділені на дві частини. Одну з них у кількості 10 фресок, 4 з яких були зовсім розбитими, повернули до Києва і у 1949 році передали заповіднику «Софійський музей» (нині – Національний заповідник «Софія Київська», далі – НЗ «СК»). Друга частина була відправлена до музеєсховища під тогочасним Ленінградом, пізніше її розподілили між Державним Ермітажем, Державним російським музеєм (далі – ДРМ) та Красзнавчим музеєм у Новгороді (нині – Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник у Новгороді, далі – НДОМЗ). Точна кількість пам'яток, що входили до другої групи не відома. Орієнтуючись на ту кількість, яка потрапила до зазначених музеїв, вона включала 1 фрагмент мозаїки і 17 або 18 фрескових фрагментів. З них частина фрескових фрагментів, яка була передана Ермітажу (11 одиниць музейного зберігання) у 2001–2004 роках, згідно з наказом МК Російської Федерації, була повернута в Україну і нині експонується в Музеї історії Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві [Коренюк, Кот 2007, с. XVI–XXXII; Коренюк 2013, с. 38–51].

Необхідність каталогізації мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, збереженої та втраченої, у тому числі залишків його монументального ансамблю, стала очевидною в кінці минулого століття, у зв'язку з відбудовою Михайлівського Золотоверхого монастиря [Кот, Коренюк 1999 с. 82]. Але повні списки всіх збережених михайлівських мозаїк та фресок були опублі-

ковані значно пізніше [Коренюк, Кот 2007; Коренюк 2010, с. 86–110]. У цій статті, окрім розгляду збережених фресок Михайлівського Золотоверхого собору, аналізується інформація історичних документів про ті фрескові зображення, які на сьогодні є втраченими (або їхнє сучасне місцезнаходження не встановлене) і пропонується графічна реконструкція стану фрескового ансамблю на час його першого виявлення у XIX ст. та перед демонтажем у 1934 році (картограми I, II).

Як зазначено вище, на час першого виявлення в 1888 році в Михайлівському Золотоверхому соборі фресок їх опису або хоча б списку з повним переліком зображень зроблено не було. Тому розпорошену інформацію про них відшукуємо в документації, пов'язаній з тогочасними ремонтними роботами в соборі, та в деяких публікаціях, які містять описи окремих найкраще збережених фресок. Згідно з даними газети «Киевлянин», яка присвятила відкриттю фресок у Михайлівському соборі спеціальну статтю, площа давнього розпису, виявленого на обох стовпах вівтарної арки, складала 226 кв. аршин (близько 114 кв. м), у ній же наведені й описи деяких лицевих фресок [Киевлянин, 1888]. З посиланнями на статтю «Киевлянина» ті самі зображення перераховуються в деяких тогочасних виданнях [Захарченко, 1888, с. 218, 219], а пізніше іншими авторами описова частина цієї статті передруковувалася без якихось доповнень і без посилань [Киево-Златоверхо-Михайловский монастирь, 1889, с. 10–12; Петровский 1902, с. 62–64]. Найбільш повний список відкритих фресок знаходимо у звітних документах комісії Церковно-археологічного товариства, члени якого в кінці 1888 року оглянули розчищені фрески. Згідно з їхніми даними, фрески на західних лопатках стовпів вівтарної арки розташовувалися у п'яти регістрах. У верхньому п'ятому регістрі (тут і далі регістри рахуємо від підлоги) на кожному стовпі містилося по медальйону з поясным зображенням мученика (картограми I, II, № 1–9; іл. 1–3), написи біля мучеників не збереглися². Нижче медальйонів у четвертому регістрі розташовувалися постаті композиції «Благовіщення», архангел Гавриїл

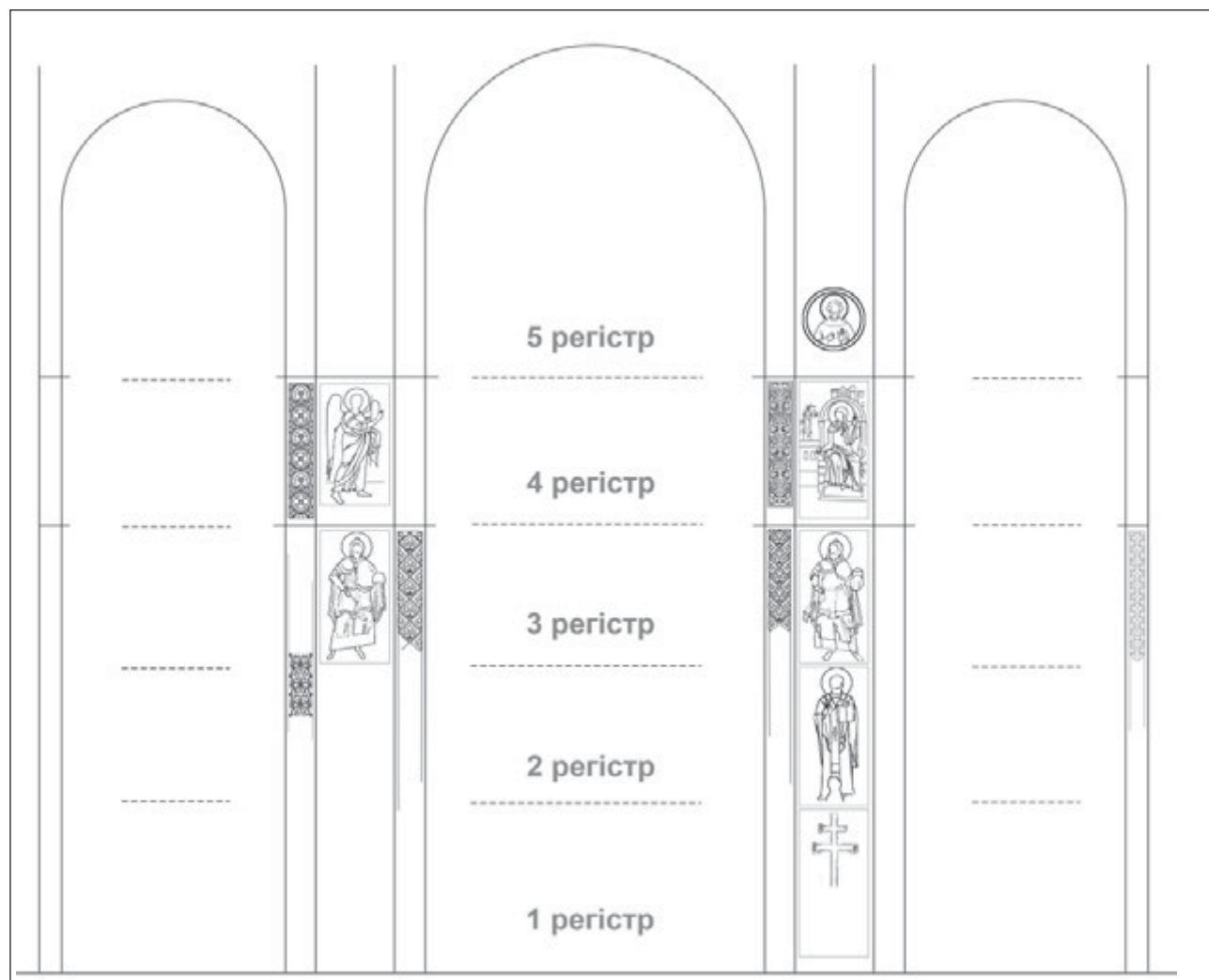
² При поновленні фрескових медальйонів олійною фарбою на них були виконані написи з іменами, взятими зі списку Сорока Севастійських мучеників (Іоанн і Феодул), а вгорі була довільно написана додаткова пара медальйонів із зображеннями мучениці Варвари і якогось святиителя, які видно на світлинах інтер'єра собору (іл. 1–3).

Іл. 1. Вівтарна арка з фресками, записаними олійними фарбами (початок ХХ ст.)
Іл. 2. Північний стовп вівтарної арки з фресками, записаними олійними фарбами (до 1934 р.)
Іл. 3. Південний стовп вівтарної арки з фресками, записаними олійними фарбами (до 1934 р.)

на північному стовпі, Діва Марія на південному (картограми I, II, № 2–3, іл. 1–6). У третьому регістрі на північному стовпі був зображений первосвященик Захарія, на південному – пророк Самуїл. Їхні постаті на момент відкриття мали грецькі написи з іменами (картограми I, II № 4–6, іл. 7–10). Під Захарією і Самуїлом у другому регістрі розташовувалося по фігурі святителя з утраченими написами (картограми I, II, № 7, 11; іл. 11, 12). У найнижчому регістрі над підлогою на правому (південному) стовпі існувало зображення шестикітного хреста, відповідне йому зображення на лівому (північному) стовпі було втраченим (картограми I, II № 8, 12, 13, іл. 13). Бічні грані західних лопаток обох вівтарних стовпів, а також суміжні з ними бічні грані внутрішніх лопаток вівтарної арки зберегли декорацію орнаментальними фризами (картограма I; іл. 1–3) [О ремонті 1887–1889, арк. 17, 17 зв.]. Окрім перерахованих постатей, в одному з приватних листів А. Прахова, який займався розчищенням цих фресок від набілів, згадується зображення стовпника. Місцезнаходження цього зображення не визначається [Прахов, 1888/1, арк. 3], а інші джерела про

фреску стовпника з якихось причин не згадують. Тому єдиною підставою для визначення розташування цієї фрески є світлини інтер'єру Михайлівського собору, які фіксують на західних бічних гранях внутрішніх лопаток вівтарної арки двох написаних олією стовпників, розташованих поряд із зображеннями мучеників у медальйонах п'ятого регістра. У зв'язку з цими зображеннями слід згадати газетну статтю, у якій ідеться про зображення колон, зв'язаних вузлом, які розташовані на бічній грані південної лопатки вівтарної арки в проміжку між орнаментами [Киевлянин 1889, с. 2]. Саме такі, зав'язані декоративними вузлами парні колони, були основами погрудь стовпників, написаних олійною фарбою. Відтак автор статті мав на увазі фрагмент фрески столбника, яка існувала на південному стовпі, але про самого стовпника чомусь не написав (можливо, у період публікації статті верхня частина цієї фрески перебувала ще під шаром побілки). Помилився автор і у визначенні розташування колон, вказавши рівень четвертого регістра («поряд з Богородицею», так написано у статті), однак світлини інтер'єру свідчать, що стовпники розташовувалися регі-

КАРТОГРАМА I

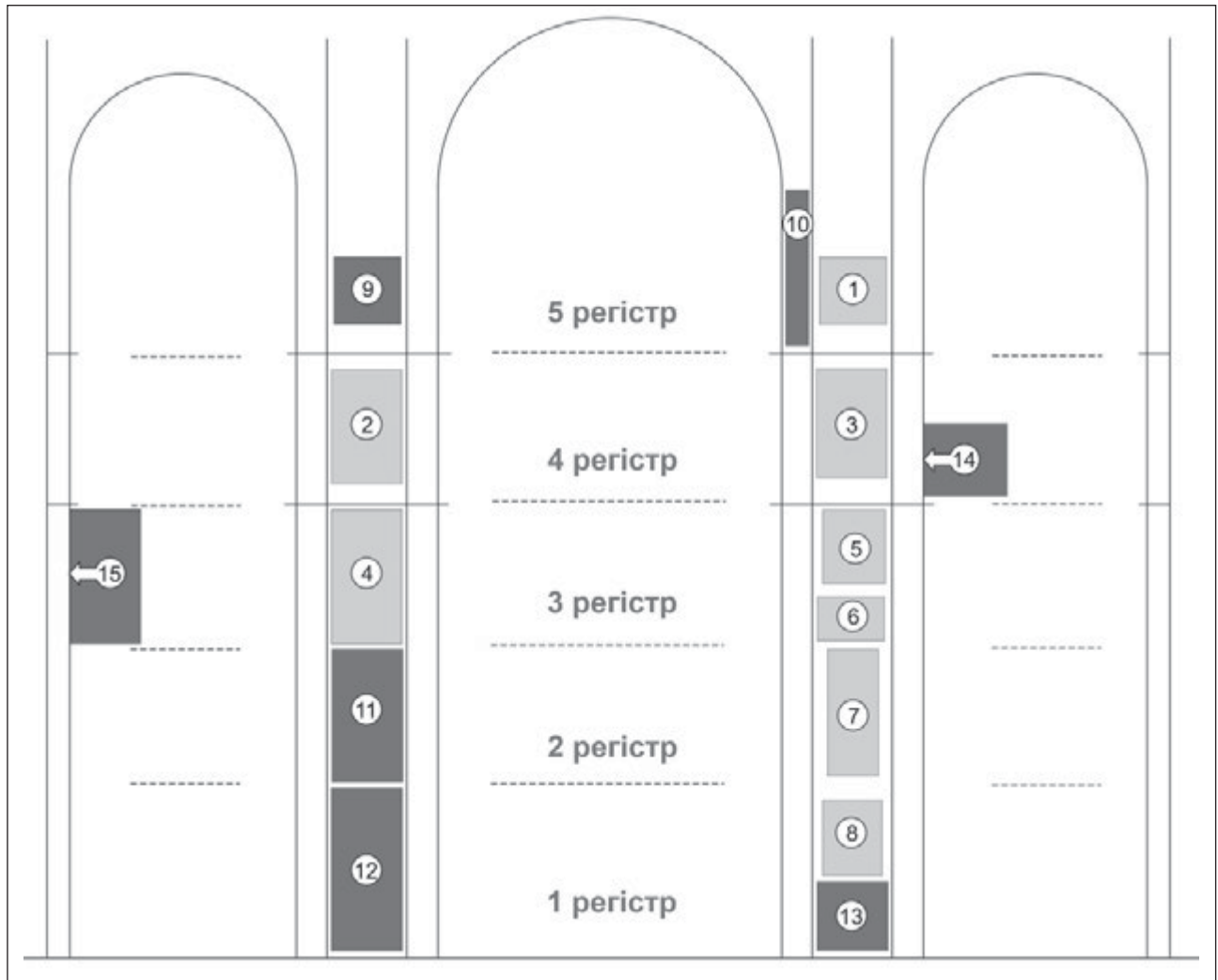
Вівтарні арки з промальованими фресками, які збереглися дотепер (показані лише орнаменти, розташовані на західних гранях лопаток, які зафіксовані світлинами, зробленими до демонтажу)

стром вище, а бічні грані лопаток поряд з Богородицею та архангелом із «Благовіщення» були розписані орнаментами (картограма II, № 10; іл. 1–3).

Окрім стовпів вівтарної арки, певна кількість фресок у 1888 році була виявлена і в інших частинах храмового інтер'єру. В одному з листів А. Прахов пише, що на південній та північній стінах трансепта він також розчистив «шматки» збережених фресок [Прахов 1888/2, арк. 1], але про характер відкритих на цих стінах зображень не повідомляє. А в статті «Киевлянина» пишеться, що на арці південної частини вівтаря (дияконника) поряд з Богородицею з-під шарів олійного розпису проглядаються одяг і ноги фрескових зображень якихось святих (картограма II, № 14), але дослідження цієї арки відкладено до встановлення риштовань [Киевлянин 1889, с. 2].

Однак розташовані там постаті святих ні в той період, ні пізніше розчищені не були і їхня доля не відома (ремарку про те, що дослідження арки відкладено, повторюють автори, які цю статтю передруковували пізніше [Киево-Златоверхо-Михайловский монастирь, 1889, с. 12; Петровский 1902, с. 64]).

Відомостей про михайлівські фрески у період їх демонтажу ще менше і вони дуже уривчасті. Офіційна угода на зняття фресок Наркоматом освіти УСРР була укладена з проф. Д. Кіпліком, запрошеним з Ленінградської академії художеств [Договор 1999], який працював із червня до середини вересня 1934 року. У його звітах зазначено, що за іконостасом на південному стовпі існує фреска святих і хрест під ним (картограми I, II, № 7, 8, іл. 11, 12), а від постаті святих на північному стовпі збереглися незначні сліди (за документами XIX ст.

КАРТОГРАМА II

Вівтарні арки з позначенням ділянок, з яких були зняті лицеві фрески і хрест. Світло-сірий колір – фрагменти, які збереглися дотепер. Темно-сірий колір – втрачені фрагменти

1. Медальйон з поясным зображенням Севастійського мученика на південному стовпі. Санкт-Петербург, ДРМ
2. Архангел Гавриїл з «Благовіщення». Київ, НЗ «СК» (іл. 1, 2, 4)
3. Діва Марія з «Благовіщення». Київ, НЗ «СК» (іл. 3, 5, 6)
4. Захарія. Київ, НЗ «СК» (іл. 7)
5. Самуїл. Фрагмент, верхня частина. Санкт-Петербург, ДРМ (іл. 8, 9)
6. Самуїл. Фрагмент, нижня частина. Київ, НЗ «СК» (іл. 8, 10)
7. Святитель (Миколай). Москва, ДТГ (іл. 11, 12)
8. Хрест. Фрагмент, верхня частина. Київ, НЗ «СК» (іл. 13)
9. Медальйон з поясным зображенням Севастійського мученика. Втрачений, час втрати не встановлено
10. Стовпник. Втрачений після демонтажу
11. Святитель. Втрачений, час втрати не встановлено
12. Хрест на північному стовпі. Втрачений до демонтажу
13. Хрест на південному стовпі. Нижня частина втрачена, час втрати не встановлено
14. Фрагменти фігур святителів (не менше двох) в арці дияконника. Втрачені, час втрати не встановлено
15. Невідомий святий в арці жертовника. Втрачений, вірогідно, після демонтажу

постаті святителів на обох стовпах були однакового стану збереженості), а там, де мало розташовуватися зображення хреста, не збереглося й тинькового шару (картограма II, № 11, 12). Стосовно фресок, розташованих на стовпах

вище іконостаса, підкреслюється, що всі вони суцільно вкриті олійною фарбою, це архангел і Богородиця («Благовіщення») і постаті Захарії та Самуїла (картограми I, II, № 2–6, іл. 1–3) [Стенограмма 1999, с. XVIII]. Список, зня-

тих Д. Кіпліком фресок, який наведено в його письмовому звіті, включає постаті архангела й Богородиці, святителя Миколая Чудотворця (така атрибуція святителя на південному стовпі з'являється в період демонтажу й надалі за ним закріплюється [Древнерусское искусство 1995, с. 43–45]), постать Самуїла, зображення хреста й чотири орнаменти [Коренюк 2017, с. 140]. Перераховані фрески збереглися і дотепер, але після транспортувань воєнного періоду вони отримали значні ушкодження. При цьому постать Самуїла при демонтажі була розділена на верхню та нижню частини, які з невідомих причин були змонтовані на самостійних основах, як фрагменти різних зображень (картограма II, № 5, 6; іл. 9, 10). Фрески із зображеннями мучеників у медальйонах та фреска стовпника, які зафіксовані документами XIX ст., не згадуються, очевидно, вони не були виявлені Д. Кіпліком під олійними записами. Водночас фігура Захарії, про існування якої йому було відомо, у списку відсутня також. З кінця вересня 1934 року демонтажем михайлівських фресок почав займатися московський реставратор П. Юкін [Кызласова 2009, с. 262]. До грудня 1934 року зі стовпів вівтарної арки П. Юкін зняв недемонтовані Д. Кіпліком фрески, загалом 6 кв. м [Мемуары 2013, с. 352–355, прим. 27]. Буваючи в Києві і впродовж наступних років, П. Юкін був зайнятий реставрацією мозаїк і фресок у Софії Київській. Паралельно в Михайлівському соборі він проводив пошук і демонтаж залишків фресок та продовжував займатися цією роботою до самого висадження храму в повітря, що відбулося 14 серпня 1937 року³. Точний список знятих П. Юкіним михайлівських фресок відсутній, але, вірогідно, він зняв з вівтарної арки постать Захарії, обидва медальйони з

мучениками та стовпник (картограма II, № 1, 4, 9, 10). Медальйон, знятий з південного стовпа, зберігся (нині він у ДРМ), медальйон з північного стовпа втрачений (або його сучасне місцезнаходження невідоме), але про демонтаж цього медальйона П. Юкін згадує в розмові з реставратором Ю. Олсуф'євим. У цій розмові він згадує і про фреску стовпника [Мемуары 2013, с. 355]⁴, яка також не збереглася, але фігурує в інвентарних списках Софійського музею передвоєнного періоду [Инвентарная книга № 3, инв. № 417; Акты 1939–1941, арк. 37, 38 зв.]. Отже, фреска стовпника була втрачена, найвірогідніше, у процесі переміщень в роки війни. Ще існує світлина, яка фіксує процес розчистки від пізніх нашарувань фрески із залишками постаті невідомого святого на північній лопатці арки жертovníка (картограма II, № 15; іл. 17). Найвірогідніше, це робота П. Юкіна, але до наших днів ця постать також не збереглася.

Окрім фресок, розташування яких на вівтарних арках засвідчене документально, до наших днів дійшли залишки чотирьох лицевих фресок, місце розташування яких в інтер'єрі собору документами не зафіксоване. Це постать пророка (нижче колін обрізана) (іл. 14), постать мученика, збережена майже повністю (іл. 15), фрагмент постаті мученика (нині всі – в НЗ «СК») і фрагмент поясного зображення святителя в медальйоні (іл. 16) (нині – у ДІАЗ «СК»). У довоєнних інвентарних списках Софійського музею значиться також фреска, яка має атрибуцію «Зображення коня» [Акты 1939–1941, арк. 36]. Вона не збереглася, але серед довоєнної фотофіксації демонтованих михайлівських фресок існує світлина з фрагментом зображення вершника на коні (іл. 18)⁵. Про фреску вершника згадує

³ Наведено пов'язану із цією подією цитату з мемуарів П. Юкіна (пунктуація і дужки І. Кизласової): «Вообще Михайловский м[онасты]рь превосходный памятник и тем более в нем были мозаики. Какая-то преднамеренная рука разрушила этот шедевр искусства, не дав вполне заснять места, которые нужны были для определения [стиля?]. Когда я просил не делать общего взрыва и рвать стены по частям, т. к. было видно, что [за] приложенными позднее стенами были видны ранние фрески, мне было обещано [это]. Но прошло 2 суток, прихожу утром – храм был взорван сразу...» [Мемуары 2013, с. 370].

⁴ Список демонтованих П. Юкіним фресок, які він перераховує в розмові з Ю. Олсуф'євим, такий: 1) медальйон, 2) Даниїл (це фреска стовпника, яка в музейних документах атрибується, як «Даниїл стовпник»), 3) пророк Ісайя (найвірогідніше, фреска безбородого пророка, яка збереглася, відтак ім'я пророка визначене помилково), 4) медальйон Іоанн (при поновленні медальйона з мучеником на північному стовпі біля нього олійною фарбою було написано ім'я «Іоанн») [Мемуары 2013, с. 354, прим. 27, 355].

⁵ Світлина із зображенням фрагмента фрески вершника є частиною фотодокументації михайлівських фресок після їх демонтажу та розчистки від записів. Частина цих світлин потрапила з невідомих причин до археологічного звіту за результатами розкопок Софії Київської [Археологические раскопки 1940], фрагмент вершника в цій документації № 190.

і П. Юкін, але місця її розташування в соборі не вказує [Мемуари 2013, с. 370].

Інформація розглянутих вище писемних документів по фресках, розташування яких у інтер'єрі Михайлівського собору точно визначене (це фрески на західних лопатках стовпів головної вівтарної арки та на лопатках арок жртвеника і дияконника), графічно представлена двома картографіями. На одній з них показані лише зображення, які дійшли до наших днів. Вони промальовані з деталями у гіпотетичному стані на момент початку демонтажних робіт (картограма I). На другій картограмі ті самі фрески, позначені світло-сірими прямокутниками, пропорції яких відповідають їхнім розмірам у сучасному змонтованому на нових основах стані, а фрески, існування та розташування яких відоме, але до наших днів вони не збереглися, позначені темно-сірими прямокутниками умовної форми (картограма II), сучасні місця знаходження збережених фресок даються у анотаціях до цієї картограми.

Підсумовуючи матеріали цих картограм, зробимо деякі висновки. Медальйони з мучениками (іл. 1–3), розташовані у верхніх частинах вівтарних стовпів, з яких до сьогодні зберігся один (картограми I, II, № 1), відразу після розчистки були атрибутовані як залишки циклу Сорока Севастійських мучеників [Киевлянин 1888, с. 2; Прахов 1888/1, арк. 2 зв.–3], що розташовувалися на попружних арках купола. Подібні поясні зображення Сорока Севастійських мучеників у медальйонах існують на попружних арках головного купола Софії Київської, де вони на східній, північній та південній арках були набрані мозаїкою, а на західній арці написані фрескою (збереглося 15 мозаїчних медальйонів і фрагменти кількох фрескових) [Лазарев 1960, с. 125–132, табл. 64–93; Попова, Сарабьянов 2007/1, с. 217, ил. 161, 162, 244–247]. Серед пам'яток майже одночасних з ансамблем мозаїк та фресок Михайлівського собору зображення Севастійських мучеників на попружних арках головного купола зафіксовані на фресках Софії Новгородської, 1109 року (замальовками кінця XIX ст., зафіксовано кілька медальйонів, які донині не збереглися [Лифшиц 2004, с. 323–330]), надалі традиція зображувати Севастійських мучеників на попружних арках утримувалася впродовж усього XII ст.

Нижче Севастійських мучеників містилися постаті архангела Гавриїла та Діви Марії «Благовіщення» (картограми I, II, № 2, 3, ил. 1–5), що відповідає традиції поміщати цей сюжет на вівтарній арці, яка виникає в XI ст., а з початку XII ст. стає канонічною. З цього часу Діва Марія зображується в «Благовіщенні» найчастіше сидячи, на тлі міського пейзажу, який іноді доповнюється пишною рослинністю. На михайлівській фресці Марія сидить на престолі, позаду неї – велика арка і міська стіна з будівлями та високим деревом. Іконографічною особливістю її постаті є широко розставлені в сторони руки з пряжею (зображення пряжі не збереглося). У мозаїчному «Благовіщенні» Софії Київської, яке є одним з перших прикладів його розташування на вівтарній арці, положення рук Марії схоже: її ліва рука з клубком вовни піднята, права з ниткою і веретеном відведена убік і опущена, але тут Діва Марія зображена стоячи [Лазарев 1960, с. 123–125, табл. 60; Попова, Сарабьянов 2007/1, с. 216, 217, ил. 160].

Під «Благовіщенням» розташовувалися постаті первосвященника Захарії та пророка Самуїла, представленого, як і Захарія, у вигляді первосвященника в літургійному одязі, з такими ж атрибутами богослужіння – кадилом та ковчегом (картограми I, II, № 4–6, ил. 7–8), а під ними були зображені два святихителі (картограми I, II № 7, 11). Постаті первосвящеників збереглися обидві, хоча й дуже ушкоджені (ил. 7, 9, 10), а святихитель зберігся лише один (нині атрибутується як Миколай Чудотворець) (ил. 11, 12). Комплекс цих зображень, що символізують спадкоємний зв'язок новозавітної церковної ієрархії зі старозавітним священством, може розглядатися як безпосередня цитата з програми оформлення вівтаря Софії Київської, де на внутрішніх лопатках вівтарної арки розташовувалися мозаїчні постаті двох первосвящеників, з яких на північній лопатці збереглася постать Аарона [Лазарев 1960, с. 98, 99, табл. 26; Попова, Сарабьянов 2007/1, с. 214, ил. 155], а під ними – фрескові постаті святихителів. Показовою рисою Захарії та Самуїла на вівтарних стовпах Михайлівського собору є очевидні риси дзеркальної симетрії постатей (нині цю симетрію можна спостерігати, по-

рівнюючи копії цих фресок (іл. 9), оскільки в сучасному стані оригінальна фреска Самуїла розчленована на два фрагменти (іл. 9, 10)). У мініатюрах IX–XII ст., що ілюструють Пятикнижжя, подібна симетрія характерна для зображень постатей Аарона та Мойсея, які служать перед Скінією. На думку сучасних дослідників, такі мініатюри могли бути взірцями при створенні програм опорядження передвітарного простору в київських храмах [Сарабьянов 2004, с. 744, 745; Попова, Сарабьянов 2007/1, с. 214, ил. 156]. Змістом цих програм було символічне уподібнення вітваря новозавітної Церкви старозавітній Скінії, відтак постаті первосвящеників на вітварних стовпах, розміщені на одному рівні з апсидною «Євхаристією», де Христос, Первосвященик Нового Завіту причащає апостолів, сприймалися як Його прообрази [Лазарев 1960, с. 32, 99; Попова, Сарабьянов 2007/1, с. 214, ил. 156].

Оскільки Михайлівський собор був храмом монастирським, зображення преподобних у його розписах мали бути численним і мали займати важливі місця. У верхніх частинах його вітварної арки у XIX ст. олійною фарбою були написані зображення двох стовпників, зафіксовані світлинами інтер'єру (іл. 1–3). Одному з цих зображень відповідала згадувана архівними документами фреска стовпника (картограма II, № 10), яка нині втрачена. Початково фрескові зображення стовпників на вітварній арці були, безумовно, парними, але до періоду демонтажу дійшла лише фреска стовпника, розташована на південному стовпі, по аналогії з якою втрачена фреска північного стовпа була дописана олійною фарбою. Приклад подібного розташування стовпників існує в мозаїках собору в Монреалі (Сицилія), 1180–1190 років, де парні зображення стовпників займають верхній регістр пілонів вітварної арки [The Glory of Byzantium 1949, p. 439].

Нижній регістр стовпів вітварної арки Михайлівського собору був відведений під зображення двох христів (картограми I, II № 8, 12). Дотепер дійшов фрагмент верхньої частини хреста з південного стовпа. На ньому збереглося дві перекладки хреста (іл. 13), як виглядала його основа, не відомо, оскільки вона втрачена (картограми I, II,

№ 13). Зважаючи на розміри збереженого фрагмента, що має висоту 1,24 м, загальна висота регістра, у якому розташовувалися хрести, була не меншою 3 м, тож їхні верхні облямування відповідали приблизно висоті архітраву вівтарної огорожі. У храмових розписах Візантії зображення христів на стовпах, які розділяють вівтарну огорожу, невідомі. У збережених давньоруських храмах, сучасних ансамблю Михайлівського Золотоверхого собору, хрести на вітварних стовпах також не зафіксовані, а з другої половини XII ст. вони починають траплятися. Це великий хрест у нижній частині північного стовпа західної лопатки вівтарної арки Успенського собору у Володимирі на Клязьмі, що зберігся від його першого розпису, 1161 року [Сарабьянов 2000, с. 335, ил. 23], а також хрести на стовпах вітварної арки в нещодавно розчищених фресках Спасо-Преображенської церкви Євфросиніївського монастиря в Полоцьку, друга половина XII ст. [Сарабьянов 2007, с. 88, 97].

Від фресок, які були виявлені в бічних частинах вітваря Михайлівського собору, до наших днів не дійшли ні постаті святих, що були розташовані в дияконнику, ні залишки постаті невідомого святого на лопатці арки жертвенника (картограма II, № 14, 15), розчистка якої зафіксована світлинаю періоду демонтажу (іл. 17).

Стосовно тих фресок, які до наших днів збереглися, але місце їхнього виявлення в інтер'єрі храму не зафіксоване (це постать пророка, постать мученика, фрагмент постаті мученика та фрагмент медальйона з поясним зображенням святих), найбільш аргументовані міркування щодо можливого розташування можуть бути висловлені щодо фрагмента медальйона з поясним зображенням святих (нині – у Музеї історії Михайлівського Золотоверхого монастиря). Діаметр медальйона становив приблизно 1,20 м, від нього збереглася нижня частина з вкритим смугою омофора лівим плечем і рукою, у якій закрито Євангеліє (іл. 16). Дослідження цієї фрески показали, що олійною фарбою вона не записувалася, а лише забілювалася (рештки побілки збереглися в тріщинах і на вставках, що заповнюють тиньк XII ст., який повипадав). Отже, медальйон розташову-

вався в такому місці, яке при виконанні нового олійного розпису на початку XIX ст. у Михайлівському соборі було закрите. Окрім захищених високим іконостасом вівтарних стовпів, такі місця, згідно з монастирськими описами XIX ст., існували в нижній частині стіни приділу Введення Богородиці до храму (дияконник), де вздовж стіни апсиди розташовувався півкруглий «іконостас» з шафами по боках [Евстратий Голованський, 1998, с. 22, 23]. Тому є підстави припускати, що збережений фрагмент медальйона зі святи-телем міг розташовуватися в нижньому регістрі стін дияконника, будучи залишком по-ясного святительського чину.

Постать пророка збереглася до колін з дуже ушкодженим фарбовим шаром (іл. 14). Ім'я пророка невідоме, його лик безбородий, права рука піднята в жесті пророчого свідчення. Висота постаті пророка, як вона визначається за збереженою частиною, була близько 2 м, розмір фрагмента 1,65×1,05 м. Ці величини не суперечать припущенню про те, що ця фреска могла бути частиною пророчого чину, який розташовувався в простінках між вікнами барабана купола. Але перед знесенням Михайлівського собору риштування в його куполі не встановлювалося, відповідно демонтаж фресок, якщо їх залишки там існували, здійснений бути не міг (питання про декорацію купола Михайлівського собору мозаїками чи фресками також залишилося нез'ясованим). Окрім того, у барабані купола Михайлівського собору, як і в барабані центрального купола Софії Київської, було дванадцять вікон, тому вірогідним видається варіант використання в ньому такої ж іконографічної програми, як і в Софії, де під зображенням Христа Пантократора купольного склепіння між дванадцятьма вікнами барабана зображені не пророки, а Дванадцять апостолів [Лазарев 1960, с. 83–85; табл. 8, 9; Попова, Сарабьянов 2007/1, с. 203, ил. 130]. У зв'язку з фрагментом постаті пророка можемо згадати про «шматки» фресок, розчищених

А. Прахом на північній та південній стінах трансепту. Тут у простінках між трьома вікнами середнього рівня⁶ були зображені, очевидно, постаті. Тож, якщо вважати, що в барабані купола Михайлівського собору замість пророків було зображено чин Дванадцяти апостолів, то розміщення пророків у простінках вікон на торцевих стінах трансепта є варіантом вірогідним.

Фрески з постатями мучеників, одна з яких збереглася майже на повну висоту (іл. 15), інша – у вигляді фрагмента верхньої частини (обидві – у НЗ «СК»), могли розташовуватися в будь-якій частині храмового інтер'єру. Однак звернемо увагу на те, що висота майже повністю збереженої постаті (у нинішньому стані в неї обрізані лише ступні) становить 2,40 м. Це значно перевищує розміри тих постатей, які розташовувалися на лопатках стовпів вівтарної арки, де їх висота варіюється в межах 1,90–2,05 м. Отже, постать цього мученика не могла розташовуватися на лопатах підкупольних стовпів, регистри яких мали, очевидно, скрізь однакову висоту. Тому звертаємо увагу на документи П. Юкіна, де серед демонтованих ним зі стін жертovníка та дияконника фрескових фрагментів згадується одна «цельная фиг[ура]» (без уточнень) [Мемуары 2013, с. 354, прим. 37].

Інформацію про втрачену фреску із залишком зображення вершника дає єдина світлина, зроблена після демонтажу й розчистки цього фрагмента (іл. 18). На фрагменті збереглася голова й груди коня, а від постаті вершника – нога в темних штаних у світлому чоботі. На чоботі читається тонка темна лінія, яку можна інтерпретувати як зображення опущеного списа. Перед вершником – колона, увінчана масивною корінфською капітеллю, над якою простежуються контури арки. Наявність у вершника списа викликає асоціацію із сюжетом змієборства, але, беручи до уваги посвяту храму архангелу Михаїлу, можна інтерпретувати фрагмент як залишок композиції «Чудо у Хонех», де архангел Михаїл розтинає списом землю (щоправда, архангела зображують у цьому сюжеті частіше

⁶ На світлинах центральної частини інтер'єру Михайлівського собору торцеві стіни трансепта вище прорубаних внизу арок мають вигляд суцільних стін, оскільки вікна у них замурувані й затиньковані. А на світлинах з боку південної прибудови, зроблених після видалення пізнього тинькування перед руйнуванням собору, ніші замуруваних вікон у торцевих стінах трансепта добре видно [Каргер 1961, табл. XLIX].

пішим, але варіанти його зображення на коні також трапляються). Водночас подібна атрибуція не зовсім узгоджується з розташованою поряд з вершником великою колоною. Окрім того, зважаючи на зафіксовані музейні документи розмірів даного фрагмента (1,29×0,42 м) [Акты 1939–1941, арк. 36], висота вершника разом з конем не перевищувала 0,70 м, що для головного персонажа важливого сюжету дуже мало. Тому найбільш вірогідним варіантом видається інтерпретація цього фрагмента як частини великої композиції, яка об'єднувала кілька сюжетів. Такою композицією міг бути розширений извод «Різдва Христового» із сюжетом побиття немовлят у Вифлеємі, у якому зображується цар Ірод у палатах (на даному фрагменті залишок великої колони з аркою) і група його кінних воїнів. У давньоруських храмових розписах XII ст. поширеним варіантом розташування сюжету «Різдво Христове» є південна торцева стіна трансепта із симетричним йому в північному торці трансепта «Успінням Богородиці» [Сарабьянов 2004, с. 689–696, 704–710, 738, 739; Попова, Сарабьянов 2007/2, с. 473, 474]. У зв'язку із цим ще раз згадаємо про ділянки фресок, розчищені А. Праховим на північній та південній стінах трансепту [Прахов 1888/2]. Звернемо увагу на те, що в Михайлівському соборі нижні частини торцевих стін трансепта (ті частини, які були придатними для розташування великих багатофігурних композицій) у першій половині XVIII ст. були прорубані арками. Але арка в південному торці була нижчою, ніж у північному, і між нею та вікнами середнього рівня збереглися ділянки мурування XII ст., подекуди заввишки до 2 м (це засвідчують обмірні креслення та світлини, зроблені перед знесенням храму [Каргер 1961, рис. 91, табл. XLIX]). Тому в південному торці, де могло бути розташоване «Різдво Христове», могли зберегтися і досить великі фрагменти цієї фрески.

Про стиль лицевих фресок Михайлівського Золотоверхого собору говорити складно внаслідок значних втрат фарбового шару більшості зображень. Утім, орієнтуючись на характер малюнка кількох відносно збережених постатей, можемо виділити два стилістичні варіанти, аналогічні тим, які домінують і в мозаїчному ансамблі Михайлівського собору. Один з них безпосередньо продовжує лінію класицизму мозаїк кафолікона монастиря в Дафні, 1100 року,

інший представляє маньєристичну трансформацію класичного стилю. О. Демус, розглядаючи розвиток стилю столичної школи візантійського монументального мистецтва, пам'ятки середини XII ст., пов'язані із цією школою характеризував як маньєристичну видозміну класицизму мозаїк Дафні [Demus, 1949, р. 381, 382], утім, кийські мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору з константинопольським мистецтвом О. Демус не пов'язував [р. 387, 388]. Серед сучасних дослідників стиль михайлівських мозаїк найдетальніше аналізувала О. Попова, яка вважала, що в Михайлівському соборі працювали константинопольські майстри, виховані в класичній традиції. Але при цьому вона акцентувала увагу на ознаках відходу від класицизму дафнійського гатунку і появі в деяких їхніх роботах рис, які провіщають стиль зрілого XII ст. Водночас в окремих зображеннях, таких, як постаті архідиякона Стефана і апостола Тадея, дослідниця вбачала впливи мистецтва аскетичного спрямування, витoki якого сягають першої половини XI ст. [Попова 2006, с. 299, 323–328; Попова, Сарабьянов 2007/2, с. 522–526, ил. 401–506]. Серед михайлівських фресок відносно задовільної збереженості класичний стиль дафнійського типу представлено зображеннями архангела Гавриїла з «Благовіщення» (іл. 4) та святителя (іл. 13), а зображення Захарії і Самуїла демонструють, застосовуючи термінологію О. Демуса, «маньєристичну» версію класицизму. В обох цих постатей унаслідок високо розташованих поясів ноги сприймаються видовженими (іл. 8, 11, 12), чим вони нагадують видовжені постаті апостолів з мозаїчної «Євхаристії» [Лазарев 1966, с. 41, табл. 4а, 4в, 18, 19, 28, 35, 43; Коренюк 2013, с. 104, 105, 122, 123, 130, 131, 138, 139, 143], а мініатюрні кисті рук і ступні Захарії і Самуїла, аналогічні тендітно витонченим кінцівкам мозаїчної постаті Дмитрія Солунського [Лазарев 1966, с. 71–75, табл. 62, 65; Древнерусское искусство 1995, с. 40–42; Коренюк 2013, с. 184–189].

Різні варіанти технічного виконання живопису ликов, які вдається прослідкувати по залишках фарбового шару михайлівських фресок, слід пов'язувати з особливостями індивідуальних манер їхніх виконавців. Лик архангела Гавриїла зберіг лише первинну підкладку, виконану досить щільною сірою фарбою, перекритою шаром прозорої жовтої вох-

ри. Лик Діви Марії теж вкрито сірою фарбою, але прозоро і вона також перекрита жовтою вохрою, на якій збереглися залишки ліній коричневого малюнка деталей, прозорих коричневих тіней і розбілено-вохристого світлого тону із щільнішими заключними білильними полисками. Світлиною лику Марії, виконаною відразу після його розчистки, зафіксоване ще в задовільному стані його виразне пластичне світлотіньове моделювання (іл. 6). У ликах Захарії (іл. 7), Самуїла (іл. 8, 9), святителя (іл. 11, 12) та пророка (іл. 14) первинні підкладки були виконані жовтою вохрою по чистому тиньку, на жовтих прокладках місцями збереглися залишки коричневого малюнка деталей з незначними ділянками прозоро-коричневого лесування тіней, які у святителя та в Самуїла доповнювалися холодними зеленуватими або сірими півтонами, виконаним тією ж фарбою, якою робилися підкладки під їхнє сиве волосся та бороди. Лики обох мучеників змиті майже повністю (іл. 15), але фрагменти первинних підкладок, виконаних червоною вохрою, на них місцями збереглися.

У зображеннях одягу окремі задовільно збережені фрагменти також демонструють помітні варіації технічного виконання. Хітон та гіматій архангела Гавриїла (іл. 4) по підкладках локального кольору промальовані тіньовими смугами складок з подальшими прописами їхніх світлових ділянок кількома шарами півпрозорих білил, що моделюють розвиненою градацією тону об'ємну форму. Подібний прийом зображення складок зберігся і на ефоді Захарії (іл. 7), але із застосуванням активніших білильних нашарувань на освітлених ділянках. Складки білого фелона святителя (іл. 12) промальовані по поверхні чистого тиньку смугами темно-сірої фарби, потім увесь фелон прозоро прописано білилами, а найбільш темні тіні підкреслені покладеними поверх білили мазками коричневої фарби з прозорими коричневими лесуваннями. Підризок святителя, як і підризок Захарії та туніка Діви Марії (іл. 5), спочатку були суцільно профарбовані темно-сірою фарбою, по якій світлові ділянки складок промальовувалися блакитною ляпіс-лазур'ю (залишки ляпіс-лазурі збереглися лише на підризнику святителя). Складки червоного мафорія Діви Марії були висвітлені теж блакитною фарбою, про

що свідчить копія А. Прахова (іл. 31), оскільки на оригінальній фресці в її нинішньому стані на мафорії збереглася лише напівзмита червоно-вохриста підкладка зі слідами чорного промальовування складок (іл. 5).

Від фрескових орнаментів, які прикрашали інтер'єр Михайлівського собору, до сьогодні збереглося 17 фрагментів. Це в основному частини фризів, які були зняті з бокових граней лопаток трьох вітарних арок, що визначається при порівнянні олійних записів цих орнаментів до їх демонтажу, зафіксованих світлинами храмового інтер'єру (іл. 1–3), зі збереженими орнаментальними фрагментами, після їх розчистки від олійних нашарувань. Це не виключає того, що окремі збережені орнаментальні фрагменти, могли бути демонтовані і в інших частинах інтер'єра, які нині невідомі.

Репертуар представлених михайлівськими орнаментальними фресками декоративних мотивів – квітково-пелюсткових (іл. 19–23) і стрічково-рослинних (іл. 24–29), а також варіантів побудов фризівих композицій збігається, в основному, з типологією орнаментів у мозаїках та фресках Софії Київської [Орлова 2007/1, ил. 281, 282, 285, 293, 296–303, 315–326, 380, 335, 339, 340–342, 344, 346, 347]. Це свідчить про стійкість традиції декоративного опорядження храмових інтер'єрів, яка склалася в Києві, можливо, ще в кінці X ст. при створенні ансамблю Десятинної церкви. Водночас стилістична еволюція живописної декорації храмів упродовж XI ст. також очевидна. Михайлівські фрескові орнаменти, порівняно із софійськими, не сприймаються такими монументальними, елементи їхніх композицій помітно менші і більш насиченні дрібними, тонше промальованими деталями. Показовими тут є орнаменти білими стрічками на кольоровому тлі, які на фрагментах із Михайлівського собору мають вигляд досить щільного, але водночас ажурного мережива (іл. 24–26, 28, 29). Відчуттю їхньої легкості сприяє відсутність на білих стеблах чорних контурів, майже обов'язкових для орнаментів цього типу у фресках Софії. Слід, однак, взяти до уваги й те, що винос лопаток в інтер'єрі Михайлівського собору, порівняно з лопатками інтер'єру Софійського собору, значно менший, що зумовлювало відповідне зменшення модулів орнаментальних деталей. Утім, загальна тенденція стилістичного розвитку декоративних

розписів прямувала до зменшення монументальності, що ілюструють і інші орнаментальні мотиви, які збереглися на фрагментах михайлівських фресок. Це, зокрема, фриз, поле якого заповнене сіткою дрібних ромбічних чарунок, заповнених дрібними рослинними мотивами (іл. 26), аналогії якому серед варіантів орнаментальної декорації Софії Київської відсутні. Не знаходить близьких аналогій і фриз, що складається з невеликих ступінчастих хрестів (іл. 30). У мозаїчних орнаментах Софії також ступінчасті форми трапляються, але в композиційному сенсі вони зовсім інші [Лазарев 1960, рис. 3; Орлова 2007/1, с. 345–349, ил. 321–324].

Дуже поганою сучасною збереженістю абсолютної більшості фресок Михайлівського собору пояснюється те, що про їхніх виконавців детально ніхто не писав, хоча окремі досить різноманітні думки висловлювалися. Зокрема, В. Пуцко вважав їх роботою місцевих фрескістів, які копіювали візантійські взірці, але робили це не надто майстерно [Пуцко 1999, с. 32]. Інші дослідники пов'язували михайлівських фрескістів, як і мозаїстів, зі столичним мистецтвом Візантії [Попова, Сарабьянов 2007/2, с. 526, 528; Сарабьянов, Смиронова 2007, с. 74]. Висловлювалося також припущення, що і мозаїки, і фрески Михайлівського собору є роботою збірної дружини майстрів, які представляли різні спрямування тогочасного візантійського мистецтва [Козак 2003, с. 148–151]. Досліджуючи мозаїки Михайлівського собору, В. Лазарев звертав увагу на вівтарну огорожу, зображену в «Євхаристії» [Лазарев 1966, с. 49, прим. 33, табл. 4б], яка майже ідентична огорожі в композиції «Введення Богородиці до Храму» в ансамблі мозаїк Дафні [Лазарев 1986, табл. 282]. До цієї аналогії можемо додати і орнамент уздовж правої сторони михайлівської «Євхаристії», який майже буквально повторює орнаментальні фризи, що облямовують у дафнійському кафоліконі склепіння тропів зі сценами євангельських сюжетів [Орлова 2007/2, с. 555, ил. 561; Коренюк 2013, с. 106, 157]. Детальний розгляд збережених фресок Михайлівського собору, попри їх сучасний стан, дозволяє продовжити перелік запозичень з того ж дафнійського ансамблю. Вкажемо передусім на архангела михайлівського «Благовіщення» (іл. 4), малюнок якого сприймається близькою реплікою архангела того ж сюжету в мозаїках

Дафні [Лазарев 1966, табл. 104]: окрім повторів багатьох мотивів складок хітона та гіматія, дуже характерною є віддалена від глядача нога, яка робить крок вперед, при тому, що коліно вертикально випростане. У персонажів багатофігурних сюжетів дафнійського ансамблю такий малюнок колін трапляється досить часто [Лазарев 1966, табл. 79; Лазарев 1986, табл. 277, 282], а у Михайлівському соборі, окрім архангела з фрескового «Благовіщення», аналогічний малюнок ніг бачимо в мозаїчній «Євхаристії» у третього та останнього апостолів лівої групи (Лука та Хома) [Лазарев 1966, табл. 4а; 18, 28; Коренюк 2013, с. 104, 122, 123, 130, 131]. Щоправда, у «Благовіщенні» михайлівських фресок архангел менш динамічний, його крила не так широко розпростерті і жезл він тримає, не нахилиючи його назад. Але це пов'язано з тим, що містився він не в широкому склепінні тропи, а на значно вужчій площині лопатки. Діва Марія в дафнійському «Благовіщенні», на відміну від михайлівського, зображена стоячи, але престол за її спиною існує. Ніжки цього престолу прикрашені корінфськими капітелями [Лазарев 1966, табл. 104], такі ж капітелі декорують ніжки престолу Богородиці в мозаїці конхи головної апсиди дафнійського католикона, від якої зберігся фрагмент нижньої частини постаті (іл. 24). Ніжки престолу, на якому Діва Марія сидить у «Благовіщенні» Михайлівського собору, теж були прикрашені подібними капітелями, але зараз їх можна розглядіти лише на копії цієї фрески (іл. 31). А на самій фресці задовільно збереглася лінія нижнього контуру подолу туніки, що майже копійно повторює малюнок складок подолу Богородиці в консі апсиди в Дафні (іл. 32). Звернемо також увагу на поділ підризника Самуїла, що уцілів на нижньому фрагменті його постаті (іл. 10), і поділ підризника Захарії, деталі якого в нинішньому стані можна бачити лише на копії цієї фрески. Обидва подолі прикрашені каменями в обравах ромбічних та великих круглих, схожих на блюдця, які буквально повторюють аналогічну декорацію обшивки подолу далматики царя Соломона купольної мозаїки в Дафні [Лазарев 1966, табл. 90; Лазарев, 1986, табл. 275].

Перерахованих аналогій цілком достатньо, на наш погляд, для висновку про те, що майстри, які визначали коло взірців для фрескістів, що працювали в Михайлівсько-

му соборі, були пов'язані з традицією мозаїк Дафні так само тісно, як і головні виконавці михайлівських мозаїк. Тож найбільш вірогідно, що роботою над мозаїчною і фресковою частинами художнього ансамблю Михайлівського Золотоверхого собору керували одні й

ті самі майстри. Ймовірно також, що головні мозаїсти могли брати і безпосередню участь у роботі над фресковою частиною ансамблю, але стан фрескових фрагментів, що дійшли до наших днів, не дає можливості розгорнуто характеризувати їхні індивідуальні манери.

Джерела та література

Акты 1939–1941. Акт внутренней передачи музейных предметов №[...] от 1 апреля 1941 г. Арк. 36, 37; [Список михайлівських фресок (без назви і без дати)]. Сектор обліку НЗ «СК». Арк. 38, 38 зв.

Археологические раскопки 1940 г. Науковий архів ІА НАНУ. Ф. ПМК/Київ 1940 р. №76 (Ф. 20. № 76; Ф. ІА/Київ 1940 р. № 65).

Договор 1999. Договір на снятие фресок в бывшем Михайловском монастыре в Киеве / публ. док. В. Карпенко. *Пам'ятки України*, 1, с. XXV.

Древнерусское искусство 1995. Древнерусское искусство X – начала XV века / Государственная Третьяковская галерея: Каталог собрания, 1. Москва.

Евстратий, Голованский (иеромонах) 1998. Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и его скит Феофания. Киев, 1878 (Репринт. Киев, 1998).

Захарченко, Н. Н. 1888. *Киев теперь и прежде*. Киев.

Инвентарная книга № 3. Трехсвятительская церковь, Михайловский монастырь 1938–1939. Сектор обліку НЗ «СК».

Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, 2. Москва; Ленинград.

Киевлянин 1888. 26 июня. 139. с. 2–3.

Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь 1889. Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь. Исторический очерк от основания его до настоящего времени. Киев.

Козак, Н. 2003 Візантійські митці в Києві у XII ст. *Вісник Львівського університету. Серія мистецтво*, 3, с. 146–160.

Коренюк, Ю., Кот, С. 2007. Мозаїки та фрески Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Сучасний стан мистецької спадщини. *Пам'ятки України. Історія та культура*, 1, с. II–XXXVIII.

Коренюк, Ю. 2008. Історія збірки пам'яток мистецтва доби Київської Русі з Михайлівського Золотоверхого собору в Національному заповіднику «Софія Київська». *Михайлівський Золотоверхий монастир. Ювілейний випуск, присвячений 900-річчю / Культурна спадщина Києва: Дослідження та охорона історичного середовища*. Київ, с. 88–99.

Коренюк, Ю. 2010. Історія ансамблю мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору від перших письмових згадок до періоду демонтажу. *Софійські читання*. Київ, с. 78–110.

Коренюк, Ю. 2013. *Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору у Києві. Каталог*. Київ.

Коренюк, Ю. 2017. Маловідомі документи періоду демонтажних робіт у Михайлівському Золотоверхому соборі (Звіт Д. Кіпліка за результатами демонтажу фресок). *Славістична збірка, III. Матеріали третього міжнародного славістичного колоквиуму*. Київ, с. 114–167.

Кот, С., Коренюк, Ю. 1999. Михайлівські пам'ятки в російських музеях. *Пам'ятки України. Історія та культура*, 1, с. 63–82.

Кот, С., Коренюк, Ю. 2004. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи. *Пам'ятки України. Історія та культура*, 2, с. 2–19.

Кызласова, И. Л. 2009. О Павле Ивановиче Юкине (1883–1945). Приложение. Материалы к биографии Павла Ивановича Юкина: Избранные документы из архива семьи. *Софійські читання: Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог»*. Київ, с. 243–272.

Лазарев, В. Н. 1960. *Мозаики Софии Киевской*. Москва.

- Лазарев, В. Н. 1966. *Михайловские мозаики*. Москва.
- Лазарев, В. Н. 1986. *История византийской живописи*, 1, 2. Москва.
- Лившиц, Л. И. 2004. Живопись Новгорода в истории древнерусского искусства XI – первой четверти XII в. *Лившиц, Л. И., Сарабьянов, В. Д., Царевская, Т. Ю. Монументальная живопись Великого Новгорода. Конец XI – первая половина XII века*. Санкт-Петербург, с. 15–173.
- Мемуары 2013. Мемуары Павла Юкина. 40 лет моей работы / публ., ком. И. Кызласовой. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна, III: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю Єгора Кузьмича Редіна (1862–1908 рр.)*. Київ, с. 345–370.
- О проведенных 1889. О проведенных в прошлом году переделках в Киево-Михайловском Златоверхом монастыре. *Киевские епархиальные ведомости*, 4–5, с. 80–81.
- О ремонте 1887–1889. *О ремонте Киево-Михайловского монастыря*. ЦДІАУ, ф. 127, оп. 875, спр. 1669, арк. 15–18 зв.
- Орлова, М. А. 2007/1. Орнамент в живописи конца X – первой половины XI века. *История русского искусства*, 1. Москва, с. 326–358.
- Орлова, М. А. 2007/2. Орнамент в живописи второй половины XI – первой четверти XII века *История русского искусства*, 2. Москва, с. 538–565.
- Петровский, С. 1902. *Златоверхо-Михайловский монастырь в Киеве. Исторический очерк и современное состояние обители*. Одесса.
- Попова, О. С. 2006. *Проблемы византийского искусства. Мозаики, фрески, иконы*. Москва.
- Попова, О. С., Сарабьянов, В. Д. 2007/1. Живопись конца X – середины XI века. *История русского искусства*, 1. Москва, с. 179–324.
- Попова, О. С., Сарабьянов, В. Д. 2007/2. Живопись второй половины XI – первой четверти XII века. *История русского искусства*, 1. Москва, с. 417–535.
- Прахов, А. 1888/1. *Письмо от 11 сентября 1888 г.* Науковий архів НЗ «СК». НА-ДР 2. № 415/16.
- Прахов, А. 1888/2. *Письмо от 29 сентября 1888 г.* Науковий архів НЗ «СК». НА-ДР 2. № 415/16.
- Пуцко, В. 1999. Михайлівські фрески. *АНТ Інформаційно-довідковий вісник археології, мистецтва та культури*, 2–3, с. 30–32.
- Сарабьянов, В. Д. 2000. Новгородская алтарная преграда домонгольского периода. *Иконостас: Происхождение – развитие – символика*. Москва, с. 312–359.
- Сарабьянов, В. Д. 2004. Собор Рождества Богоматери Антониева монастыря 1125 г. *Лившиц Л. И., Сарабьянов В. Д., Царевская Т. Ю. Монументальная живопись Великого Новгорода: Конец XI – первая четверть XII века*. Санкт-Петербург, с. 532–773.
- Сарабьянов, В. Д. 2007. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески. Москва.
- Сарабьянов, В. Д., Смирнова, Э. С. 2007. *История древнерусской живописи*. Москва.
- Стенограмма 1999. Стенограмма заседания Комитета по исследованию Михайловского монастыря 14 сентября 1934 г. / публ. док. В. Карпенко. *Пам'ятки України*, 1, с. XVIII–XXIII.
- Demus, O. 1949 *The Mosaics of Norman Sicily*. London.
- The Glory of Byzantium. 1997. *The Glory of Byzantium Art and Culture of Middle Byzantine Era A.D. 843–1261*. New York.

Скорочення

- ДРМ – Державний російський музей, Санкт-Петербург (РФ)
ДТГ – Державна Третьяковська галерея, Москва (РФ)
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України
НЗ «СК» – Національний заповідник «Софія Київська», Київ
НДОМЗ – Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник, Новгород (РФ)
СО НЗ «СК» – Сектор обліку Національного заповідника «Софія Київська»
ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України, Київ

Знаки на плінфі прибудов Спасо-Преображенського собору в Чернігові за матеріалами досліджень 2012–2014 років

Статтю присвячено публікації даних про знаки, виявлені на плінфі прибудов Спасо-Преображенського собору в Чернігові під час досліджень 2012–2014 років. Опуклі знаки (у тому числі подібні до тризуба) було зафіксовано на торцях плінфи ремонтних мурувань другої половини XI – початку XII ст. в південній прибудові, у кладці стін двоюрисної південно-західної прибудови кінця XI – початку XII ст. (так звана хрещальня) та в галереї XII ст.

Ключові слова: Чернігів, Спасо-Преображенський собор, плінфа.

The markings on bricks from annexes of the Spaso-Preobrazhensky cathedral in Chernihiv, discovered during the excavation in 2012–2014 are examined in the paper. Protuberant markings (including those of trident) were recorded on the headers and stretchers of bricks used in the second half of the 11th – early 12th century masonry repairs. They appeared in the southern annex, in the walls of the late 11th – early 12th century two story south-western annex (the baptistry) and in the 12th century gallery.

Keywords: Chernihiv, Spaso-Preobrazhensky Cathedral, brick.

У 2012–2014 роках відновились археологічні дослідження чернігівського Спасо-Преображенського собору – одного з небагатьох майже повністю збережених храмів Київської Русі та, за визнанням більшості дослідників, найдавнішого серед них. Згідно з літописом, його заснував князь Мстислав Володимирович під час княжіння в Чернігові (1024–1036 роки). Натомість, точна дата початку будівництва храму невідома. Є лише згадка, що коли Мстислав раптово захворів і помер, його «положиша и у святого Спасу, юже сам заложил бе бо въздано ея иемь възвыше яко на кони стояще досящи» [Лаврентьевская 2001, с. 150]. Відомості про завершення будівництва собору в джерелах відсутні. Наступна після 1036 року згадка про Спаський собор у Чернігові – повідомлення 1076 року про поховання князя Святослава Ярославича: «Сего лета преставился Святослав, сын Ярославль... и положен Чернигове у святого Спаса» [Ипатьевская 2001, с. 190]. Найвірогідніше, на той час храм уже був добудований.

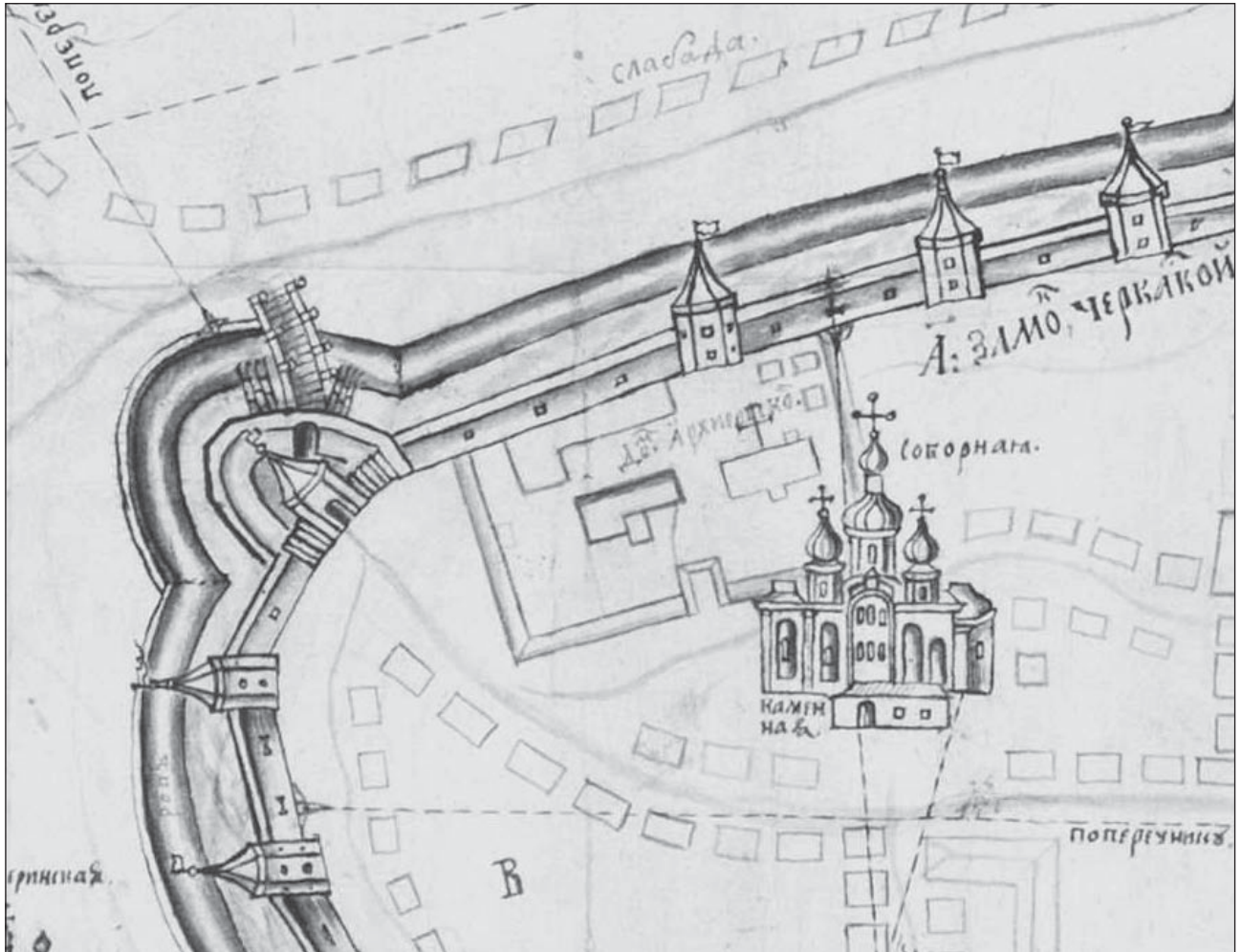
Археологічні дослідження 2012–2014 років були спрямовані насамперед на вивчення втрачених прибудов Спаського собору. У 2012 році вдалося здійснити дослідження капел, прибудованих до апсид храму з півночі (Розкоп 1) та з півдня (Розкоп 2). Тоді ж було розпочато вивчення південної галереї (в межах Розкопу 2). У 2013 році головним об'єктом робіт стали дослідження так званої хрещальні та продовжилися роботи з вивчення південної галереї. У 2014 році було здійснено фіксацію ділянок мурування собору в межах підвалу, пов'язаного із системою опалення XIX ст. [Черненко 2015; Иоаннисян, Черненко 2017а;

Иоаннисян, Черненко 2017б; Черненко, Иоаннисян, Новик 2012а; Черненко, Иоаннисян, Новик 2012б; Черненко, Иоаннисян, Новик 2013а; Черненко, Иоаннисян, Новик 2013б; Черненко, Иоаннисян, Новик 2015; Черненко, Новик 2014].

Перші відомості щодо прибудов Спасо-Преображенського собору відносяться до XVIII ст. На «Абрисі Чернігівському» 1706 року вміщено мініатюру, яка відтворює південний фасад храму та розташовану поблизу його південно-західного кута прямокутну двоюрисну будівлю, а вздовж фасаду – одноповерхову галерею (іл. 1). Згідно з описом Чернігова М. Є. Маркова, ці прибудови постраждали під час пожежі 1750 року, після чого їх розібрали [Бережков 1911, с. 273].

Слід зазначити, що прибудови Спаського собору вже археологічно вивчали А. М. Павлінов (1881) [Спасо-Преображенский соборный храм 1882, с. 81–82] та М. О. Макаренко (1923) [Макаренко 1928; Макаренко 1929]. Останній схарактеризував їх у книзі «Чернігівський Спас: Археологічні досліди р. 1923», виданій у Києві 1929 року. Однак, як підкреслював М. В. Холостенко, «эти работы небольшого объема только начали исследование памятника» [Холостенко 1970, с. 1]. Серед іншого, не з'ясованим лишилося питання про датування прибудов, хоча й була визначена їх приналежність давньоруській («великокняжій») добі.

За результатами досліджень 2012 року було визначено, що обидві прибудови до апсид Спасо-Преображенського собору (північна та південна) являли собою самостійні об'єми, приставлені до його фасадів без перев'язки мурування. Обидві капели – невеликі прямо-

Іл. 1. Фрагмент «Абрису Чернігівського» 1706 р. із зображенням Спасо-Преображенського собору

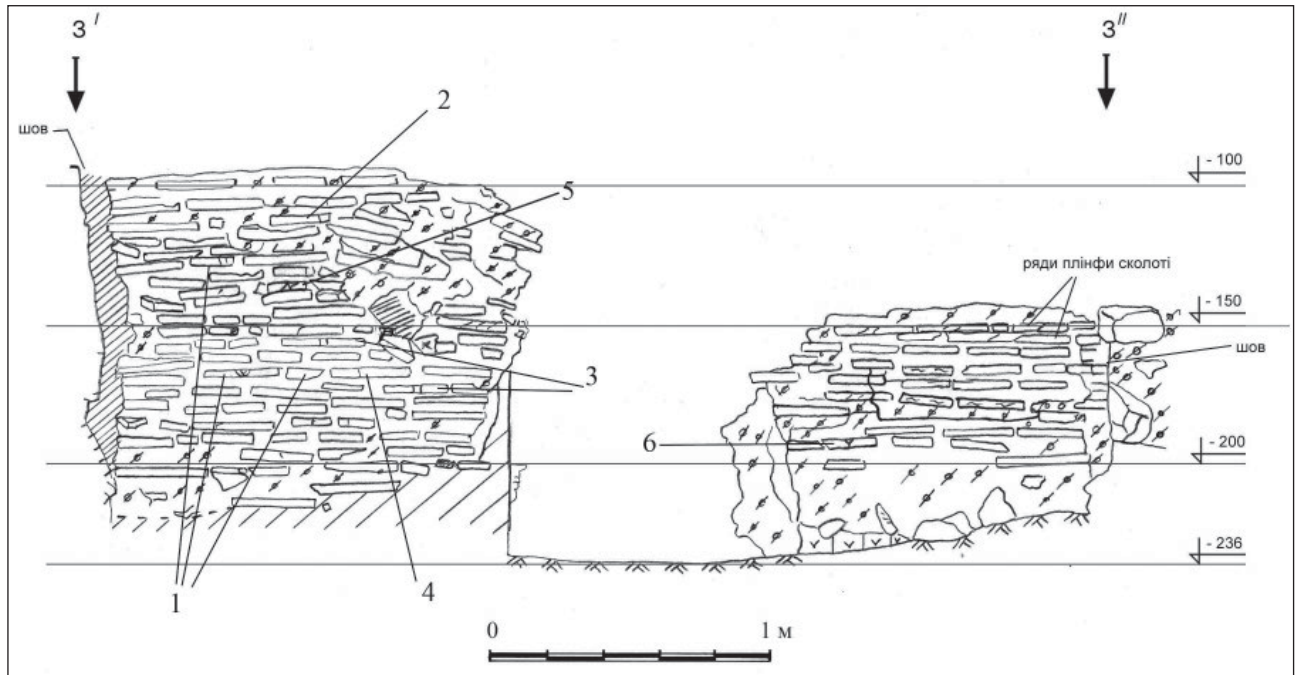
кутні одноапсидні споруди, зведені в техніці *opus mixtum* на цем'янковому розчині.

У муруванні північної капели камінь переважає. Плінфа формату 29,5–31×21–25×2,5–3,5 см використана лише в кількох випадках для кладки фасадних поверхонь. Колір плінфи – від темно-червоного до світло-жовтого; будь-які знаки на ній відсутні. За своїми характеристиками вона аналогічна тій, що використана в нижній частині стін Спаського собору, хоча й не трапляється характерна товста червона плінфа. Загалом стилістичні, конструктивні та будівельно-технічні особливості дозволяють віднести час виникнення капели до початкового етапу будівництва собору (до 1036 року).

Будівельно-технологічні характеристики південної капели (іл. 2) інші. Від стін її основного об'єму збереглося від 2 до 7 рядів мурування з плінфи, нижні ряди якої заповнюють проміжки між нерівними виступами кам'яних блоків (в 1–2 ряди), а верхні утворюють суцільну смугу. Плінфа жовто-рожева

та жовта, з рожевим прошарком від випалювання, формату 23–28×3,2–4,5 см; трапляються окремі тонкі (2–3 см) плінфи рожевого кольору завширшки 22,5–27,5 см. Знаків на ній немає. Технологічні характеристики мурування та будівельні матеріали південної прибудови відрізняються як від Спаського собору, так і від північної капели. Характер плінфи, так само, як і будівельна техніка, дозволяють віднести час виникнення південної капели до другої половини XI ст.

У внутрішньому просторі апсиду південної капели відділяють цегляні конструкції – «стовпи» з плінфи на цем'янковому розчині, вбудовані впритул до стін (іл. 3). Вони розташовані симетрично відносно центральної осі будівлі. На відміну від капели, стовпи складені з жовтої плінфи формату 32–34,5×27–28×3–3,5 см у рівношаровій техніці мурування. Ряди мурування покладені недбало, у них використана як ціла плінфа, так і розколота. Фундаменти обох стовпів утворені шаром щебеню,

Іл. 4. Південна капела. Схема розташування плінфи зі знаками на східному фасаді стовпів

пролитого цем'янковим розчином. Стовпи встановлені на рівні материкового дна котловану капели та перекривають рештки введеного в материк об'єкта, що передувало монументальному будівництву. Горілі шари із заповнення цього об'єкта змішалися з розчином фундаменту стовпів та швів нижніх рядів мурування, при цьому водночас із ґрунтом туди потрапили уламки гончарних посудин X – початку XI ст.

Не виключено, що колись стовпи утворювали в капелі суцільну перемичку – поперечну стінку з проходом-прорізом. Принаймні такої думки дотримувався М. О. Макаренко, вважаючи їх рештками суцільного «перетинку» [Макаренко 1929, с. 22]. Однак через руйнування (під час підведення опалення до собору у XIX ст. капела була наскрізь прорізана траншеєю вздовж центральної осі) підтвердити чи спростувати це припущення неможливо. Натомість можна впевнено стверджувати, що, усупереч висновкам М. О. Макаренка, стовпи не входили до початкового задуму зодчих: їх мурування та стіни капели не перев'язані між собою та відрізняються як за будівельним матеріалом, так і за технікою виконання. Найвірогідніше, стовпи були вбудовані в уже існуюче приміщення капели під час ремонту. Вони могли слугувати додатковою опорою для її склепіння чи стін.

На відміну від плінфи в муруванні капели, на плінфі стовпів на торцях (як на довго-

му, так і на короткому) присутні опуклі знаки – загалом 7 типів. Знаки були зафіксовані на 19 плінфах. На доданих до статті схемах фасадів стовпів позначено розташування знаків відповідно до типів (типи 1–7). Відповідні типи знаків наведено в таблиці, де вони подані в тому положенні, як були розташовані в кладці (іл. 4–7). Слід зазначити, оскільки торці більшої частини плінф не виходили на зовнішні поверхні стовпів, точну кількість та процентне співвідношення цеглин зі знаками та без них визначити неможливо.

Знаки на плінфі стовпів за формою та габаритами мають аналоги серед знаків на плінфі храму-усипальні третьої чверті XI ст, розкопаного В. П. Коваленком на території чернігівського дитинця в 1986 році [Коваленко 1985–1986, с. 76–98]. Окремо можна відзначити наявність характерних знаків у вигляді тризуба з роздвоєним завершенням щогли (іл. 8). Аналогічні знаки, як зауважує М. В. Холостенко, є характерними для Успенського собору [Холостенко 1961, с. 55–56]. Представлені вони і в Михайлівській божниці в Острі [Єлшин 2010, с. 403]. Разом з даними про формат плінфи це дає підстави датувати ремонтні стовпи південної капели часом між третьою чвертю XI та межею XI–XII ст. Водночас слід зазначити, що повна ідентичність положення та малюнку знаків на плінфі не простежується. Якщо друге

можна пояснити, відповідно до висновків П. А. Раппопорта, повторним використанням неочищеної від глини матриці під час виробництва плінфи, то перше, очевидно, свідчить про використання різних матриць для нанесення знаків [Раппопорт 1994, с. 23].

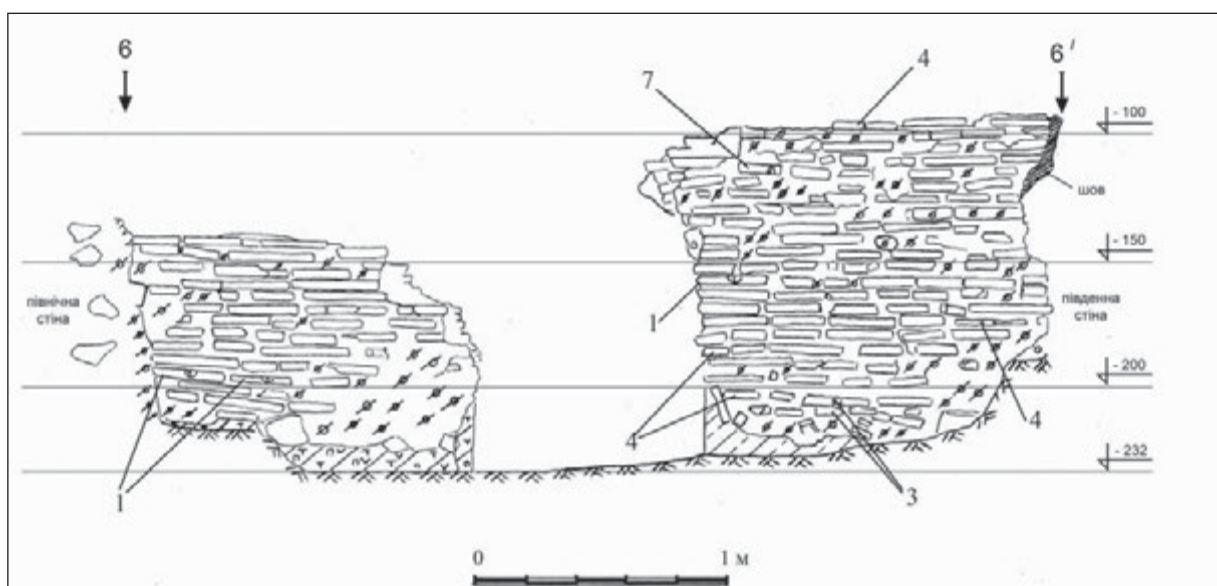
Залишки південно-східної капели, досліджені 2013 року, збереглися в основі південної вежі Спаського храму. Відомо, що ця прибудова собору була розібрана наприкінці XVIII ст., після чого на її місці встановили існуючу нині вежу в симетрію до давньої, північної (східової) [Бережков 1911, с. 293]. До сьогодні від двоярусної капели вціліли рештки стін та фундаменти. При цьому весь її внутрішній простір займають підмурки вежі XVIII ст. За влучним висловом М. О. Макаренка, вежа «з'їла» простір каплиці [Макаренко 1929, с. 30].

Двоярусна капела являла собою прямокутну споруду. В інтер'єрній площині її східної стіни були влаштовані три невеликі заокруглені ніші-апсиди, відкриті у внутрішній простір. Стіни складені з плінфи на вапняково-цемянковому розчині в техніці рівношарового мурування. Переважає однотипна плінфа рожевого, світло-жовтого та майже білого (кремового) кольору, формату $31\text{--}33\times 26\text{--}28\times 4\text{--}5$ см. На кількох плінфах на поверхні наявні опуклі знаки (іл. 9). Знаків лише три, серед них два – тризубоподібні, на постелі окремих плінф трапляються увігнуті знаки у вигляді ліній. Вони мають аналоги серед знаків, зафіксованих М. В. Холостенком під час досліджень

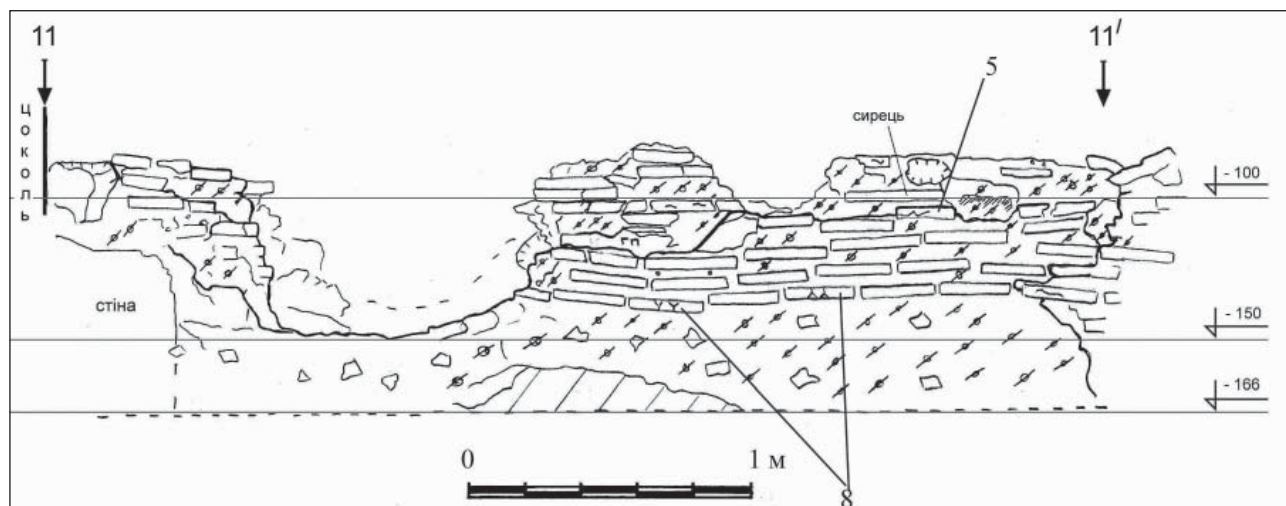
Борисоглібського собору в Чернігові [Холостенко 1967, рис. 4, 5]. Загалом же за своїми характеристиками плінфа капели наближена до плінфи чернігівського Борисоглібського собору [Холостенко 1967, с. 191–193]. Враховуючи це та характерні риси будівельної техніки, за результатами досліджень 2013 року капела була датована початком XII ст.

Ще одна прибудова, досліджена у 2012–2013 роках, – південна галерея Спасо-Преображенського собору. Вона поєднувала західну та східну прибудови до його південного фасаду. У 2012 році було розкрито східну ділянку галереї, у 2013 році – західну. Можна погодитися з М. О. Макаренком [Макаренко 1929, с. 27], що техніка мурування галереї докорінно відрізняється від мурування інших прибудов Спаського собору [Макаренко 1928, с. 27]. Галерея складена в техніці рівношарового мурування з плінфи червоно-теракотового кольору формату $31\text{--}32\times 26,0\text{--}27\times 4\text{--}4,5$ см. На кількох плінфах, що містяться на різних ділянках мурування, є опуклі знаки на вузьких торцях (іл. 10, 11), а на постелі – увігнуті позначки у вигляді ліній. Очевидно, південна галерея є найбільш пізньою домонгольською прибудовою Спасо-Преображенського собору та може бути датована XII ст.

Таким чином, у прибудовах Спаського собору знаки на плінфі були виявлені в муруванні споруд, зведених у техніці рівношарового мурування: двоярусної капели, галереї та в ремонтних «стовпах» південної капели.

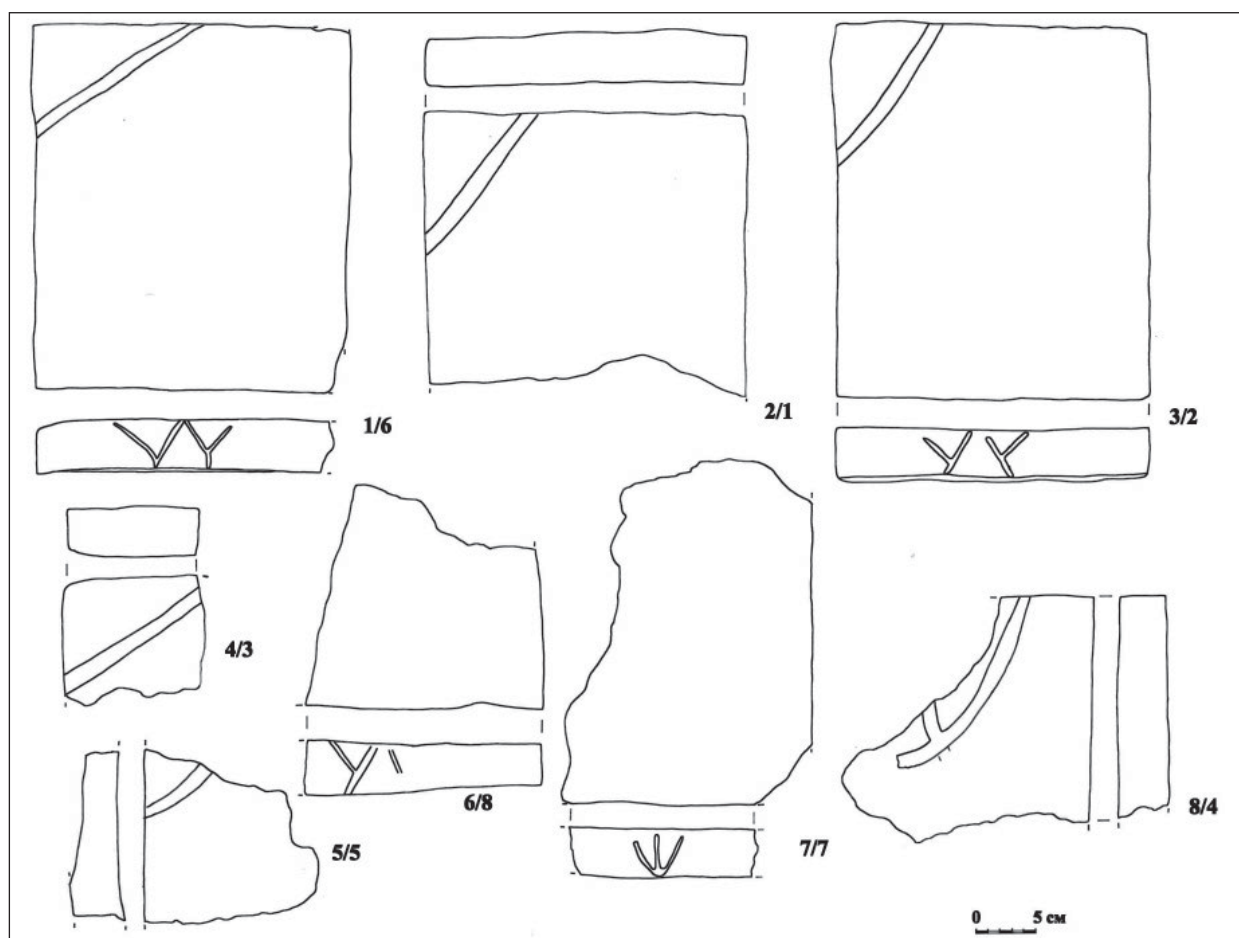
Іл. 5. Південна капела. Схема розташування плінфи зі знаками на західному фасаді стовпів

Іл. 11. Схема розташування плінфи зі знаками на західному фасаді східної стіни південної галереї

Слід також зазначити, що під час розчистки прибудов собору, засипаних різночасовим будівельним сміттям, було знайдено численні уламки плінфи різного формату та кольору з опуклими знаками на бічних гранях (як на довгій, так і на короткій) та увігнутими знаками у вигляді ліній різної конфігурації на постелі. Ці плінфи потрапили

в засипку прибудов під час консервації розкопів М. О. Макаренка 1923 року (іл. 12). Вони можуть походити як з мурування самих прибудов, так і з мурування Спаського собору (з ремонтних кладок) або з інших розташованих неподалік споруд домонгольського часу (ворота, терем, Борисоглібський собор).

Іл. 12. Плінфа зі знаками із засипки південної капели Спасо-Преображенського собору

Джерела та література

- Бережков, М. Н. 1911. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове*, II. Москва, с. 271–305.
- Ёлшин, Д. Д. 2010. Новые исследования древнерусской плинфы: итоги и перспективы. *Археологія і давня історія України, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології*. Київ, с. 395–407.
- Іоаннісян, О., Черненко, Е. 2017а. Спасо-Преображенський собор в Чернигове в світле останніх архітектурно-археологічних досліджень. *Rutenica*, XIV, с. 105–156.
- Іоаннісян, О. М., Черненко, Е. Е. 2017б. Спасо-Преображенський собор в Чернигове в світле останніх архітектурно-археологічних досліджень. *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна*. Київ, с. 423–447.
- Іпатьевська летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, II. Москва.
- Коваленко, В. П. 1985–1986. *Отчет об археологических исследованиях на Черниговском детинце в 1985–1986 гг., V: исследования храма-усыпальницы XI в.* Науковий архів ІА НАН України, Фонд експедицій. 1985–1986/168.
- Лаврентьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, I. Москва.
- Макаренко, М. 1928. Біля Чернігівського Спаса: археологічні дослідження року 1923. *Чернігів і Північне Лівобережжя: розвідки, дослідження, матеріали*. Київ, с. 184–196.
- Макаренко, М. 1929. *Чернігівський Спас: Археологічні дослідження р. 1923*. Київ.
- Раппопорт, П. А. 1994. *Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.)*. Санкт-Петербург.
- Спасо-Преображенський соборний храм в г. Чернигове. 1882. *Зодчий*, с. 81–82.
- Холостенко, Н. В. 1961. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове. *Памятники культуры: Исследования и реставрация*, 3. Москва, с. 51–67.
- Холостенко, Н. В. 1967. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*, 2, с. 188–210.
- Холостенко, Н. В. 1970. *Отчёт об исследованиях 1968–1969 гг. внутри Спасского собора*. «Київпроект», архів інституту «УкрНДПроектреставрація».
- Черненко, О. Є. 2015. Про місцезнаходження князівських поховань у чернігівському Спасо-Преображенському соборі. *Opus mixtum*, 3. Київ, с. 69–85.
- Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г. та інші. 2012а. *Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові*, I (частини 1, 2). Науковий архів ІА НАН України, Фонд експедицій. 012/217.
- Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г. та інші. 2012б. *Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові*, II (частини 1, 2). Науковий архів ІА НАН України, Фонд експедицій. 012/218.
- Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г. та інші. 2013а. *Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові*. Науковий архів ІА НАН України, Фонд експедицій б/н.
- Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г. 2013б. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі останніх археологічних досліджень. *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ, с. 321–329.
- Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г. 2015. Прибудови Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами археологічних досліджень). *Могилянські читання 2014 року: Зб. наук. праць. Давньоруські храми: дослідження та збереження. До 925-ліття освячення Великої печерської церкви*. Київ, с. 328–338.
- Черненко, О. Є., Новик, Т. Г. 2014. *Звіт про наукові археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові*, II (частини 1, 2). Науковий архів ІА НАН України, Фонд експедицій, б/н.

Західноєвропейський фарфор і фаянс із розкопок по вул. Олегівській (м. Київ)

Статтю присвячено фарфоро-фаянсовим виробам XIX – початку XX ст., знайденим під час археологічних розкопок 2015 року в м. Києві по вул. Олегівській. У ній детально описано різноманітний фарфоровий і фаянсовий посуд західноєвропейського виробництва; охарактеризовано декор і клейма на виробах.

Ключові слова: фарфорові вироби, фаянсові вироби, друкований декор, клеймо, археологічні розкопки, Київ, західноєвропейський фаянс.

The porcelain and faience objects of the XIX – early XX centuries found during the excavations in 2015 in Kyiv on the Olehivs'ka street are analyzed in the paper. Here the variety of porcelain and faience of Western European production is described in detail. The analysis and characteristics of the decoration and marks of products is proposed.

Keywords: porcelain products, faience products, printed decor, mark, archeological excavations, Kyiv, Western European faience.

З квітня по серпень 2015 року Старокиївською експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Аркадія Олександровича Козловського було проведено науково-рятувальні археологічні дослідження земельної ділянки по вул. Олегівській, 24-А –30 в м. Києві, недалеко від Подолу (іл. 1). Особливістю даної ділянки є те, що вона розташована біля підніжжя південно-східного схилу легендарної гори Щекавиці, на якій з другої половини XVIII ст. розташовувалися кам'яна церква Всіх Святих і кладовище, що їй належало.

Сама ж вулиця Олегівська (стара назва – «Погребальная») відома ще з XVIII ст. і названа на честь київського князя Олега, могила якого, за легендою, була розташована на Щекавиці. Раніше, як і зараз, частина цієї вулиці, яка круто піднімається з київського Подолу, забудована, переважно, приватними садибами. Цей факт підтверджують і старі карти Києва, на яких, починаючи з другої половини XVIII – початку XIX ст., досліджувана ділянка позначена як забудована одно-, двоповерховими будинками.

Раніше на цій ділянці містилося кілька дво-, триповерхових цегляних будинків XIX ст. Перед їх будівництвом підніжжя схилу гори було навмисно підрізано, а сама ділянка – спланована під майбутнє будівництво. Згодом ці будинки були знесені, а сама ділянка перетворилася на звалище.

Під час археологічних розкопок експедицією були знайдені й проаналізовані мішані і досить потужні культурні шари з великою кількістю знахідок другої половини XVIII – першої половини XX ст.

Загалом за весь час дослідження вдалося виявити фрагменти трьох будівель, трьох ям другої половини XVIII – початку XX ст. і двох цегляних підвалів, один з яких був щільно заповнений фрагментами керамічних, фарфорових, скляних, мідних і залізних виробів другої половини XIX – першої половини XX ст.

У знайдених археологічних об'єктах серед різноманітних знахідок переважають фрагменти фарфорового й фаянсового, переважно, столового посуду. Тут широко представлені вироби з фарфору й фаянсу, виготовлені не лише в Російській імперії, але й на підприємствах західноєвропейських країн. Розглянемо фаянсовий і фарфоровий посуд західноєвропейського виробництва, представлений у нашій колекції. Значну його частину складають англійські вироби з тонкого фаянсу, прикрашені в техніці перекладного друку (transferware), розробленого в Англії з 1750-х років. Усе англійське керамічне виробництво концентрується в графстві Стафордшир. На розвиток гончарної справи в цій місцевості мала вплив велика кількість вугілля та глини, придатної для виготовлення керамічних виробів.

Англійці розробили сюжети для друкованого декору фаянсового посуду, і серед них – серія тарілок із зображеннями пам'ятників Санкт-Петербурга. У нашій колекції із цієї серії «Санкт-Петербург» англійської фірми Georg Leach Ashworth & Bros – фаянсова глибока тарілка (d – 24 см), дзеркало якої прикрашає друкований декор із зображенням пам'ятника Миколі I, встановленого на Ісаакіївській площі в Санкт-Петербурзі (іл. 2: 1). Імператор зображений верхи на коні, що скаче. Монумент був створений у 1856—1859 роках

під керівництвом архітектора Огюста Монферана. Автор кінної скульптури – П. К. Клодт. Над скульптурними композиціями працювали Р. К. Залеман і Н. А. Ромазанов. Зображення пам'ятника Миколі I з підписом у два рядки: «ПАМ'ЯТНИКЪ НИКО... / ВЪ С^Т ПЕТЕРБУРГЪ» займає повністю дзеркало тарілки. Бортик у тарілки широкий, прямий. По вінцю проходить смуга геометричного орнаменту. На фрагменті бортика в картушах частково збереглися три зображення з видами Санкт-Петербурга з підписами, розташованими по схилу тарілки: «[АКАДЕМІЯ ХУДО]ЖЕСТВЪ», «Адмиралтейство», «Зимній Дворець». У верхній частині схилу від бортика до дзеркала проходять три смужки орнаменту. Широка біла смуга, яка не закомпонована декором, у нижній частині схилу, відтіняє темно-зелений друкований малюнок. На зворотному боці денця розташована реєстраційна марка патентного бюро Лондона у вигляді ромба, переплетеного канатом, по кутах якого нанесені літери і цифри. Під ромбом – напис: «ST PETERSBURG» (назва декору). Зареєстрований виріб у 1865 році [Британские марки и клейма 2017]. Нижче стоїть клеймо на тему британського герба з левом і єдиногом. Зверху над левом – літера «D», над єдиногом – «W». Під гербом – напис: «PATENT».

У нашій колекції є також англійський посуд, в оформленні якого використовували умовний архітектурний пейзаж. Так, дзеркало фаянсової дрібної тарілки (d – 27 см) прикрашає друкований декор «Акрополь» з античними колонами (іл. 2: 2). Бортик у тарілки фестончатий, широкий, увігнутий, покритий суцільним декором з декількох орнаментів. Домінує в декорі орнамент із суцвіть берізки й великого листя. Друк виконаний темно-коричневою фарбою. На зворотному боці денця – друковане темно-коричнєве зображення британського герба. Над левом стоїть літера «D». Частина герба з єдиногом відбита. Під гербом – напис «PATENT». Тут же – марка з назвою декору у вигляді саркофага з написом «[AC]ROPOLIS» (частина марки не віддрукувалася). Тарілка з аналогічним декором і клеймом, виконаними фіолетовою фарбою, зберігається в Державному історичному музеї в Москві [Тарлыгина 2016].

На наступних двох блюдцях присутні фрагменти умовного архітектурного пейзажу від одного друкованого сюжету. Виконані малюнки різними фарбами. Одне блюдце рожеве (d – 15 см) (іл. 2: 3), друге – коричневе (d – 14 см) (іл. 2: 4). На блюдці з коричневим декором збереглася нижня частина малюнка, а на рожевому – верхня. На коричневому блюдці на передньому плані змальована жінка, вдалині видніється висока споруда на кшталт англійської церкви. На рожевому блюдці збереглися розмашисті крони високих дерев і досить умовне зображення архітектурних споруд з колонами, баштами. Бортики блюдця облямовує суцільний декор з картушами. В одному розміщений архітектурний пейзаж, в іншому – ваза із зображенням корони. Між картушами – вигнуті стебла з дрібними квітами та листям. На зворотному боці денця стоїть клеймо у вигляді британського герба. З боків герба містяться ініціали «Т» і «Р». На обох блюдцях – відтиск напису в тісті, але розібрати букви майже неможливо.

Окремо варто відзначити фрагменти посуду британських фабрик із синьо-білим декором. Англійці запозичили декорування виробів синьо-блакитною фарбою з китайського фарфору. Для отримання синьо-блакитних поєднань фарб використовували оксид кобальту. Кобальтова фарба чорна і синіє лише при випаленні [Использование кобальта 2020]. Посуд від блідо-блакитного відтінку до яскраво-синього кольору був особливо привабливий.

На невеликому фрагменті денця (іл. 3: 1) ми бачимо частину композиції з вербовим деревом, так званий вербовий візерунок (англ. Willow pattern, або Blue willow). Декор був розроблений на заводі Споуд у 1790 році [Pat Woolliscroft 2013]. На нашому фрагменті збереглося зображення вигнутих гілок верби, частина водойми та весляр у човні. Композиція виконана в «китайському стилі». Із цим декором пов'язана китайська легенда, у якій закохані хлопець і дівчина, яким не дозволили одружитися, перетворилися на ластівок. У цьому декорі зазвичай присутні дві ластівки, що літають, верба, місток, весляр у човні, різноманітні китайські будівлі із загнутими кінцями дахів. Декор мав неймовірний успіх і його використовували багато англійських фабрик. На нашому уламку стоїть клеймо у

вигляді якоря, що відтиснуте в тісті. Над яко-рем – напис: «LONDON». Якір з написом розміщено в трикутній рамці, виконаний вдавленими крапками. Тут же міститься невеликий фрагмент кобальтового розмитого зображення, де помітні три листочки. Можливо, це фрагмент від клейма.

На іншому уламку поле дзеркала фаянсової тарілки покриває друкований синьо-блакитний пейзаж (іл. 2: 5). На білому тлі виділяються високі дерева з розмашистими кронами, а в глибині заростей зображено будинок. На уламку, що зберігся, клеймо відсутнє. Можна припустити, з великою часткою імовірності, за оформленням декору і за якістю фаянсу, що даний фрагмент тарілки належить до англійського виробництва.

На наступному уламку фаянсового денця, можливо, дрібною тарілки, на дзеркалі збереглася частина рослинного мотиву – невеликий фрагмент блакитного чортополоху (іл. 3: 2). На зворотному боці – фрагмент клейма на тему герба Великобританії з написом: «MANUFACTURED BY T. C. BROWN-WESTHEAD & CO. LTD. STOKES NEWINGTON, ENGLAND». Внизу – «FOR BELL...». Клеймо належить виробнику керамічних виробів «T. C. Brown-Westhead Moore & Co». Це виробництво розташовувалося в знаменитому гончарному районі Стафордшир у Сток-он-Трент. Його було засновано 1774 року Джобом Ріджуєм, а 1802 року він побудував завод в Cauldon (Хенлі в Стафордширі). У майбутньому виробництво стало акціонерною компанією. Компанія була всесвітньо відома, експортувала посуд у різні країни, у тому числі в Росію. Упродовж свого існування вона неодноразово змінювала свою назву. У 1862 році компанія була перейменована у «T. C. Brown-Westhead Moore & Co». З 1890 року вона отримала право до власного клейма додавати друге клеймо – герб Великобританії. Ця тарілка виготовлена в період 1890–1904 років [Торговые дома 2018; Brown-Westhead 2020; North Staffordshire 2020].

На уламку фаянсового денця (d – 12 см) стоїть клеймо цієї ж фабрики (іл. 3: 3). Клеймо друковане, темно-синє, у вигляді круглої рамки, що оточує щит із написом по діагоналі: «Bwm&C». У нижній частині в рамці зберігся фрагмент напису: «CAN...». Зверху над колом – корона, а над нею – напис у два ряд-

ки: «CA[ULDON] / ENG[LAND]». Унизу під клеймом у прямокутній рамці – «Copyright / DEPOSE». Клеймо датується 1890–1904 роками [North Staffordshire 2020].

Наступний виріб теж належить цьому виробництву. Це фаянсова чашка на кільцевому піддоні, декорована підглазурними темно-синіми квітковими композиціями, виконаними в техніці друку (іл. 3: 4). На корпусі чашки помітний скол від ручки. Глазур хорошої якості – біла, гладка. На денці міститься напис у три рядки: «Rd 30587 / CAULDON / ENGLAND». Літери «Rd» (registered) означають, що це клеймо було зареєстровано в англійському патентному відомстві. Над написом по центру – знак, що нагадує рукописну літеру «ф», можливо, це напівстерта рукописна латинська літера «D». Близько 1890 року фірма почала використовувати в марці слово Cauldon. Датується чашка 1890–1904 роками [North Staffordshire 2020].

На товарах для експорту додатково ставили марку замовника. Так, для російського торгового дому братів Корнілових у Санкт-Петербурзі на цьому підприємстві випущено фаянсову тарілку з декором «Герань» (іл. 3: 5) [Тарлыгина 2016]. Збереглася тільки поле дзеркала тарілки, прикрашене гілкою герані. Декор виконаний у техніці друку в яскраво-синьому кольорі. На зворотному боці стоїть торгова марка «Братів Корнілових». Клеймо це кругле, з написом по колу: «BY ORDER OF KORNILOFF BROTHERS SPETERSBURGH», у центрі кола розміщено монограму посередницької фірми – «BWM & Co» – Brown-Westhead Moore & Co (Браун-Вестхед и Мур), датується тарілка 1862–1904 роками [Торговые дома 2018].

На уламку дзеркала блюдця (d денця – 7 см) є друкований декор з левом. Частина декору відбита, частково збереглася зображення лежачого лева і рослин з лінійним за формою листям, схожим на листя очерету (іл. 4: 1). Друк виконаний синім кобальтом. На зворотному боці – клеймо на тему британського герба з буквами з двох боків «Т» і «Р».

Ще один фрагмент фаянсового денця (тарілки?) відноситься до англійського виробництва. На ньому частково збереглася підглазурне синьо-зелене клеймо на тему британського герба (іл. 4: 2).

До англійського виробництва «William Brownfield & Sons» («W. B. & SON») належить і фрагмент білої фаянсової тарілки (d – 19 см) (іл. 4: 3). Тарілка з друкованим декором «Sylvan: The timid hare» («Лісовий: боязкий заєць»), на якій з декору збереглися три синьо-зелені метелики і по центру дзеркала – фрагмент рослинного мотиву. На зворотному боці на денці – друкована синьо-зелена реєстраційна британська марка у вигляді ромба. По кутах ромба проставлені літери й цифри, за якими можна визначити дату реєстрації шаблону тарілки – 1875 рік [Британские марки и клейма 2017]. Над ромбом розташована стрічка з написом «SYLVAN». Під ромбом напис: «W. B. & SON»/«THE TIMID HARE». На денці також стоїть клеймо, що відтиснуто в тісті, але букви неможливо розібрати. Уільям Браунфілд заснував своє гончарне виробництво 1850 року в Кобріджі (Північний Стафордшир). Фабрика виробляла широкий асортимент фаянсу та кам'яного фарфору. Справу його продовжили сини і з 1871 року компанія мала назву «William Brownfield & Sons» («Уільям Браунфілд і сини»). У цей період вона була однією з десяти провідних фабрик Стафордширу [William Brownfield 2020; W. Brownfield & Son 2020; North Staffordshire 2020].

На блюдці з фаянсу (d денця – 9 см) на уламку поля дзеркала – фрагменти квіткового мотиву (іл. 4: 4). Частину бортика, що збереглася, прикрашає смужка орнаменту. Декор виконаний у техніці друку коричневою фарбою. На зворотному боці денця основну частину клейма відбито. Під ним напис: «OF STEFFEL BROTHERS». «Брати Стеффель» – це Торговий дім Людвіга та Сітона Стефелів, одеситів німецького походження. Фаянсовий посуд для продажу вони замовляли на керамічних підприємствах Англії. Їм належало декілька великих магазинів в м. Одесі [Губарь 2016; Дерibasовская 2019].

Заслуговує на увагу фрагмент посуду з «яшмового фарфору» (іл. 4: 5). Виріб цей овальної форми (h – 4,5 см). Стінки його прямі, що злегка розширюються донизу. Придонна частина (1,5 см) скошена до денця. Нижню частину корпусу огинають рельєфні лінії. З двох боків на придонній частині збереглися прямокутні рельєфні виступи (2×1,3 см). Зовнішній бік – м'якого зелену-

ватого відтінку, внутрішній – білий. На зламі (товщина – 0,4 см) чітко видно межу білої і кольорової мас. Зовнішній бік декорований білим барельєфом зі звисаючих гірлянд троянд, перев'язаних стрічками. На одному боці корпусу збереглися фігурки двох янголят, що сидять на гірлянді. На зворотному боці денця прокреслене в тісті число «652». «Яшмовий фарфор» (англ. – jasperware, або jasper ware) був винайдений 1775 року англійським керамістом Джозайя Веджвудом (1730–1795). У кам'яну масу близького до фарфору керамічного матеріалу додавали сульфат барію. Вироби були твердими, їх полірували й фарбували оксидами металів. Спочатку «яшмовий фарфор» повністю покривали суцільною однобарвною фарбою, пізніше стали забарвлювати лише одну поверхню. Цей фарфоровий «бісквіт» (неглазурований) служив основою для прикраси виробів білими рельєфами в неокласичному стилі на межі XVIII–XIX ст. Технологію «яшмового фарфору» стали використовувати й інші виробники кераміки. На даному виробі клеймо відсутнє, тому досі не вдалося визначити, до якого виробництва воно відноситься [Буровик 1996; Вейзи 2014].

Цікавий фрагмент виробу з рельєфом, що імітує капусту (d – 22 см) (іл. 4: 6). Тісто в нього біле, склоподібне, щільне. Товщина стінки – 0,4–0,6 см. Рельєфний декор капусти використовували багато заводів. Зокрема, англійське підприємство «Споуд» випускало такий посуд з кістяного фарфору [История подлинного].

Особливістю ще одного фрагмента фаянсового бортика тарілки (d – 24 см) є те, що на зворотному боці стоїть марка з назвою декору (іл. 4: 7). Збереглася частина підглазурного коричневого друкованого клейма, у вигляді листика з написом усередині: «[F] LORE», під ним – «U&C», під зображенням листика – напис «SARREGUEMINES». Такі марки слугували доповненням до основного клейма [Корусь 2012]. Бортик по верхньому краю огинає ритмічний, з поєднань, що повторюються, коричневий друкований орнамент. «Sarreguemines» – це знаменитий фаянс і фарфор, що його виробляли в Лотарингії на північному сході Франції, на кордоні з Німеччиною. Керамічний завод у Саргеміні був заснований 1790 року страсбурзькими

торговцями братами Fabry. Справи на заводі йшли погано, і в 1800 році його придбав баварський підприємець Paul Utzschneider. При ньому виробни заводу мали великий попит у Франції та Німеччині. У 1838 році завод «Sarreguemines» об'єднався в торговельну асоціацію з німецькими фірмами «Villeroy» і «Boch». У цей час компанія отримала назву «Utzschneider et compagnie». Ця назва проіснувала до 1919 року. Тому можна припустити, що бортик із клеймом від фаянсової тарілки належить до періоду виробництва «Utzschneider et compagnie», у марці стоять ініціали компанії «U&C» [Начало керамики 2018; Sarreguemines].

Унікальна знахідка – фрагмент фаянсового посуду для печінкового паштету виробництва Франції (іл. 5: 1). На зворотному боці її денця по центру зберігся частково круговий напис, виконаний друкованими чорними літерами: «TERRINE BREVETEE SGDГ [LE CACH]ET». У центрі напису стоїть цифра «14». BREVETEE SGDГ – це назва патенту «Brevetee Sans Garantie Du Gouvernement», у перекладі з французької: «Патент без гарантії уряду» [Breveté SGDГ 2018]. Посуд (d – 9 см, h – 3,5 см) циліндричної форми, покритий жовтою глазур'ю. Фаянс товстий (0,8 см), вінця прямі. Паралельно їм проходить горизонтальний виступ (1,2 см) з рельєфними лініями (для закручування кришки). На боці тулуба, що зберігся, – скульптурне зображення голови лева. Цей виріб відноситься до першої чверті ХХ ст. Аналогічний посуд із кришкою був виставлений для продажу на французьких аукціонах [Жёлтая французская 2018; Анри Говин 2012].

Знайдено два фрагменти фаянсових виробів зі всесвітньо відомою маркою «Villeroy & Boch» німецької фірми «Віллероу і Бох» – пласка тарілка (іл. 5: 2) і блюдце (іл. 5: 3). Клеймо на тарілці (d – 16 см) зелене, друковане, підглазурне, збереглося частково. Край бортика тарілки обведений яскраво-синьою відводкою. По центру бортика між двома тонкими блакитними лініями проходить широка блакитна смуга, для виразності підкреслена чорною фарбою. Нижню частину бортика огинає чорна лінія. Блюдце (d – 15 см) прикрашає друкований декор у стилі модерн, який був популярний у 1880-х – 1910 роках. Характерні для цього стилю плавні лінії, що

вигинаються, ми бачимо в стилізованій рослинній композиції. Вигнуті гілки із суцвіттями квітів вільно облямовують бортик блюдця. Пелюстки квітів мають форму трілисників з вигнутими краями. Гілки густо покриті листям, у вигляді дрібних завитків. На зворотному боці на денці стоїть кобальтове друковане підглазурне клеймо: під зображенням голови Гермеса в крилатому шоломі і двох жезлів-кадуцеїв – орнаментальний знак з горизонтальним написом: «Villeroy & Boch», нижче півколом напис: «ELBE». Ще нижче в рамці – «METTLACH». З аналогічним декором і клеймом була знайдена тарілка під час археологічних розкопок у Десятинному провулку в Києві [Левченко 2014].

Фаянсові виробни фірми «Villeroy & Boch» мали значний попит у Російській імперії, і місцеві виробни стали використовувати атрибути клейм «Villeroy & Boch» – голову Гермеса в крилатому шоломі і двох жезлів-кадуцеїв. Зокрема, на вул. О. Гончара, 17–23 знайдено білий фаянсовий салатник (іл. 5: 4) (d – 18 см, h – 3 см), виготовлений на польському виробництві «Teichfeld & Asterblum» з клеймом, що наслідуює виробництво «Віллероу і Бох». Бортик у нього – прямий, з відігнутим назовні заокругленим вінцем. Декор не зберігся. Помітні розмиті контури відводки кобальтом по зовнішньому боці бортика під вінцем і в нижній його частині. На зовнішньому боці бортика – нечіткі сліди кобальту від рослинного орнаменту. Поле дзеркала теж було обведено кобальтовими відводками – помітні їх контури. Біля одного краю дзеркала – слабкі плями кобальту. На зворотному боці денця стоїть друковане зелене клеймо: під зображенням голови Гермеса в крилатому шоломі і двох жезлів-кадуцеїв – орнаментальний знак із горизонтальним написом: «[TEICH]FELD & ASTERBLUM», нижче півколом напис, але прочитати його неможливо. Також на денці міститься знак, відтиснутий у тісті, «3 X». Фаянсовий завод «Teichfeld & Asterblum» у містечку Прушків (Варшавське передмістя), що належав Якобу Тейхфельду і Людвігу Астерблуму, почав випускати посуд з 1872 року. Завод проіснував до Першої світової війни. У 1882 році вони придбали один із Влоцлавецьких фаянсових заводів [Корусь 2013]. Поки не вдалося атрибутувати, якому

виробництву «Teichfeld & Asterblum» належало це клеймо.

На уламку фаянсового виробу (товщина – 0,7 см) зберігся фрагмент цікавого малюнка. Тут зображена чоловіча нога в панчосі з підв'язкою під коліном, взута в низькій чобіток (іл. 6: 1). Зверху видно краєчок каптана. Нога зображена на тлі лежачого стовбура дерева з великим вигнутим листям. Декор поліхромний, виконаний у техніці друку з розфарбовуванням синіми, блакитними, жовтими, червоними, сірими, чорними кольорами. Глазур на виробі якісна, гладенька, з блиском, кольору слонов'ячої кістки. За якістю фаянсу та декору, з більшою часткою ймовірності, виріб можна віднести до західноєвропейського виробництва.

Окремо відзначимо уламки двох фаянсових помадних банок. Назва «помадні банки» досить умовна – їх використовували в аптеках для абразивів, а також вживали в побуті для косметики. На одній з них збереглася частина напису французькою мовою, де можна прочитати – «Paris» (іл. 6: 2). Від другої – фрагмент тулуба з латинськими літерами (іл. 6: 3).

У досліджуваній колекції трапляється і досить дорогий фарфоровий посуд – тарілки (d – 17,5 см) відомої європейської мануфактури «Victoria» Schmidt & Company. Вона була заснована 1883 року в Богемії (Австро-Угорщина). У декорванні поля дзеркала тарілок використовували сюжет картини популярної німецької художниці Анжеліки Кауфман (1741–1807) на антично-міфологічну тему (іл. 6: 4–5). У XIX ст. було модним прикрашати фарфор за мотивами творів цієї художниці. Декор виконаний бузково-ліловими, пурпурно-рожевими, зелено-оливковими, сіро-блакитними та коричневими фарбами (деколь).

Яскравість фарб підкреслює густий насичений кобальт, що покриває бортик, і позолота. Бортик із фестончатим краєм окантований золотим рослинним стилізованим орнаментом. Схил від бортика до дзеркала покриває позолота, по якій в техніці цирівки (гравіювання по золоту) нанесено орнамент із шестипелюсткових розеток. Бортик обведено золотими відводками. На дзеркалі міститься напис червоною фарбою: «Angelica Kauffman». На одній тарілці малюнок повністю покриває все поле дзеркала, а на другій, ніби в обрамленні білосніжного фарфору, картинка розташована в його центральній частині. На зворотному боці на денці стоїть зелена підглазурна марка – корона, над якою напис: «VICTORIA», а під короною – «AUSTRIA». Датується клеймо 1904–1918 роками [Борок 2001, с. 50; Каталог клейм 2017].

Таким чином, у ході дослідження фарфоро-фаянсового західноєвропейського посуду з археологічних розкопок по вул. Олександрівській ми отримали інформацію про побут, економічний та соціальний стан населення, яке тут проживало в XIX – на початку XX ст. В основному, переважають фаянсові вироби. Особливо популярні були вироби з тонкого англійського фаянсу з архітектурними сюжетами. Дешевий за ціною, прикрашений друкованим декором, цей посуд був доступним широкому колу споживачів і в побуті городян цього району Києва замінив дорогий фарфор.

Наявність клейм дала можливість не тільки більш точно датувати культурний шар, але й розширити географію та з'ясувати торгові зв'язки Києва з різними країнами. Посуд завозили з Англії, Франції, Німеччини, Австро-Угорщини.

Джерела та література

- Говин, А., 2012. Секрет брэнда. URL: <http://www.sarreguemes-passions.eu/index.php/lespacescollectionneur/archives-cc/180-opaque-brevete-sgdg>. [Дата звернення 10.01.2017].
- Борок, В. Б. 2001. *Марки фарфора. Австрія. Чехословакія. Венгрія*. Москва: Издательство Ирины Касаткиной.
- Британские марки и клейма 2017. *Британские марки и клейма англійського фарфора*. URL: http://www.antik-invest.ru/blog/?page_id=1387. [Дата звернення 10.01.2017].
- Буровик, К. А. 1996. *Красная книга вещей*. Москва: Экономика.
- Вейзи, М. 2014. Веджвуд: союз науки и искусства. *Третьяковская галерея*, 4, с. 45. URL: <http://www.tg-m.ru/articles/4-2014-45/vedzhvud-soyuz-nauki-i-iskusstva>. [Дата звернення 15.11.2017].

Губарь, О. 2016. Посуда одесских ресторанов 19-го века. URL: <http://culturemeter.od.ua/posuda-odesskih-restoracij-19-go-veka-14216/>. [Дата звернення 19.08.2020].

Дерибасовская 2019. Дерибасовская угол Ришельевской, или Жизнь дома № 10. *Одесские газеты*. URL: <http://newspapers.od.ua/von/20-deribasovskaja-ugol-rishelevskoj-ili-zhizn-doma-10.html>. [Дата звернення 19.08.2020].

Жёлтая французская 2018. Жёлтая французская художественная керамика. URL: https://www.ebay.com/b/Yellow-French-Art-Pottery/160908/bn_55116819. [Дата звернення 26.10.2018].

Использование кобальта в фарфоре и керамике. 2020. URL: <https://ru.wikipedia.org>. [Дата звернення 26.08.2020].

История подлинного костяного фарфора. URL: <https://posudamos.ru/catalog/SPODE-Angliya>. [Дата звернення 30.10.2018].

Каталог клейм 2017. *Antikvarchik*. URL: <http://antikvarchik.ru>. [Дата звернення 30.01.2018].

Козловський, А., Крижановський, В. 2016. *Звіт про археологічні дослідження по вул. Олегівській, 24-А–30 у Шевченківському районі м. Києва в 2015 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф.е.

Корусь, Е. 2012. Каменнобродский фаянс А. Ф. Зуссмана: изделия и марки. *Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования*, 4, с. 44–50.

Корусь, Е. 2013. Фарфор и фаянс Царства Польского. *Антиквар* № 9 (76) сентябрь. URL: https://issuu.com/89785/docs/antykvar_n76. [Дата звернення 10.08.2020].

Левченко, Т. 2014. Фаянс и фарфор из археологических раскопок Десятинного переулка в Киеве. *Opus mixtum*, 2, с. 192–199.

Начало керамики 2018. URL: <http://www.sarreguemines-passions.eu/index.php/les-manufactures/presentationuc/20-historique-uc-sdv>. [Дата звернення 02.07.2020].

Тарлыгина, Д. 2016. Английский фаянс в России в XVIII–XIX веках. *Третьяковская галерея*, 2 (51). URL: <http://www.tg-m.ru/articles/2-2016-51/angliiskii-fayans-v-rossii-v-xviii-xix-vekakh>. [Дата звернення 22.12.2017].

Торговые дома 2018. Торговые дома Российской Империи и Brown-Westhead Moore & Co. *Антикварный Мир*. Январь 13. URL: <http://antikmir.ru/torgovye-doma-rossijskoj-imperii-i-brown-westhead-moore-co/>. [Дата звернення 05.07.2020].

Brown-Westhead 2020. Brown-Westhead, T. C. Moore & Co. URL: <http://majolicasociety.com/t-c-brown-westhead-moore/>. [Дата звернення 07.07.2020].

Breveté SGDГ 2018. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Brevet%C3%A9_S.G.D.G. [Дата звернення 25.10.2018].

North Staffordshire 2020. North Staffordshire Pottery Marks William Brownfield (Sons). URL: <http://www.thepotteries.org/mark/b/brownfield.html>. [Дата звернення 16.09.2020].

Pam Woolliscroft 2013. Pam Woolliscroft, Spode and Willow Pattern. URL: <http://spodehistory.blogspot.nl/2013/06/spode-and-willow.html>. [Дата звернення 07.07.2020].

Sarreguemines 2020. URL: <http://www.infofaience.com/en/sarregimines-hist>. [Дата звернення 02.07.2020].

William Brownfield 2020. William Brownfield & Sons (Marker). URL: <http://printedbritishpotteryandporcelain.com/who-made-it/brownfield-sons-maker>. [Дата звернення 10.09.2020].

W. Brownfield & Son. URL: <http://www.thepotteries.org/allpotters/193.htm>. [Дата звернення 10.09.2020].

Кахлі з київського Михайлівського Золотоверхого монастиря на тлі розвитку кахлярства XVI–XVII століть

Статтю присвячено публікації керамічних кахель з території київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, знайдених під час досліджень 1996–1999 років. Розглянуто горщикові, мископодібні, ранні коробчасті кахлі та кахлі із сюжетними зображеннями. На прикладі численних аналогій з території Києва і багатьох інших місць України й Білорусі розглянуто розвиток київського кахлярства на тлі розвитку кахлярства Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: Київ, Михайлівський Золотоверхий Монастир, XVI–XVII ст., горщикові кахлі, мископодібні кахлі, коробчасті кахлі, кахлі із сюжетними зображеннями.

The finds of ceramic tiles from the territory of the Kyiv St. Michael's Zolotoverkchyi Monastery discovered during 1996–1999 are published in the paper. Potted, bowl-shaped, early box tiles and products with subject images are considered. There are lot of analogues to these artifacts from the territory of Kyiv, as well as from many other places in Ukraine and Belarus. The development of Kyiv tile-making is presented as part of tiles making of Central and Eastern Europe.

Keywords: Kyiv, St. Michael's Zolotoverkchyi Monastery, 16th–17th centuries pottery tiles, bowl-shaped tiles, box tiles, tiles with subject image.

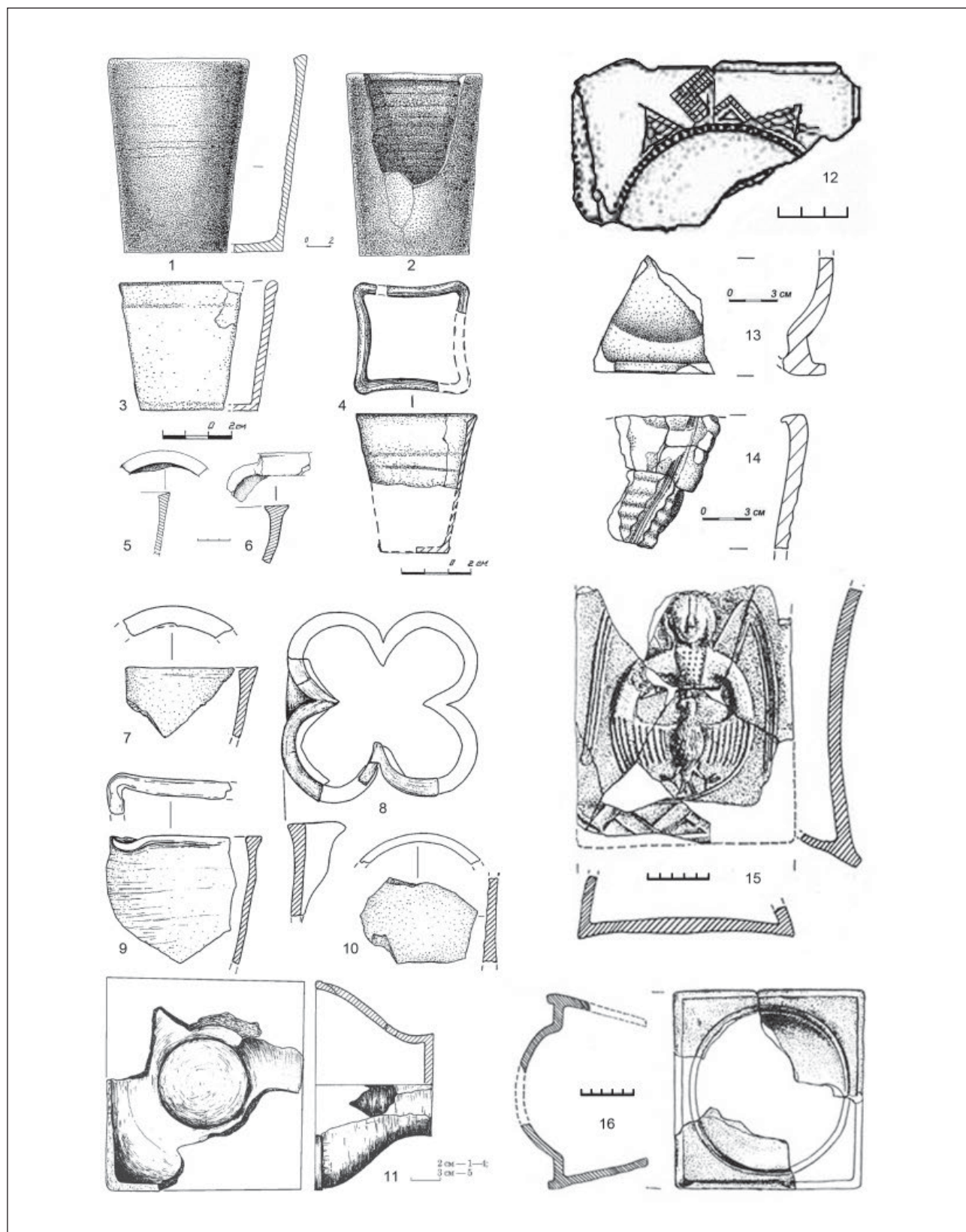
Під час досліджень Михайлівського Золотоверхого монастиря і прилеглих територій у 1996–1999 роках було виявлено велику кількість пічних кахель та їхніх фрагментів. Частина з них знайдена в заповненні об'єктів, що датовані нумізматичним матеріалом, керамікою та стратиграфією. Багато фрагментів містилися в шарі руйнування собору, а також у прошарках, пов'язаних із різночасовими ремонтними й будівельними роботами, у заповненні могильних ям і склепів. За формою і оздобленням кахлі належали до різних типів, серед них були зразки без поливи (теракотові), полив'яні одноколірні й поліхромні. У цій публікації буде розглянуто найстарші за часом поширення кахлі, зокрема: горщикові кахлі; фрагменти мискових кахель; коробчасті кахлі з широкою рамкою на лицьовому боці; кахлі із сюжетними зображеннями, у тому числі з геральдичними й релігійними сюжетами.

Серед знахідок були всі різновиди кахель за конструктивним призначенням. У цьому огляді фігурують фронтальні виповнюючі кахлі, кутові, пояскові та карнизні. Виявлені під час досліджень кахлі мають багато аналогів як серед знахідок у Києві, так і на всій території України й Білорусі, що дозволяє уточнити хронологію побутування різновидів кахель, виникнення та поширення сюжетів їхнього декору.

До старших за часом належать горщикові кахлі. Три такі вироби було виявлено біля Михайлівського собору 1998 року в ямі 1 на ділянці 1 траншеї 2 (іл. 1: 1, 2). Це – світлоглиняні вироби у формі зрізаного конуса з вінцем у

формі кола. Господарча яма 1 датована XVI ст. за керамікою і знахідками трьох литовських денаріїв середини XVI ст. Сигізмунда II Августа (1548–1572). Монета 1556 року – ціла, доброї збереженості; екземпляр 1557 року – розламаний на три частини; ще один денарій – повністю розвалений, атрибується за окремими деталями. На північ від собору в бік станції фунікулера в шурфі 1 1998 року в шарі з керамікою XII–XVI ст. було знайдено частину горщикової кахлі зі слідом зрізу ниткою на дні, діаметр кахлі – 9,5 см. Ще один фрагмент білоглиняної горщикової кахлі – вінце з невеликою плямою зеленої поливи – було виявлено 1998 року в ямі 2.1 траншеї 11 у шарі з різночасовим матеріалом. Вірогідно, цей фрагмент теж слід датувати XVI – початком XVII ст.

На території Києво-Печерського заповідника зразки подібних кахель було виявлено в межах Соборної площі Верхньої лаври біля сучасного корпусу № 4. Крім кахель із квадрифольним вінцем, там було знайдено кахлю з тулубом у вигляді зрізаного конуса, із широким круглим вінцем та пласким дном. Кахля була трохи нижча за знахідки з Михайлівського Золотоверхого монастиря. Висота виробу – 12,0 см, діаметр отвору – 12,0 см, діаметр денця – 8,0 см, поверхня неполив'яна (іл. 1: 3, 4) [Фінадоріна 2016, с. 141–142, рис. 2: 1]. Горщикові кахлі такої форми є в колекції Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку [Пилипчук 2018]. Вони відомі з розкопок Спасо-Преображенського монастиря в Дубно на Волині (іл. 1: 7–11) [Пшеничний, Ткач 2018, с. 284–286], у Львові

Іл. 1. 1, 2 – Михайлівський Золотоверхий монастир;
3, 4 – Києво-Печерська лавра [Фінадоріна 2016, с. 142];
5, 6 – Михайлівський Золотоверхий монастир;
7–11 – Спасо-Преображенський монастир в Дубно [Пшеничний, Ткач 2018, с. 285];
12 – Вознесенський монастир (київський Старий Арсенал) [Фінадоріна 2011, с. 143];
13, 14 – Жовківське передмістя Львова [Войтович Н., Войтович М., Ковальський-Білокрилий 2018, с. 373];
15, 16 – Львівський Арсенал [Гупало, Лосик, Кіндій 2002, с. 16–17]

(вул. Федорова, 22–26 і Жовківське передмістя) (іл. 1: 14; іл. 2: 10) [Войтович Н., Войтович М., Ковальський-Білокрилий 2018, с. 373, 389; Милян, Лазурко та ін. 2011, с. 55–57]. У Білорусі їх зафіксовано під час дослідження та реставрації Мірського та Лідського замків, в Іказні, Мінську (іл. 2: 1–3) [Соболь, Ткачев и др. 1989, с. 25] та в Полоцьку [Дук 2001, с. 167–168]. Зі Спасо-Преображенського монастиря в Дубно походить горщикова кахля з напівсферичною випуклістю на дні, так званою пуклею (іл. 1: 11) [Пшеничний, Ткач 2018, с. 284–285]. Чи є форма верхньої частини кахель (кругла, прямокутна, квадрифольна) хронологічною, чи локально-стилістичною ознакою – питання не досліджене. У Києво-Печерській лаврі та в Дубно вони виявлені разом в одних шарах.

До ранніх різновидів кахель відносять мископодібні. Їхня нижня частина (дно) монтувалася в стінку печі в бік оплювальної камери. Таким чином збільшувалася площа тепловіддачі. Фрагменти мископодібних кахель були знайдені в заповненні господарчої ями в котловані будівлі в шурфі 2 (1997) (іл. 1: 5, 6; іл. 3: 1, 4 – *видгляд зверху і збоку*). Об'єкт датується за знахідкою монети – срібного півгроша 1548 року Сигізмунда II Августа. З нього ж походять фрагменти від понад 40 керамічних посудин XVI ст. і кахля із сюжетним зображенням. У Білорусі подібні мискові кахлі відомі з досліджень Лідського замку (датуються кінцем XVI – XVII ст.) та Мінська (XVI ст.) (іл. 2: 2, 3) [Соболь, Ткачев и др. 1989, с. 26]. Різниця між горщикоподібними й мископодібними кахлями визначається суб'єктивно авторами досліджень за нахилом верхньої частини кахлі та висотою нижньої.

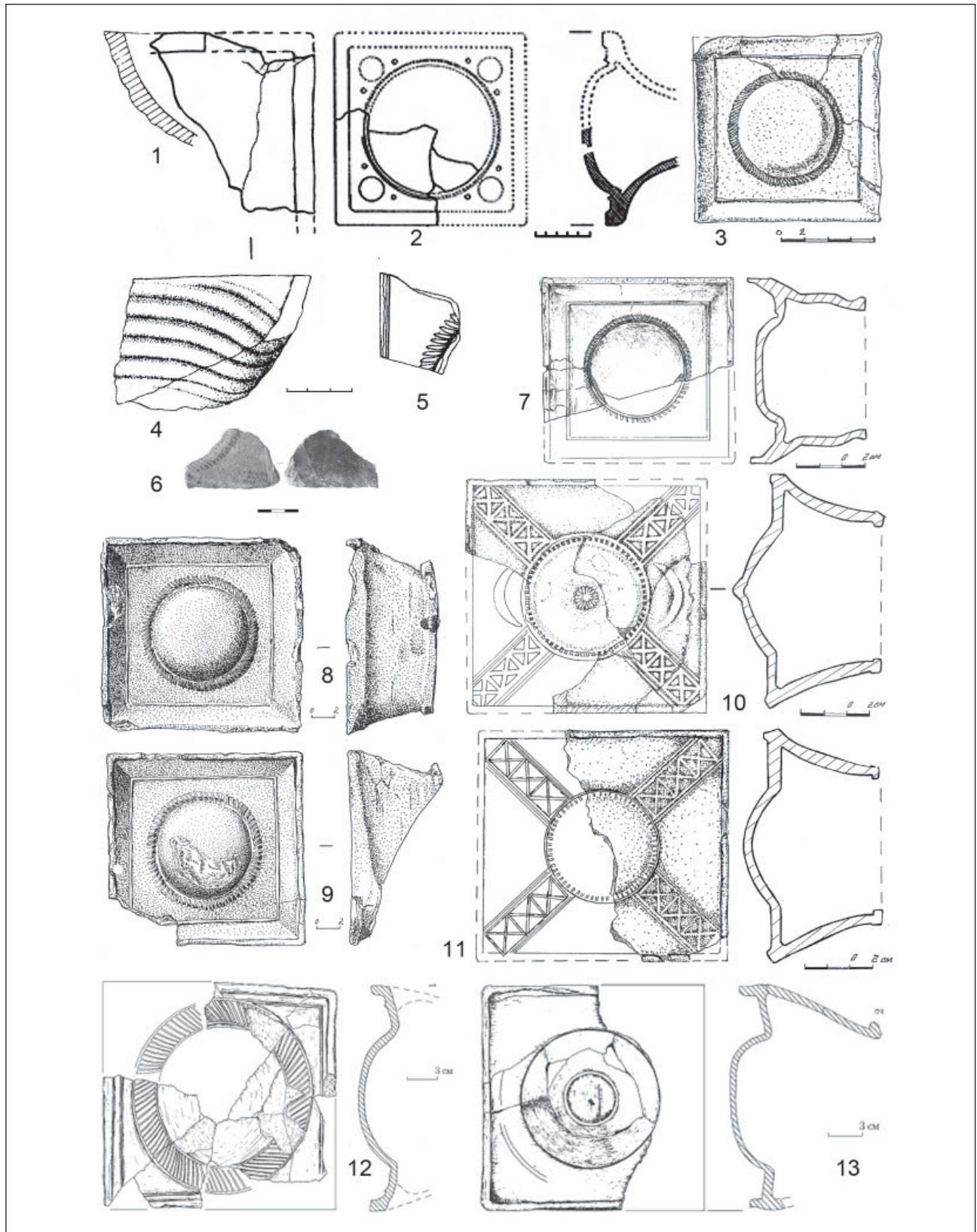
Під час досліджень Михайлівського Золотоверхого монастиря були виявлені коробчасті кахлі із заглибленою лицьовою пластинною і широкими бортами та румповою коробкою з тилу виробів. У 1998 році в ямі 1 на ділянці 1 траншеї 2 знайдено дві коробчасті кахлі, які мають заглиблену лицьову пластину з похилою рамкою-бортиком. У центрі – напівсферичний виступ з декоративним поясом з насічками навколо виступу (іл. 3: 8, 9). Тут також виявили фрагменти кахель з увігнутою лицьовою поверхнею та рельєфним орнаментом у вигляді сердечок. Ця господарча яма

датована XVI ст. за керамікою і знахідками трьох литовських денаріїв середини XVI ст. Сигізмунда II Августа (1548–1572).

Фрагмент схожої неполив'яної коробчастої кахлі з частиною орнаменту у вигляді кола, обрамленого цятками, був знайдений у траншеї 7 при зачистці біля поховання 164 (1998). Можливо, уламок лицьової частини кахлі з орнаментом у вигляді кола з насічками з уже згаданого об'єкта в шурфі 2 (1997) був від подібного виробу (іл. 3: 5). Ще один фрагмент кахлі з круглим рельєфним поясом відомий з розкопок на території Михайлівського Золотоверхого монастиря 1940 року (іл. 3: 6) [Хамайко, Чміль та ін. 2019, с. 75–76, табл. XXIV, іл. 12: 6].

У Києві кахлі з високим бортом і напівсферичним виступом знайдені в Києво-Печерській лаврі під час розкопок на Соборній площі Верхньої лаври (іл. 3: 3, 7, 10, 11) [Фінадоріна 2016, с. 143–144, рис. 3: 1, 2, 4: 1, 2]. Фрагмент схожої кахлі, але з меншим бортиком, знайдено на території київського Вознесенського монастиря під час досліджень у Старому Арсеналі (іл. 1: 12) [Фінадоріна 2011, с. 140–141]. Відомі вони на Волині, Житомирщині, у Львові (іл. 1: 13, 16; іл. 2: 6, 7; іл. 3: 2, 12, 13) [Лашук 1993, с. 19; Пилипчук 2018; Пшеничний, Ткач 2018, с. 286, 288; Гупало, Лосик, Кіндій 2002, с. 14–15, 17–18; Войтович Н., Войтович М., Ковальський-Білокрилий 2018, с. 373, 389; Милян, Лазурко та ін. 2011, с. 59] та в Білорусі (іл. 2: 4, 5) (Гродно, Лідський замок, Мінськ) і датуються часом до межі XVI–XVII ст. [Соболь, Ткачев и др. 1989, с. 30–31].

У кількох об'єктах Михайлівського Золотоверхого монастиря були виявлені кахлі із сюжетними зображеннями на лицьовій пластині. У 1997 році в шурфі 2 на захід від північного входу до Варваринського притвору під фундаментами північної галереї собору було досліджено заглиблену в материк частину споруди. У ній містилась овальна господарча яма, розділена материковою перегородкою на дві менші. Тут була знайдена ціла кахля із зображенням янгола, який тримає плоский симетричний предмет у вигляді двох з'єднаних довгими сторонами площин із заокругленими знизу меншими (іл. 4: 1). Щодо його інтерпретації дослідники не дійшли спільної думки. Це

Лл. 3. 1, 4, 5, 8, 9 – Михайлівський Золотоверхий монастир;
2 – замок у Дубно [Гупало, Лосик, Кіндій 2002, с. 15];
3, 7, 10, 11 – Києво-Печерська лавра [Фінадоріна 2016, с. 143, 144];
6 – Михайлівський Золотоверхий монастир, 1940 р. [Хамайко, Чміль та ін. 2019, XXIV];
12, 13 – Спасо-Преображенський монастир в Дубно [Пшеничний, Ткач 2018, с. 286, 288]

може бути щит, розкрита книга, сувій чи скрижалі. Кахля білоглиняна, неполив'яна. Верхній борт має скол. Розмір кахлі – 14,9 × 16,3 см, висота румпи – 7,5 см. Пластина лицьової частини вигнута. Зображення янгола виконане в техніці високого рельєфу. Рельєф крил та пишного волосся детальний, тонко промодельований. Фігура янгола приземкувата, руки та крила розташовані симетрично, що надає фігурі статичності. Рукава мають вигляд буфів. У цьому ж об'єкті були знайдені вже згадані фрагменти мискових і коробчастих кахель із заглибленою пластиною і широкими бортами (напівмискових) та монета – срібний півгрош 1548 року Сигізмунда II Августа. Ідентичну кахлю із зображенням янгола було виявлено 1998 року в заповненні господарчої ями, перерізаної будівельною траншеєю перед західним фасадом храму (яма 1, траншея 2, ділянка 1) (іл. 4: 2).

Подібні кахлі відомі серед знахідок на території Києво-Печерської лаври. Фрагмент кахлі з лаври, вкритий зеленою поливою і датований авторами досліджень XVI ст., походить з розкопок 1993 року в районі Трапезної палати (іл. 4: 3) [Балакін 2008, с. 43; Фінадоріна 2016, с. 145]. Його розмір – 13,5 (неповний) × 14,5 см. Ще один невеликий фрагмент коробчастої кахлі зі схожим зображенням було виявлено під час досліджень 2015 року в корпусі № 4. Лицьова пластина виробу з одноступінчастою рамкою декорована фігурою янгола (іл. 4: 4) у високому рельєфі [Фінадоріна 2016, с. 145].

Подібна кахля відома з розкопок львівського Арсеналу 1980 року. Композиція зображення схожа, але замість книги янгол підтримує щит з орлом у короні. Кахля вкрита зеленою поливою (іл. 1: 15) [Гупало, Лосик, Кіндій 2002, с. 16]. Дуже близькою аналогією для виробів з Михайлівського Золотоверхого монастиря є знахідка фрагментів зеленої пролив'яної кахлі XVI ст. із зображенням янгола з району «литовського» замку в Черкасах (Дзелень гора), розкопки Д. Куштана 2020 року (іл. 2: 8) [Відкриття у Черкасах 2020].

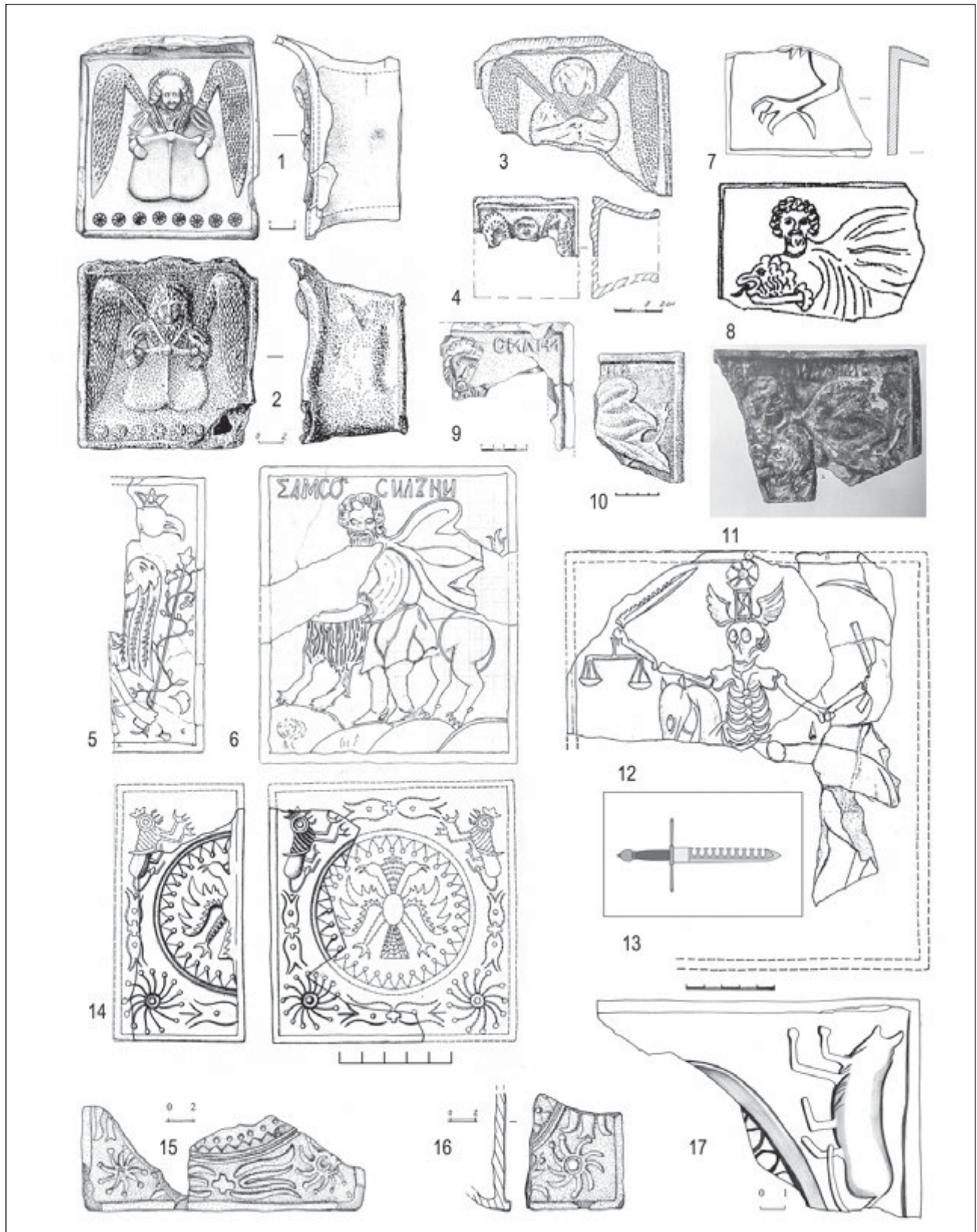
Цікавими знахідками, виявленими під час розкопок території Михайлівського Золотоверхого монастиря в ямі 2 шурфу 4 (1998), є зразки коробчастих кахель із трьома різними сюжетними зображеннями: «двоголовий орел» (іл. 4: 5), «Самсон силь-

ний» (іл. 2: 11, 13; іл. 4: 6), «смерть на коні» (іл. 4: 12). Яму датовано за знахідками однієї монети XVII ст. і трьох монет першої чверті XVIII ст.: трьох крейцерів 1658 року Вільгельма (1605–1662) (Саксонія, Веймар) і трьох російських срібних копійок Петра I (карбувалися з 1699 року). Рельєфне зображення двоголового орла містилося на кількох фрагментах однотипних виробів. Лівою лапою він тримає скіпетр, обвитий лозою. На збереженій частині зображення голова птаха увінчана короною, крила опущені, вочевидь, на цій кахлі двоголовий орел був під двома коронами (іл. 4: 5). Ще один фрагмент теракотової кахлі з орлом виявлено 1998 року в ямі 4 траншеї 7. Яма датована XVII–XVIII ст.

Кахлі з двоголовим орлом на лицьовій плиті з бортиком відомі з розкопок 1992 року київського урочища Гончарі-Кожум'яки (вул. Гончарна, розкоп 14, яма 2 (іл. 2: 9)) [Івакін, Козубовський та ін. 1992]. Орел увінчаний двома коронами, у правій лапі – дугоподібний клинок (стилізований меч або шабля), пера крил розправлені догори.

У 1998 році на розі Володимирського проїзду і Михайлівської площі під час спостережень за земляними роботами було знайдено нижній лівий кут коробчастої кахлі з лапою орла. Лицьова пластина цього фрагмента теж мала рельєфний бортик (іл. 4: 7). Схожі кахлі з бортиком та з орлом без корон і предметів у лапах є в колекції Національного музею історії України в Києві (іл. 5: 2–5) [Попельницька 2002, с. 52–54; 2005, с. 86]. Там же зберігається фрагмент із двоголовим орлом у короні на кожній голові з розкопок на садибі Десятинної церкви в Києві (іл. 5: 1) [Шовкопляс 1975, с. 109].

Кахлям із зображенням двоголового орла, очевидно, належали два фрагменти коробчастих кахель з ями 3 в траншеї 7 1998 року (одна теракотова та одна з поливою). Вони мали дуже подібне рельєфне зображення. У верхньому куті містилося стилізоване зображення фантастичної тварини (іл. 4: 17). Ближче до центру збереглася частина рельєфного кола. Схожі кахлі було виявлено 1992 року в урочищі Гончарі-Кожум'яки. На них у центрі композиції в рельєфному колі-картуші зображено двоголового орла без корон і предметів у лапах, а по верхніх кутах кахель – сти-

Лл. 4. 1, 2, 5, 6, 12, 15–17 – Михайлівський Золотоверхий монастир;
3, 4 – Києво-Печерська лавра [Балакін 2008, с. 43; Фінадоріна 2016, с. 145]; 7 – Михайлівська площа;
8 – Біла Церква [Куштан, Пашковський 2009, с. 11]; 9 – Київ, Печерська гауптвахта [Фінадоріна 2016, с. 146];
10 – Київ, вул. Десятинна, 2 [Кілієвич 1977, с. 100];
11 – Церковно-археологічний музей Київської духовної семінарії [Альбом... 1915, табл. XXV: 3];
14 – Київ, урочище Гончарі-Кожум'яки [Мартиненко, Чекановський 2000, с. 45]

лізовані зображення тварин у коронах (вірогідно, левів). У нижніх кутах – сонцеподібні зображення. Лицьові пластини кахель мали рельєфні бортики (іл. 4: 14) [Мартиненко, Чекановський 2000, с. 44–46]. Подібні кахлі є в колекції Національного музею історії України (іл. 5: 6, 7) [Шовкопляс 1975, с. 111–112, рис. 8: 3; Попельницька 2005, с. 86, рис. 4: 14]. Фрагменти нижніх частин схожих кахель були виявлені 1999 року на розкопі 1 в ямі 3 і в ямі 5 (ділянка надбрамної церкви XIII ст., розкоп 1 був фактично продовженням траншеї 7 1998 року). На них містилися сонцеподібні рельєфи в кутах лицьових пластин і частина кола-картуша (іл. 4: 15, 16).

Кохлі з орлом у колі-картуші відомі в колекції Волинського краєзнавчого музею (іл. 6: 13) [Пилючук 2018], Львівського історичного музею (іл. 5: 12) [Терський 2019, с. 9–10], з розкопок Батурина і з досліджень білоруських міст та замків (Кричів, XVII ст. (іл. 6: 6)) [Соболь, Ткачев и др. 1989, с. 92]. На батуринській кахлі орел у лівій від глядача лапі тримає хрест, у правій – довгий меч (іл. 5: 10) [Мироненко 2017, с. 120, с. 274, рис. 73: 2]. Композиція з «орлом у колі-картуші» застосовувалася як для зображень польського геральдичного орла, так і для візантійського двоголового орла. Яскравим прикладом зображення польського геральдичного орла в зубчастому колі-картуші демонструє знахідка з Мірського замку. Голова орла розвернута у правий бік від глядача. Більшість кахляного матеріалу замку датована XVII ст. (іл. 5: 13) [Трусов, Чернявский, Кравцевич, 1986, с. 223, 233, рис. 5: 30]. Під час досліджень у Батурині виявлено полив'яні кахлі, які містили частини зображення птаха і разом складала його повне зображення в прямокутному картуші. Орел – без предметів у лапах. Кожна з кахель була прикрашена поливою зеленою та коричневою кольорів та з одного краю мала широку (2,8 см) декоративну рамку (іл. 6: 1–3) [Мироненко 2017, с. 120, рис. 72; 2018, с. 84].

Сюжет із двоголовим орлом своїм джерелом має візантійське геральдичне зображення, пізніше актуалізоване імперською символікою Австро-Угорщини та Росії. Він був поширений на українських і білоруських землях ще у XVII ст. Кохлі з двоголовим орлом під

однією короною знайдені 2013 року в Хотинській фортеці в об'єкті останньої третини XVII ст. (фрагменти кількох лицьових кахель розміром 17×17 см і однієї кутової) (іл. 5: 17) [Пивоваров, Ільків 2014, с. 59]. У Чигирині на місці гетьманської резиденції виявлено серію кахель із двоголовим орлом під двома коронами без предметів у лапах (іл. 5: 8) [Куштан 2010, с. 43, 172]. У Білорусі кахлі XVII ст. із цим сюжетом знаходили в Іказні, Кричеві (іл. 6: 4–6), Мстиславі (іл. 6: 7). Кохля з Іказня на Вітебщині вкрита зеленою поливою. Орла зображено без корон і предметів у лапах (іл. 6: 16). На теракотових кахлях із Кричева (іл. 6: 6) в орлів є дві стилізовані корони [Соболь, Ткачев и др. 1989, с. 70, 92]. Кохля з двоголовим орлом у картуші без корон і предметів у лапах, знайдена в Могильові, датується другою половиною XVI – XVII ст. Ще два орли на ній розміщені у нижніх кутах, а у верхніх – фантастичні тварини (іл. 9: 1) [Ляўко, Ганецкая, Заяц 2001, с. 448, мал. 222: 4]. Звідти ж походить кохля XVII ст, на якій зображено щит з гербом у вигляді двоголового орла без корон, у лівій від глядача лапі – держава, у правій – скіпетр, щит з гербом тримають леви в коронах (іл. 9: 2) [Ляўко, Ганецкая, Заяц 2001, с. 449, мал. 223: 9]. На кахлі XVII ст. з Полоцька геральдичний птах розміщений під трьома коронами, у лівій від глядача лапі – держава, у правій – стилізований меч, на грудях – хрест (іл. 9: 3) [Ляўко, Ганецкая, Заяц 2001, с. 449, мал. 223: 9]. Прикладом поширення сюжету з геральдичним двоголовим орлом є знахідки кахель із закарпатського замку Нялаб біля с. Королево Виноградівського району. На чотирьох виробках із Нялаба міститься двоголовий орел з розкритими крилами й розпущеним хвостом. Його лапи розставлені в сторони. У пазурах правої орел тримає меч, а лівої – скіпетр. На грудях птаха – геральдичний щит з гербом Угорщини, а над головами – корона. Кохлі вкриті зеленою або жовто-коричневою поливою, в одному випадку присутні обидва ці кольори (іл. 6: 8–12). Тут же було виявлено кутову теракотову кохлю з двоголовим орлом під двома коронами в картуші без предметів у лапах, зі стилізованими пелюстками в кутах і по краях лицьової плити (іл. 6: 17). Замок було зруйновано наприкінці 1671 – на початку

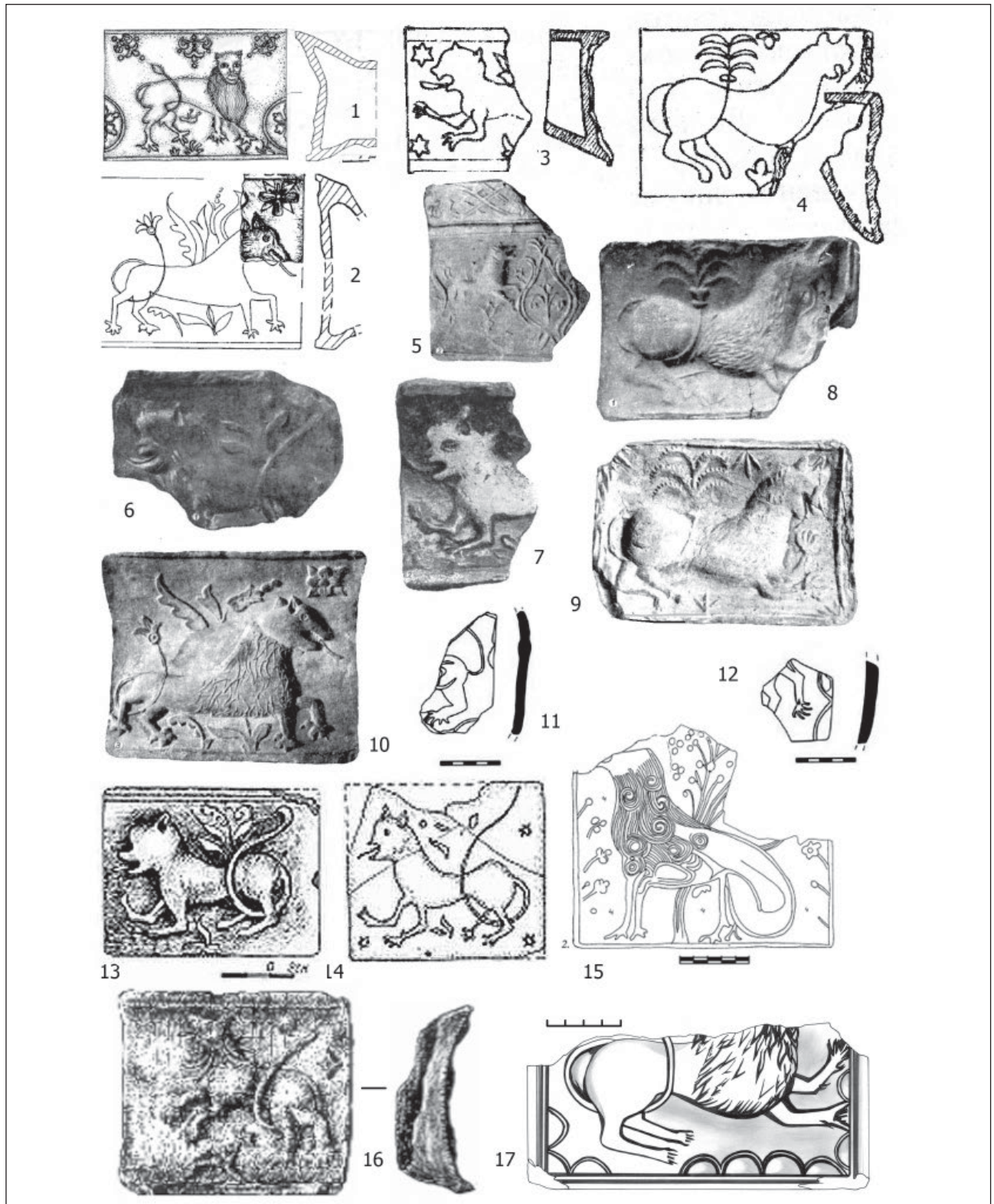
Іл. 5. 1 – Десятинна церква [Шовкопляс 1975, с. 109];
2–6 – Київ, Національний музей історії України [Попельницька 2002, с. 54; 2005, с. 86];
7 – Київ, Національний музей історії України [Шовкопляс 1975, с. 112]; 8 – Чигирин [Куштан 2010, с. 172];
9–11 – Батурин [Мироненко 2017, с. 119]; 12 – Львівський історичний музей [Терський 2019, с. 10];
13 – Мірський замок [Трусов, Чернявський, Кравцевич, 1986, с. 223];
14, 15 – Полтава [Луговий, Коваленко 2009, с. 78]; 16 – Олешківська січ [Титова, Симоненко 2008, с. 425];
17 – Хотинська фортеця [Пивоваров, Ільків 2014, с. 59]; 18 – Сіверський Донець [Мирошниченко 2009, с. 100]

1672 року [Прохненко 2017, с. 174–175]. Кахлі з двоголовим орлом виявлено під час досліджень Батурина. Одна з них була знайдена при розкопках гетьманського палацу на території цитаделі. Теракотова лицьова квадратна кахля містить зображення двоголового орла, яке займає всю площу виробу (іл. 5: 9) [Мироненко 2017, с. 274, рис. 73: 1]. Крила орла підняті, посередині між двома головами розміщена тричленна корона. Схоже зображення орла міститься на кахлі з конструкції печі в будинку В. Кочубея на Чорній річці. Кахля, імовірно, була квадратною (довжина сторони – 22,8 см) з вузькою декоративною рамкою по периметру. Масштаб малюнка дозволяє припустити, що він займав усю площину виробу. На збереженому фрагменті кахлі зображений двоголовий орел з розправленими дугами крилами. Між головами міститься велика вишукана тричленна корона (іл. 5: 11) [Мироненко 2017, с. 274, рис. 73: 3]. Популярним цей сюжет залишався й у XVIII ст. Кахлі з рамкою і без рамки на лицьовій пластині, з орлами у двох коронах виявили під час розкопок у Полтаві 2005 року. Автори досліджень датують їх XVIII ст. (іл. 5: 14, 15) [Луговий, Коваленко 2009, с. 78]. Під час досліджень Олешківської січі у 2003 році знайдено теракотову червоноглиняну кахлю з двоголовим орлом під однією короною (іл. 5: 16) [Титова, Симоненко 2008, с. 418, 425]. На сході України подібний виріб з орлом у двох коронах і з інсигніями в лапах виявлено під час досліджень комплексу поселень XVII–XVIII ст. у середній течії Сіверського Дінця (іл. 5: 18) [Мирошніченко 2009, с. 100–101]. Як бачимо, цей геральдичний сюжет з'явився задовго до середини XVII ст. і був популярним у найрізноманітніших іконографічних варіантах до XVIII ст. від Карпат і Волині, на всій колишній території Великого Князівства Литовського й аж до Донеччини і Причорномор'я.

Наступний сюжет на кахлях з Михайлівського Золотоверхого монастиря із рельєфним зображенням Самсона, який роздирає пашу лева, можна було встановити й реконструювати за трьома фрагментами однотипних кахель з ями 2 шурфу 4 1998 року. Зображення голови лева не збереглося. Над головою Самсона розміщено рельєфний напис: «ΣΑΜΣΟΝ ΣΙΛΤΗΝΙ» (іл. 2: 11, 13; іл. 4: 6). Аналогічне

зображення і напис мала кахля із Церковно-археологічного музею Київської духовної семінарії (іл. 4: 11) [Альбом 1915, табл. XXV: 3]. Фрагмент такої самої кахлі є в колекції Музею історії Києва, ще один відомий з розкопок Білої Церкви (іл. 4: 8) [Куштан, Пашковський 2009, с. 10–11], інший – з археологічних досліджень у Києві на вул. Десятинній, 2 (іл. 4: 10) [Кілієвич 1977, с. 100]. На початку XX ст. В. Хвойка в с. Білогородка поблизу Києва дослідив гончарне горно, у якому випалювали кахлі із сюжетними зображеннями, у тому числі із Самсоном. Можливо, кахля із Церковно-археологічного музею походить саме звідти, проте питання історії речей з розкопок В. Хвойки, їх переміщення до різних колекцій – складне і вимагає окремого вивчення [Чміль 2010, с. 298]. Фрагмент кахлі з варіантом цього сюжету було отримано під час археологічних досліджень Печерської гауптвахти 1988 року. Це – частина полив'яної кахлі з рельєфним зображенням людини та написом «СИЛНИ». На відміну від знахідки з Михайлівського Золотоверхого монастиря, обличчя персонажа повернуто праворуч від глядача (іл. 4: 9) [Фінадоріна 2016, с. 146].

Ще одна фрагментована кахля з ями 2 шурфу 4 1998 року мала на лицьовій пластині рельєфне алегоричне зображення смерті-скелета на коні. На черепі в неї – пісочний годинник, обабіч нього – два крила, а над ним – коло з променями всередині. Подібний пісочний годинник зображено в руці смерті-скелета на гравюрі А. Дюрера «Смерть і ландскнехт» (1510). На кахлі смерть у лівій руці тримає косу, а в правій – меч і терези (іл. 2: 12; іл. 4: 12). Зображення поєднує атрибути «вершників Апокаліпсису» в одній композиції. Коса належить «смерті», терези – «голоду», меч – символ війни («розбрату»). Меч на зображенні має лезо, зазубрене з одного боку, – «мечелом» або «нищитель мечів». Такі мечі обмежено використовувалися в пізньому середньовіччі та ранньому модерному часі. Зубці призначалися для захоплення й переламування тонких лез мечів, шпаг, рапір [Бертон Ричард Френсис 2007, с. 144, рис. 134] (іл. 4: 13). Виявити аналоги кахлі із цим сюжетом поки що не вдалося. Усі кахлі з описаними сюжетними зображеннями, знайдені в ямі 2 шурфу 4, мали бортик по краю лицьової пластини.

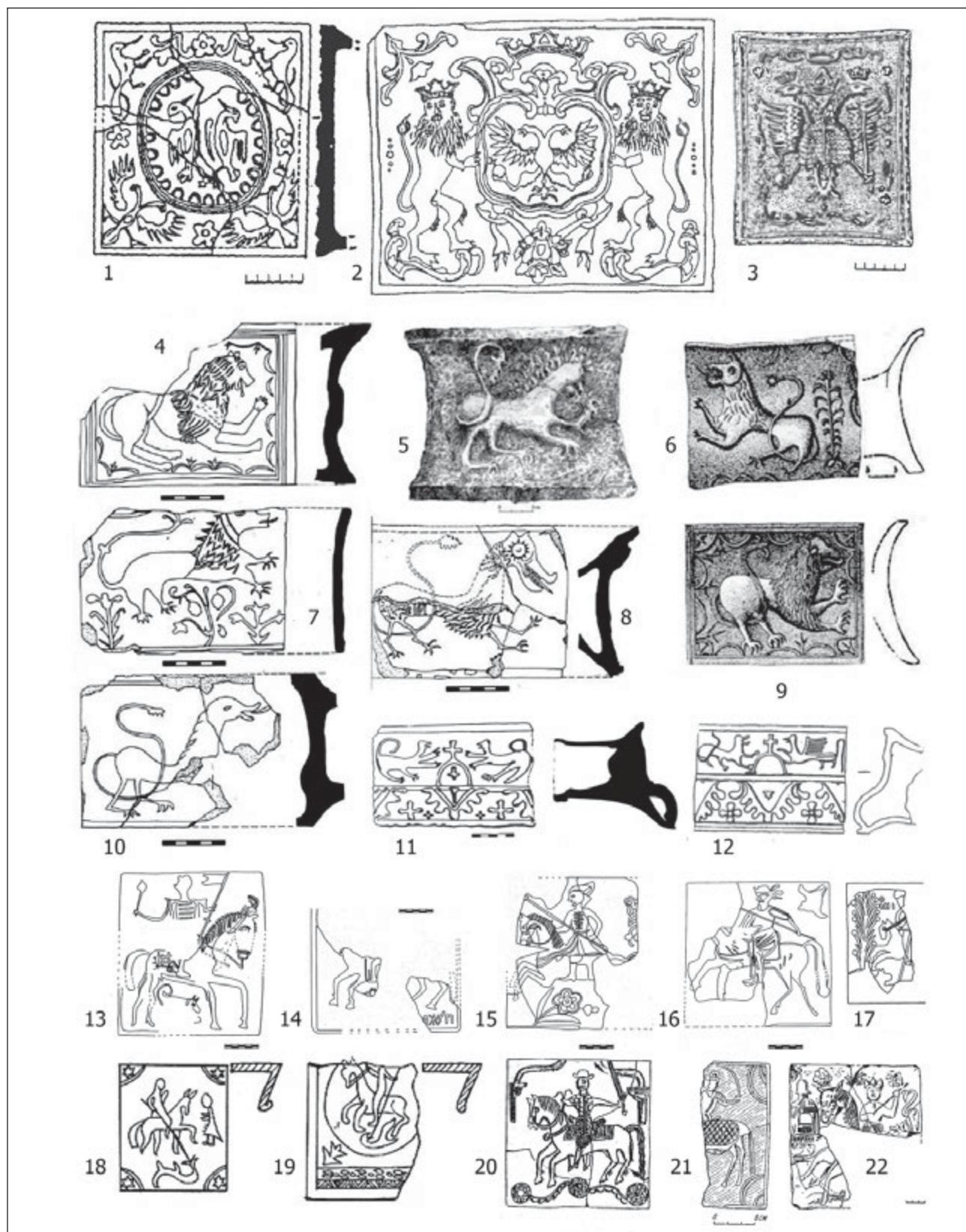
Іл. 7. 1 – Київ, вул. Цитадельна [Фінадоріна 2016, с. 148];
2 – Києво-Печерська лавра [Фінадоріна 2016, с. 148]; 3, 4 – Київ, Національний музей історії України
[Попельницька 2002, с. 54; 2005, с. 85], 5 – Київ, вул. Володимирська, 3; 6 – Старокиївська гора;
7 – Київ, Замкова гора; 8 – Київ, Десятинний провулок; 9 – Київ, Національний музей українського
народного декоративного мистецтва [Шовкопляс 1975, с. 107, 108, 109];
10 – Київ, Національний музей українського народного декоративного мистецтва [Лащук 1993, с. 20];
11, 12 – Смоленськ [Шуткова 2016, с. 120]; 13, 14 – Вознесенський монастир (київський Старий Арсенал)
[Фінадоріна 2011, с. 141]; 15 – Батурин [Мироненко 2017, с. 275]; 16 – фортеця Кодак [Чергик 2005, с. 45];
17 – Михайлівський Золотоверхий монастир

Біля південної стіни Трапезної церкви у траншеї 4 (1998) було знайдено частину кахлі з поливою темно-зеленого кольору. На поверхні кахлі рельєфно зображено лева (іл. 7: 17). Тіло тварини розвернуто головою праворуч від глядача. Положення лап, хвоста і тулуба є стилізованою стандартною позою з піднятими передніми лапами, хвостом, який проходить між задніми лапами і перед тулубом, а закінчується над спиною тварини стилізованою рослиноподібною китицею. Край лицьової пластини кахлі має невисокий (до 2-3 мм) бортик. Виріб виявлено в заповненні ями разом із фрагментами кераміки XVII–XVIII ст. Ще один фрагмент кахлі, на якому зображено лапу та хвіст лева, знайдено в будівлі 1 у траншеї 3 (1998) на північ від корпусу хористів.

Кяхлі з таким сюжетом досить поширені. У Києві на Печерську під час розкопок на вул. Цитадельній 1987 року було знайдено зелену полив'яну кахлю, датовану XVII ст., з увігнутою прямокутною пластиною, декорованою зображенням стилізованого лева та рослинно-геометричними елементами (іл. 7: 1) [Фінадоріна 2016, с. 147–148, рис. 8: 1]. Ще одна кахля походить з території Києво-Печерської лаври. Її особливістю є те, що вона виконана в поліхромному варіанті. Ще два фрагменти із зображенням лева було отримано з розкопок у східній секції лаврського корпусу № 4. Один з них – від полив'яної кахлі зеленого кольору, другий – від кахлі з теракотовою поверхнею (іл. 7: 2) [Фінадоріна 2016, с. 148, рис. 8: 2]. Кяхлі з левами широко представлені в колекції Національного музею історії України. Така кахля із Замкової гори (Киселівки) верхньою датою має середину XVII ст. Вона оздоблена поливами: зеленою (тло), блакитною (тулуб звіра) і жовтою (лапи) (іл. 7: 3, 7). [Попельницька 2002, с. 52, 54; 2005, с. 87; Шовкопляс 1975, с. 107]. У музеї також зберігаються кахлі зі стилізованим левом із Старокиївської гори (іл. 7: 6), з вул. Володимирської, 3 (іл. 7: 5) та з Десятинного провулка (іл. 7: 4, 8). Кяхля, дуже схожа на виріб з Десятинного провулка, зберігається в Національному музеї українського народного декоративного мистецтва (іл. 7: 9). Ще одна подібна кахля із цього музею містить на лицьовій плиті виразні рослинні елементи та квіткову розетку (іл. 7: 10) [Шовкопляс 1975, с. 107–108]. Ця знахідка схожа на виріб,

знайдений у Києво-Печерській лаврі (іл. 7: 2). Фігури тварин на лицьових пластинах кахель, крім виробів зі Старокиївської і Замкової гори (Киселівки), повернуто праворуч від глядача. Спільними композиційними деталями є розкрита паща лева, висунутий з неї язик, хвіст, який проходить між лапами, обвиває тулуб і закінчується стилізованою китицею, підняті передні лапи, розперічені пазурі [Шовкопляс 1975, с. 107–108]. Усі наведені кахлі – прямокутні, з вигнутою лицьовою пластиною. Ю. Лащук одну з них (іл. 7: 10) датує XV ст., що, на нашу думку, є сумнівним [Лащук 1993, с. 20]. З фортеці Кодак походить карнизна кахля з левом із залишками зелено-жовтої поливи, тварина розвернута головою ліворуч від глядача (іл. 7: 16). Виріб зберігається у фондах Національного заповідника «Хортиця» [Чергік 2005, с. 45]. У Батурині виявлено фрагментовану кахлю із зображенням звіра з гривною, який, вірогідно, сидить на задніх лапах, а передні обперті на землю (іл. 7: 15) [Мироненко 2017, с. 275]. Під час розкопок Вознесенського монастиря в Києві на Печерську знайдено колекцію кахель з стилізованим левом, у тому числі вкриті зеленою поливою: пояскової і фронтальні (іл. 7: 13, 14; іл. 8: 1–5) [Фінадоріна 2011, с. 141–142; Чміль 2013, с. 9]. На більшості виробів зображення лева повернуто вліво від глядача. Один з виробів дуже схожий на вже згадані кахлі з Десятинного провулка і Національного музею українського народного декоративного мистецтва (іл. 7: 4, 8, 9; іл. 8: 4), тварина теж розвернута праворуч. На відміну від них, кахля з Вознесенського монастиря (територія Старого Арсеналу) вкрита зеленою поливою. У колекції волинських кахель є виріб з левоподібною твариною з дуже стилізованими крилами на спині (іл. 8: 7) [Пилипчук 2018]. На території Мотронинського монастиря на Черкащині (с. Мельники Чигиринського р-ну) було знайдено кахлю з левом на задніх лапах і грифоном навпроти (праворуч від глядача). У грифона в лапі – чаша, між тваринами зверху вміщено корону (іл. 10: 9) [Куштан 2010, с. 14, 172].

У Білорусі теракотові кахлі з левом відомі за знахідками в Чечерську на Гомельщині (кінець XVI – перша половина XVII ст.) (іл. 6: 14), Кричеві (іл. 8: 6) (пояскова, кінець XVI–XVII ст., полив'яні й теракотові

Іл. 9. 1, 2 – Могильов; 3 – Полоцьк [Ляўко, Ганецкая, Заяц 2001, с. 449]; 4, 7, 8, 10 – Могильов;
5 – Мстислав; 6, 9 – Кричів; 11 – Смоленськ; 12 – Вітебськ [Шуткова 2016, с. 120];
13–16 – Батурин [Мироненко 2017, с. 278];
17 – Мотронинський монастир [Куштан, Пашковський 2009, с. 11];
18, 19 – Київ, Національний музей історії України [Попельницька 2005, с. 86];
20 – Верхній Салтів [Заїка 2000, с. 41]; 21 – Суботів [Виногородська, Горішній, Юра 1985, с. 72];
22 – Райгородок [Кравченко, Мирошніченко 2000, с. 41]

карнизні і пояскові XVII ст.), у Мстиславі (іл. 8: 8) (прямокутна, вкрита зеленою поливою, перша половина XVII ст.) [Соболь, Ткачев и др. 1989, с. 66, 71]. Н. Шуткова вказує, що кахлі із зображенням левоподібної істоти з хвостом, піднятими лапами, розкритою пащею найчастіше представлені поясковими й карнизними кахлями. Це підтверджується і на матеріалах з українських земель. На території Білорусі в кінці XVI – першій половині XVII ст. вони широко використовувалися у Смоленську й Могильові, Могильовському Подніпров'ї та Посожжі (кахлі зі Смоленська (іл. 7: 11, 12), Мстислава (іл. 9: 5), Кричева (іл. 9: 6, 9), Могильова (іл. 9: 4, 7, 8, 10)). У Смоленську (іл. 9: 11) і Вітебську знайдено двочастинні карнизні кахлі першої половини XVII ст. з майже симетричним зображенням. На вітебській кахлі як пару левові зображено стилізованого грифона (іл. 9: 12) [Шуткова 2016, с. 120]. Карнизні кахлі з такими самими персонажами із Заславського замку датовані кінцем XVI ст. Тварини стоять навпроти одне одного й розділені гербовим знаком – півмісяцем із шестипроменевою зіркою над ним (іл. 10: 8, 12) [Ляўко, Ганецкая, Заяц 2001, с. 454]. Таке ж парне зображення могла мати кахля з Національного історичного музею України (іл. 7: 5).

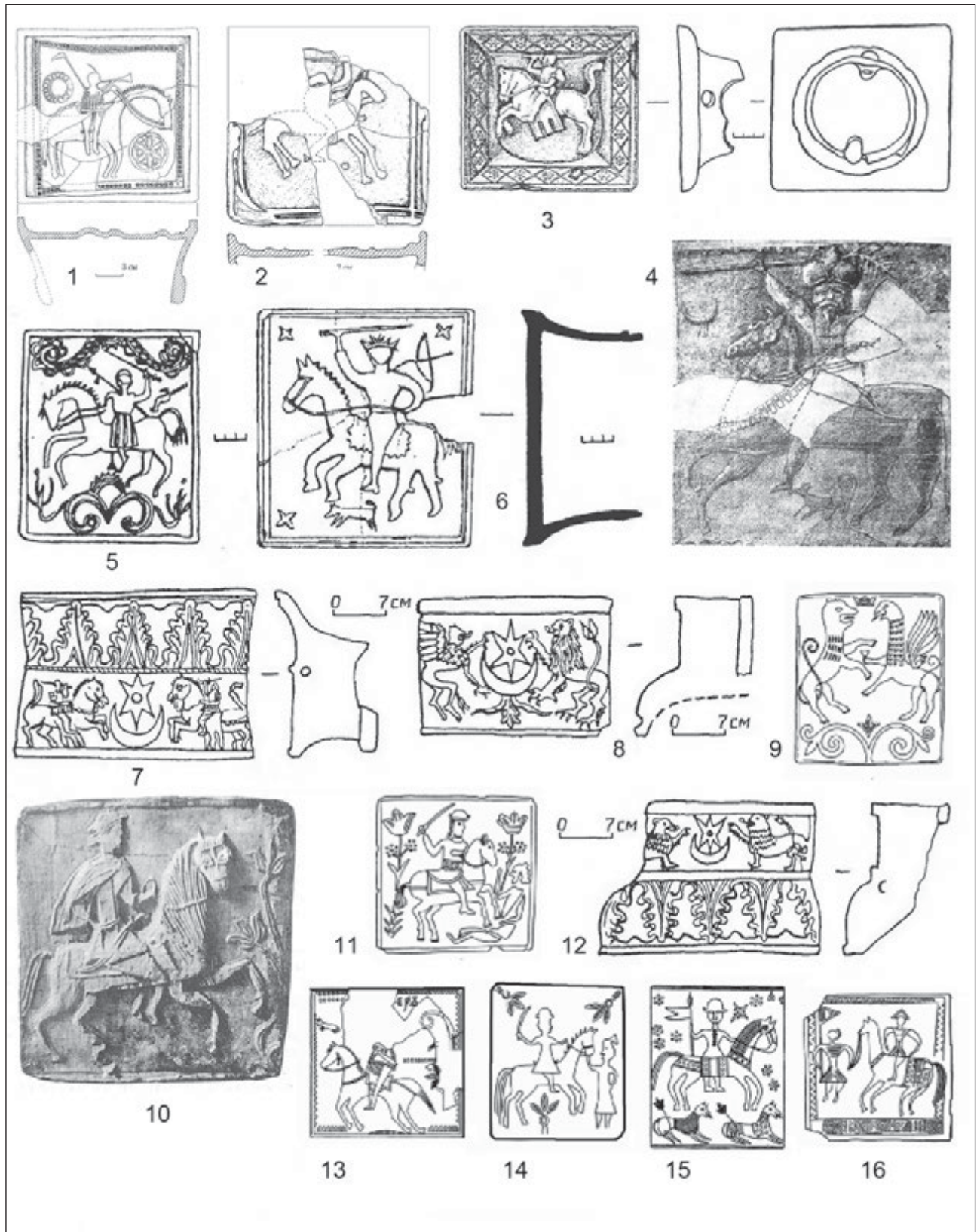
Під час досліджень території київського Михайлівського Золотоверхого монастиря було виявлено лише один фрагмент сюжетної кахлі (вкритої зеленою поливою) із зображенням голови коня. Виріб знайшли 1996 року в шурфі 5. Очевидно, це була композиція з вершником. На коні помітна вузда. На жаль, фігура людини відсутня (іл. 2: 14). Через це неможливо знайти близькі аналогії цій знахідці. Зображення вершника на кахлях, вірогідно, мали щонайменше два джерела сюжетів. Вершник з піднятим мечем (шаблею) міг наслідувати геральдичну «Погоню». Вершник зі списом – зображення святого Юрія або інших святих воїнів. Багато виробів показують вершників з деталями, які дозволяють визначити, до якого виду кавалерії відноситься сюжет – рицарі, гусари, козаки, тощо. Разом з вершником до композиції можуть бути включені рослини, тварини (собака, змії, дракон), постать ще однієї людини, будівлі.

Під час досліджень київського Старого Арсеналу (Вознесенський монастир) було знайдено кахлі з вершниками. На одній воїн тримає меч чи шаблю, на другій – зброя дуже стилізована (іл. 11: 1, 2) [Фінадоріна 2011, с. 141–142; Чміль 2013, с. 9]. Кахлі з вершниками (св. Георгій) є в колекції Національного музею історії України (іл. 9: 18, 19) [Попельницька 2005, с. 86]. Полив'яні й теракотові кахлі з вершниками відомі з розкопок Батурина. (іл. 9: 13–16; іл. 11: 3, 4). На екземплярах, які зберегли більшу частину сюжету, воїнів зображено з піками (іл. 9: 15, 16; іл. 11: 3, 4), на одній кахлі – з булавою (іл. 9: 13) [Мироненко 2017, с. 278–279].

Серед знахідок у Дубенському архімандритському Спасо-Преображенському монастирі на одній з кахель вершника зображено із сурмою (іл. 10: 1), а друга (іл. 10: 2) відтворює геральдичний сюжет «Погоні», автори розкопок датують її XVI ст. [Пшеничний, Ткач 2018, с. 288, 290–292]. Кахля виглядає близькою до виробів, популярних у Великому Князівстві Литовському.

На території Білорусі сюжет з вершниками поширений з XVI ст. (кахлі з Гродна з коричнево-жовтою і зеленою поливою (іл. 11: 5, 6)). До першої половини – середини XVII ст. відноситься теракотова кахля з Мстислава (іл. 11: 7). Серединою – другою половиною XVII ст. датовано зелену полив'яну кахлю зі св. Георгієм і змієм з Могильова (іл. 11: 8) і теракотову з більш «іконним» зображенням цього сюжету з Мстислава (іл. 11: 9) [Соболь, Ткачев и др. 1989, с. 69, 86, 87]. У Мінську із садиби Лошиця Суха походить кахля XVI ст. з лицарем у важких обладунках і списом (іл. 10: 3). Кахлі того самого часу з вершниками виявлені у Заслав'ї (іл. 10: 5) і Дубровно (іл. 10: 6). У Заславському замку в печях XVI ст. використані карнизні кахлі з двох'ярусною композицією, у нижній частині якої вершники з мечами симетрично скачуть назустріч. Постаті розділені гербовим знаком – півмісяцем рогами догори, між якими вміщена зірка Давида (іл. 10: 7) [Ляўко, Ганецкая, Заяц 2001, с. 446, 450, 454].

Українські кахлі тільки в загальних рисах повторюють і продовжують традиції лицарсько-геральдичних сюжетів XVI ст. Великого Князівства Литовського. На українських тери-

Іл. 10. 1, 2 – Дубно, Спасо-Преображенський монастир [Пшеничний, Ткач 2018, с. 288, 290]; 3 – Мінськ;
4 – Умань [Діденко 97, с. 84]; 5 – Заслав; 6 – Дубровно;
7, 8, 12 – Заславський замок [Ляўко, Ганецкая, Заяц 2001, с. 446, 450, 454];
9 – Мотронинський монастир [Куштан 2010, с. 172]; 10 – Капулівка [Лашук 1993, с. 23];
11 – Корсунь-Шевченківський; 13 – Черкаси; 14 – Умань; 15 – Чигирин; 16 – Суботів [Куштан 2010, с. 172]

торіях іконографія вершника-воїна змінювалася відповідно до часу й відображала хронологічний розвиток зброї та одягу. Прикладом такого виробу є старанно виготовлена теракотова кахля з вершником з Капулівки Запорізької області, опублікована Ю. П. Лашуком, яку він датує XVII ст. (зберігається у фондах археологічного музею в Києві) (іл. 10: 10) [Лашук 1993, с. 23].

Кяхля з вершником, озброєним клинком, який скаче ліворуч від глядача, знайдена 1996 року на поселенні у Верхньому Салтові на Харківщині (іл. 9: 20). Серед фрагментів кахель там виявили також сюжети зі святими і геральдичними левами. Знахідки датовані XVII ст. за монетою 1648 року і датою заснування поселення в 1639 році [Заїка 2000, с. 41–42]. Кяхлі з вершником відомі із Суботова (іл. 9: 21) [Виногородська, Горішній, Юра 1985, с. 72] і з Новгорода-Сіверського, там же були знайдені кахлі з левом та іншими сюжетними зображеннями, датовані шаром пожарища кінця XVI – початку XVII ст. [Виногородська 1988, с. 53].

Кяхлі з вершниками XVI–XVIII ст., які відносять як до релігійних, так і до «лицарських» сюжетів, мають в Україні велику географію розповсюдження. Кяхля із зображенням двобою св. Георгія зі Змієм (іл. 9: 22) знайдена на поселенні Козача Пристань (с. Райгородок Слов'янського р-ну Донецької обл.) [Кравченко, Мирошніченко 2000, с. 41, рис. 1: 1]. На ній святий зображений верхи на коні. Георгій вбраний у тризубу корону й обома руками тримає довгий спис, яким уражає Змія. На задньому плані розміщена церковна дзвіниця. Кяхля з подібним сюжетом походить з території Мотронинського монастиря (с. Мельники Чигиринського р-ну Черкаської обл.). На голові у Змієборця кругла шапка, перед ним – стилізоване дерево з довгим вузьким листям та круглими плодами, а між вершником і деревом – дипінта (напис – ім'я) (іл. 9: 17) [Куштан, Пашковський 2009, с. 10–11]. На кахлі, виявленій під час розкопок у Корсуні-Шевченківському, зображений вершник, перед яким на землі сидить людина. Одягнутий вершник у козацьке вбрання XVII–XVIII ст.: довгополий оторочений низу жупан, підперезаний широким паском, на голові – низька округла шапка зі смушевою

оторочкою. Авори публікації вказують, що це може бути релігійний сюжет «св. Мартин і жебрак» (іл. 10: 11) [Куштан, Пашковський 2009с. 11–12; Куштан 2010, с. 172]. У Черкасах у житлі другої половини XVII ст. була кахля з вершником. Воїн на зображенні одягнений у розшитий приталений кафтан, вузькі штани, взуття з каблуками, на поясі – піхви для клинка. Постаць розвернуто вліво від глядача. Кінь показаний в русі. Перед вершником біжить невелика тварина (собака?). Угорі збереглася частина напису «ЕРЬ». Д. Куштан інтерпретує сюжет як зображення єгеря-мисливця (іл. 10: 13) [Куштан 2010, с. 46, 172]. З території ранньомодерного замчища в Умані походить кахля з вершником у тюрбані (іл. 10: 4) (порівняймо головний убір з кахлі зі Старого Арсеналу (іл. 11: 1)). Тюрбан має перо. На поясі воїна висять лук і сагайдак, у правій руці – короткий спис, ліва рука тримає вузду. Перед вершником ближче до лівого верхнього кутка лицьової пластини – півмісяць рогами догори. Внизу біля ніг коня біжить тварина (собака?) [Діденко 97, с. 84]. На ще одній уманській кахлі вершник, повернутий праворуч, рукою підніс догори шаблю, а перед ним стоїть і тримає коня за упряж людина в довгому одязі (іл. 10: 14). У Чигирині при дослідженні житла першої половини XVIII ст. знайдено цікавий варіант кахлі з вершником. Коня спрямовано праворуч. Лівою рукою вершник тримає спис із прапорцем. Поряд з ногами коня – левоподібні істоти, що біжать (спрощено позначено гриви і відповідні хвости з китицями) (іл. 10: 15). На кахлі із Суботова піша людина з прапором-хоругвою веде за узду коня з вершником (іл. 10: 16) [Куштан 2010, с. 172].

У другій половині XVII – XVIII ст. кахлі з військово-геральдичними зображеннями і святими вершниками могли бути виконані як досконало, для престижних споруд, так і спрощено, з архаїзацією образів. На сюжети і стиль зображення починають впливати не тільки власне керамічні вироби, але й книжкова, лубочна гравюра [Куштан 2009, с. 72–76]. Припускаємо, що демократизація використання сюжетних кахель у житлах козацької верхівки, міщан і, врешті, у заможних селян тільки посилювало спрощеність і архаїчність рисунка. Це ускладнює датування сюжетних кахель для більш пізнього періоду і вимагає

залучення супутнього археологічного матеріалу, керамічних і нумізматичного знахідок.

Вочевидь, сюжетні кахлі у XVI ст. були індикатором соціального стану і престижу власника споруди. Пізніше вони стали доступними не тільки верхівці суспільства. А з кінця XVIII ст., коли в міських житлах почали вживатися і поширюватися «голландські» печі, груби і, відповідно, кахлі з плоскою лицьовою пластиною без рельєфу, вироби із сюжетними зображеннями побутували вже здебільшого в селах і малих містечках до новітнього часу включно. Кахлі із зображеннями вершника були теж поширені протягом тривалого періоду і зазнали такої самої трансформації у використанні: від оздоблення палаців і замків до сільської хати.

Поширення і популярність кахлів із двоголовими орлами, як зазначено, припадає на щонайменше початок XVII ст. Для цього сюжету вважаємо очевидною давню, найвірогідніше, візантійську іконографічну традицію, популярну на багатьох землях і володіннях. Іконографія цього геральдичного сюжету здебільшого аж до кінця XVIII ст. не була жорстко прив'язана до діючих державних символів конкретних країн. На нашу думку, немає прямого зв'язку виникнення цього сюжету на кахлях лише через вплив герба Московського царства. Сюжет був поширений до середини XVII ст. на великій території Центральної та Східної Європи. На зображеннях побутували предмети і символи (меч, шабля, скіпетр, держава, серце, хрест), що мали аналоги на гербах різних країн, як за розташуванням, асортиментом, так і кількістю (наприклад, число і вид корон). У тому числі багато елементів було успадковано з виробів, на яких був зображений орел з однією головою. Можна зазначити, що імперські впливи як зі сходу, так і з заходу у XVIII ст. звичайно стимулювали популярність сюжету, але не привели до точної геральдичної

внормованості його іконографії на кахлях. З часом використання кахель із двоголовим орлом, очевидно, також демократизувалося. Від палацевих і монастирських споруд вони, як і інші сюжетні кахлі, у XVIII ст. поширилися в будинках міщан, козаків, а, зрештою, можливо, і заможних селян.

Розвиток кахлярства, який можна прослідкувати на основі знахідок з території Михайлівського Золотоверхого монастиря та інших місць як у Києві, так і з інших територій, загалом відповідає розробленій в останні десятиріччя багатьма дослідниками схемі. Горщиківі кахлі з'являються в XIV ст. На території Михайлівського монастиря в об'єктах кінця XVI – початку XVII ст. вони присутні вже як демонтовані. Мископодібні кахлі з'являються наприкінці XV – у XVI ст. Коробчасті кахлі з'являються в XVI ст. і еволюціонують від «напівмискових» із широким похилим бортом лицьової плити до кахель з високим двоступінчастим бортиком, а потім до кахель з низьким бортиком (початок XVII – середина XVIII ст.). Кахлі без бортика по краю лицьової пластини з'являються в другій половині XVIII ст. Коробчасті кахлі з плоскою лицьовою пластиною, полив'яні і неполив'яні, починають побутувати з кінця XVIII ст. У XVIII ст. поширюються кахлі з поліхромним розписом і кахлі «голландського» типу. Ця хронологія [Виноградська 1997, с. 72–73] в загальних рисах підтверджується наведеними знахідками з Михайлівського Золотоверхого монастиря і довколишньої території від XV до XIX ст. Навіть попри те, що в більшості маємо справу не з абсолютними датами закритих об'єктів, на підставі отриманих матеріалів є можливість побачити зміну типів і фасонів пічних кахель протягом тривалого проміжку часу. Порівняння з аналогіями дозволяє побачити шлях розвитку київського кахлярства на тлі декоративно-вжиткової художньої традиції всієї Центрально-Східної Європи.

Джерела та література

Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. 1915, IV–V. Киев.

Балакін, С. 2008. Трапезна церква та палата Печерського монастиря (археологічний аспект). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 41–48.

Бертон Ричард Френсис. 2007. *Книга мечей.* Москва: Центрполиграф.

- Виноградська, Л. І. 1988. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського. *Археологія*, 61, с. 47–57.
- Виноградська, Л. І. 1997. Кахлі. *Телегін, Д. Я., Винокур, І. С., Титова, О. М., Свешніков, І. К. та ін. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.* Київ, с. 72–73, 97–98.
- Виноградська, Л. І., Горішній, Л. А., Юра, Р. О. 1985. Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області. *Археологія*, 50, с. 65–74.
- Відкриття у Черкасах: матеріали зарубинецької культури та найраніші кахлі в місті.* Спілка археологів України. URL: http://vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1102:2020-08-26-14-55-16&catid=45:excavations&Itemid=72.
- Войтович, Н., Войтович, М., Ковальський-Білокрилий, Я. 2018. Рятівні археологічні дослідження в Жовківському передмісті Львова. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 356–401.
- Гупало, В., Лосик, М., Кіндій, О. 2002. Давні кахлі з Дубна і Львова (за археологічними матеріалами). *Український керамологічний журнал*, 2 (4), с. 11–20.
- Діденко, О. 1997. Керамічні комплекси XVII ст. з Умані. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 6, с. 81–85.
- Дук, Д. У. 2001. Полацкая кафля XIV – сярэдзіны XVI стст. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 16, с. 167–173.
- Заїка, І. 2000. Орнаментація кахлів верхньосалтівського поселення. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 9, с. 40–43.
- Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Герасимов, Д. М., Чекановський, А. А., Чміль, Л. В. 1992. *Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки (вул. Гончарна та Воздвиженська) в Києві в 1992 р.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. 1992/33.
- Кілієвич, С. Р. 1977. Розкопки Великого Ярославова двору в Києві (1972–1973 рр.). *Археологія*, 21, с. 92–100.
- Кравченко, Э. В., Мирошніченко, В. В. 2000. Изразцы поселения Казацья Пристань. *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий.* Донецк, с. 40–44.
- Куштан, Д. П., Пашковський, О. А. 2009. Православні сюжети у народному мистецтві XVI–XVIII ст. (на прикладі пічних кахель). *Болховітіновський щорічник 2008*, с. 9–13.
- Куштан, Д. 2009. Іконографія пізньосередньовічних кахлів та народний лубок. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 72–76.
- Куштан, Д. 2010. Сюжетные изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины). *Ніжинська старовина*, 10 (13), с. 42–51, 172.
- Лашук, Ю. П. 1993. *Українські кахлі IX–XIX ст.* Ужгород.
- Луговий, Р., Коваленко, О. 2009. Кахлі Полтави XVIII століття. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 77–80.
- Ляўко, В. М., Ганецкая, І. У., Заяц, Ю. А. та ін. 2001. *Археологія Беларусі*, 4: Помнікі XVI–XVIII стст. Мінск.
- Мартиненко, Л. В., Чекановський, А. А. 2000. Кахлі з розкопок Михайлівського Золотоверхого Собору. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 9, с. 44–46.
- Милян, Т., Лазурко, О., Шніцар, М., Войтович, Н., Шишак, В. 2011. *Скарби підземного Львова. Каталог виставки.* Львів.
- Мироненко, Л. В. 2017. *Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.: дис. канд. іст. наук.* Інститут археології НАН України.
- Мироненко, Л. В. 2018. Кахляні композиції у декорі печей Батурина останньої третини XVII – початку XVIII ст. *Археологія і давня історія України*, 3 (28).
- Мирошніченко, В. 2009. Характеристика керамического комплекса поселений среднего течения Северского Донца (XVII–XVIII вв.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 98–106.

- Пивоваров, С., Ільків, М. 2014. Археологічні знахідки козацької доби з Хотинської фортеці (дослідження 2013 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 57–62.
- Пилипчук, М. 2018. Виставка «Кахлі Волині XV–XVIII ст.» відкрилася в луцькому заповіднику. Волинські новини. Перше інформаційне агентство. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/vystavka-kakhli-volyni-xv-xviii-st-vidkrylasia-v-lutskomu-zapovidnyk>.
- Попельницька, О. 2002. Кахлі XIV–XVII ст. з Національного музею історії України. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 11, с. 52–54.
- Попельницька, О. 2005. Зібрання кахель XIV–XVIII століть Національного музею історії України: огляд колекції, історія формування. *Український керамологічний журнал*, 1–4 (15–18), с. 81–92.
- Прохненко, І. 2017. Геральдичні зображення на кахлях Королівського замку Нялаб. *Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, серія «Історія»*, 40, с. 164–183.
- Пшеничний, Ю. Л., Ткач, В. В. 2018. Колекція кахель з Дубенського Спасо–Преображенського монастиря. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 280–296.
- Соболь, В. Е., Ткачев, М. А., Трусов, М. А., Угринович, В. В. 1989. *Беларуская кафля. Беларускія изразцы*. Мінск: Беларусь.
- Терський, С. 2019. Кахлі XIV–XVIII ст. з розкопок Львова у фондах ЛІМу. *Наукові записки. Львівський історичний музей*. Вип. 18. Львів, с. 3–13.
- Титова, О., Симоненко, І. 2008. Дослідження Олешківської січі у 2003 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 416–427.
- Трусов, О. А., Чернявский, И. М., Кравцевич, А. К. 1986. Архитектурно-археологические исследования Мирского замка и городского поселка Мир Гродненской области. *Советская археология*, 4, с. 216–235.
- Фінадоріна, Д. 2011. Художньо-декоративні різновиди комплексу півної кахлі XVII ст. з розкопок київського Арсеналу. *Болховітіновський щорічник 2010*. Київ, с. 135–143.
- Фінадоріна, Д. 2016. Загальна характеристика знахідок півної кахлі Києво–Печерської лаври. *Місто: історія, культура, суспільство*, 1, с. 140–160. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/1/1%282016%29>.
- Хамайко, Н., Чміль, Л., Гунь, М., Мироненко, Л. 2019. Матеріали до археологічного вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря. *Opus mixtum*, 7, с. 69–78, табл. XXV, іл. 13.
- Чергик, Н. 2005. Півні кахлі XVII ст. з Кодацької фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 14, с. 43–46.
- Чміль, Л. 2010. Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI–XVIII ст. *Болховітіновський щорічник, 2009*. Київ, с. 287–301.
- Чміль, Л. 2013. Значення археологічних досліджень київських храмів і монастирів для датування артефактів. URL: <http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/CHmil.pdf>.
- Шовкопляс, Г. М. 1975. Середньовічні художні кахлі з Києва. *Археологія*, 16, с. 104–114.
- Шуткова, Н. 2016. Печные изразцы как индикатор изменения внешнеполитической обстановки на пограничье ВКЛ и Московского государства. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, 27, с. 117–122/ URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=apvtvi_2016_27_28.

Єлизавета Архипова

Нове про кам'яні та скляну іконки з колекції Богдана і Варвари Ханенків

Стаття є першою публікацією п'яти кам'яних іконок та літика з колекції Богдана і Варвари Ханенків, які не ввійшли до каталогів їх зібрання, виданих на початку ХХ ст. У 1936 році вони були передані до Музею російського мистецтва і зникли після Другої світової війни. Ідентифікацію іконок здійснено за описами у списках до акта передачі 1936 року та зображеннями на фотографії планшета «Колекція барельєфних іконок. Росія XVI–XIX ст. Фото початку ХХ ст.», яка зберігається в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику. Атрибуція іконок доводить, що майже всі є творами візантійського мистецтва XII–XIII ст., як це і було зазначено у акті 1936 року.

Ключові слова: колекція Ханенків, іконки з каменю і скла, Візантія, XII–XIII ст.

The paper is the first publication of five stone icons and glass medallion from the collection of Bohdan and Varvara Khanenko which were not included in the catalogues of their collection published at the early 20th century. In 1936 the icons were transferred to the Museum of Russian Art and disappeared after the Second World War. The icons were identified on the basis of descriptions in the lists of the 1936 transfer act and images on the photograph of tablet «Collection of bas-relief icons. Russia, 16th – 19th centuries. Photo of the early 20th centuries» stored in the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve. The attribution of icons proves that almost all of them are the Byzantine products of the 12th – 13th centuries as it was indicated in the 1936 act.

Keywords: collection of Khanenko, icons of stone and glass, Byzantium, 12th – 13th centuries.

Колекція київських меценатів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Богдана і Варвари Ханенків включала значну кількість предметів сакрального мистецтва, у тому числі візантійські та давньоруські кам'яні іконки. Певну їх частину було куплено на аукціонах, а решта потрапили з фінансованих Б. Ханенком археологічних розкопок у Києві, Київській та південно-західних губерніях України [Крамарева 2005, с. 101]. На жаль, не всі іконки ввійшли до каталогів ханенківського зібрання, опублікованих наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Неопубліковані в перших двох випусках хрести й образки планувалося включити до III випуску колекції Ханенків, але цьому завадила Перша світова війна. Пізніше, за свідченнями Г. І. Вздорнова, «один из московских реставраторов разыскал в Киеве прекрасно сохранившиеся большеформатные ретушированные негативы с неизданных крестов и резных каменных иконок домонгольской эпохи из бывшей коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко. Некоторые из этих крестов и образков были впоследствии утрачены, и найденные фотоснимки являются теперь единственным источником для их изучения» [Вздорнов 1975, с. 82]. У 1975 році В. М. Тетерятнікова вивіз ці негативи до Сполучених Штатів; зображення двох, з так

званої сирійської колекції Ханенків, що збереглися серед архівних матеріалів, були нещодавно опубліковані [Пескова, Строкова 2012, с. 23–27, рис. 12, 24]. Оскільки записи про надходження речей до колекції Ханенків та інвентарі не збереглися, колекція розпорошена, а деякі речі втрачені, саме фотографії та архівні матеріали не тільки є єдиним джерелом для з'ясування складу колекції, але й мають важливе значення для вивчення, а, можливо, з часом і виявлення деяких із цих творів.

Згідно із заповітом Богдана Івановича, після його кончини Варвара Миколаївна Ханенко наприкінці 1917 року передала колекцію в дар Києву, але в ті буремні роки це не вберегло її від розпорошення. З 1925-го і в 1930-х роках, коли здійснювалося «вирішення питань щодо єдності музейного фонду державних музеїв м. Києва та планомірного обміну речей відповідно до теми кожного музею» [Корнієнко 2005, с. 21], музей Ханенків був реорганізований у Музей західного і східного мистецтва, а нагрудні іконки, як і інші речі візантійського, слов'янського та давньоруського вжиткового мистецтва, як такі, що не відповідають профілю цього музею, були передані до Київського музею російського мистецтва, Історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (нині – Національний

музей історії України)¹ та інших музейних установ [Білоконь 1998, с. 140; Крамарева 2005, с. 104].

27 іконок з каменю, кістки та скла і кам'яна печатка – «художні вироби Візантії X–XI ст.» – згідно з актом від 23 квітня 1936 року з Музею західного і східного мистецтва (з 1936-го по 1998 рік, нині – Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків), були передані до Музею російського мистецтва (з 2017 року – Національний музей «Київська картинна галерея»). Цей документ зберігається в архіві Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків [Список речей 1936].

Під час Другої світової війни Музей російського мистецтва працював, але, попри те, що якусь частину його колекцій вдалося евакуювати, ікони «як такі, що не мають особливої вартості» до евакуації не потрапили [Білоконь 1998, с. 140]. Утім, певна частина різьблених іконок збереглася. Шість кам'яних іконок і один скляний образок з перелічених у цьому акті 1984 року (Акт № 136 від 18 жовтня 1984 року) було передано до створеного Музею історії міста Києва (МКК, А-4636–А-4042). Зображення дев'яти іконок з акта передачі до Музею російського мистецтва в 1936 році, місцезнаходження яких не встановлено, відомі за публікаціями в каталогах колекції Ханенків [Ханенко 1900, табл. XXVII, 306 б; 1902, табл. XXXVII, А 304, 1301, 1303; 1907, табл. XXXVIII, 1319, 1321, 1325, 1326, 1327]. Ще шість вдається ідентифікувати за фотографією планшета «Колекція барельєфних іконок. Росія XVI–XIX ст. Фото початку XX ст.», яка зберігається в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику [колекція КПЛ, ф-9427]².

На планшеті розміщено вісімнадцять іконок (іл. 1). Хоча не вказано їхнє походження

та місце зберігання; дванадцять з них відомі за публікаціями ханенківської колекції. Шість іконок раніше не публікувалися, але їх належність до цієї колекції встановлюється за описами й розмірами, зазначеними в «Списку експонатів, переданих до Музею російського мистецтва (Акт від 23.IV–1936 р.)» та перелічених у списку речей до акта [Список речей, 1936]³. Таким чином, завдяки якісним чорно-білим зображенням маємо можливість ідентифікувати та атрибутувати ще шість іконок з колекції Ханенків. Треба зазначити, що образки на планшеті не є творами російського мистецтва XVI–XIX ст., як зазначено в підпису, але, як про це й зафіксовано в акті 1936 року, майже всі є творами візантійського мистецтва.

Перше із цих шести зображень – фрагмент іконки зі світло-зеленого стеатиту з позолотою (іл. 2), що за описом у списку експонатів відповідає номеру 3023: «Образок (уламок обрамлення) зеленуватого каменю, має 2 розподіли. В одному – панно з вписаним 4-кутником, у другому – погруддя святого. Є сліди позолоти. Візантія X–XI ст. 3 × 2,5. Камінь» [Список експонатів 1936, № 3023]. За Списком речей: «3023 – Фрагмент з погруддям святого. Зеленуват. Камінь» [Список речей 1936, № 3023].

Від ікони зберігся фрагмент нижнього краю з трьома квадратними панно (два цілих і фрагмент третього), які оформлені вузькою (до 3 мм) пласкою рамкою. У лівому панно невисоким рельєфом зображений бюст молодого святого з шапкою кучерявого волосся трохи нижче вух. У святого невисоке чоло, круглі, глибоко посаджені очі з крапками зіниць, прямий широкий ніс, маленький рот і округле загострене підборіддя. Волосся зображене крупними буклями, складки гіматія і хітона – неглибокими врізними лініями. Широкий круглий гладенький рельєфний німб

¹ Богдан Ханенко доклав багато зусиль до створення цього, тоді Першого публічного музею Києва (Музей старожитностей і мистецтв, або Київський художній промисловий науковий музей), відкриття якого відбулося 1904 року. Серед предметів його колекції, які він передав до музею, були й іконки [Членова 1999, с. 33–34].

² Дякую за інформацію та зображення заступнику генерального директора з наукової роботи Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника доктору історичних наук Сергію Володимировичу Пивоварову.

³ Дякую керівництву Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків Вірі Іллівні Виноградівій і Катерині Чувей, а також старшому науковому співробітнику Марії Кулініч за надану інформацію і сприяння дослідженням.

Іл. 1. Фото планшета «Колекція барельєфних іконок. Росія XVI–XIX ст.
Фото початку XX ст.» НКПІКЗ (Колекція КПЛ, ф-9427)

Іл. 2. Фрагмент краю ікони. Стеатит, позолота.
XII ст. Колекція Б. та В. Ханенків, № 3023
(Колекція КПЛ, ф-9427)

окреслено заглибленою лінією. Обабіч фігури святого – врізний грецький напис колонкою. Ліворуч внизу збереглися тільки рисочки від двох літер, праворуч читаються літери Λ|Є|Υ|M|O (частково закриті мотузкою, якою іконка прив'язана до планшета).

У центральному панно, відокремленому від сусіднього вузькою перемичкою, розміщено геометричну композицію зі вписаних один в один квадратів, що створює ілюзію зрізаної піраміди. У меншому з цих квадратів (близько 1 × 1 см), оформленому по контуру подвійною врізною лінією, розміщено схематично зображені рослинні пагони у вигляді дужок з короткими рисочками. Від зображення в правому панно, також відокремленого від сусіднього перемичкою, у верхньому лівому кутку частково збереглася лігатура Θ [ΑΓΙΟΣ].

Від композиції, розташованої над уцілілими панно, збереглася частина широкої гладенької скошеної рамки. З правого боку частина цієї рамки не має скосу й розділена вздовж навпіл заглибленою лінією (можливо, залишки зображення підніжжя хреста?). Над скошеною частиною рамки зберігся фрагмент центральної композиції у вигляді трикутного виступу з округлим загостреним кінцем і позовжнім поглибленням посередині.

Судячи з розмірів і розташування панно, це фрагмент великої ікони, центральна композиція якої була оточена фризом із зображеннями святих і декоративних панно, що чергувалися. Сюжет центрального зображення не визначається. Іконографія та літери напису, що добре читаються, – Є|Υ|M|O – дозволяють

атрибувати святого в лівому панно як Пантелеймона.

Фрагмент правого краю стеатитової ікони з аналогічним геометричним орнаментом обабіч панно з бюстом святого зберігається в Музеї Бенакі (іл. 3). На думку Й. Калаврезу, такий вид рамки з панно чи медальйонів із зображеннями святих, розташованих навколо центрального зображення і орнаменту, був популярним у XII ст., і такі досить крупні ікони, хоча й мали власні стеатитові рамки, могли вставлятися в міцніші дерев'яні рами [Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 171, no. 83, pl. 46].

Про виготовлення іконки в XII ст. свідчить також стиль зображення святого та особливості графічного рослинного мотиву, як на серії ікон зі стеатиту XII ст. [Ханенко 1907, табл. XXXVIII, 1321; Банк 1978, с. 97, рис. 86, 88; Kalavrezou-Maxeiner 1985, nos. 24a, 31, 36,

Іл. 3. Фрагмент краю ікони.
Стеатит. XII ст. Музей Бенакі, Афіни
(Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 171, no. 83, pl. 46)

37, 44, pls. 15, 18, 22, 25].

Друге зображення – це також стеатитова іконка (іл. 4), яка за описом в акті відповідає № 3027: «Образок зеленого каменю (уламок) зображення св. Георгія в рельєфі, він з мечем в правій руці та щитом. Праворуч грецький напис. Візантія Х–ХІІ ст. 3,5 × 3,2. Камінь» [Список експонатів 1936, № 3027], а в Списку речей: «3027 – Образок з виображенням св. Георгія. Зеленкув. Камінь» [Список речей 1936, № 3027].

Іконка прямокутна, має пошкодження: сколи з трьох боків, відбито верхню частину й рамку по боках, на зображенні – численні подряпини та дрібні сколи. Рамка пласка (збереглася нижня частина). Згідно із зображенням на планшеті, якщо колір іконки в документах зазначено вірно, вона темно-зеленого кольору. Святого зображено по пояс, у заглибленому ковчегу, досить високим, різноплановим рельєфом, але риси обличчя й кисть правої руки зображені схематично, врізними лініями. У лівій руці в нього великий, вигнутий за вертикальною віссю щит, що закриває плече, у правій він тримає перед грудьми за рукоять направлений вістря меча з круглим навершям. Лик святого широкий, видовжений, чоло високе, очі вузькі, маленькі, з поглибленими крапками зіниць, ніс короткий, рот маленький, волосся нижче вух, кучеряве з локонами овальної форми, позначеними врізними лініями. Плащ скріплений на грудях великою круглою фібулою і відкинутий за спину, закриваючи ліве плече. Панцир пластинчастий, квадратні пластинки зображені врізними лініями. Щит оформляє широка рамка, у кутку ліворуч гравійовано рівноконечний хрест із широкими, недбало зображеними перекладинами і ще одним хрестом у середохресті. Німб – овальний, окреслений заглибленою лінією.

Ліворуч зберігся врізний грецький напис колонкою імені святого: частина лігатури Θ [ΑΓΙΟΣ] | ΓΕΩΡΓ (мачтова лігатура), праворуч над щитом – фрагмент вигнутої лінії, очевидно, розчерку літери С.

Стилістична подібність із візантійськими каменями ХІІ–ХІІІ ст.: св. Георгій та свв. Феодор Стратилат і Феодор Тирон з колекції Ханенків [Ханенко 1902, табл. XXXVII, 1301; 1907, с. 44, табл. XXXVIII, 1326], св. Георгій із

Іл. 4. Святий Георгій. Перша половина ХІІІ ст.
Колекція Б. та В. Ханенків, № 3027
(Колекція КПЛ, ф-9427)

Британського музею, Пантократор із Хіландарського монастиря [Popovich 1983, p. 13, 39–40, 48, figs. 8, 36; Wentzel 1962, abb. 5], стеатитові іконки із «західноєвропейськими рисами»: святі Димитрій та Георгій початку ХІІІ ст. чи ХІV ст., архангел Михаїл ХІІІ ст. [Банк 1982, с. 7–8, рис. 1; Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 186, 212–213, pl. 53, 62, 67, nos. 105, 139, 140], а також популярна з кінця ХІІ ст. форма великого щита із сильним вигином [Parani 2003, figs. 146, 148–149; Окшотт 2004, с. 318; Егоров, Титов 2010, с. 201] та лігатура «омеги» і «ро», як на згадуваній камеї св. Георгія кінця ХІІ – початку ХІІІ ст. з колекції Ханенків, стеатиті ХІІІ ст. релікварія в Музеї собору Мдіни на Мальті [Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 180–184, pl. 50, no. 102; Hetherington 2008, p. XVII, fig. 12] та іконках із Києва й Трипілля [Архипова 2015, с. 277, 280–282, ил. 4: 3; 5: 6], дають підстави датувати іконку першою половиною ХІІІ ст.

Третє зображення – теж стеатитова з позолотою іконка (іл. 5), що за описом в акті відповідає № 3047: «Образок 4-кутний зеленуватого кольору з рельєфним зображенням під аркою розп'яття та предстоячих Б. М. і апостолів. В горішній частині два янголи. Візантія ХІ–ХІІ ст. 4 × 3,3. Камінь» [Список експонатів 1936, № 3047], а в Списку речей до цього акта:

«3047. Образок 4-кутний з виображ. Розп'яття. Зеленкуватий камінь» [Список речей 1936. № 3047]. Вочевидь, іконка зроблена зі світло-зеленого стеатиту, прямокутна, з вузькою, гладенькою рамкою і просвердленими отворами у верхніх кутах. Розп'яття зображено досить високим рельєфом у поглибленому арковому ковчегу. Архівольт арки прикрашено кіматіоном із просвердленими заглибленнями між листям, кути – рослинним орнаментом. Тонкі колонки мають прості високі трапецієподібні капітелі та бази, профільовані заглибленими лініями (рельєф баз дуже потертий). Перед розп'ятим Христом ліворуч – Богоматір, праворуч – Іоанн Богослов, над поперечиною обабіч таблички з монограмою Христа зображено бюсти скорботних янголів. Поперечина хреста широка та непропорційно велика, підніжжя спирається прямо на рамку, Голгофа у вигляді гірки з трьох каменів зображена між розведеними стопами Христа. Його голова, корпус із невеликим вигином і ноги, зігнуті в колінах, повернуті праворуч; руки прямі, тонкі, з крупними кистями. Довге хвилясте волосся двома пасмами лягає на плечі, борода – широка, кучерява. Пов'язка на стегнах трохи вище колін, її широкий пояс прикрашено зубчиками трапецієподібної форми. Фігура Христа значно більша, ніж фігури Богоматері та Іоанна. Їхні реалістично зображені призем-

куваті фігури із завеликими головами звернені до Христа. Постаць Богоматері статична, тоді як Іоанна показано в русі: корпус – у три чверті, ноги – у профіль (ліва пряма, права зігнута). Руки Богоматері під гіматієм підняті в печалі-на-віч, Іоанн підпирає правою рукою голову. Складки їхнього одягу, ребра і м'язи живота Христа окреслені тонкими врізними лініями. Янголи зображені високим рельєфом, у півоберту, з рівною підрізкою бюстів. Ліве крило підняте, праве – на рівні грудей, руки, приховані під гіматієм, зігнуті в ліктях і підняті до облич. Пір'я показано штрихуванням у клітинку. Широкі гладенькі рельєфні німби персонажів прикрашено по краю просвердленими крапками, на хрещатому німбі Христа свердленням оздоблено тільки перекладилини хреста.

Літери грецьких написів врізні, геометричної форми. На табличці «ІС–ХС» праворуч від Богоматері у два рядки – **М-Р, ΘΥ** з прямими титлами, ліворуч від Іоанна – напис колонкою: лігатура **Θ** і **Α|Π|Ο|Σ**, праворуч – **ΙΘ** із прямим титлом.

Іконка в гарному стані, але частини рельєфу, що виступають (особливо облич), рамка та арка згладжені потертістю. Оскільки отвори порушують рельєф, вочевидь, спочатку іконка мала оправу.

Архітектурні куліси (арка, прикрашена кіматіоном), спрощений малюнок капітелей і баз, об'ємне моделювання фігур, збільшені пропорції фігури Христа, приземкуваті, із завеликими головами фігури Богоматері та Іоанна, графічне зображення складок та оперення крил, використання свердління в оздобленні кіматіону і німбів знаходять аналогії на візантійських стеатитових іконках, що датуються кінцем XII – XIII ст.: св. Костянтин і Олена з Полоцька [Высоцкая 1983, с. 16], на іконках релікварія в Музеї собору Мдіни на Мальті, а також XIII–XIV ст.: Богоматір з Немовлям і св. воїн з Музею Бенакі в Афінах [Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 180–184, 239, pls. 50, 78, nos. 102, A-4; Hetherington 2008, p. XVII, figs. 14–16], бронзовий образок XIII ст. апостола Матвія з колекції С. S. в Мюнхені [Die Welt 2004, S. 179, N. 221]. Композиційне рішення, особливості зображення постаті Христа і хрестного дерева, прикраса німба просвердленими крапками, епіграфі-

Іл. 5. Розп'яття. XIII ст. Стеатит, позолота.
Колекція Б. та В. Ханенків, № 3047
(Колекція КПЛ, ф-9427)

Іл. 6. Святий Ніколай. XII–XIII ст. Скло.
Колекція Б. та В. Ханенків, № 3037
(Колекція КПЛ, ф-9427)

ка написів на іконі з колекції Ханенків найбільш подібні зображенню Розп'яття на іконці релікварія в Музеї собору Мдіни XIII ст. [Netherington 2008, р. XVII, fig. 8], а стилістично – стеатитовій іконці св. Димитрія із с. Черномасніца в Болгарії, яку датують від другої половини XII ст. [Тотев 1993, с. 14, обр. 7, ж] до XIV ст. [Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 214, pl. 67, no. 142]. У натуралістичній передачі емоційного стану персонажів Розп'яття, реалістичній позі Іоанна ще живі тенденції пізньоконстантинопольського мистецтва [Архипова 2016, с. 99, іл. 1: б], що в поєднанні з монументальністю приземкуватих фігур і урочистістю сцени, а також декоративними прийомами дає підстави датувати іконку XIII ст.

Четверте зображення – іконка св. Ніколая (іл. 6). За описом експонатів до акта передачі: «3037 – Образок овальний червоно-чорного кольору з рельєфним зображенням св. Миколи XI–XII ст. 2,5 × 1,5. Камінь» [Список експонатів 1936, № 3037], а в Списку речей: «3037. Образок овальний св. Миколи. Червоно-чорний камінь» [Список речей 1936, № 3037]. Але зображення іконки на планшеті, розміри та опис не залишають сумніву, що в дійсності вона є скляною, так званім літиком. Хоча в Списку експонатів його розмір вказано як 2,5 × 1,5 см, пропорції та зіставлення з розташованим на планшеті поряд літиком із зображенням Розп'яття (іл. 7), який зберігається

в Музеї міста Києва і має розмір 2,6 × 2,1 см (МІК, А-4642), свідчать, що, як і в інших літиків цієї серії, при висоті 2,5 см, його ширина повинна бути не менше ніж 2 см, точніше 2,5 × 2,1 см.

Середньовічні образки зі скла із зображеннями святих, біблійних та євангельських сюжетів, наслідуючи античну традицію, продовжували виготовляти з ранньохристиянського часу і до останнього періоду існування Візантійської імперії. Вважають, що саме до цього часу відноситься переважна більшість невеликих за розміром іконок з кольорового скла різних відтінків (відомо понад 200 екземплярів та понад 60 матриць), потреба в масовому виробництві яких виникла після здобуття Константинополя хрестоносцями. Серійність таких виробів, які з ранньовізантійського часу виготовляли як пам'ятні предмети для прочан (літики із зображеннями Симеона Старшого та Симеона Дивногорця), свідчить, що й пізніше літики масово виготовляли як євлогії і що вони розходилися по всьому християнському світу. Для них робили коштовні оправы або вставляли у панагії та процесійні хрести. Даткування літиків досить проблематичне, оскільки переважна їх більшість походить з музеїв або приватних зібрань, і не має провенансу, а знайдені під час розкопок трапляються дуже рідко [Гуревич 1982, с. 178–182; Залеская 1997, с. 150–151; Стерлигова 2013, с. 197].

Проблематичним є також визначення місця виготовлення літиків. За версією

Іл. 7. Розп'яття. XII–XIII ст. Скло.
Колекція Б. та В. Ханенків. МІК, А-4642

Г. Венцеля, у XIII ст. їх серійно виробляли в майстернях Венеції [Wentzel 1959, S. 50–67], але М. Росс вважає, що окрім Венеції, у XII–XIII ст. їх виготовляли в Константинополі [Ross 1962, p. 87–89]. Зважаючи на це, припускають, що літики з прозорого скла – візантійські, XI–XII ст., а з глухого червоно-коричневого, незалежно від мови написів, – венеційські XIII ст. [Byzantium 1994, p. 189–190]. За однією з версій, візантійські літики імітували різьблені на коштовному або напівкоштовному каменні камеї. За спостереженнями В. М. Залескої, думку М. Росса про їх візантійське походження підтверджують знайдені в Константинополі бронзові матриці із зображенням Богоматері Влахернетисси Платитери та літики, що відтворюють відомі ікони константинопольських храмів, а обидва типи скляної пасти могли використовувати як на заході, так і на сході [див.: Залеская 1997, с. 151]. Інші вважають, що як окрема категорія творів іконографія літиків досить точно копіює зображення не на камеях, а на візантійських монетах, та що їх масове виробництво існувало як у Візантії, так і у Венеції. До того ж аналіз хімічного складу скла літиків також не дозволяє визначити місце їх виготовлення [The Glory 1997, p. 499, no. 336]. Тому, незважаючи на зазначений в опису акта «червоно-чорний» колір, літик зі св. Ніколаєм з колекції Ханенків не можна впевнено вважати саме венеційським за походженням.

Усі відомі літики зі св. Ніколаєм мають стійку іконографію. Як і на ханенківському, його зображують строго анфас, трохи нижче пояса, благословляючим та з Євангелієм, яке він тримає під невеликим кутом, туніка з прямокутним викотом, обабіч святого – грецький напис його імені. Г. Венцель нарахував дванадцять аналогічних літиків, ще один був знайдений у Болгарії. Але скло, з якого їх відлито, – різного кольору. Датують і визначають їх походження по-різному. Літик з Державного Ермітажу з глухого зеленого скла вважають візантійським, виготовленим у XIII ст. як евлוגію одного з восьми храмів чи монастирів, присвячених св. Ніколаю в Константинополі [Залеская 1997, с. 154, № 6], літик з Музеїв Московського Кремля,

Іл. 8. Святитель Іпатій. XIII – початок XIV ст. Сланець (?); позолота (?). Колекція Б. та В. Ханенків, № 3038 (Колекція КПЛ, ф-9427)

вставлений у середохрестя золотого хреста XVII ст., з глухого скла яскравого цегляно-червоного кольору, – венеційським XIII ст. [Стерлигова 2013, с. 253, № 51], з колекції С. С. у Мюнхені, глухого синього скла – венеційським або константинопольським, імовірно, після 1204 р. [Die Welt 2004, S. 335, N. 703], так само й літик з Музею Метрополітен кольору зеленого моху, датований XI–XIII ст. [The Glory 1997, p. 499, no. 336].

П'яте зображення – іконка святителя Іпатія (іл. 8). Її візантійське походження під питанням. За описом та розміром вона відповідає зазначеній в акті за номером 3038, святий на якій помилково визначений як Ісус Христос: «3038 – Образок 4-кутний з рельєфним зображенням Христа з книгою і благословляючого десницею. Є сліди позолоти. Візантія X–XII ст. 4 × 3. Камінь» [Список експонатів 1936, № 3038]. Так само і в Списку речей: «3038. Образок 4-кутний з виображ. Христа з книгою. Камінь» [Список речей 1936. № 3038]. В акті трапляються й інші випадки неправильного визначення святих, наприклад: «№ 3021. Образок продовгуватий з темного каменю в формі арки. З одного боку рельєфне поясне зображення архангела Михайла, з другого – двох святих. Візантія X–

XI ст. 4,5 × 2,8. Камінь. Др. Пр. вип. V № 1303, т. 37» [Список експонатів 1936, № 3021], тоді як у вказаній публікації під цим номером розміщено зображення цієї іконки з мучениками та св. Ніколаєм (іл. 9). Вочевидь, укладач помилково атрибутував святого Іпатія як Христа, зважаючи на композиційну подібність цих зображень.

Іконка неправильної прямокутної форми, має незначні пошкодження на рамці вгорі, дрібні сколи й подряпини на поверхні. Рамка – вузька, пласка, різної ширини, з неакуратно прокресленою лінією по краю з боку ковчега. Святителя зображено фронтально, нижче пояса, на невеликій відстані від рамки. Рельєф невисокий, сплющений. Кисть благословляючої двома перстами руки завелика, витонченої форми, лівою – непропорційно маленькою рукою – він притискає до грудей Євангеліє. Лик святого вузький, чоло високе, очі мигдалеподібні, ніс прямий, борода невеличка, підкреслює худорлявість обличчя, волосся коротке, розділене на паралельні пасма. Складки фелона та підризника зображені схематично паралельними врізними лініями, краї рукавів прикрашені орнаментом у вигляді разку з перлів, стрічки омофора дугоподібно вигнуті на сильно похилих плечах. Омофор і оклад Євангелія прикрашають врізні рівноконечні хрести із серіфами, німба – рельєфний валик по краю. Обабіч німба – недбалий різьблений напис колонкою з літерами різного розміру імені святого: праворуч – Є|У, ліворуч – ПА|ТН.

Зображення св. Іпатія з X–XI ст. відомі в розписах візантійських храмів (найраніші та численні – на фресках каппадокійських печерних храмів) та імператорських мінологіях [Шевченко, Орецкая 2011, с. 165–167]. Шанують трьох єпископів священномучеників із цим ім'ям, але пам'ять тільки одного – священномученика Іпатія Гангрського – святкується окремо, а решта славилися загальним подвигом. За іконографією визначити, хто саме зі святих з ім'ям Іпатій зображений, неможливо, оскільки написи містять тільки ім'я. У давньоруському мистецтві зображення св. Іпатія відомі з XII–XIV ст. [Порфиридов 1959, с. 52–55; Смирнова 1976, с. 61–165, 170–174]. Найбільше їх у Новгороді,

де в 1183 році було побудовано присвячену св. Іпатію церкву і зберігалися мощі святого. Тут набув поширення культ св. Іпатія, єпископа Гангрського [Моршакова 2013, с. 245–246]. У випадку зображення двох священномучеників з ім'ям Іпатій («ЕЛПАТНІ») на Васи́лівських вратах 1336 року – їх визначають як Іпатія Гангрського та Іпатія Ефеського [Лазарев 1970, с. 185, 188, 192, 199].

На Русі частіше трапляються зображення Іпатія сивочолим старцем з довгою клиноподібною бородою, кучерявим волоссям, у святительському одязі, благословляючим і з Євангелієм у лівій руці, наприклад: фреска у вівтарній апсиді церкви Спаса на Нередиці 1199 року, ікона другої половини XIII – початку XIV ст. Спас на престолі зі святими на полях [Смирнова 1976, с. 161–165, № 3], двобічна кам'яна іконка зі Пскова св. Ніколай Чудотворець та Іпатій з написом «ЕПАТЕ» із зібрання Ф. М. Плюшкіна (ДРМ, ДРКам. 60), яку датують XIII ст. [Николаева 1983, с. 115, табл. 46, 3, № 261] або XII–XIII ст. [Святой Николай 2006, с. 200, № 81]. Відомі й поодинокі приклади зображення Іпатія з короткою бородою: на іконі Олекса Петрова 1294 року «Нікола, з вибраними святими на полях» [Смирнова 1976, с. 170–174, № 5] та з короткою бородою, у фелоні (?) без омофора і з сувоєм замість Євангелія на кам'яній іконці з музею колишнього Строганівського училища [Моршакова 2013, с. 245–247]. З невеликою бородою його частіше зображували у палеологівський час, а для пізньої традиції характерні довгі борода й довге волосся.

Аналогічне написанню імені святого на іконі з колекції Ханенків – «ЕУПАТ(Н)» – має двобічна шиферна іконка «Св. Трійця. Свв. Іпатій Гангрський і Микита» з колекції М. П. Боткіна (ДРМ, № БК-1873), яку Т. В. Николаєва за палеографією, сплющеним рельєфом та манерою зображення частих паралельних складок датує другою половиною XIII ст. [Николаева 1983, с. 27–28, 67–68, № 84], а А. В. Риндіна – XIV ст. [Риндіна 1978, с. 161]. Так само написано ім'я Іпатія і на іконі «Спас на престолі» з Третьяковської галереї другої половини XIII ст. [Смирнова 1976, с. 161–165, № 3] або другої половини XIII – початку XIV ст. [Розанова, Бекенева 1995. С. 74–76, № 18]. Подібність із зобра-

женням св. Ніколая на іконці з ханенківської колекції (іл. 7); жест завеликої витонченої благословляючої руки і лінійне графічне зображення складок, як на стеатитових іконках XIII ст. релікварія в Музеї собору Мдіни на Мальті [Kalavrezou-Maxeiner 1985, с. 80–184, pl. 50, no. 102; Netherington 2008, р. XVII, figs. 6, 7, 9] і давньоруських іконках кінця XII – XV ст. [Николаева 1983, табл. 2, 2; 6, 6; 18, 6; 11, 1; 19, 4; 22, 5; 35, 6; 55, 2; 64, 2, 3; № 5, 39, 42, 68, 95, 121, 202, 311, 359, 360], дозволяють датувати ікону св. Іпатія XIII – початком XIV ст.

Сліди позолоти, зазначені в акті передачі іконки до Київського музею російського мистецтва, нібито вказують на її візантійське походження, оскільки достовірних свідчень про золочення давньоруських кам'яних іконок немає. Новгородською вважається відома тепер за описом іконка зі св. Іоанном і св. Захарієм із церкви Святого Микити на Торговій стороні в Новгороді «із зеленувато-сірого (“попелястого кольору”) каменю із позолотою» [Николаева 1983, с. 72, табл. 20, 1, № 103]. Але вона, найвірогідніше, візантійська, зі стеатиту й датується кінцем XII ст. (датування Т. В. Николаєвої). З Новгородом пов'язують і сланцеву іконку св. Ніколая кінця XIII – початку XIV ст. зі слідами позолоти з колекції

І. С. Остроухова у Третьяковській галереї [Сидоренко 1995, с. 202–203, № 97]. Водночас, оскільки відомі приклади золочення візантійських іконок зі сланцю [Наследие 2011, с. 163, 443, № 38], а недбалий напис кирилицею – явно пізніший за зображення св. Іпатія, не виключено, що ця іконка також може бути візантійською. Але без вивчення її в натурі встановити ані походження, ані наявність позолоти однозначно неможливо.

Шосте зображення – іконка архангела Михаїла (іл. 10) за описом в акті відповідає номеру: «3046 – Ікона зеленуватого кольору, 4-кутня, з рельєфною постаттю Арх. Михаїла з мечем з одного боку та з зображенням св. Георгія з другого боку. Візантія XII ст. 4×3. Камінь» [Список експонатів 1936, № 3046]. Так само і в Списку речей: «3046. Іконка 4-кутна з постаттю арх. Михаїла та св. Георгія. Зеленкуватий камінь» [Список речей 1936, № 3046]. На фотографії планшета вона представлена з боку із зображенням архангела Михаїла [Колекція КПЛ, ф-9427]. Її візантійське походження також під питанням.

Іконка прямокутної форми, двобічна, з вузькою рамкою, скошеною до поглибленого ковчеза, у який щільно вписана фігура архангела Михаїла. Архангела зображено фронтально, нижче пояса, голова повернута на три чверті праворуч. У зігнутій у лікті пра-

Іл. 9. Святий Ніколай; Два святих мученики. XIII (?) ст. Сланець (?).
Колекція Б. та В. Ханенків, № 3021 (Ханенко 1902, табл. XXXVII, № 1303; Колекція КПЛ, ф-9427)

вій руці біля лівого плеча вістрям догори він тримає короткий широкий односічний меч із кулястим навершям. У лівій опущеній руці – піхви з оббитим навколо них ремінцем із пряжкою з овальною рамкою. Лик архангела мужній, погляд вузьких довгастих очей строгий, вигнуті брови зведені, ніс широкий, прямий, рот і підборіддя маленькі, губи щільно стиснуті. Довге волосся, з прямим проділом, укладене крупними локонами і хвилястим пасмом лягає на праве плече. Плечі широкі (ліве значно ширше, ніж праве), руки сильні, непропорційно короткі. Обладунок лускатий, з довгастих пластин з ребром посередині, туніка з рукавами по лікоть і широким подолом із дрібними складками. Короткий військовий плащ, скріплений біля правого плеча фігурною фібулою, перекинута за спину і закриває тільки ліве плече. Його складки утворюють зигзаг, край оформлений двома врізними лініями. Крила складені фронтально за спиною. Наплічні пір'я крил передані аналогічно лусочкам панцира. Німб широкий, рельєфний, гладенький, з короткими врізними рисочками по краю. Написи відсутні. Невеликі сколи є на рамці та по лінії розлому в горішньому лівому кутку. По лінії розлому камінь виглядає світлішим, на поверхні іконки є сліди забруднення (?).

Іконографія архангела Михаїла в обладунках і з піднятим мечем – архістратига небесного воїнства і переможця Сатани – широко представлена на нагрудних іконках та емалях X–XVI ст. [Николаева 1968, № 37, 60, 80, 83, 101; Kalavrezou-Maxeiner 1985, nos. 11, 21, 23, 27, 102, 105, 107, 124, 136–138, 142, 143, A-63; Byzantium 1994, no. 199; Enkolpia 2001, nos. 12, 15, 40; Стерлигова 2013, № 40, 45]. Традиційно його зображували з двосічним мечем. Короткий вигнутий односічний меч на іконці відповідає лангсаксу («довгий сакс») – односічному важкому мечу, що розвився з великого ножа германців – скрамасакса, популярного на території Скандинавії та серед вікінгів. Він також схожий на рідкісний різновид європейської клинкової зброї – фальшійон, або фальчійон (falchion) – бойовий ніж із рублячим зубом у нижній частині клинка, що з'явився в Центральній Європі у XIII ст. та існував до XVII ст. Із середини XIII ст. і до

Іл. 10. Архангел Михаїл. XIII–XV ст. (?).
Стеатит (?). Колекція Б. та В. Ханенків, № 3046
(Колекція КПЛ, ф-9427)

кінця XV ст. фальшіони мали симетричне перехрестя [Seitz 1981, S. 186–195; Окшотт 2004, с. 275–278]. Зображення коротких мечів відомі у середньовічному європейському мистецтві XII–XVI ст. (бронзові врата 1152–1154 років кафедрального собору в Плоцьку, мініатюри 1262–1277 років Вестмінстерської бібліотеки, рельєф «Солдат охороняє Гроб Господній» 1340–1345 років у Музеї будівництва собору Нотр-Дам у Страсбурзі, розпис вівтаря Діви Марії в Кракові 1477–1489 років). Вочевидь, відображаючи зміни в арсеналі, короткі криві мечі, або фальшіони, з'являються і в зображеннях архангела Михаїла. З ним пов'язують бутафорський ніж межі XV–XVI ст. завдовжки близько 60 см, що був знайдений у Ризі на одному з вівтарів церкви Святого Петра [Брузис 2019, с. 54–56, рис. 1, 3]. Променисті німби, відомі на західноєвропейських рельєфах з XII ст., у варіанті зображення променів короткими рисочками, як на іконі, – на візантійських іконах XIV–XV ст. [Enkolpia 2001, nos. 38, 57] та давньоруських XIII–XIV ст. [Николаева 1983, табл. 18, 1; 20, 3; 31, 3; 32, 7; 35, 6, № 84, 105, 176, 186, 202]. Це означає широкий діапазон датування іконки в межах XIII–XV ст.

Добре модельований рельєф, акцент на психологічній характеристиці лику, зеленкуватий колір каменю й вузька скошена до тла рамка не виключають візантійського походження іконки. Підтверджує це і стилістично близьке зображення архангела Михаїла на візантійській стеатитовій іконці (місцезнаходження невідоме), яку

здогадно Й. Калаврезу датує XIII ст. [Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 247, pl. 96, no. A-63].

Камінь вважається вічним матеріалом, тому хочеться сподіватися, що ця публікація не тільки повертає з небуття неопубліковані іконки ханенківської колекції, але й допоможе з часом відшукати їх.

Джерела та література

Архипова, Е. И. 2015. Каменные иконки со святыми воинами: византийское наследие и южнорусская традиция. *Труды Государственного Эрмитажа, 70: Византия в контексте мировой культуры. Мат. конф., посвящ. памяти А. В. Банк (1906–1984)*. Санкт-Петербург, с. 271–289.

Архипова, Є. 2016. Іконки з Десятинної церкви і «міста Володимира». *Opus mixtum*, 4, с. 98–112.

Банк, А. В. 1978. *Прикладное искусство Византии IX–XII вв. Очерки*. Москва.

Банк, А. В. 1982. Об одной группе византийских стеатитов. *Зограф*, XIII, с. 7–8.

Білоконь, С. 1998. Про Поліну. *Пам'ятки культури*, 1 (118), с. 134–153.

Брузис, Р. 2019. Бутафории оружия ближнего боя XIV–XVI вв. на территории Латвии. *Археологические вести*, 25. Санкт-Петербург, с. 50–60.

Вздорнов, Г. И. 1975. Архивные материалы по истории древнерусского искусства. *Археологический ежегодник за 1974 г.* Москва, с. 77–84.

Высоцкая, Н. Ф. 1983. *Пластика Белоруссии XII–XVIII веков*. Минск.

Гуревич, Ф. Д. 1982. Новые данные о стеклянных иконках-литоках на территории СССР. *Византийский временник*, 43 (68), с. 178–182.

Егоров, Н. С., Титов, С. М. 2010. *Рыцарство. Дворянство. Армия. Французско-русский толковый словарь*. Санкт-Петербург.

Залесская, В. Н. 1997. Литоки XIII в. в собрании Государственного Эрмитажа. *Древнерусское искусство: Русь. Византия. Балканы. XIII век*. Санкт-Петербург, с. 150–157.

Колекція барельєфних іконок. Росія XVI–XIX ст. Фото початку XX ст. / Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», КПЛ, ф-9427.

Корнієнко, Н. 2005. Музей Ханенків у 1920-ті роки. *Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції*, 7, с. 5–30.

Крамарева, О. 2005. Колекція предметів сакрального мистецтва із збірки Богдана та Варвари Ханенків. *Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції*, 7, с. 100–110.

Лазарев, В. Н. 1970. *Русская средневековая живопись: Статьи и исследования* / [АН СССР; Ин-т истории искусств Мин-ва культуры СССР]. Москва.

Моршакова, Е. А. 2013. *Древнерусская мелкая пластика: Наперсные кресты, иконы и панагии XII–XV веков: Каталог*. Москва.

Наследие. 2011. *Наследие византийского Херсона* / Т. Яшаева, Е. Денисова, Н. Гинькут, В. Залесская, Д. Журавлев; Национальный заповедник «Херсонес Таврический» и др. Севастополь; Остин.

Николаева, Т. В. 1968. *Древнерусская мелкая пластика XI–XVI веков*. Москва.

Николаева, Т. В. 1983. *Древнерусская мелкая пластика из камня. XI–XV вв., САИ Е1-60*. Москва.

Окшотт, Э. 2004. *Археология оружия. От бронзового века до эпохи ренессанса* / пер. с англ. М. К. Якушиной. Москва.

Порфиридов, Н. Г. 1959. Об одной группе древнерусских медных литых изделий. *Сообщения ГРМ*. Ленинград, с. 52–55.

Розанова, Н. В., Бекенева, Н. Г. 1995. Иконопись XII – начала XV века. *Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания 1: Древнерусское искусство X – начала XV века.* Москва, с. 27–186.

Рындина, А. В. 1978. *Древнерусская мелкая пластика. Новгород и Центральная Русь XIV–XV веков.* Москва.

Святой Николай. 2006. *Святой Николай Мирликийский в произведениях XII–XIX столетий из собрания Русского музея / Альманах, 132.* Санкт-Петербург.

Сидоренко, Г. С. 1995. Прикладное искусство. *Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания 1: Древнерусское искусство X – начала XV века.* Москва, с. 199–220.

Смирнова, Э. С. 1976. *Живопись Великого Новгорода. Середина XIII – начало XV века.* Москва.

Список експонатів 1936. *Список експонатів, переданих до Музею російського мистецтва (Акт від 23.IV–1936 р.).*⁴

Список речей 1936. *Список речей, переданих з Музею Західного мистецтва до Музею Російського Мистецтва. (Художні вироби Візантії X–XI ст.) від 23.04.1936 р.,* Науковий архів Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, опис 1, справа 44: Акти прийому, видачі та передачі експонатів музею. Списки експонатів музею, 1925–1941 рр., арк. 273–275.

Стерлигова, И. А. 2013. Искусство миниатюрной резьбы в Византии. *Византийские древности. Произведения искусства IV–XV веков в собраниях Музеев Московского Кремля: Каталог / [отв. ред.-сост. И. А. Стерлигова].* Москва, с. 194–305.

Тотев, К. 1993. Каменни икони от средновековна България. *Археология, 1,* с. 10–19.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1900. *Древности русские. Кресты и образки,* II. Киев.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1902. *Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.),* V. Киев.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1907. *Древности Приднепровья и побережья Черного моря,* VI. Киев.

Членова, Л. 1999. Богдан Іванович Ханенко та Перший міський музей у Києві. *До 150-річчя від дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею: матеріали наук.-практ. конф. /* Голов. упр. культури, Київ. міськдержадмін., Київ. музей захід. та схід. Мистецтва. Київ, с. 31–35.

Шевченко, Э. В., Орецкая, И. А. 2011. Ипатий. Иконография, *Православная энциклопедия, 26: Иосиф I Галиснот–Исаак Сирин.* Москва, с. 165–168.

Byzantium 1994. *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections / [ed. By David Buckton].* London.

Enkolpia 2001. *Enkolpia: The Holy and Great Monastery of Vatopaidi /* Y. Ikonomaki-Papadopoulou, B. Pitarakis, K. Loverdou-Tsigarida. Mount Athos.

The Glory 1997. *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843–1261 / [ed. H. C. Evans, W. D. Wixom].* New York.

Hetherington, P. 2008. Byzantine steatites in the possession of the Knights of Rhodes. Hetherington P. *Enamels, Crowns, Relics and Icons: studies on luxury arts in Byzantium, XVII* (Variorum collected studies series). Aldershot, p. 1–25.

Kalavrezou-Maxeiner, I. 1985. *Byzantine Icons in Steatite, 1, 2,* Byzantina Vindobonesia 15. Vienna.

Parani, M. G. 2003. *Reconstructing the reality of images: Byzantine material culture and religious iconography, 11th–15th centuries.* Leiden.

Popovich, Lj. 1983. An Examination of Chilandar Cameos, *Hilandarski zbornik 5,* p. 7–49.

Ross, M. C. 1962. *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton*

⁴ Документ надано Національним музеєм мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

Oaks Collection I: Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting. Washington.

Seitz, H. 1981. *Blankwaffen*, 1. München.

Die Welt 2004. *Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe – Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur* / Herausgegeben von Ludwig Wamser. München [Stuttgart].

Wentzel, H. 1959. Das Medaillon mit dem Hl. Theodor und die venezianischen Glaspasten im byzantinischen Stil, *Festschrift für Erich Mayer*. Hamburg, S. 50–67.

Wentzel, H. 1962. Die Kamee mit dem Hl. Georg in Schlosse zu Windzor, *Festschrift Friedrich Gerke: variae formae, veritas una; kunsthistorische Studien*, 4, S. 103–112.

Перелік скорочень

ГРМ - Государственный русский музей (Санкт-Петербург)

КПЛ – Києво-Печерська лавра

МІК – Музей історії міста Києва

НКПІКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Зниклі цінності давнього Києва за свідченнями документів

Статтю присвячено кільком маловідомим фактам знахідки в Києві коштовностей великокняжого періоду та їх долі. Речі мають велике наукове значення і належать до блискучої спадщини Київської Русі.

Ключові слова: скарби, давній Київ.

The article addresses several little-known facts surrounding the discovery and fate of the treasures unearthed in Kyiv which date back to the period of the Grand Princes. The items have a significant academic value and are a part of the extraordinary legacy of Kyiv Rus'.

Key words: treasures, Old Kyiv.

Можна сподіватися, що знайдені в Києві середньовічні речові скарби представляють не всю групу і, можливо, не всі типи цінностей, що були у вжитку за давніх часів. Поки що не визначено іменних скарбів, тобто тих, що належали відомим в історії особам. Але серед знайдених, безперечно, є важлива частина дорогоцінностей князівських династій Київської держави, яка зберігає цінні відомості про мистецтво, середньовічну моду і соціальний стан їхніх власників, тогочасні впливи, традиції та вірування їх замовників, товарний обмін і культурно-мистецькі взаємозв'язки з іншими країнами, високу самотутню культуру Русі та її найпотужнішого центру художньої майстерності – Києва.

Кожна знахідка скарбу дорогоцінностей була несподіваною і хвилюючою подією. Улітку 1949 року археолог І. М. Самойловський [Козюба 2012, с. 125–127] проводив археологічні спостереження за земляними роботами під час прокладання траншеї газопроводу в давній центральній частині Києва, відомій під назвою «місто Володимира». Під час цих робіт 31 травня 1949 року по вул. Трьохсвятительській, навпроти буд. 4а, що належав Михайлівському монастирському комплексу, було виявлено у срібній чаші скарб дорогоцінних речей, загальною вагою 1548 г. Переданий до Інституту археології Академії наук УРСР, скарб був докладно описаний і опублікований [Самойловський 1952, с. 120–

125]. Автор зазначив, що це вже сьома знахідка скарбу на Михайлівській горі в районі Михайлівського монастиря, і дав інформацію про знайдений 1905 року під час каналізаційних робіт у середній частині Трьохсвятительської вулиці скарб, який не зберігся. Начебто з цього скарбу до Ермітажу було передано хризовул (золота висяча печатка) з написом «митрополита всея Роси», срібні кільця та персні. Серед прикрас була й пара колтів, прикрашених емальми.

На Трьохсвятительській вулиці, назва якої походить від церкви Трьох Святителів, розташованої на Михайлівській площі, було знайдено чимало цінних знахідок (іл. 1). За даними відомого зведення давньоруських скарбів на цій території (вул. Трьохсвятительська, Михайлівська гора, навколо Михайлівського монастиря, тобто у «місті Святополка-Михайла» XII ст.) до 1954 року було знайдено тринадцять скарбів. Деякі з них також не збереглися або були частково пограбовані [Корзухина 1954, № 83–85, 89, 102–110]. Проте жодний з них не був знайдений у 1905 році, а до складу відомих не входила золота висяча печатка. Не було золотої печатки і серед опублікованих знавцями сфрагістики [Лихачев 1928; Янин 1970].

Підтвердження достовірності інформації І. М. Самойловського вдалося виявити серед архівних матеріалів. Про існування такої печатки свідчить лист В. Є. Гезе¹ з Києва до археолога О. А. Спіцина² у Санкт-Петербурзі,

¹ Гезе Віктор Євгенович (1867–1938) – француз за походженням, штабс-капітан і археолог за покликанням. Закінчив юридичний факультет Київського університету, мешкав на Андріївському узвозі, 28. Уважно стежив за земляними роботами в місті. З 1901 року займався археологічними розкопками на території Вишгорода, Трипілля, Канева, працював у музеях Києва, Чернігова, Москви та Ленінграда. З 1906 року відійшов від колекціонування, але продовжував співпрацю з Імператорською археологічною комісією, продавав їй придбані на власні кошти невеликі колекції старожитностей Новгород, Київської та Полтавської губерній з метою розподілу їх по музеях.

² Спіцин Олександр Андрійович (1858–1931) – археолог, кандидат історичних наук, професор. З 1892 року – співробітник Імператорської археологічної комісії, з 1919 року – Російської академії історії матеріальної культури, Імператорського російського археологічного товариства. Фахівець з вивчення та розшифровки середньовічних написів.

у якому він повідомляє про окремі придбання колекціонера Т. Т. Кундеревича. Він мешкав по вул. Софійській, 8, де зберігалися його зібрання гравюр, живопису, багата бібліотека, що включала численні видання з мистецтва, археології, нумізматики тощо, та значна археологічна колекція [Друг 2005, с. 167–176].

У листі В. Є. Гезе писав про скарб, прихований Золотницьким, про хворобу й операцію Хвойки, потім про Т. Кундеревича: «<...> он очень энергично “копал” сидя в Киеве <...> его «находки» – скифские золотые серьги, тельник, золотая печать, рисунок прилагаю <...> Печать сделана из золота высокой пробы и весит около золотника». Гезе намагався методом тиснення на платівку скопіювати напис на печатці і навів у листі слово грецькими літерами, але пояснює, що деякі букви не вийшли: «<...> одно лишь кажется наиболее достоверно, что печать какого-то митрополита <...> Вместе с ней была найдена и серебряная венецианская монета, я ее мельком видел у одного любителя. Думаю, что она XI в., а печать не позже XII в. Она очень характерна, а главное уникальна и способна с ума свести наших сфрагистов. Один из видевших ее оценил в 1000 руб. И предложил даже, что он ручается за то, что ее за такую сумму отдаст будто в Москве, что она реже Владимирова Злата <...> Прилагаю рисунок сделанный наскоро, но дающий впечатление о величине и характере хрисула.

P.S. Покажите рисунок г. Лихачеву». [Письмо В. Є. Гезе 1906].

На жаль, ескіз печатки, який містився в нижній частині листа, під текстом, був акуратно відірваний. Напевно, аби виконати прохання, О. А. Спіцин відірвав малюнок печатки, щоб показати його для визначення та експертизи знавцю палеографії і сфрагістики, колекціонеру М. П. Лихачову.

Цей лист, таким чином, свідчить, що золота печатка, зазначена в переліку речей скарбу Самойловським, дійсно існувала та є достатньо переконливим доказом знахідки такого скарбу в Києві в 1905 році. Як найвизначніша його річ та унікальна для Києва знахідка, вона потрапила до приватної колекції.

Лист В. Є. Гезе, датований жовтнем 1906 року, також відповідає хронології подій. Доля золотої печатки з написом, як і решти

речей скарбу, залишається невідомою, але факт його знахідки не можна ігнорувати.

Продати в той час виявлені в Києві старожитності було не складно. Навіть місцеві газети подавали оголошення на зразок: «Старинные вещи: бронзу, мебель, фарфор, эмали, золото, серебро, оружие, картины, гравюры, и **вещи из раскопок** [виділено жирним шрифтом. – Л. П.] покупает “А. Я. Золотницкий” – Киев, Крещатик, 23. Приобретаем также жемчуг, драгоценные камни и бриллианты, монеты и лом золота и серебра. Справки, оценка» [Газета, 1911, № 24, 24 июня].

Чимало давніх речей зникало, продавалося, переходило з одних приватних рук в інші. Ще про одну унікальну річ варто згадати. Це – золота з перегородчастою емаллю платівка у формі кіотця із зображенням апостола Марка від діадеми початку XII ст. Діадеми зі з'єднаних золотих платівок у формі кіотців складала композицію Дієсуса (канонічно зумовленого ряду святих, звернених у позі моління до центральної фігури Христа) з окремими фігурами святих, іноді з написами, і орнаментациєю, дрібними підвісками та перлами.

Кіотець з апостолом Марком був складовою частиною діадеми, яка, як вважають, належала київському князю Володимирі Мономаху (1113–1125). За яких обставин така цінна річ була знайдена, невідомо. Уцілілий від неї кіотець століттями зберігався в одній з печерних церков Києва. У XVII ст. для нього було виготовлено золотий футляр. Пізніше він потрапив до приватної збірки, а в 1982 році був проданий і поповнив колекцію Державного Ермітажу [інв. № ЕРО 9309, розмір – 4,0×2,9×0,4 см]. У цій самій колекції зберігається ще один золотий з перегородчастою емаллю кіотець із зображенням Богоматері [інв. № 2033/1, розмір – 3,8×3,0 см] від іншої київської діадеми XII ст. Він був знайдений 1900 року в Ярославлі – місті, пов'язаному з князем Ярославом Мудрим і заснованим з метою захисту північних кордонів Київської Русі у 1010 році. З Імператорської археологічної комісії, куди кіотець надійшов 1901 року, був переданий до Ермітажу (іл. 2).

Зазначені речі як свідки великої епохи київських князів експонувалися на багатьох

виставках у Санкт-Петербурзі (1983, 1985), Італії, Німеччині, інших країнах [Русская эмаль 1987, № 6; Ori 1986, p. 79, no. 46; 1000 Jahre 1989, p. 196, il. 253; p. 387, cat. no. 253, 254]. Ці унікальні й досконало виконані деталі належать до рідкісних творів давньоруського прикладного мистецтва в техніці пере-

городчастої емалі та вказують на збільшення кількості київських золотих діадем.

Згадані в статті знахідки свідчать, що значна частина київського матеріалу все ще залишається поза обліком і вивченням, але кількість ідентифікованих поступово зростає.

Джерела та література

- Газета, Киев, 1911, № 24, 24 июня.
Друг, О. 2005. Київський колекціонер Ф. Ф. Кундеревич. *Київ і кияни*, 4. Київ, с. 167–176.
Козюба, В. К. 2012. До 130-річчя Іллі Михайловича Самойловського. *Археологія*, 1, с. 125–127.
Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX–XIII вв.* Москва; Ленинград.
Лихачев, Н. П. 1928. *Материалы по истории византийской и русской сфрагистики.* Ленинград.
Письмо В. Е. Гезе из Киева А. А. Спицину в Петербург от 7 октября 1906 г. РА ИИМК РАН, дело ИАК № 116/1906, л. 6–7.
Русская эмаль 1987. *Русская эмаль XII – начала XX века. Из собрания Государственного Эрмитажа.* Ленинград.
Самойловський, І. М. 1952. Новий скарб часів Київської Русі. *Археологія*, VI, с. 120–125.
Янин, В. Л. 1970. *Древнерусские печати X–XV вв.*, 1. Москва.
1000 Jahre 1989. 1000 Jahre russische Kunst: Zur Erinnerung an die Taufe der Rus im Jahr 988. Schleswig-Holsteinisches.
Ori 1986. Ori e argenti dall'Ermitage [autori del catalogo, J. O. Kagan, O. G. Kostyuk, M. N. Lopato]. Lugano: Collection Thyssen-Bornemisza; Milano: Electa international.

Експонати Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у статтях німецьких учених із журналу «Спадщина германців» 1942–1943 років

У статтях німецьких учених із журналу «Спадщина германців» 1942–1943 років, які обґрунтовували права німців на окуповану територію України, опубліковано кілька фотографій експонатів Центрального історичного музею в м. Києві. Ці світлини допомагають прослідкувати долю окремих експонатів під час гітлерівської окупації, а також ідентифікувати депаспортизовані предмети.

Ключові слова: Центральный історичний музей, евакуація музейних цінностей, нацистська окупація Києва, журнал «Спадщина германців», Рудольф Штампфус, Пауль Грім, Нада Германн.

In the papers of the German scholars in the journal "Germanen Erbe", which grounded the German rights to the occupied Ukrainian territory, several photographs of the exhibits from the Central Historical Museum in Kyiv were published. These pictures could help to trace the destiny of some exhibits during Hitler's occupation period as well as identify unknown artifacts.

Keywords: the Central Historical Museum in Kyiv, evacuation of museum values, Nazis' occupation of Kyiv, journal "Germanen Erbe", Rudolf Stampfuß, Paul Grimm, Nada Hermann.

Під час гітлерівської окупації археологічні колекції Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (ЦІМ) було передано під нагляд Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга. Перед співробітниками штабу було поставлено завдання розробити нові напрями дослідження давньої європейської історії. Вони повинні були здійснювати окремі дослідження на окупованих територіях, які мали «на противагу радянській пропаганді історично обґрунтувати німецьку присутність на Сході» [Кашеварова 2014, с. 499, 507].

Уже звіт про роботу Зондерштабу до- і ранньої історії за 1942 рік у загальних рисах сформулював перебіг історичного процесу з точки зору німецьких науковців [Кашеварова 2014, с. 505, 507; Bericht 1942, арк. 200]. Окрему увагу цьому питанню присвятив також Р. Штампфус¹, характеризуючи експозицію Крайового музею до- і ранньої історії. Він бачив своє завдання в тому «щоб отримати уявлення про дійсний перебіг доісторичного часу в Україні. І результат приніс здивування в усіх сенсах. Він однозначно продемонстрував, що північна (нордична) і германська частина в заселенні України в доісторичний час, попри сподівання, була великою...» [Stampfuß 2009, S. 258; Сорокіна, Радієвська, Завальна 2016, с. 353].

Згідно зі створеною німецькими вченими теорією, просування на південь індогерманських племен розпочалося ще за доби неоліту.

Трипільська культура зазнала значних північних впливів: спочатку культури лійчастого посуду, пізніше – культур шнурової кераміки, що демонструється на прикладі усаївської групи. На наступному етапі найзначніші впливи справили нордичні культури кулястих амфор і шнурової кераміки. Ставлення народів степу (ямної та катакомбної культури) до носіїв північних впливів характеризувалося як остаточно нез'ясоване. Зрубна культура проголошувалася культурою кола «пізньої шнурової кераміки». Народ скіфів сформувався на основі населення, що мігрувало з півночі, проте зазнало впливу з боку Азії. У I ст. н. е. на територію України з півночі прийшли племена скірів і бастарнів і почали утискати грецькі міста, їх ідентифікували із зарубинецькою культурою. У II ст. н. е. останніх замінили готи, які заснували квітучу імперію біля Чорного моря, що ототожнюється з черняхівською культурою. Після нашестя гунів утворилися готські князівства в Криму. У IX ст. вікінги заснували велику імперію із центром у Києві. Ця ідеологічно заангажована схема вінчалася висновком: «Дослідження з давньої історії свідчать також про те, що найкращі часи українського минулого пройшли під північно-германським пануванням, а кожне володарювання азійських народів, як, наприклад, за часів гунів та монголів, означало крок назад у культурному розвитку» [Кашеварова 2014, с. 507]. Зрозуміло, що при

¹ Рудольф Штампфус (1904–1978) – співробітник Оперативного штабу, з грудня 1941 року – уповноважений з питань до- і ранньої історії при райхскомісарі України, з листопада 1942 року – голова Крайового інституту до- і ранньої історії.

розробці цієї концепції німці виконували поставлене перед ними завдання, перебудовуючи історичний процес завдяки наданню переважного значення одним факторам, відповідно затушовуючи або ігноруючи інші.

Виконуючи зазначені завдання, німецькі науковці, залучені Оперативним штабом, оглядали місцевий матеріал і писали статті, у яких вибудовували картину тисячолітнього панування германців на окупованій території [Кашеварова 2005, с. 222–223]. Зокрема, у журналі «Germanen Erbe» («Спадщина германців»)² у 1942–1943 роках було опубліковано три статті, які охоплювали історію України від найдавніших часів до періоду середньовіччя, вписуючи її у затверджену концепцію. Для підтвердження своїх тез автори використовували конкретний місцевий матеріал, тому тексти багато ілюстровані археологічними знахідками з України, більша частина з яких представляє експонати Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві, хоча були й експонати з інших установ. Археологічні колекції музею стали основою для створення Крайового музею до- і ранньої історії, який існував у Києві у 1942–1943 роках, а восени 1943 року ці матеріали було вивезено до Німеччини. Питання ідентифікації окремих предметів на фотографіях зі «Спадщини Германців» уже порушено авторками [Сорокіна, Завальна 2014, с. 449–450; Сорокіна, Завальна, Радієвська 2015, с. 293, рис. 5, 1], проте комплексне завдання ідентифікації максимальної кількості світлин ще не ставилося. Доля музейних предметів, опублікованих у статтях цього видання, склалася по-різному, тому авторки поставили за мету визначити місце перебування цих експонатів у довоєнний період, прослідкувати їх переміщення під час війни та виявити сучасне місцезнаходження.

Першу зі згаданих статей написав німецький археолог Пауль Грімм³ у 1942 році, можливо, під час перебування в Києві. Вона

називалася «Нордичні знахідки неолітичної доби з України» [Grimm 1942, S. 141–148] та мала на меті пошук північно-західних впливів на культури з території України. Ці впливи були знайдені в культурі кулястих амфор і шнурової кераміки. Також П. Грімм розглянув походження свастики серед інших символічних знаків і дійшов висновку про їхнє північне походження. Серед ілюстрацій до статті П. Грімма були ідентифіковані такі предмети.

Комплекс посуду із с. Стрітівка Кагарлицького району Київської області [Grimm 1942, Abb. 3] – кубки середньодніпровської культури (іл. 1), розкопані В. В. Хвойкою 1897 року та опубліковані Ф. Вовком [Вовк 1900, с. 1–11], у тому ж році надійшли до Музею як дарунок від Н. А. Терещенка (інв. № а107/171, 172, 175). П. Грімм зазначав, що це «типові середньоєвропейські форми»; і дійсно, стрітівські кубки вважаються одними з найдавніших в Україні серед високогорлих кубків «часу загальноєвропейського горизонту культур шнурової кераміки» [Бунятян, Якубенко 2005, с. 213–214]. Негатив фотографії, використаної в статті, було виявлено в археологічних фондах НМІУ. Переміщення під час війни цих посудин за документами не простежується, але, враховуючи їхню надзвичайну важливість для нацистської ідеології, їх, імовірно, вивозили до Німеччини. Зараз посудини зберігаються в НМІУ⁴.

Амфора (інв. № а190/283) *із с. Грицинци Канівського району Черкаської області* [Grimm 1942, Abb. 4] – випадкова знахідка, записана до каталогу Музею у травні 1915 року, належить до старожитностей культур шнурової кераміки (іл. 1). На думку П. Грімма вона наочно демонструє наявність контактів з північчю та могла потрапити на територію України лише внаслідок міграцій населення. Посудину, ймовірно, було вивезено до Німеччини. Наразі зберігається в НМІУ⁵.

Посуд із с. Суємці Баранівського району Житомирської області – знайдений

² Журнал «Germanen Erbe» – офіційний друкований орган Імперського союзу німецької доісторії, який виходив під редакцією Г. Райнерта.

³ Пауль Грімм (1907–1993) – співробітник Оперативного штабу, із січня 1942 року керував перевезенням археологічних колекцій ЦІМ з Лаври, а з березня до листопада 1942 року офіційно очолював Окружне управління до- і ранньої історії при генералкомісарі [Сорокіна, Завальна 2014, с. 449–450].

⁴ Від 2013 року виставлені в експозиції Музею в залі № 2 «Доба міді-бронзи».

⁵ Від 2013 року виставлена в експозиції Музею в залі № 2 «Доба міді-бронзи».

Abb. 3. TONGEFASSE aus einem Grabhügel der Schnurkeramik. Stretiwka, Gen.-Bez. Kiew

kurzem verziertem Halsteil und etwas breitere Köpfe, bei denen die gleiche Verzierung auch noch auf dem Unterteil des Gefäßes vorkommt. Daneben finden sich noch andere, meist einfache Napf- und Becherformen, wie sie ähnlich in der übrigen, von der Schnurkeramik bestimmten endsteinzeitlich-frühbronzezeitlichen Keramik in ganz Europa auftreten. Auch der eiförmige Topf der nordischen Siedlungskeramik taucht jetzt als Grabgefäß auf.

Die Verzierung entwickelt sich ähnlich. Echte Schnurverzierung kommt noch verhältnismäßig häufig vor. Daneben werden dann die Muster eingegrift und viel flüchtiger ausgeführt. Viele Gefäße sind ganz unverziert, während andere wieder um den Hals einen plastischen, mit Tupfen verzierten Wulst tragen, eine Übernahme aus der nordischen Siedlungskeramik (Abb. 5c).

Den Zusammenhang dieser eben beschriebenen jüngeren Formen mit den schnurkeramischen Ausgangsformen zeigt das gemeinsame Vorkommen in Grabhügeln und Gräbergruppen und die Bestattungsformen, die noch völlig denen der reinen Schnurkeramik gleichen (Abb. 1).

Besonders erwähnenswert sind zwei Gefäße, die in diesen endschnurkeramischen Kreis gehören, und als Seltenheit für diesen Kreis Hakenkreuze

und hakentkrenzähnliche Zeichen tragen (Abb. 6–9).

Das Gefäß (Abb. 6 u. 7) stammt aus einem Hügelgräberfeld Njadowi Mogili bei dem Dorf Kiritowka im ehem. Gouv. Charkow. In diesen Hügeln wurden zahlreiche Hockergräber mit insgesamt 39 Beigefäßen, darunter 15 verzierten, gefunden. Die genauen Fundumstände dieses Gefäßes ließen sich nicht mehr feststellen.

Es ist von dunkelbrauner Farbe, 13,6 cm hoch und 16,7 cm breit. Die Verzierung ist durch eine eingedrückte Schnur hergestellt. Die Schulter wird oben und unten durch je eine Schnurreihe begrenzt, dazwischen läuft ein Fries von aufrecht stehenden Dreiecken, die mit schrägliegenden Schnurlinien gefüllt sind. Die andere Seite des Frieses wird aus einem unregelmäßigen Zeichen

Abb. 4. AMPHORE der jüngeren Schnurkeramik von Griscincy, Geb. Kanew

und 3 Hakenkreuzen gebildet. Das erstere besteht aus 3 waagerecht liegenden gefnickten S-förmigen Zeichen, an das nach unten 3 kurze Schnurlinien senkrecht angefügt sind. Die Äste der Hakenkreuze liegen schräg auf dem Hals, während die Arme so angewinkelt sind, daß sie senkrecht und waagrecht

Abb. 5. JUNGSTE SCHNURKERAMIK aus der Ukraine. a) Pereschora, Gouv. Cherson. b) Kiritowka, Gouv. Charkow. c) Gouv. Kiew. d) Dnjeptroges, Tal Gadjusza, Hügel 5 Best. 12/41

у мегалітичних гробницях культури кулястих амфор, розкопки І. Ф. Левицького 1926 року [Левицький 1926, арк. 30–35, рис. 24–26]. Надійшов до ЦІМ 1936 року з Археологічного музею ВУАН [Козловська 1936, арк. 34] та був виставлений в експозиції ЦІМ у 1938–1941 роках [Сорокіна, Радієвська, Завальна 2016, с. 329, рис. 4, 2]. П. Грімм опублікував сім посудин (амфори, кубки, покривка) [Grimm 1942, Abb. 10]. Цілком можливо, що ці посудини вивозили до Німеччини. Після війни вони були представлені в експозиції Київського історичного музею. Зараз ці експонати зберігаються у НМІУ (інв. № а3/298, 299, 300, 301, 302, 303, 304; від 2013 року частково перебувають в експозиції залу № 2, решта зберігається у фондах).

Посудини зі свастикоподібними знаками зрубної культури із с. Кириківка Великописарівського району Сумської області з розкопок К. М. Мельник-Антонович курганного могильника Рядові могили 1900–1901 років. У 1902 році посудини із цих розкопок були передані до Музею старожитностей Університету св. Володимира, чий колекції 1936 року потрапили до ЦІМ [Козловська 1936, арк. 31]. Довоєнні негативи представляють обидва горщики склеєними з фрагментів у цілі форми. Зрозуміло, що вони викликали особливий інтерес П. Грімма, який відніс їх до культурного кола пізньої шнурової кераміки [Grimm 1942, S. 144–145; Abb. 6–9]. Під час війни ці два горщики були депаспортизовані та зберігалися у фондах НМІУ в колекції предметів невідомого походження (а211/1013, 1122; перебувають в експозиції НМІУ, зал № 2). Одна з посудин була розбита на понад 50 уламків у місцях попередньої реставрації, ймовірно, під час транспортування при вивезенні до Німеччини та зберігалася у формі розвалу. Інша посудина залишалася склеєною. Обидві посудини були ідентифіковані 2006 року завдяки опублікуванню в статті В. М. Корпусової та В. В. Отроценка фотографій зі статті П. Грімма [Отроценко, Корпусова 2003, с. 13–14]. Зовнішній вигляд предметів відновила реставраторка

НМІУ І. О. Костюк [Сорокіна, Костюк 2011, с. 81–83]. Таким чином, стаття П. Грімма дозволила повернути експонатам їхню втрачену під час війни історію.

Кам'яні шліфовані сокири – П. Грімм наводить фотографію, на якій зафіксовано 10 зображених у профіль кам'яних сокир [Grimm 1942, S. 148, Abb. 12]. У НМІУ було виявлено негатив цієї світлини, а також другий негатив, на якому ті самі сокири сфотографовані з іншого ракурсу [Сорокіна, Завальна, Радієвська 2015, с. 293, рис. 5, 1]. Сокири переважно належать до середньодніпровської культури та катакомбної культурно-історичної спільноти. П. Грімм особливо наголошував на великій кількості сокир, що зазнали нордичних впливів [Grimm 1942, S. 147]. Треба зазначити, що Музей володів доволі значною колекцією кам'яних сокир (зараз вона нараховує понад 600 од. зб.). Кам'яні сокири були широко представлені в довоєнній експозиції ЦІМ [Сорокіна, Радієвська, Завальна 2016, с. 329, рис. 4, 2]. Деякі сокири з фотографії вдалося ідентифікувати, і зараз вони зберігаються в НМІУ (інв. № а211/1449, а190/321, а217/46, а283/3, а107/48). Деякі з них виставлені у експозиції НМІУ (зал №2), решта зберігається у фондах).

Наступним етапом перебування германського населення на території України вважалися перші століття нової ери, розглянуті в статті Рудольфа Штампфуса «Германці в Україні» [Stampfuß 1942, S. 130–140]. Аналізуючи матеріали зарубинецької культури, автор визнає їхню належність германському племені бастарнів. Він наводить фотографії матеріалів з могильника поблизу с. Корчувате Київської області⁶ [Stampfuß 1942, Abb. 2–6]. Розкопки цього могильника проводилися Інститутом археології у 1940–1941 роках під керівництвом І. М. Самойловського [Самойловський 1947, с. 101–109; Самойловский 1959, с. 61–93]. У 1942–1943 роках І. М. Самойловський був співробітником Крайового музею до- і ранньої історії, до якого потрапили археологічні матеріали з розкопок Корчуватівського могильника. Ймовірно, частина колекції була передана до ЦІМ перед війною, оскільки матеріали з могильника вказані в му-

⁶ Нині Корчувате є передмістям Києва.

зейному акті про збитки, проте ці матеріали не встигли пройти музейну інвентаризацію.

На думку Р. Штампфуса, Корчуватівський могильник є однією з найважливіших нових знахідок західногерманського матеріалу [Stampfuß 1942, S. 131]. Через розходження в інтерпретації знахідок із цього могильника в І. М. Самойловського відбувся конфлікт із Р. Штампфусом, який коштував досліднику роботи в музеї [Козюба 2012, с. 126]. В автобіографії вчений писав: «Фашистський професор Штампфус прибрав до рук матеріал Корчуватівського могильника, відсторонивши мене. Про таке порушення моїх авторських прав я подав протест до Надзвичайної державної комісії 1 грудня 1943 р.» [Самойловский 1954, арк. 2]. Матеріали Корчуватівського могильника, як особливо цінні для ідеологічної боротьби, Р. Штампфус вивіз до Німеччини у кількості 200 од. зб. [Акт № 3, арк. 5]. Частина колекції повернулася до Музею⁷. На сучасному етапі дослідники стверджують, що значну частину матеріалів було втрачено під час війни [Скиба 1999, с. 35].

Серед посудин, наведених на світлинах Р. Штампфуса (іл. 2), ідентифікуються миска (інв. № В 2100/10), кухоль (інв. № В 2100/6) і, можливо, горщик (інв. № В 2100/66). Також подається фотографія двох бронзових фібул [Stampfuß 1942, Abb. 4], одна з яких є фібулою з ланцюжком з поховання № 39, друга – бронзова фібула з поховання № 51 (іл. 4: 1). Фібули були опубліковані І. М. Самойловським [Самойловский 1959, табл. IX, № 253, 264]. Наразі всі вони втрачені й відомі лише за фотографіями та малюнками [Бітковська 2019, с. 177–178]. Документального підтвердження про перебування фібул у довоєнній колекції ЦІМ не знайдено.

Наразі колекція матеріалів з Корчуватівського могильника нараховує 92 цілі посудини та понад 900 фрагментів кераміки. Частина матеріалів зараз виставлена в експозиції НМІУ⁸, решта зберігаються у фондах.

Посуд з могильника поблизу с. Черняхів Кагарлицького району Київської області – розкопки В. В. Хвойки 1899–1900 років [Хвойка 1901, с. 172–190]. Матеріали надійшли до Музею в 1905 році та були виставлені відразу після відкриття закладу: «В третьем зале нижнего этажа помещены огромные коллекции, преимущественно “полей погребений”⁹, раскопанных г. Хвойко и приобретенных у него для музея В. Н. Ханенко, Н. А. Терещенко, Е. М. Терещенко и С. С. Могилевцевым» [Киевский художественно 1905, с. 12]. Матеріали з цього могильника продовжували експонуватися протягом усього часу існування Музею [Козловська 1928, с. 33; Центральний історичний 1941, с. 14]. Матеріали черняхівської культури викликали найбільший інтерес німецьких учених, оскільки ідентифікувалися безпосередньо з готами. Проблема інтерпретації черняхівських старожитностей стала однією з найгостріших точок ідеологічної боротьби між німецькою та радянською пропагандою [Андреев 2012, с. 32–33; Магомедов 2001, с. 11–13]. Р. Штампфус зауважив, що панування германського племені готів було дуже незручним для більшовиків. Про готські знахідки повідомлялося дуже мало, а етнічна належність відповідних старожитностей визначалася як сарматська або слов'янська. Ніхто не хотів визнати, що германське плем'я мігрувало з північнонімецької області, заснувало могутню імперію та справило вирішальний вплив на подальший політичний розвиток [Stampfuß 1942, S. 132]. Враховуючи таку позицію, не викликає подиву, що матеріали Черняхівського могильника були вивезені Р. Штампфусом в обсязі близько 1000 од. зб. [Акт № 3, арк. 5].

Р. Штампфус наводить дві фотографії (іл. 3), на яких зображено 10 посудин із Черняхівського могильника [Stampfuß 1942, S. 135, Abb. 11, 12]. Було використано дві світлини з посудинами, що є частковим відтворенням таблиці з 4-го випуску «Древностей При-

⁷ В Актах комісії з розподілу культурних цінностей, повернених з Німеччини, яка діяла на підставі розпорядження Ради Міністрів УРСР № 1487-р від 2 грудня 1947 року, згадано ящики з матеріалами «полів поховань» без конкретизації окремих пам'яток (зокрема, ящик У-65 за актом № 207 від 31.01.1948, ящик У-374 за актом № 283 від 04.02.1948, ящик У-1117 за актом № 419 від 09.02.1948, ящик У-254 за актом № 780 від 19.02.1948).

⁸ Зал № 5 «Територія України II ст. до н. е. – V ст. н. е.».

⁹ Під назвою “поля поховань” або “поля поховальних урн” в історіографії першої половини ХХ ст. об'єднували пам'ятки зарубинецької та черняхівської культур.

Іл. 2. Посуд з Корчуватівського могильника зарубинецької культури:
1 – фото зі статті Р. Штампфуса «Германці в Україні»; 2 – фото 2018 р.

днепровья» [Ханенко 1901, табл. XX]. Фотографії подано у дзеркальному відображенні, можливо, їх друкували зі скляних негативів.

Серед посудин із Черняхівського могильника ідентифікуються: глек (інв. № В 2289), відро (інв. № В 2272) (іл. 10), кубок (інв. № В 2265), глек (інв. № В 2279), кухоль (інв. № В 2274), ваза (інв. № В 3489/109), глек (інв. № В 2273) (іл. 11), кухоль (інв. № В 3489/9). Після повернення з Німеччини матеріали Черняхівського могильника знову зайняли своє місце в експозиції Історичного музею¹⁰.

У статті Р. Штампфуса наведено фотографії великої кількості фібул, частина з яких входила до зібрання ЦІМ. Фібули розглядалися як зразки готського мистецтва. Зокрема, фотографії двох фібул [Stampfuß 1942, Abb. 8] запозичені з уже згаданого видання «Древностей Приднепровья» [Ханенко 1901,

табл. IV] (іл. 4: 2). Це золота арбалетоподібна фібула римського типу з Тарашанського повіту Київської губернії (№ 351)¹¹ (іл. 12) та бронзова арбалетоподібна фібула провінційноримського типу з Київської губернії (№ 140; не збереглася до нашого часу). Ще одна срібна, двопластинчаста без місця знахідки (іл. 4: 3), нині перебуває в експозиції НМІУ (інв. № ДРА 571, зал № 5).

Велика таблиця присвячена фібулам V–VII ст. [Stampfuß 1942, Abb. 16]. Серед них визначається *бронзова пальчаста фібула із с. Мазепинці Васильківського повіту Київської губернії* (іл. 5: 2). Походить з колекції М. О. Леопардова, 1894 року в складі колекції була подарована Музею Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. У 1924 році записана до інвентарної книги як передана з Лаврського музею (інв. № ІМ 30796). Ймовірно, під час війни фібулу

¹⁰ Наразі частина матеріалів виставлена в НМІУ в залі № 5, решта зберігається у фондах.

¹¹ Ця фібула вивозилась до м. Уфи і наразі перебуває у складі колекції філіалу НМІУ – Музею історичних коштовностей України (МКУ, інв. № АЗС 941).

ABB. 11. GOTISCHE TONGEFASSE

von Tscherniadow, Bez. Kiew

Noch im gleichen Jahre vernichtet der Ansturm der Hunnen das große Reich. Ermanerich soll sich im Alter von 110 Jahren in das eigene Schwert gestürzt haben. Die Goten sind gezwungen, sich den Hunnen zu unterwerfen, oder westwärts abzuwandern. Ein großer Teil des Volkes unterstellt sich der hunnischen Oberhoheit und nimmt an deren Kriegszügen teil, während ein anderer Teil unter Athaus und Safrac neue Siedlungsgebiete in Pannonien sucht.

Der Ansturm der Hunnen bedeutet aber keineswegs einen völligen Abbruch der gotischen Siedlungstätigkeit in der Ukraine. Noch bis in das 7. Jahrhundert hinein, vielleicht sogar noch in das 8. können wir heute schon einen umfassenden Fundstoff feststellen, der uns den Fortbestand großer Siedlungen erweist. Es ist eine vordringliche Aufgabe der Forschung, den Umfang und die Bedeutung dieser späten gotischen Siedlung näher zu ermitteln.

Die Krimgoten

Eines der reizvollsten Kapitel aus der bewegten Geschichte der gotischen Stämme bietet die Geschichte der Krimgoten. Wenn wir hier auch nicht von großen kriegerischen Heldentaten hören, so haben sie sich durch die Erhaltung ihres Volkstums trotz stärkster Überfremdung über 1400 Jahre hinweg ein Denkmal eigener Art gesetzt. Während die Ost- und Westgoten im Strudel der „Völkerwanderungszeit“ zugrunde gehen, erhalten sie sich bis zum Jahre 1475 die politische Selbständigkeit

und noch im 16. Jahrhundert wird auf der Krim die gotische Sprache gesprochen. Auf der taurischen Halbinsel konnten sie in günstigster geographischer Lage in Rückzugsgebieten die völkische Eigenart erhalten. Wenn wir heute in den Gebirgsdörfern des alten Gotenlandes auf der Krim noch blonde und blauäugige Tataren antreffen, dann glauben wir, daß sich gotisches Blutserbe bis auf unsere Tage erhalten hat. Ihre befestigten Städte sind unstreitig die eindrucksvollsten Denkmäler der Frühzeit in dieser Landschaft. Die großen Friedhöfe bei Kertsch, bei Gurjuff und an anderen Orten haben einen bedeutsamen Fundstoff geliefert.

Schon um die Mitte des 3. Jahrhunderts haben die Goten ihren Fuß auf die Krim gesetzt. Wir wissen nicht, ob die Einwanderung über die Landenge von Peretop oder das Asowsche Meer erfolgte. Nicht die ganze Halbinsel wird in Besitz genommen, sondern wir finden zwei voneinander getrennte Siedlungsgebiete. Einmal den schmalen Küstenstreifen von Balaklawa bis Sudak und dazu nördlich des Jailagebirges das fruchtbare Bergvorland von Inkermann bis Usenbasch, nördlich fast bis an die spätere Tatarenhauptstadt Bachtchisaraj heranreichend. Im Osten der Halbinsel kennen wir ein zweites Siedlungsgebiet, das die Halbinsel Kertsch, die Halbinsel Taman und die Gebiete des nördlichen Kaukasus einschließt. Dieses war der Lebensraum der gotischen Tetraxiten oder Trapeziten, über die wir nur dürftige Schriftquellen besitzen. Prokop berichtet

ABB. 12. TONGEFASSE

von Tscherniadow, Bez. Kiew

135

було втрачено [Корзухина 1996, с. 353, кат. 4; табл. 84, 1]. Н. Феттіх¹² згадує про особливий інтерес Р. Штампфуса до фібул часів Велико-го переселення народів і натякає на можливість вивезення частини з них ще у 1941 році.

Фібула бронзова антропоморфна із с. Пастирське Смілянського району Черкаської області (іл. 5: 3). Походить із зібрання Б. І. та В. Н. Ханенків [Ханенко 1901, табл. V, № 161; Корзухина 1996, с. 380, кат. 73, 47; табл. 29, 1], подарованого 1904 року з нагоди відкриття та освячення Київського художньо-промислового і наукового музею (інв. № ІМ 13087). Фібулу втрачено під час війни.

Фібула бронзова пальчаста із с. Пастирське Смілянського району Черкаської області (іл. 5: 4). Походить із зібрання Б. І. та В. Н. Ханенків [Корзухина 1996, с. 380, кат. 73, 51; табл. 29, 3], подарованого 1904 року з нагоди відкриття та освячення Київського художньо-промислового і наукового музею (інв. № ІМ 14228, ас 12308). Фібула збереглася до нашого часу й експонується в НМІУ (інв. № В 2150, зал № 6).

Фібула типу пальчастої із с. Степанці Канівського району Черкаської області (іл. 5: 5). Походить з колекції Т. Т. Кундереви́ча [Корзухина 1996, с. 367, кат. 28, 1; табл. 82, 1], надійшла до Музею 1936 року та пройшла інвентаризацію (інв. № ас 12627).

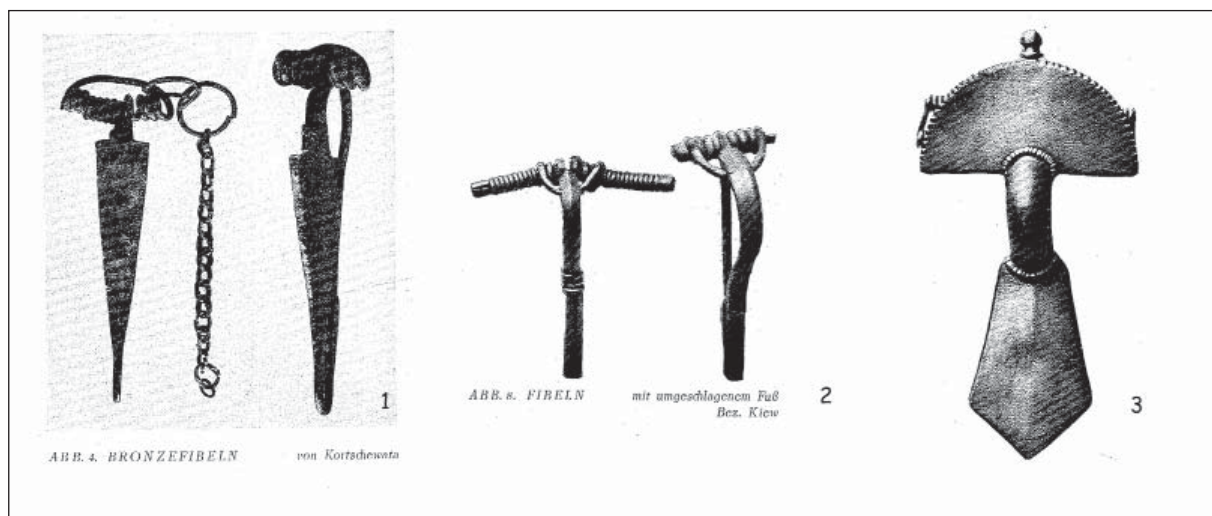
Фібула до нашого часу не збереглася, ймовірно, втрачена під час війни.

Фібула двопластинчаста із с. Пастирське (ур. Галущино) Смілянський р-н Черкаської обл. (іл. 5: 6). Ймовірно, походила із зібрання Б. І. та В. Н. Ханенків [Ханенко 1901, табл. V, № 150]. Фібула до нашого часу не збереглася, ймовірно, втрачена під час війни.

Фібула бронзова зооморфна із с. Пастирське Смілянського району Черкаської області (іл. 5: 7), надійшла з колекції Т. Т. Кундереви́ча [Корзухина 1996, с. 368, кат. 32; табл. 87, 3] та пройшла інвентаризацію в Музеї (інв. № ас 12797). Фібула збереглася до нашого часу і виставлена в експозиції Музею (інв. № В 4122, зал № 6).

Наступний період германського панування висвітлюється в статті Нади Германн «Свідоцтва вікінгів в Києві». Авторка не тільки перелічує пам'ятки з Києва, що можуть свідчити про перебування тут скандинавів, але й дає широкий нарис історії Давньої Русі до татаро-монгольської навали. На фотографіях із цієї статті ідентифікуються такі предмети.

Панікадило бронзове XII ст. – походить з городища Дівич-Гора поблизу с. Сахнівка Корсунь-Шеченківського району Черкаської області. Було знайдене під час розкопок В. Є. Гезе у 1900–1901 роках. Колекція мате-

Іл. 4. Фібули зі статті Р. Штампфуса «Германці в Україні»

¹² «Після “вечері” Штампфус розлігся біля фібул, половину з яких ми вже встигли запакувати <...>. Він розкла-дав фібули за типами. А потім заявив, що післязавтра повезе їх до Берліну, щоб показати міністру Розенбергу. Він почав пакувати застібки у маленьку дерев'яну скриньку. Ми нічого не могли вдіяти!» [Феттіх 2004, с. 45].

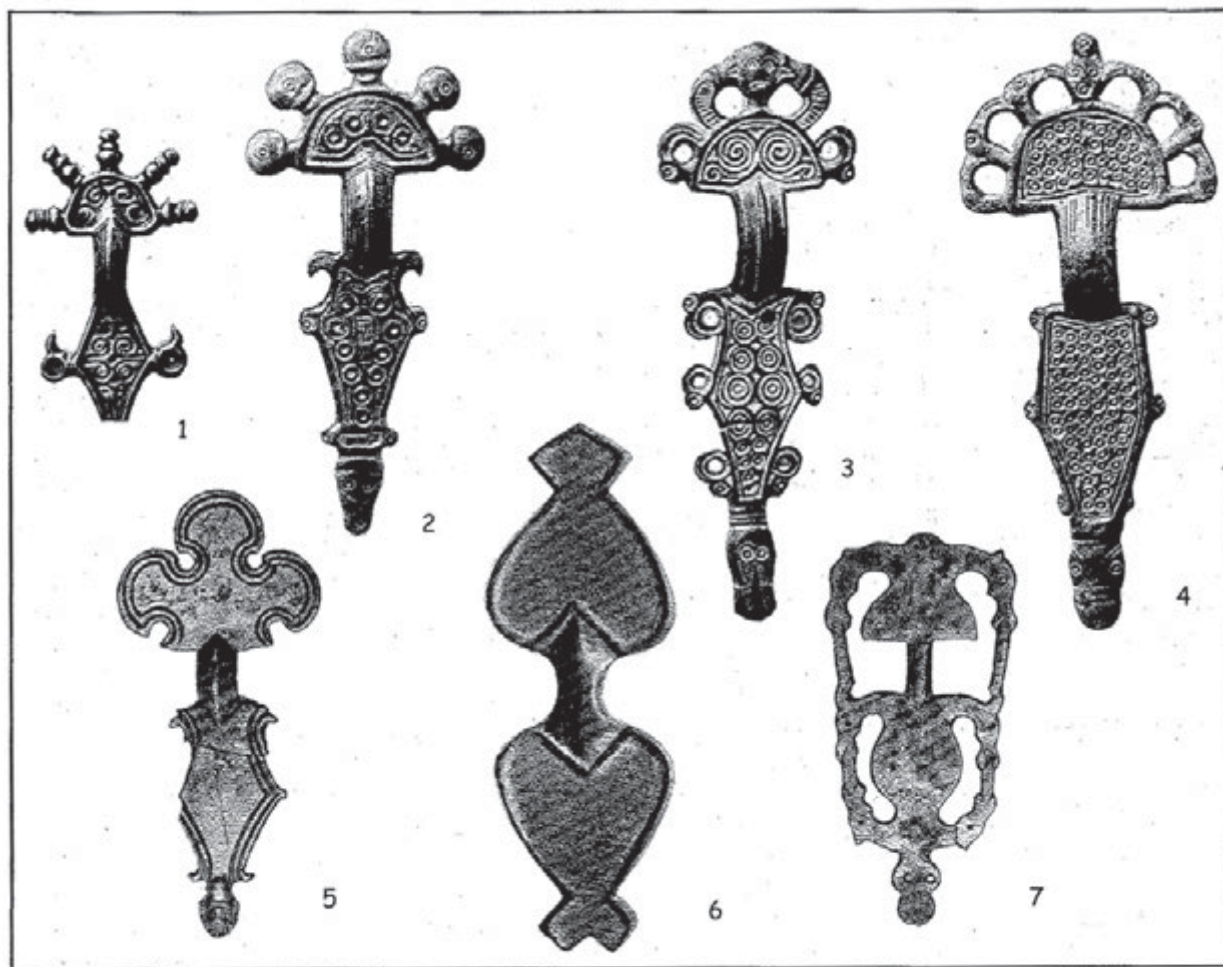

ABB. 16. GOTISCHE BÜGELFIBELN des 5.–7. Jahrhunderts

aus der Ukraine

Іл. 5. Фібули зі статті Р. Штампфуса «Германці в Україні»

ріалів із цієї пам'ятки була записана до інвентарної книги Археологічного відділу музею 1904 року. У підписі під світлиною у статті Н. Германн зазначається, що художнє оформлення предмета несе ознаки стилістичного впливу вікінгів. Предмет неодноразово публікувався як приклад давньоруського ремесла [Рыбаков 1958, с. 185–186, рис. 57; Рыбаков 1971, с. 20, 21, 23; Бочаров 1984, с. 96, 98; Архипова 2008, с. 247–248]. У 1943 році панікаділо вивозили до Німеччини [Акт № 3, арк. 4]. Від 1948 року¹³ зберігається у НМІУ (інв. № В 3488/319, зал № 7).

Меч із с. Хвощове Шишацького району Полтавської області, залізний з бронзовим

руків'ям XI ст. (іл. 6: 1; 13), знайдений наприкінці XIX ст., мав залишки клейма, знаки якого А. М. Кирпичников інтерпретував як напис «Коваль Людота» [Кирпичников 1966, с. 37, табл. XIII–XV], подібне прочитання викликало сумніви в інших дослідників [Андрощук, Зоценко 2012, № 244, с. 312, 313, рис. 247; Androshchuk 2003, p. 16, fig. 1]. Меч було вивезено до Німеччини¹⁴ 1943 року [Акт № 3, арк. 4]. Наразі зберігається в НМІУ (інв. № В 2714, зал № 6).

У статті Н. Германн опубліковано фотографії ще двох скандинавських мечів X ст. (іл. 6: 2, 3), знайдених 1928 року в котловані під час будівництва Дніпровської ГЕС

¹³ Акт комісії по прийому, інвентаризації і розподілу музейних і бібліотечних цінностей, повернутих з Німеччини № 871 від 02.02.1948, ящик № у-930.

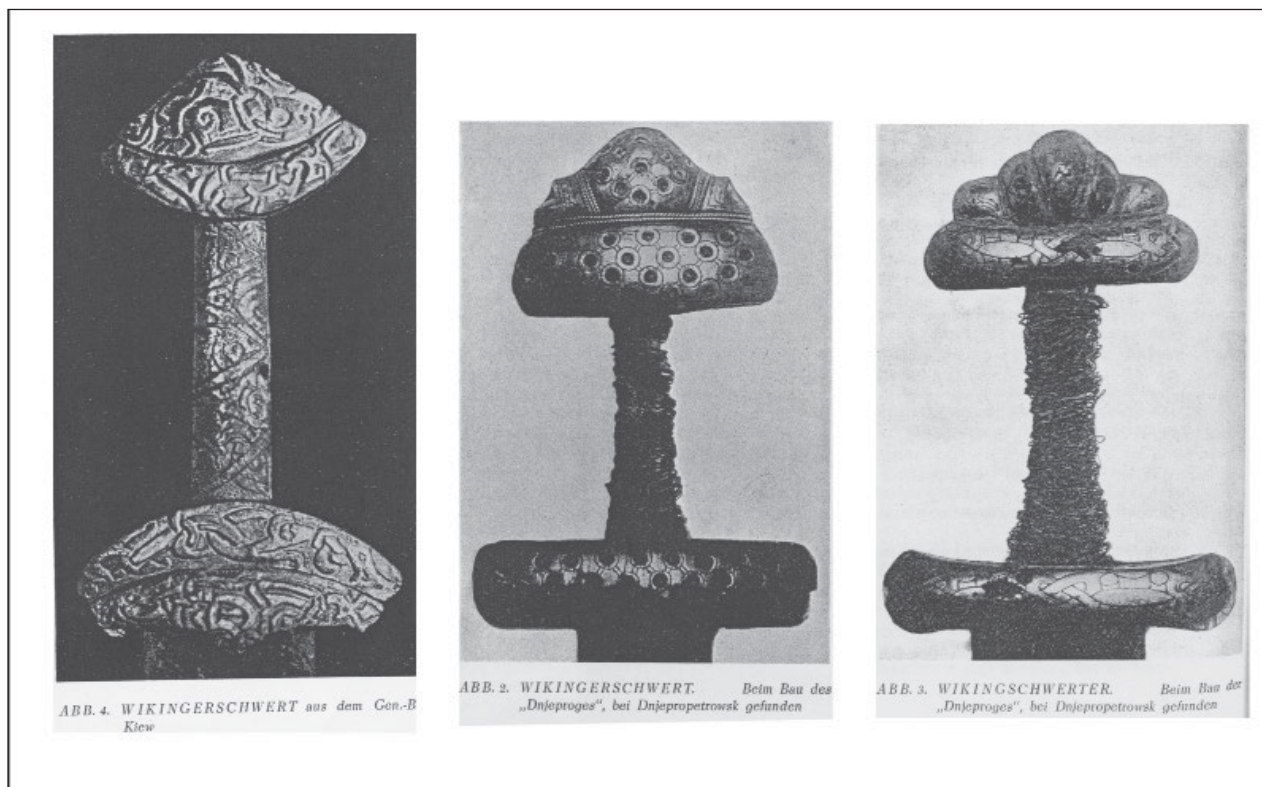
¹⁴ Можливо, саме цей меч описував Н. Феттіх у своїх спогадах: «Вітрина однієї шафи розтрощена. Лежить покинутий напризволяще норманський меч, оздоблений чудовим тваринним орнаментом, вартість якого, за нашими поняттями, складає багато тисяч пенгів. Видно, що його навіть не пробували зняти з обтягнутої полотном підставки. Я намагався його переставити, але без інструменту нічого не вийшло» [Феттіх, 2004, с. 49].

[Hermann 1943, S. 36, Abb. 2, 3]. Ці мечі не входили до складу колекції ЦІМ, а, ймовірно, перебували у складі колекцій Інституту археології АН УРСР, куди 1934 року з Дніпропетровського історичного музею були передані матеріали Дніпрогесівської експедиції. Значна кількість колекцій із цієї експедиції була вивезена 1943 року Р. Штампфусом разом з колекціями ЦІМ. Тепер мечі втрачені та відомі лише за фотографіями й малюнками [Кирпичников 1966, рис. 4; Андрощук Ф., Зоценко 2012, с. 128, № 82, рис. 88, с. 125, № 80, рис. 86; Комар 2014, с. 55–56, рис. 5–7].

Дві скандинавські овальні бронзові фібули X ст. (іл. 7). Права на знімку фібула [Hermann 1943, S. 38, Abb. 6] походить з розкопок 1876 року в м. Києві, поховання № 125 по вул. Кирилівській, 53–59 (колишня садиба Марра) [Каргер 1958, с. 210–211, табл. XXIX]. У 1877 році була пожертвувана власником садиби Музею старожитностей Університету св. Володимира. У 1936 році разом з іншими колекціями Музею університету фібулу передали до ЦІМ, і вона пройшла інвентаризацію в Музеї (інв. № с. 68157). У списках предметів, ева-

куйованих до м. Уфи, її номер не значиться, тому вона залишилася в окупованому Києві та була вивезена до Німеччини [Акт № 3, арк. 4], наразі втрачена. До цього часу фібула була відома лише за єдиним скляним негативом, зробленим з вітрини XI Археологічного з'їзду в Києві 1899 року [Андрощук, Зоценко 2012, с. 51–52, № 9, рис. 16].

Друга фібула походить з випадкових знахідок у 1913 році на розі вулиць Володимирської та Великої Житомирської у м. Києві. Вона надійшла до ЦІМ 1936 року в складі зібрання Музею старожитностей Університету св. Володимира. У М. К. Каргера зазначено старий інвентарний № с. 68156, що також вказує на її інвентаризацію одночасно з першою фібулою [Каргер 1958, с. 218, табл. XXX; Андрощук, Зоценко 2012, с. 79, № 36, рис. 45]. Відповідно до опису цінностей відділу «Київська Русь», підготовлених до евакуації, її вивезли разом з археологічними експонатами зі срібла та золота влітку 1941 року до м. Уфи. [Безкоровайна 2016, с. 311–312; Київський центральний 1941, арк. 2]. На відміну від першої фібули, друга після повернення зберігається у НМІУ (інв. № В 4552/1147, зал № 7).

Іл. 6. Фото мечів зі статті Н. Германн «Свідчення вікінгів у Києві»

Від 1938 року обидві фібули були виставлені в експозиції ЦІМ залу «Київська Русь». На фотографії з путівника по Музею 1941 року можна побачити чорну плашку з нашитими овальними фібулами у вітрині, проте зображення дуже розмите [Центральний історичний 1941, с. 21; Сорокіна, Безкоровайна 2017, с. 328, рис. 4, 1]. Світлина зі статті Н. Германн, імовірно, могла бути взята зі скляного негативу з тієї ж вітрини. Таким чином, ця фотографія є другим зображенням фібули з поховання по вул. Кирилівській, 53–59, що не збереглася.

Ручка кресала бронзова першої половини X ст. (іл. 14) походить з поховання № 118, розкопаного на Верхній Юрковиці в м. Києві 1899 року М. Ф. Біляшівським і А. А. Скриленко [Каргер 1958, с. 191–195, рис. 39]. Переміщення предмета під час війни не прослідковуються, зараз він зберігається у фондах НМІУ (інв. № В 4552/71).

Плінфу з князівським знаком було знайдено 1907 року на Старокиївській горі під час розкопок В. В. Хвойки у садибі Петровського. Клеймо, розташоване по центру виробу, нагадує геральдичний знак тризуба, схожий на зображення на монетах князя Володимира Святославича. Плінфа була взята на облік лише у травні 1924 року (запис у каталозі зроблений рукою В. Є. Козловської). У 1920-х роках пам'ятка виставлялася в музейній експозиції у розділі слов'янської культури [Дідух, Костюк, Бут 2016, с. 240, 242]. Під час окупації цегла залишилася в м. Києві та була вивезена до Німеччини [Акт № 3, арк. 3].

У статті Н. Германн фотографія предмета використана як ілюстрація князівського знака варязької династії Рюриковичів [Hermann 1943, S. 39, Abb. 8]. У післявоєнний період плінфа також була представлена в експозиції. Вірогідно, у 1970-х роках у зв'язку з перебувальною експозиції після капітального ремонту будівлі Музею плінфа отримала реставраційні доповнення по боках [Дідух, Костюк, Бут 2016, с. 240, 242]. Плінфа зараз зберігається в колекції НМІУ (інв. № В 4553/111, зал № 6).

Скарб срібних прикрас XI – початку XII ст. (іл. 8) було знайдено на р. Трубіж поблизу м. Переяслава-Хмельницького Київської області за невідомих обставин. У 1912 р. його було придбано коштом Музею [Корзухина 1954, с. 93–94, № 39, табл. XVI]. Скарб скла-

дався з двох пластин із зображенням тварин, прямокутної пластини з опуклими півкулями, обіду від чаші, голови хижака, що розпалася на дві частини, цвяха-стрижня з бурштиновою намистиною та візантійського медальйона із зображенням св. Миколая. У 1941 році разом з іншими виробами з дорогоцінних металів скарб було евакуйовано до м. Уфи [Київський центральний 1941, арк. 2]. На фотографії зі статті Н. Германн зі скарбу наведено лише медальйон, пластини та голова хижака [Hermann 1943, S. 40, Abb. 9]. Оскільки на той час експонатів не було в окупованому Києві, для статті було використано старий негатив з фототеки Музею. Наразі цей скарб експонується у НМІУ (інв. № ДРА 1299–ДРА 1305, зал № 6).

Гривна шийна вита X–XI ст. (іл. 8) за технікою виготовлення визначається як така, що походить з о. Готланд у Скандинавії. Була знайдена у м. Ржищеві Київської області. У 1941 році як предмет з дорогоцінного металу, ймовірно, була вивезена до м. Уфи. Зараз зберігається в НМІУ (інв. № ДРА 1487, постійна виставка «Із історії грошового обігу України»).

На фотографії зі статті Н. Германн [Hermann 1943, S. 40, Abb. 10] ця гривна зображена разом з іншим шийними гривнами, нашитими на плашку. Можливо, це фото зі скляного негатива з вітрини, присвяченої скандинавам в експозиції ЦІМ 1941 року [Центральний історичний 1941, с. 21]. Оскільки самі речі були недоступні, у статті міг бути використаний лише старий негатив із зібрання ЦІМ.

Бляшка нашивна мідна з перегородчатою емаллю XII – початку XIII ст. (іл. 9) походить із садиби Десятинної церкви. Була знайдена у складі скарбу під час робіт Київської експедиції АН УРСР у 1936 році. Крім бляшки, до скарбу входили срібні браслети, колти, персні, сережки та ін. [Корзухина 1954, с. 108, табл. XXIX, 3, № 68; Макарова 1986, с. 126, № 155]. На фотографії зі статті Н. Германн [Hermann 1943, S. 41, Abb. 11] бляшка знята разом з ряснами, які походять зі скарбу, знайденого в м. Києві по вул. Малій Житомирській. У підписі під фото бляшка помилково не зазначена. Можливо, вивозилася до Німеччини разом з іншими матеріалами з розкопок Десятинної церкви. Зараз бляшка зберігається у НМІУ (інв. № В 5251, зал № 8).

Рясна (іл. 9) – золоті розрізнені бляшки рясен з перегородчастою емаллю із зображенням птахів і рослинно-геометричного орнаменту (17 од.) походять зі скарбу, знайденого 1938 року в м. Києві навпроти будинку колишніх Присутніх місць на початку вул. Малої Житомирської. Скарб був покладений у глиняний горщик і мідну чашку і, крім рясен, включав золоті ланцюжки, сережки, срібні браслет, медальйон та перстень [Корзухина 1954, с. 114, № 88; Макарова 1986, с. 107, № 56, рис. 9, 1]. Скарб було передано робітниками до Інституту археології УРСР через І. М. Самойловського, який проводив археологічні спостереження під час земляних робіт у м. Києві. У 1940 році скарб був переданий до ЦІМ. Як цінні пам'ятки з дорогоцінного металу рясна могли бути евакуйовані до м. Уфі. На фотографії зі статті Н. Германн рясна представлені разом зі згаданою вище нашивною бляшкою із садиби Десятинної церкви [Hermann 1943, S. 41, Abb. 11]. Ця фотографія була знайдена у фондах НМІУ, на зворотному боці є написи ні-

мецькою мовою з описом зображеного. Підпис під фотографією визначає знахідки як нагрудний ланцюг зі скарбу з Софіївської площі. Таке визначення не викликає подиву, адже саме так рясна названі в публікації І. М. Самойловського [Самойловський 1948, с. 196–198, рис. 5]. Місце знахідки – Софіївська площа (у статті І. М. Самойловського – Михайлівська площа) – також не точне, адже початок вул. Малої Житомирської розташований між Софійською та Михайлівською площами, ближче до останньої. Зараз рясна зберігаються в Музеї історичних коштовностей України, філіалі НМІУ (інв. № АЗС 919).

Браслет-наруч срібний XII ст. (іл. 9) зі скарбу, знайденого 1939 року в м. Києві на вул. Стрілецькій під час земляних робіт. До складу скарбу входили три медальйони та ще один аналогічний браслет [Корзухина 1954, с. 119, № 101, табл. XL, 2; Макарова 1986, с. 144, № 234, рис. 43; Рябцева 2005, с. 308, № 48]. Браслет надійшов до ЦІМ відразу після знахідки. Під час евакуації його вивезли до

Іл. 7. Овальні фібули. Фото зі статті Н. Германн «Свідчення вікінгів у Києві»

м. Уфі разом з іншими виробами з дорогоцінних металів. На фотографії, наведеній у статті Н. Германн [Hermann 1943, S. 41, Abb. 12], вказане невірне місце знахідки – м. Мирополь Житомирської області. Проте у скарбі з цього пункту взагалі не було браслетів-наручів [Корзухина 1954, с. 134, № 137]. Наразі браслет зберігається у НМІУ (інв. № ДРА 1491, зал № 7).

Ливарні форми з розкопок В. В. Хвойки 1907–1908 років ювелірної майстерні XII–XIII ст. у м. Києві на території садиби Десятинної церкви. У 1920-х роках ці формочки виставлялися в експозиції Музею [Козловська 1928, с. 29]. На фотографіях зі статті Н. Германн [Hermann 1943, S. 42, Abb. 13] на ливарних формах можна прослідкувати ледь помітні поздовжні та поперечні лінії, що свідчить про те, що ця світлина була знята з експозиційної плашки з нашитими експонатами. Переміщення ливарних форм під час війни за документами не прослідковуються, проте більш вірогідним виглядає їх вивезення до Німеччини. Серед ливарних форм на фотографії ідентифікуються: 1) стулка двобічної ливарної кам'яної формочки для відливання трьох колодочок рясен (на зворотному боці – чверть зображення хреста-енколпіона) [Каргер 1958, табл. XLV; Білоусова 1996, с. 176, № 19], зберігається у НМІУ (інв. № В 3705); 2) форма ливарна кам'яна для відливання тринамистинного скроневого кільця [Каргер 1958, табл. LIII; Корзухина 1950, с. 230–231, рис. 4, 1б; Білоусова 1996, с. 174, № 10], зберігається у НМІУ (інв. № В 21/4074); 3) форма ливарна кам'яна для відливання пластинчастого браслета-наруча [Каргер 1958, табл. LI; Корзухина 1950, с. 230–231, рис. 4, 2а; Білоусова 1996, с. 174, № 7], зберігається у НМІУ (інв. № В 4553/114, зал № 8).

Захисний обладунок-кольчуга воїна-половця XII – першої половини XIII ст. з кургану № 53 біля с. Ковалі Канівського району Черкаської області з розкопок Є. О. Зноско-Боровського 1897 р. [Бобринский 1901, с. 122, табл. XXI; Кирпичников 1958, с. 62, рис. 7, 1; 1971, с. 29, табл. III (№ 53), XIV, 1 (№ 22); Пятшышева 1964, с. 3–6, табл. VI, VII]. Комплекс із поховання був записаний до інвентарної книги Музею у 1897 році і на той момент включав 24 предмети, серед яких, крім кольчуги, були залізні шолом, бойова

маска, шабля, бойова сокира, піка, наконечники стріл і ніж, мідний казан, золота сережка, кам'яний точильний брусок, залізні костилі від домовини, залізні та шкіряні предмети кінської зброї (фрагменти ременів, вудила, стремена та ін.) [Рукописний каталог, арк. 96, № 5601–5624]. Весь набір обладунку разом із шоломом і маскою був виставлений в експозиції ЦІМ у 1938–1940 роках. Фотографія вітрини була опублікована у путівнику по Музею 1941 року [Центральний історичний 1941, с. 21–22; Сорокіна, Безкоровайна, 2017, с. 324, 328, рис. 4, 1]. У статті Н. Германн наведено лише фотографію кольчуги [Hermann 1943, S. 42, Abb. 14].

Обладунок був вивезений до Німеччини. Згідно з актом про збитки, з матеріалів цього поховання було вивезено кольчугу, шолом, бойову маску, шаблю, сокиру, наконечники стріл, кінську зброю [Акт № 3, арк. 4]. У 1948 році ці матеріали повернулися до Музею. Відповідно до акту № 142 (від 21.01.1948 р.) комісії з прийому, інвентаризації та розподілу музейних і бібліотечних цінностей, повернених з Німеччини, у ящику № у-804 містилися речі, що приблизно відповідали комплексу з розглядуваного поховання кочовика. Таким чином, після війни кольчуга виявилася розбитою на велику кількість фрагментів. Для надання предмету експозиційного вигляду найбільший за розміром уламок був частково доповнений фрагментами з пап'є-маше та записаний до допоміжного фонду, як муляж кольчуги з Київської області. У такому вигляді він експонується в НМІУ в залі № 8 (інв. № Вд 2909). Решта уламків кольчуги зберігається у фондах музею (інв. № Вд 2761, Вд 3318, Вд 3319). Маска (інв. № В 4790) теж постраждала, її нижня частина повністю втрачена [Національний музей 2011, с. 168, 306, № 175]. Таких жаклих руйнувань обладунків міг зазнати лише під час транспортування або перебування в Німеччині. Встановлення сучасного складу комплексу із с. Ковалі розглянуто в окремій статті [Безкоровайна, Сорокіна, Малюк 2019, с. 202–208].

Шолом залізний [Hermann 1943, S. 45, Abb. 18] сфероконічний першої половини – середини XIII ст. походить з тайника Десятинної церкви та був знайдений під час розкопок М. К. Каргера 1939 року [Каргер 1950, с. 121–123, рис. 86; Каргер 1958, табл. XCVIII; Кирпич-

ABB. 9. Teile des SILBERBESCHLAGS eines Bechers
 des 9.—11. Jhdts. Perejaslaw, Generalbezirk Kiew

mußten aus Kiew fliehen. Jaroslaw wurde als Kiewer Großfürst anerkannt. Nach einer langen Kriegsperiode, während der Jaroslaw mit seinen Brüdern, die bestimmte Teile des Reiches beherrschten, mit Polen und mit dem Nomadenstamm der Petschenegen (Abb. 13) kämpfte, wurde das ganze Reich wieder unter dem Kiewer Großfürsten vereinigt. Während der Regierung von Jaroslaw erreichte der Staat und Kiew als seine Hauptstadt ihre höchste Blüte. Jetzt war der Fürstenhof nicht nur mit Byzanz, sondern mit ganz Europa verbunden. Jaroslaw hatte die norwegische Prinzessin Ingigerd geheiratet, seine Tochter Anna wurde die Gemahlin des französischen Königs Heinrich I.; die zweite Tochter Elisabeth heiratete den norwegischen König Harald und die dritte Tochter Anastasia wurde Königin von Ungarn durch die Ehe mit dem Ungarerkönig Andreas; sein Sohn Wsewold heiratete die byzantinische Prinzessin Anna Monomach; sein Enkel Wladimir Monomach heiratete die englische Prinzessin Gida usw.

Zu dem Jahre 1037 meldet die Chronik das Beginn der großen Bauten von Jaroslaw in

Kiew: „Im Jahre 1037 hat Jaroslaw die große Burg von Kiew gegründet, die Burg besitz das Goldene Tor; auch wurden die Metropolitencathedrale der Hlg. Sophia und die Mariä-Verkündigungs-Kirche hinter dem Goldenen Tor gebaut, dann die Klöster vom heiligen Georg und von der heiligen Trina gegründet.“

Die dritte Kiewer Burg, die große Jaroslawsburg war noch viel größer als die Burg von Wladimir; sie war auch mit Holz-Erdmauern, Graben, Bohlenwänden und Türmen befestigt; die Eingänge waren von einigen Toren beschützt: von Westen war das Goldene Tor — ein viereckiger Turm mit einer Torkirche mit vergoldeter Kuppel gebaut (Abb. 15); der Erdwall wurde vom Goldenen Tor bis zum jetzigen Heumarkt aufgeschüttet. Bis jetzt heißt die Straße, die an der Stelle des Walls liegt, Podwalna (unter dem Wall); von Norden, dort wo jetzt die große Schitomirstraße beim Heumarkt endigt, war das Lemberg- oder Judentor eingerichtet, das deshalb so genannt wurde, weil hier, außerhalb der Burg, ein Judengetto sich befand; im Süden auf dem Sophienplatz war das Polentor; im Osten wurde das

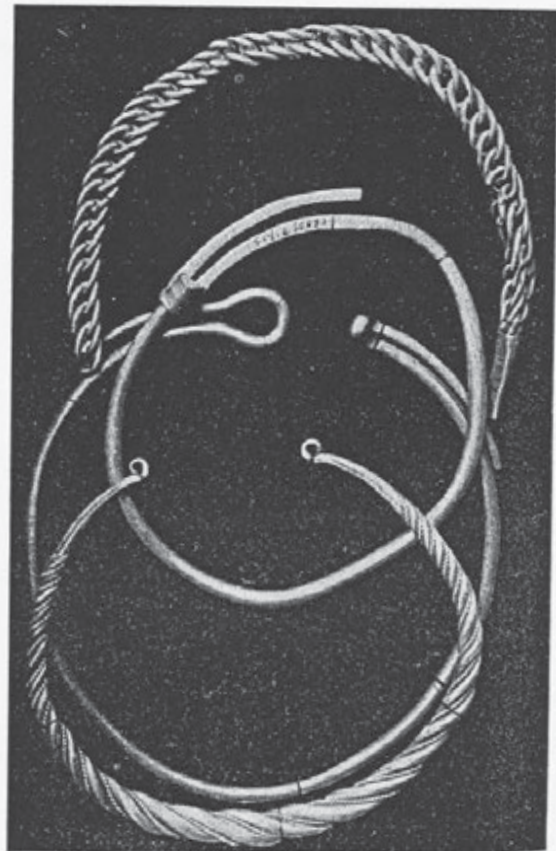

ABB. 10. WIKINGISCHE HALSRINGE aus Kiew
 und seiner Umgebung

ABB. 11. GOLDENE HALSKETTE

aus einem Schatzfund auf dem Sophienplatz in Kiew

Vor zur alten Burg von Wladimir und das Michaelstor vor der späteren Michaeliskirche aufgeführt. Durch das Michaelstor und den Boritschew Wjwos (Waldabschluss), aber auch durch das Lembergtor konnte man nach der Handelsstadt Podol, wo der große Markt war, hinuntersteigen. Podol war das Zentrum des Handels und des Handwerks. Große Werkstätten zur Kupfer- und Geweihbearbeitung des 9. bis 12. Jahrhunderts sind auch auf dem Chorewizaberge neben Podol ausgegraben (Bild S. 33).

Tiethmar, Bischof von Merseburg, der Kiew noch im Jahre 1018 in seiner Chronik beschrieben hat, meldet, daß in der Stadt 8 Märkte und 400 Kirchen waren. Natürlich ist die Zahl bei ihm übertrieben, aber Kiew muß doch eben einen solchen Eindruck von Größe und Herrlichkeit gemacht haben.

Am schönsten war die große Sophien-

kathedrale, die bis jetzt erhalten ist und so ein bedeutendes Denkmal für die Größe des alten Kiew bildet.

ABB. 12. ARMRING aus einem Schatzfund von Mitropol bei Shtomir

Sie wurde als selbständige Metropolitencathedrale der griechischen Kirche in Kiew gegründet. Dadurch wurde der Einfluß von Byzanz noch stärker. Bei der Sophienkathedrale war die Kirchenverwaltung des Metropoliten eingerichtet. Die Verwaltung erhielt Schreibkräfte, die Kirchenbücher abschreiben und übersehen sollten; hier wurde auch, gemäß der kirchlichen Sitte, die erste Chronik über die Geschichte des Reiches zusammengestellt. Jaroslaw selbst hatte großes Interesse für Literatur und Wissenschaft; er unterstützte die Schreibkräfte und verlangte, daß die Adelskinder das Lesen und Schreiben erlernten. Seine eigenen Kinder, sogar seine Töchter, bekamen eine gute Bildung: eine eigenhändige Unterschrift in slawischen

ников 1971, с. 27–28, табл. XII, 2; Кирпичников 1958, с. 63, рис. 8, 2; 3; Панченко 1996, с. 85, 190, № 21]. Шолом надійшов до Музею відразу після знахідки і, ймовірно, пройшов інвентаризацію разом з іншими знахідками з тайника. Згідно зі списками предметів, підготовлених для евакуації, вироби з дорогоцінних металів з тайника Десятинної церкви було евакуйовано до м. Уфи 1941 року [Київський центральний 1941, арк. 1]. Оскільки шолом у списках на евакуацію не згадується, а акти про збитки свідчать про втрату шолому з території Десятинної церкви [Акт № 3, арк. 3], можна дійти висновку, що він залишився в окупованому Києві та був вивезений до Німеччини. Після повернення шолом пройшов інвентаризацію у 1950 році [Каргер, 1950, с. 121–123, рис. 86; Стрельник 2012, с. 54], зараз зберігається та експонується в НМІУ (інв. № В 11/3027, зал № 8).

Аналіз переліку наведених вище експонатів ЦІМ дозволяє зробити висновок, що німецькі вчені при написанні згаданих статей не стільки працювали з музейними предметами, скільки

використовували вже готові довоєнні негативи. Про це свідчить знахідка у фондах НМІУ семи негативів, використаних П. Гріммом, а також наявність на світлинах Н. Германн предметів, евакуйованих до м. Уфи та сфотографованих під час перебування в експозиції ЦІМ. Таким чином, згадані фотографії не можуть розглядатися як джерело для визначення стану цих предметів в період окупації та не можуть служити доказом вивезення їх до Німеччини.

Згадані в статтях німецьких учених експонати мали різну долю. Деякі з них загубилися, інші зазнали серйозних пошкоджень, проте більшість повернулася до музею і зараз є окрасою експозиції НМІУ. Наведені в статтях фотографії дозволили відновити місце знахідки деяких депаспортизованих експонатів.

Авторки висловлюють щире подяку старшому науковому співробітнику Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, кандидату історичних наук Т. М. Себті за надані матеріали.

Джерела та література

Акт № 3 об ущербе, нанесенном немецко-фашистскими захватчиками Историческому музею. 1944. Науковий архів Національного музею історії України, ф. Р-1260, оп. 3, спр. 4.

Андреев, В. М. 2012. Проект видання зводу пам'яток зарубинецької та черняхівської культур В. Петрова: спроба реалізації в окупованій Україні (1942–1943 рр.). *Культурологічний вісник*, 29, с. 29–35.

Андрощук, Ф., Зоценко, В. 2012. *Скандинавские древности Южной Руси.* Париж.

Архипова, Е. И. 2008. Церковные осветительные приборы XI–XIII вв. из Переяслава Русского. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей, присвячений пам'яті О. В. Сухобокова.* Переяслав-Хмельницький, с. 244–257.

Безкоровайна, Ю. 2016. Доля археологічних коштовностей Центрального історичного музею (1930–1940-ві рр.) мовою документів. *Археологія & Фортифікація України: Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський, с. 309–316.

Безкоровайна, Ю., Сорокіна, С., Малюк, Н. 2019. Захисний обладунок-кольчуга воїна-кочовика з кургану біля с. Ковалі Черкаської обл.: музейний шлях одного археологічного комплексу. *Археологія & Фортифікація України: Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський, с. 202–208.

Білоусова, В. 1996. Ливарні форми XII–XIII століття з колекції НМІУ. *Церква Богородиці Десятинна в Києві.* Київ, с. 82–83.

Бітковська, Т. В. 2019. Корчуватський могильник, сучасний стан матеріалів. *Oium*, 6, с. 169–180.

Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные находки близ местечка Смелы*, 3. Санкт-Петербург.

Бочаров, Г. Н. 1984. *Художественный металл Древней Руси.* Москва.

Бунятян, К. П., Якубенко, О. О. 2005. Посуд середньодніпровської культури з фондів Національного музею історії України. *Кам'яна доба України*, 7. Київ, с. 213–221.

- Вовк, Хв. 1900. Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля Трипілля. *Матеріали до українсько-руської етнології*, III. Львів, с. 1–11.
- Дідух, Л., Костюк, І., Бут, Ю. 2016. Плінфи з князівськими знаками з території Десятинної церкви у зібранні НМІУ. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ, 1 (2), с. 240–246.
- Каргер, М. К. 1950. *Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.)*. Киев.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев, 1: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Москва; Ленинград.
- Кашеварова, Н. 2005. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гауптштурмфюрера Оскара Вендта на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. *Архіви України*, 1–3, с. 221–232.
- Кашеварова, Н. 2014. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945)*, II. Київ.
- Киевский художественно-научный и промышленный музей Его Величества Государя Императора Николая Александровича*. Отдел археологии: Краткий указатель предметов. 1905. Київ.
- Київський центральний історичний музей. Опис цінностей відділу «Київська Русь»*. 1941 р. Національний музей історії України, відділ збереження фондів.
- Кирпичников, А. Н. 1958. Русские шлемы X–XIII вв. *Советская археология*, 4, с. 47–69.
- Кирпичников, А. Н. 1966. Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX–XIII веков. *Свод археологических источников*, Е1-36 (1).
- Кирпичников, А. Н. 1971. Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. *Свод археологических источников*, Е1-36 (3).
- Козловська, В. Є. 1928. *Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві*. Київ.
- Козловська, В. Є. 1936. *Короткі відомості про основні комплекси експонатів бувшого Археологічного музею ВУАН та кол. Кабінету Антропології ВУАН з документальним матеріалом*. Науковий архів Національного музею історії України, ф. Р-1260, оп. 1, спр. 28а.
- Козюба, В. К. 2012. До 130-річчя Іллі Михайловича Самойловського. *Археологія*, 1, с. 125–127.
- Комар, А. В. 2014. Мечи Днепростроя (к истории находки 1928 г.). *Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура*. Москва, с. 47–61.
- Корзухина, Г. Ф. 1950. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания. *Советская археология*, 14, с. 217–235.
- Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX–XIII вв.* Москва; Ленинград.
- Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье: Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V. Симферополь, с. 352–435.
- Левицький, І. 1926. *Археологічні дослідження в Коростенській і Житомирській округах*. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. А. Лев, спр. 3.
- Макарова, Т. А. 1986. *Черневое дело Древней Руси*. Москва.
- Магомедов, Б. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Люблин.
- Національний музей історії України*. У двох томах: Альбом, 1. 2011. Київ.
- Отрощенко, В. В., Корпусова, В. М. 2003. Свастика в знакових системах доби міді-бронзи України. *Магістеріум*. Київ, 11 (Археологічні студії), с. 13–18.
- Панченко, М. 1996. Предмети з чорного металу у складі колекцій «Десятинна церква». *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Київ, с. 84–86.
- Пятышева, Н. В. 1964. *Железная маска из Херсонеса*. Москва.
- Рыбаков, Б. А. 1958. *Ремесло Древней Руси*. Москва.
- Рыбаков, Б. А. 1971. *Русское прикладное искусство X–XIII веков*. Москва.

Рукописний каталог археологічного відділу Музею старожитностей і мистецтв. Національний музей історії України, відділ збереження фондів.

Рябцева, С. 2005. *Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования.* Санкт-Петербург.

Самойловський, І. 1947. Корчуватський могильник. *Археологія*, I, с. 101–109.

Самойловський, І. 1948. Скарб часів Київської Русі. *Археологія*, II, с. 192–198.

Самойловский, И. М. 1954. *Автобиография.* Інститут археології Національної академії наук України, відділ кадрів.

Самойловский, И. М. 1959. Корчеватовский могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70, с. 61–93.

Скиба, Л. Є. 1999. Про культурну приналежність поховань Корчуватівського могильника. *Археологія*, 1, с. 34–47.

Сорокіна, С. А., Безкоровайна, Ю. Г. 2017. Археологічна експозиція Центрального історичного ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.). *Археологія & фортифікація України: Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський, с. 316–328.

Сорокіна, С. А., Завальна, О. М. 2014. Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 р. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 28. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, с. 440–464.

Сорокіна, С. А., Завальна, О. М., Радієвська, Т. М. 2015. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (За матеріалами НМІУ). *Археологія і фортифікація України: Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський, с. 288–296.

Сорокіна, С. А., Костюк, І. О. 2011. Посудини зі свастиками зрубної культури в НМІУ. *20 років незалежності України. Тематичний збірник наукових праць.* Київ, с. 81–87.

Сорокіна, С. А., Радієвська, Т. М., Завальна, О. М. 2016. Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.). *Археологія & Фортифікація України: Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський, с. 320–329.

Стрельник, М. 2012. Предмети захисного озброєння київських дружинників XII – початку XIII ст. із збірки Національного музею історії України. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології.* Одеса, 4, с. 54–56.

Фетіх, Н. 2004. *Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.01.1942).* Київ.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. М. 1901. *Древности Приднепровья / собр. Б. И. и В. Н. Ханенко. Эпоха Великого переселения народов*, 4, Киев.

Хвойка, В. В. 1901. Поля погребений в Среднем Приднепровье. *Записки русского археологического общества*, XII (нов. сер.). Санкт-Петербург, с. 172–190.

Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка в м. Києві. Короткий довідник. 1941. Київ.

Androshchuk, F. 2003. The “Ljudota Sword?” (An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age). *Ruthenica: Збірник наукових праць*, 2. Київ, р. 15–25.

Bericht über die Arbeit des Sonderstabes Vor- und Frühgeschichte im Jahre 1942. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3676, оп. 1, спр. 211.

Grimm, P. 1942. Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine. *Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte*, 9/10 (September/Oktober), S. 141–148.

Hermann, N. 1943. Zeugen der Wikinger zu Kiew. *Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte*, 3/4 (March/April), S. 34–46.

Stampfuß, R. 1942. Germanen in der Ukraine. *Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte.* 9/10 (September/Oktober), S. 130–140.

Stampfuß, R. 2009. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte. Seit R.H. *Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge.* S. 241–272.

АВТОРИ

Ананьєва Тетяна – провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Архипова Єлизавета – доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею історії Десятинної церкви

Безкоровайна Юлія – завідувач сектору «Середньовічна археологія» Національного музею історії України

Вілкул Тетяна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Гунь Мар'яна – старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Журухіна Олена – завідувач Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Іванов Олег – лаборант 1 категорії Відділу археології Києва Інституту археології НАН України

Йолишин Денис – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Санкт-Петербурзький державний університет

Козюба Віталій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Комар Олексій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Коренюк Юрій – кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу виставкової роботи Музею історії Десятинної церкви

Крижановський В'ячеслав – молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

Левченко Тетяна – провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу фондів Музею історії Десятинної церкви

Луценко Роман – старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Малюк Наталія – старший науковий співробітник Національного музею історії України

Пекарська Людмила – доктор філософії, завідувач Бібліотеки та Архіву імені Тараса Шевченка в Лондоні

Сорокіна Світлана – завідувач сектору «Археологія доби каменю бронзи» відділу збереження фондів Національного музею історії України

Хамайко Наталя – провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Черненко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

Чекановський Андрій – старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Чміль Леся – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Науково-популярне видання

Opus mixtum

№ 8

*Запрошуємо до співпраці
благодійників та меценатів*

*Телефон бухгалтерії Музею історії
Десятинної церкви:*

299-91-71

Підписано до друку 30 листопада 2020 року

Формат 210 × 297

Умов. вид. арк. 20

Наклад 120 прим.

Адреса редакції:

04053 Київ-53, вул. Обсерваторна, 21А

e-mail: desitinnai@ukr.net

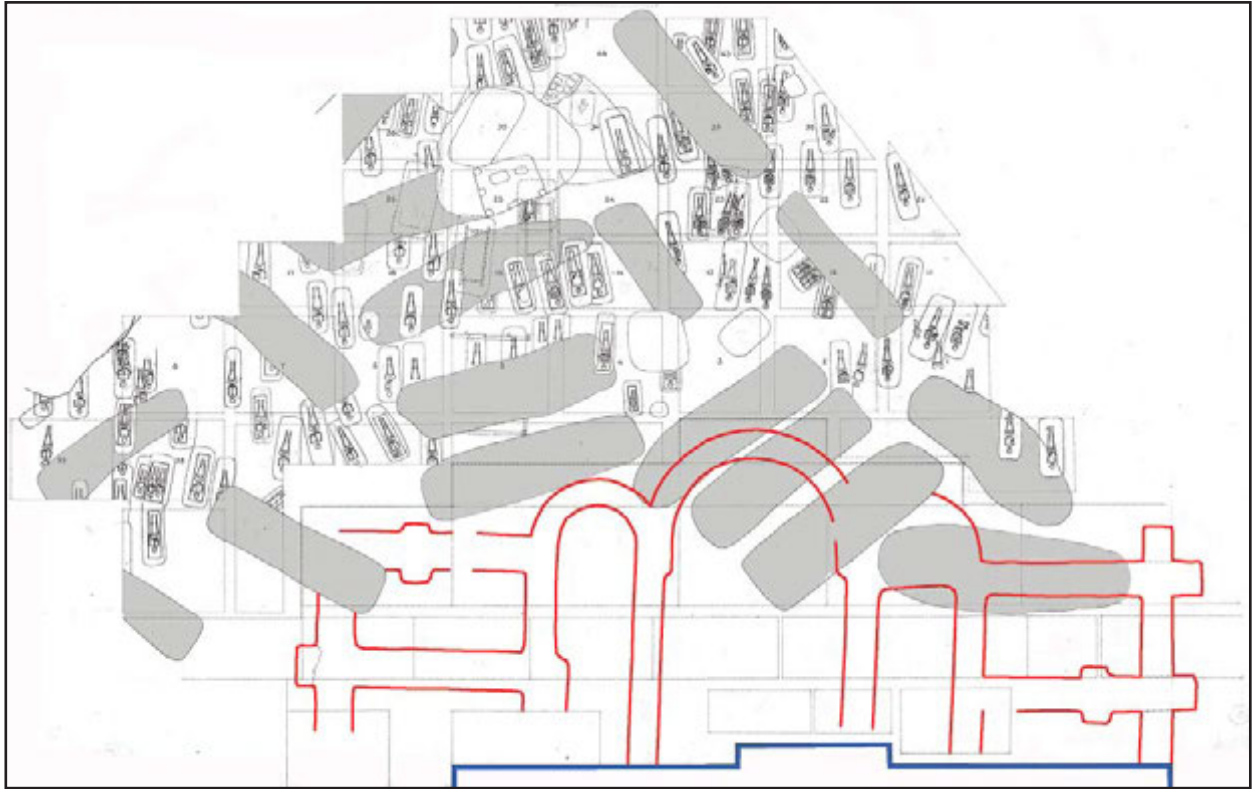
mdch.kiev.ua

Іл. 1. Садиби О. С. Анненкова на Старокиївській горі. Фрагмент плану Києва 1837 р.: садиби Анненкова (1, 2); церкви – Десятинна (3), Трьохсвятительська (4), Андріївська (5)

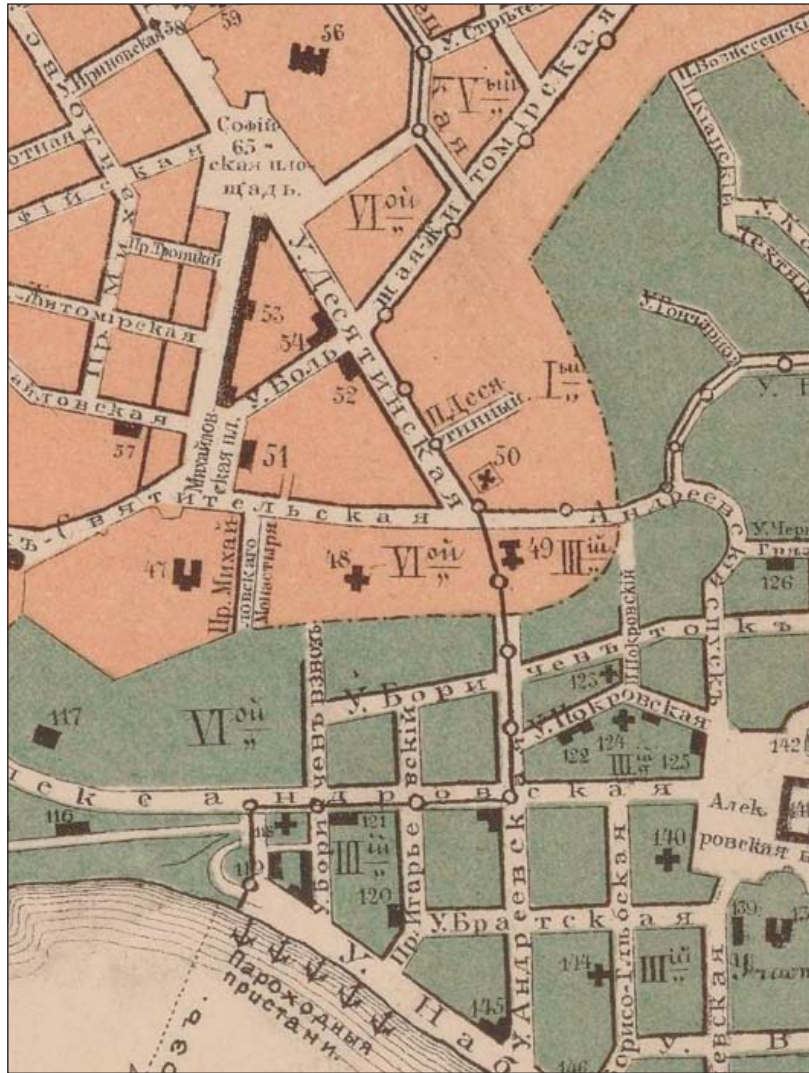
Іл. 4. Малюнок уламка дзвона, знайденого О. С. Анненковим 1838 р. біля Десятинної церкви.
Науковий архів Інституту археології НАН України

Іл. 5. План розкопок Д. В. Мілєєва 1908–1909 рр. на схід від Десятинної церкви ХІХ ст. (червоним позначено контур фундаментів церкви кінця Х ст., блакитним – східний фасад церкви 1828–1842 рр., сірим – площа ймовірних пошукових траншей розкопок 1820-х рр.)

Іл. 5. Старокиївська гора на панорамі Абрагама ван Вестерфєльда 1651 р. (фрагмент)

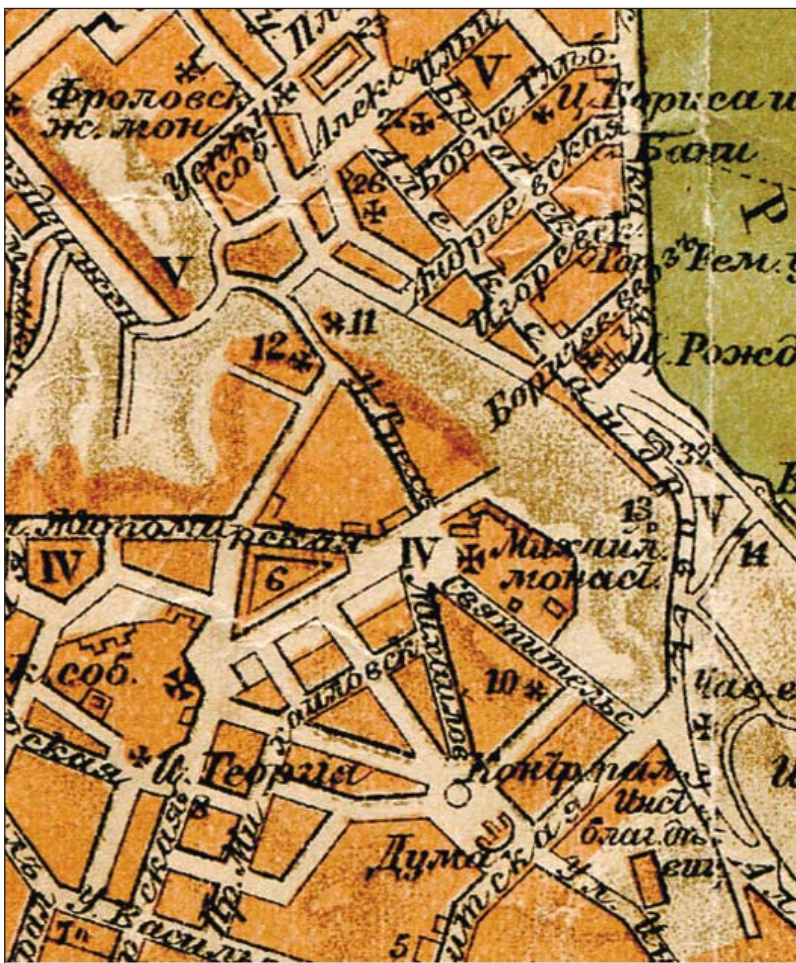
Пл. 4. Десятинний храм на плані Києва 1880 р.

Пл. 5. Десятинний храм на плані Києва 1886 р.

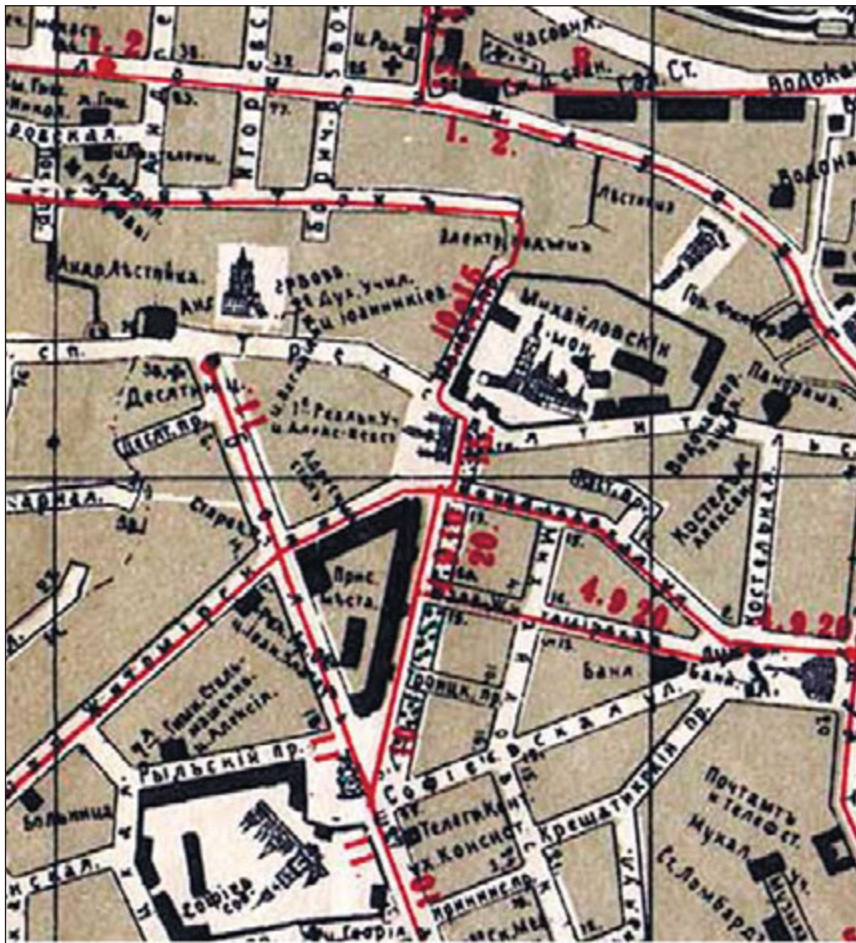
Іл. 6. Десятинний храм на плані Києва 1894 р.

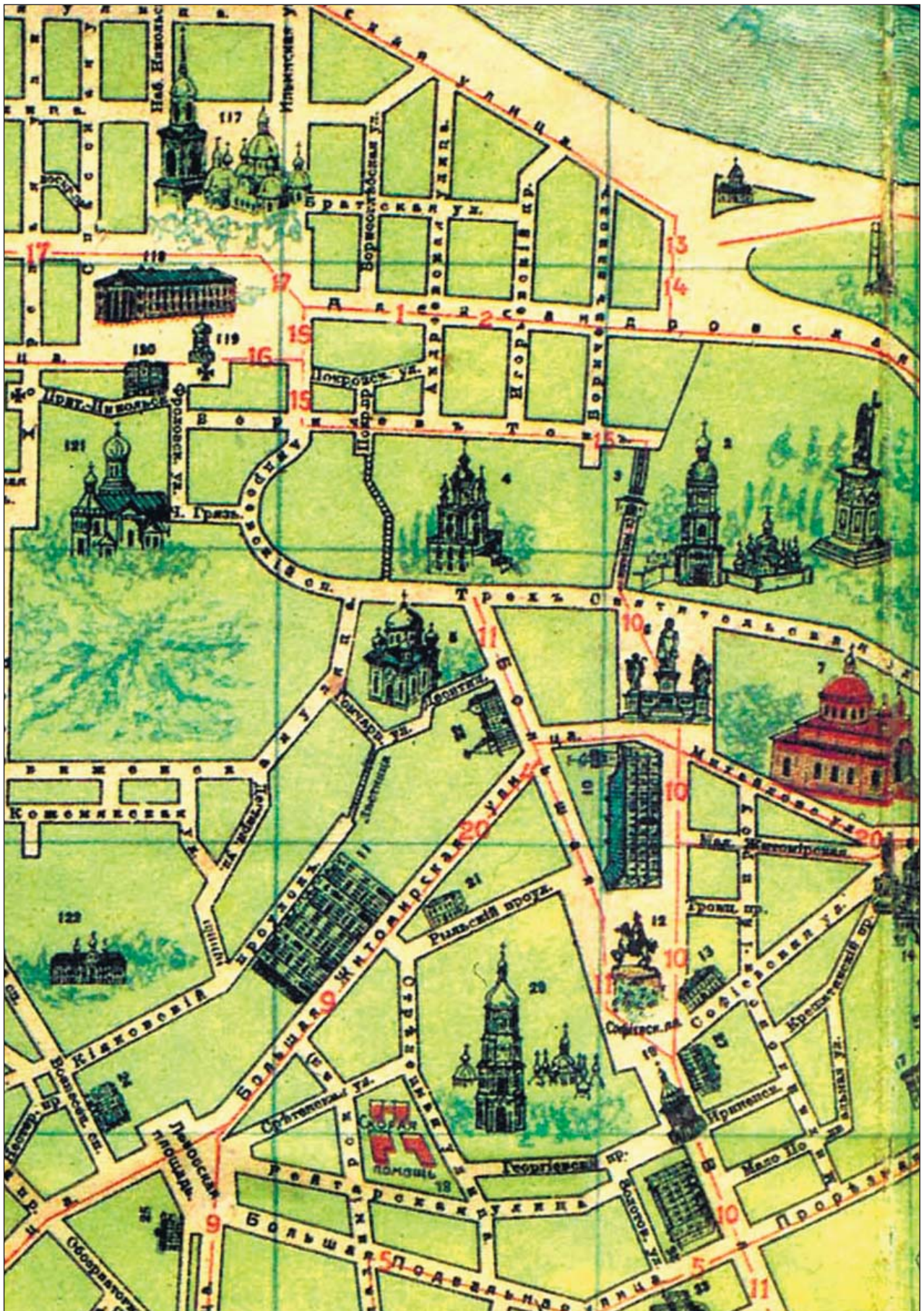
Іл. 7. Десятинний храм на плані Києва 1895 р.

Іл. 8. Десятинний храм на плані Києва 1903 р.

Іл. 9. Десятинний храм на плані Києва 1913 р.

Іл. 10. Десятинний храм на плані Києва 1913 р.

Пл. 11. Десятинний храм на Наглядному плані Києва 1913 р.
Десятинна церква Різдва Пресвятої Богородиці. Хромолітографія кінця XIX ст. та фото початку XX ст.

Іл. 1. Злиток. МІКУ (інв. № АЗС-698)

Іл. 2. Поперечні жолобки на ввігнутому боці злитка № АЗС-698

Іл. 4. Насічки на вузькому боці злитка № АЗС-698

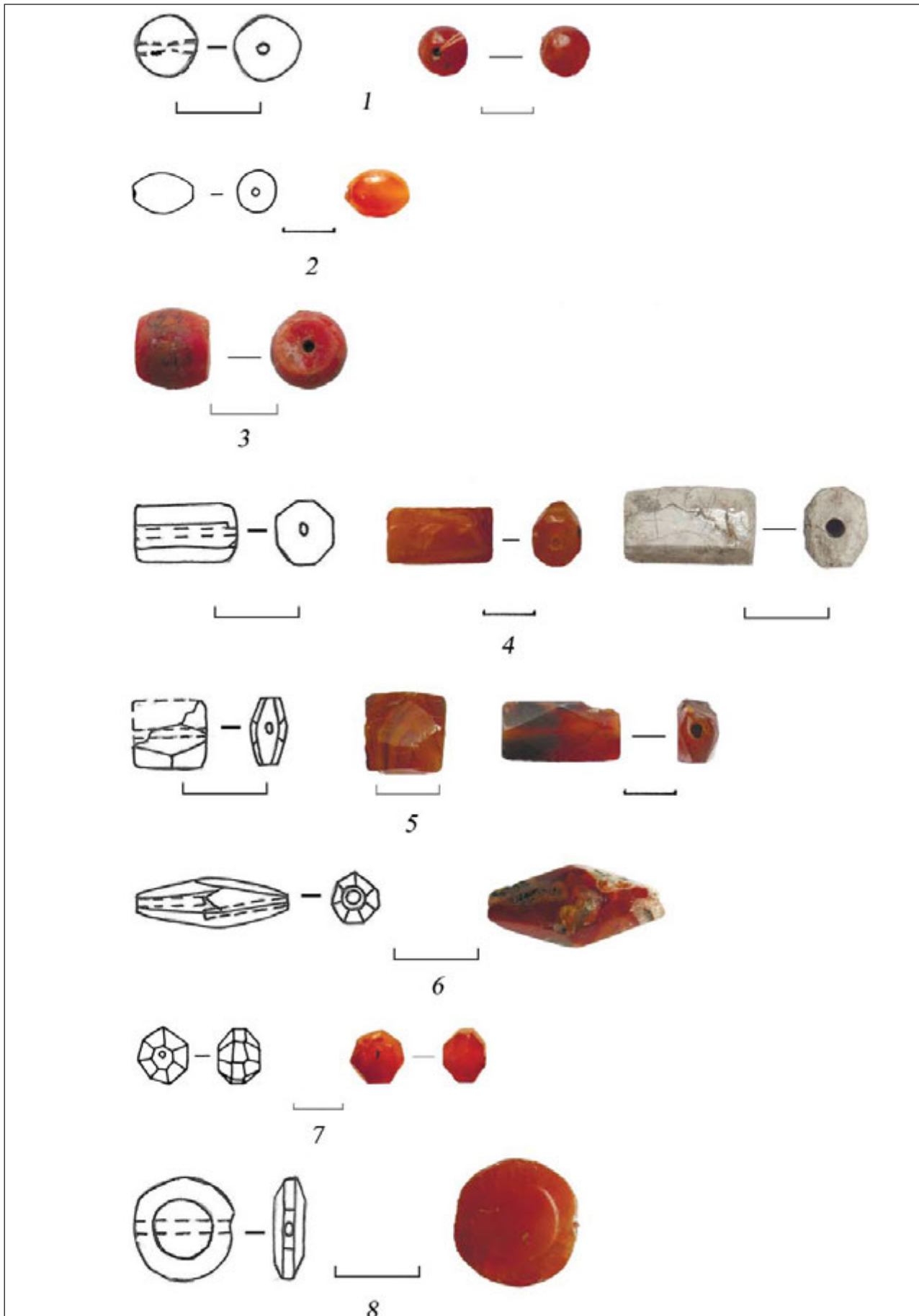

Іл. 3. Скандинавський браслет із жолобками

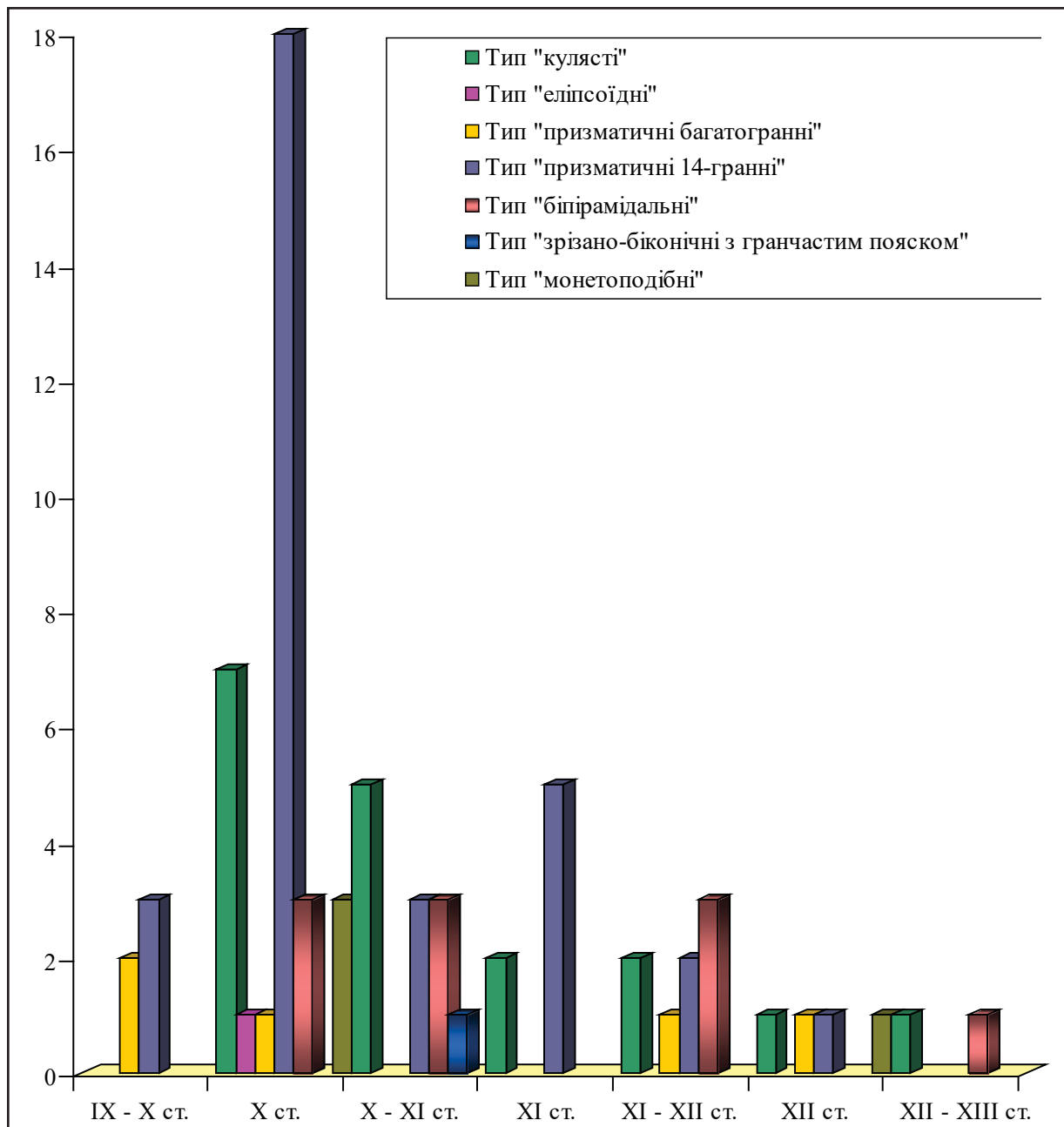
[за: <https://www.liverpoolmuseums.org.uk/artifact/bracelet-serrated-bar-stamp-5>]

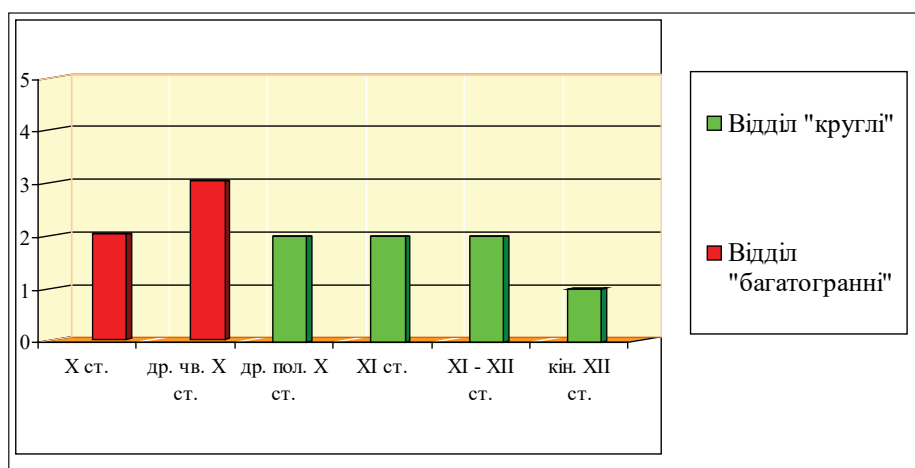
Іл. 5. Подряпини на поверхні злитка № АЗС-698

Іл. 1. Типи сердолікових намистин (1–8). Світлина О. Журухіної

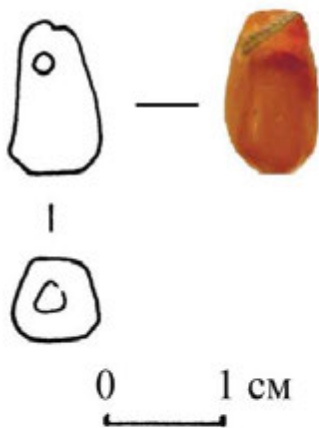
Іл. 2. Розподіл кам'яних намистин із сердолику за хронологією

Іл. 4. Розподіл кам'яних намистин з гірського кристалю за хронологією

Іл. 3.

Іл. 5.

Іл. 7.

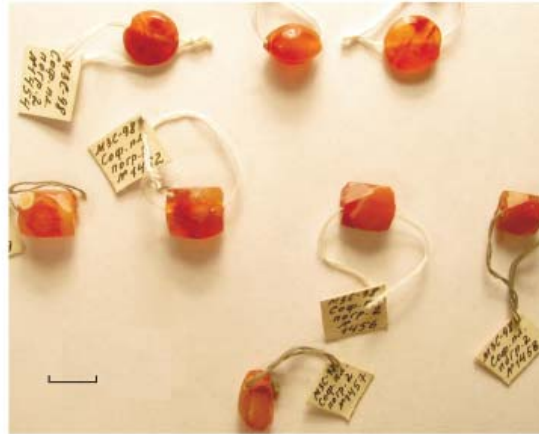
Іл. 8.

Іл. 3. Намистини з гірського кришталю (1–3). Світлина О. Журухіної

Іл. 5. Сердолікова підвіска з поховання другої половини X ст. Світлина О. Журухіної

Іл. 7. Каблучки з аметистовою вставкою (скарб на території Михайлівського Золотоверхого монастиря)
[за: Богданова 2008, с. 114]

Іл. 8. Ланки браслета зі вставками (частина скарбу, знайденого на території Михайлівського Золотоверхого монастиря). Світлина О. Журухіної

Іл. 10.

Іл. 11.

Іл. 12.

Іл. 10. Зразкова комбінація в намисті. Світлина О. Журухіної

Іл. 11. Намисто X – початку XI ст. з розкопок Т. Мовчанівського на території Десятинної церкви у 1937 р.
[за: Зоценко, Гончаров 1996, с. 169]

Іл. 12. Намисто кінця X – початку XI ст. з розкопок садиби Десятинної церкви (поховання № 21, розкопки Д. Мілеєва у 1911 р.). Світлина О. Журухіної

4

5

7

8

16

17

18

19

20

21

24

22

23

25

26

27

28

29

30

31

32

- Лл. 4. Архангел Гавриїл з «Благовіщення». Сучасний стан фрески. Київ, НЗ «СК»
- Лл. 5. Діва Марія з «Благовіщення». Сучасний стан фрески. Київ, НЗ «СК»
- Лл. 6. Лик Діви Марії. Стан фрески відразу після демонтажу й розчистки
- Лл. 7. Захарія. Сучасний стан фрески. Київ, НЗ «СК»
- Лл. 8. Самуїл. Копія фрески А. Прахова. 1888 р. Київ, НЗ «СК»
- Лл. 9. Самуїл. Фрагмент, верхня частина постаті. Сучасний стан фрески. Санкт-Петербург, ДРМ
- Лл. 10. Самуїл. Фрагмент, нижня частина постаті. Стан фрески відразу після демонтажу. Київ, НЗ «СК»
- Лл. 11. Святитель (Микола). Стан фрески перед демонтажем (літо 1934 р.). Москва, ДТГ
- Лл. 12. Святитель (Микола). Сучасний стан фрески. Москва, ДТГ
- Лл. 13. Хрест. Фрагмент, верхня частина. Сучасний стан фрески. Київ, НЗ «СК»
- Лл. 14. Невідомий пророк. Сучасний стан фрески. Київ, НЗ «СК»
- Лл. 15. Невідомий мученик. Сучасний стан фрески. Київ, НЗ «СК»
- Лл. 16. Медальйон з поясным зображенням святителя. Фрагмент. Сучасний стан фрески. Київ, Музей Михайлівського монастиря
- Лл. 17. Невідомий святий в арці жертovníка. Стан фрески в процесі розчистки від нашарувань (1934–1935 рр.). Нині втрачена
- Лл. 18. Фрагмент композиції з вершником на коні. Стан фрески після демонтажу й розчистки. Нині втрачена
- Лл. 19. Квітково-пелюстковий орнамент. Фреска північного стовпа вівтарної арки. Фрагмент. Сучасний стан. Новгород, НДОМЗ
- Лл. 20. Квітково-пелюстковий орнамент. Фрагмент. Сучасний стан фрески. Новгород, НДОМЗ
- Лл. 21. Квітково-пелюстковий орнамент. Фрагмент. Сучасний стан фрески. Київ, Музей Михайлівського монастиря
- Лл. 22. Квітково-пелюстковий орнамент. Фрагмент. Сучасний стан фрески. Київ, Музей Михайлівського монастиря
- Лл. 23. Квітково-пелюстковий орнамент. Фрагмент. Сучасний стан фрески. Новгород, НДОМЗ
- Лл. 24. Стрічково-рослинний орнамент з північного стовпа вівтарної арки. Фрагмент. Сучасний стан фрески. Новгород, НДОМЗ
- Лл. 25. Стрічково-рослинний орнамент із південного стовпа вівтарної арки. Фрагмент. Сучасний стан фрески. Київ, Музей Михайлівського монастиря
- Лл. 26. Сітчастий орнамент. Фрагмент. Сучасний стан фрески. Київ, НЗ «СК»
- Лл. 27. Стрічково-рослинний орнамент. Фрагмент. Сучасний стан фрески. Київ, Музей Михайлівського монастиря
- Лл. 28. Стрічково-рослинний орнамент. Фрагмент. Сучасний стан фрески. Київ, Музей Михайлівського монастиря
- Лл. 29. Стрічково-рослинний орнамент. Фрагмент. Сучасний стан фрески. Київ, Музей Михайлівського монастиря
- Лл. 30. Орнамент ступінчастих хрестів з лопатки арки дияконника. Сучасний стан фрески. Київ, Музей Михайлівського монастиря
- Лл. 31. Діва Марія з «Благовіщення». Копія фрески А. Прахова. 1888. Київ, НЗ «СК»
- Лл. 32. Богородиця з Немовлям. Фрагмент мозаїки конхи апсиди католікона монастиря в Дафні, 1100 р.

Іл. 2. Південна капела Спасо-Преображенського собору. Вигляд зі сходу. Світлина 2012 р.

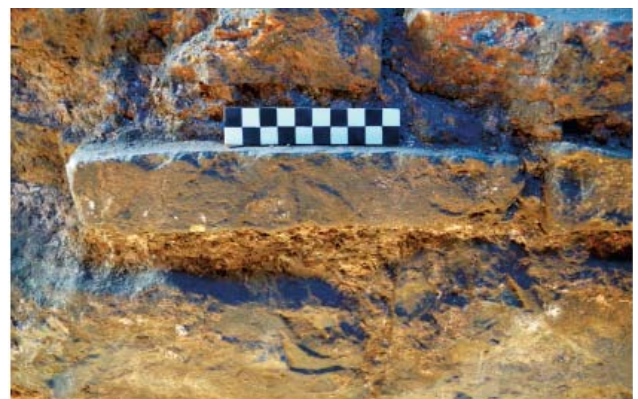
Іл. 3. Ремонтні стовпи в південній капелі. Вигляд з північного заходу. Світлина 2012 р.

Іл. 7. Плінфи зі знаками в муруванні стовпа південної капели. Світлина 2012 р.

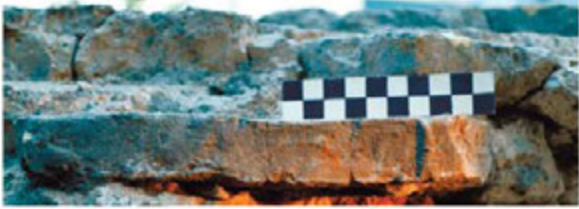
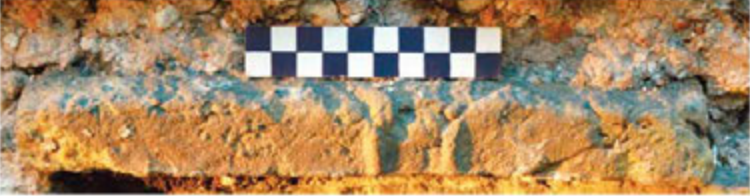

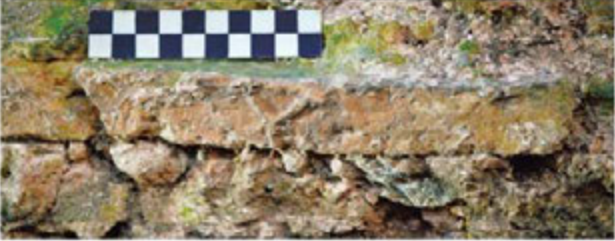

Іл. 8. Плінфа зі знаком у вигляді тризуба з роздвоєною щоглою в муруванні стовпа південної капели. Світлина 2012 р.

Іл. 9. Знаки на плінфі в муруванні південно-західної капели. Світлина 2013 р.

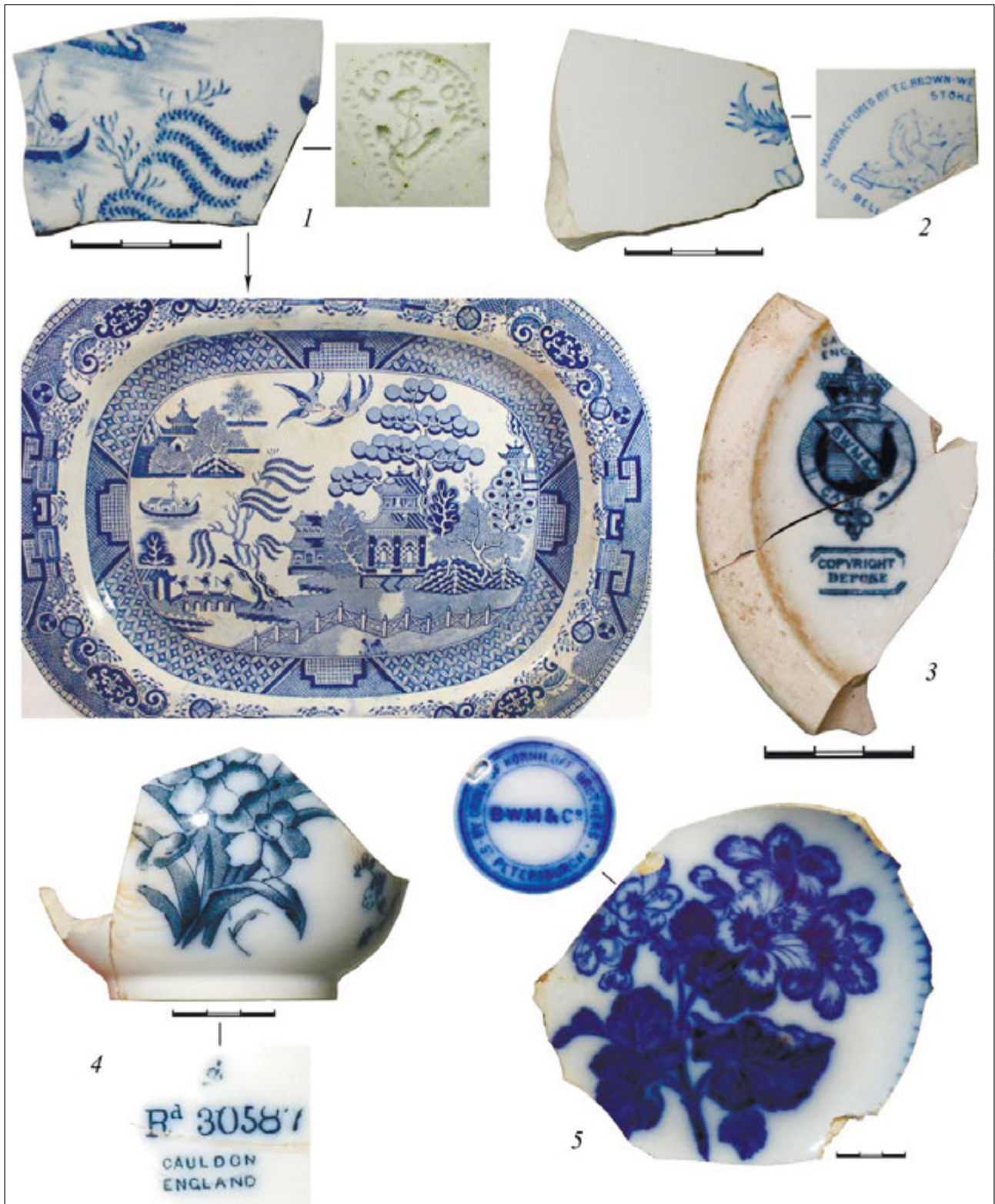
Іл. 10. Знаки на плінфі в муруванні південної галереї. Світлина 2012 р.

1.	
2.	
3.	
4.	
5.	
6.	
7.	

Іл. 6. Типи знаків у муруванні стовпів південної капели

Іл. 2. 1 – фаянсова тарілка із серії «Санкт-Петербург» із зображенням пам'ятника Миколі I англійською фірмою «Georg Leach Ashworth & Bros»; 2 – фаянсова тарілка з декором «Акрополь»; 3, 4 – фаянсові блюдця з умовним архітектурним пейзажем з однаковим сюжетом; 5 – фрагмент тарілки із синьо-білим декором

Іл. 3. 1 – фрагмент фаянсового денця з вербовим візерунком, блюдо з декором Willow pattern;
2–4 – фрагменти фаянсового посуду з клеймами англійської компанії «Brown-Westhead Moore & Co»;
5 – фрагмент фаянсової тарілки компанії «Brown-Westhead Moore & Co»
з маркою Торгового дому «Братів Корнілових»

Іл. 4. 1, 2 – фрагменти фаянсового посуду з клеймами англійських виробників;
3 – фаянсова тарілка англійської компанії «William Brownfield & Sons»;
4 – фрагмент фаянсового блюдця англійського виробництва з маркою Торгового дому «Брати Стеффель»;
5 – фрагмент виробу з «яшмового фарфору»;
6 – фрагмент виробу з імітацією капусти та посуд з рельєфом капусти англійського підприємства «Споуд»;
7 – фрагмент фаянсового бортика з клеймом підприємства «Sarreguemines»

Іл. 5. 1 – фаянсовий посуд для печінкового паштету;
2, 3 – фрагменти тарілки та блювця з клеймами виробництва «Villeroy & Boch»;
4 – фаянсовий салатник з клеймом підприємства «Teichfeld & Asterblum»

Іл. 1. Ділянка розкопу по вул. Олегівській, 24-А – 30

Іл. 6. 1 – фрагмент фаянсового виробу; 2, 3 – фрагменти помадних банок;
4, 5 – фарфорові тарілки мануфактури «Victoria» Schmidt & Company

Пл. 2. 1 – Лідський і Мірський замки [за: Соболев, Ткачев и др. 1989, с. 25];

2 – Лідський замок, Іказнь [за: Соболев, Ткачев и др. 1989, с. 26];

3 – Мінськ і Лідський замок [за: Соболев, Ткачев и др. 1989, с. 26];

4 – Лідський замок [за: Соболев, Ткачев и др. 1989, с. 31]; 5 – Мінськ [за: Соболев, Ткачев и др. 1989, с. 30];

6, 7 – Львів [за: Лашук 1993, с. 19]; 8 – Черкаси [за: Відкриття у Черкасах 2020];

9 – Київ, урочище Гончарі-Кожум'яки (перша публікація);

10 – Львів [за: Милян, Лазурко та ін. 2011, с. 56]; 11–13 – Михайлівський Золотоверхий монастир

Іл. 6. 1–3 – Батурин [за: Мироненко 2017, с. 273; 2018, с. 84]; 4–6 – Кричів;
7 – Мстислав [за: Соболев, Ткачев и др. 1989, с. 92]; 8–12, 17 – замок Нялаб [за: Прохненко 2017, с. 174–175];
13 – Луцьк, Волинський краєзнавчий музей [за: Пилипчук 2018]);
14 – Чечерськ [за: Соболев, Ткачев и др. 1989, с. 49]; 15, 18 – Кричів [за: Соболев, Ткачев и др. 1989, с. 49];
16 – Іказнь [Соболев, Ткачев и др. 1989, с. 70]

Іл. 8. 1–5 – Вознесенський монастир (київський Старий Арсенал, перша публікація) [за: Чміль 2013, с. 9];
6 – Кричів [за: Соболев, Ткачев и др. 1989, с. 66]; 7 – Волинь [за: Пилипчук 2018];
8 – Мстислав [за: Соболев, Ткачев и др. 1989, с. 71]

Іл. 11. 1, 2 – Вознесенський монастир (київський Старий Арсенал, перша публікація) [за: Чміль 2013, с. 9];
3, 4 – Батурин [за: Мироненко 2017, с. 279]; 5, 6 – Гродно; 7, 9 – Мстислав;
8 – Могильов [за: Соболев, Ткачев и др. 1989, с. 69, 86–87]

Іл. 1. Трьохсвятительська вулиця в Києві. 1870-ті рр. Малюнок Н. Орди

Іл. 2. Фрагменти діадем: кітці із зображеннями Богоматері та апостола Марка.

Київ. XII ст. Золото, перегородчаста емаль

[за: <https://thepresentation.ru/uncategorized/istoriya-ukrainskoy-zemli-v-sankt-peterburgskom-ermitazhesokrovishcha-odnogo-iz-krupneyshih-i-bogateyshih-muzeev-mirahermitageru#slides-48>]

Іл. 10. Посудина із Черняхівського могильника (сучасний вигляд). НМІУ

Іл. 11. Посуд із Черняхівського могильника (сучасний вигляд). НМІУ

Іл. 12. Золота арбалетоподібна фібула з Таращанського р-ну Київської обл. (сучасний вигляд). МКУ

Іл. 13. Руків'я меча бронзове із с. Хвощове Полтавської обл. (сучасний вигляд). НМІУ

Іл. 15. Рясна золоті з перегородчастою емаллю зі скарбу в м. Києві по вул. Малій Житомирській (сучасний вигляд). НМІУ

Іл. 14. Кресало бронзове з м. Києва, поховання № 118 за М. К. Каргером (сучасний вигляд). НМІУ